CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderabad

11437

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

C-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderaba

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

n Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyd

S. K. PRESS SANSKRIT SERIES NO. 7.

THE MUDRA'RA'KSHASA.

BY

VIS'A'KHADATTA.

WITH

THE COMMENTARY OF DHUNDIRA'JA.

EDITED

WITH AN ENGLISH TRANSLATION, CRITICAL AND EXPLANATORY NOTES, AND VARIOUS READINGS,

BY

M. R. KA'LE, B. A.

Author of Higher Sanskrit Grammar, &c.

PRINTED AT

THE S'A'RADA'KRÎDAN PRESS.

MRS. RA'DHA'BA'I A'TMA'RA'M SAGOON,

BOOKSELLER AND PUBLISHER,

Kalkadevi Road,

BOMBAY.

1900.

PRICE Rs. 2¼.

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderabad

Registered for copy right under Act XXV of 1867.

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hydera

शारदाक्रीडनग्रन्थमाला पु० ७.

श्रीविशाखदत्तविरचितम्

मुद्राराक्षसम्

ढुण्ढिराजकृतव्याख्यासमेतम् ।

मोरेश्वर रामचन्द्र काळे इत्यनेन विषमपदविमर्शि-
टिप्पण्यादिभिः पाठान्तरैश्च संयोज्य संस्कृतम् ।

तच्च

मुंबय्यां

शारदाक्रीडनमुद्रायन्त्रालयेमुद्रितम् ।

शकाब्दाः १८२१.

—:०:—

मूल्यं सपादं रूपकद्वयम्.

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

C-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderaba

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hydera

INTRODUCTION.

I The Sanskrit Drama*

Rûpaka is the general term in Sanskrit for a dramatic piece There are ten kinds of *Rûpaka*, viz. नाटकं सप्रकरणं भाणः प्रहसनं डिमः । व्यायोगसमवकारौ वीथ्यङ्केहामृगा इति ॥ The three essential constituents of every dramatic piece are—(1) *Vastu* or the plot; (2) *Neta'* or the hero; and (3) *Rasa* or the sentiment. Vastu is of two kinds:—(1) आधिकारिक or principal and (2) प्रासंगिक or accessory. The latter again is of two kinds, *viz.* *Pata'ka'* and *Prakarî.* Pata'ká is an episode which assists the progress of the plot and gives additional interest to it. Prakarî is an episodical incident but of limited duration and less importance. Besides these two there are three other elements necessary for the developement of the plot. These are (1) *Bîja*, the circumstance leading to the ultimate end briefly stated at the outset, which as the plot develops bears various results, and is as it were the seed of the plot; (2) *Bindu* or the drop; and (3) *Ka'rya* or the final object, which being attained the whole is finished. The five *Avastha's* or stages in the developement of the plot are—(1) आरम्भ beginning or setting on foot of the enterprise; (2) यत्न effort; (3) प्राप्त्याशा prospect of success, (4) नियताप्ति certain attainment through the removal of obstacles, (5) and फलागम attainment of the desired object. For the *Sandhis* see notes p. 99. The various *Angas* or the subsidiary parts of the *bindus* are mentioned by the commentator. Of the five suggestors (the different ways in which portions of the plot are suggested) we may notice here only the प्रवेशक. It is an interlude between any two acts acted by low characters intended to show the connection between the part of the story gone and the part to be represented next. It cannot introduce the first act, nor can it appear in the last act. Of course the language used in the Praves'aka must be *S'auraseni* or any other Prakṛt dialect.

---

*Abridged from our introduction to Abhijnànasakuntala and Vicramorvas'îya. For a fuller information on the subject the student is referred to either of these works.

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderabad

The hero is of four kinds: *Dhîrodâtta*, *Dhîralalita*, *Dhîras'ànta*, and *Dhîroddhata*. Of these the *Dhiroda'tta* or the hero of sublime qualities is magnanimous, patient, not given to boasting, self-possessed, of firm resolve and true to his engagements.

The General Conduct of The Na'taka.

Every dramatic piece opens with a prelude or prologue (प्रस्तावना) itself introduced by what is called the *Nândî*. This Nândî according to some must suggest the gist of the whole plot. The Sûtradhàra may sometimes retire after the recital of the Nándi, in which case another actor called स्थापक (for he establishes as it were the topic of the play) takes his place. In the prelude, which may begin with a brief allusion to the poet's literary attainments, his genealogy &c., the Sûtradhàra or the Sthápaka suggests the subject in the form of the Bîja, or by a simple beginning, or by naming the character just to enter as in the S'ákuntala. He must please the audience with sweet songs descriptive of some season and couched in the Bháratîvṛtti. The प्रस्तावना is of two kinds—(1) प्ररोचना as in the Rat., and (2) आमुख in which the Sûtradhàra holds conversation with the actress or his assistants bearing on the subject to be introduced. The latter is of three kinds again; viz. (1) Kathodghàta; (2) Pravṛttaka and (3) Prayogàtisaya. Of these the first mode of introduction is made use of in the present play. See com. p. 19 and notes.

The prelude being over the piece is commenced being hereafter arranged and exhibited in the manner indicated in the three foregoing sections. The whole matter should be well determined and divided into Acts and Scenes. A Nátaka may consist of from five to ten acts. The Hero should be Dhirodàtta. The prevailing sentiment should be शृङ्गार or वीर (or sometimes करुण) others being introduced as conducive to its development. Nothing should be introduced in the play which either misbeseems the hero or is discordant with the main sentiment. An act must not be tiresomely long, should be full of *Rasa* and introduced by *Vis'kambhaka* &c. according to necessity. Its close is marked by the exit of all characters. Such incidents as journeys, massacres, wars &c. should not be represented in a play; they may only be indicated. The death of the hero must never be exhibited. This accounts for the somewhat monotonous character of Sanskrit plays and the

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hydera

absence of tragedies in Sanskrit*. The play should end, as it began, with a benediction or prayer, called the Bharatavâkya, which is repeated by the principal personages and contains an expression of their wishes for general prosperity and happiness. The Unity of interest or of action must be maintained throughout. As regards the language to be used in a piece, the hero and the higher characters speak in Classical Sanskrit, while female and other minor characters speak in the different Prakrit dialects. The student will see from the foregoing sketch, that the characteristic peculiarities of the Indian drama are mainly three (1) its peculiar structure; (2) absence of the distinction between Comedy and Tragedy; and (3) the diversity of language to be spoken by the characters.

II THE PLAY.

1 General and Technical remarks.

The Mudràrákshasa, unlike the majority of Sanskrit Plays, is purely a political drama, and as such derives its subject-matter from history. It belongs to the species of dramatic writings styled 'Nàtaka'. It has for its theme the winning over of Ràkshasa, the hostile minister of the Nanda dynasty in Magadha, to the side of Chandragupta, the new king set on the throne of the Nandas by Chànakya. The language is in perfect keeping with the political cha-

* Wilson observes—They (the Hindu plays) never offer a calamitous conclusion, which, as Johnson remarks, was enough to constitute a Tragedy in Shakespear's days; and although they propose to excite all the emotions of the human breast, terror and pity included, they never effect this object by leaving a painful impression upon the mind of the spectator. The Hindus in fact have no Tragedy,......The absence of tragic catastrophe in the Hindu dramas is not merely an unconscious omission; such catastrophe is prohibited by a positive-rule. The conduct of what may be termed the classical drama of the Hindus is exemplary and dignified. Nor is its moral purport neglected; and one of their writers declares, in an illustration familiar to ancient and modern poetry, that the chief end of the Theatre is to disguise, by the insidious sweet, the unpalatable but salutary bitter, of the cup.

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

C-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderaba
racter of the play. It lacks, as it should, the beauty and delicacy of Kàlidàsa's plays, but it is business-like and vigorous throughout. It is lucid, forcible where necessary and free from intricate or misleading compounds. It is sometimes terse or even laconic, and yet not without feeling and pathos where occasion requires them. The dialogues are marked by a pleasing simplicity often enlivend by wit and pithy sayings. It is true that the style sometimes becomes laboured and heavy, especially in the more elaborate metrial parts, but it is a defect not easily avoidable in such cases. A singular feature of the present play is that no female appears among its principal *dramatis persone.* "The business of the play," remarks Mr. Telang, "accordingly is diplomacy and politics, to the entire exclusion of love. There is, in truth, but one female character, with one little child, introduced into the play, and these are Chandandàsa's wife and son, who come in at the beginning of the last Act. But even their appearance introduces no passages suggestive of tenderness or the purely domestic virtues, but only of sacrifice—a stern sense of duty."

The Mudrárákshasa is a *na'taka*, as already remarked, in sevan acts, and it meets almost all the conditions of dramaturgy, as the commentator has taken great pains to show. The hero is Chandragupta, possessed of the qualities of the *Dhirodâtta Nàyaka.* The prevailing sentiment is *Vîra* or heroism (see com. p. p. 9-10). The Bîja is cast where Chánakya gives expression to his design and consequent efforts to force Ràkshasa to accept ministerial office under Chandragupta and thereby to give stability to his rule. See com. p. 21. The Bindu is the gaining of Rakshasa's seal-ring by Chánakya which enables him to forge a letter to entrap Ràkshasa. This circumstance together with the *Ka'rya* gives our play its name. See notes p. 1. The *Pata'ka'* in our play is the long dialogue between Ràkshasa and Vira'dhagupta (commencing at p. 57) indicative of the utter failure of the counter efforts of Rákshasa and success of his adversary. The *Praka~i* or the fourth element of the

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hydera

plot is, in the present play, the report brought by Karabhaka about the sham quarrel between Chànakya and his pupil. The *ka'rya* is the final surrender of Rákshasa. The various Sandhis with their proper *angas* are indicated by the Com. and need not be dwelt on here.

The Play as a Piece of Art.

As regards its *denouement* the Mudrárákshasa is second to the Mṛchchakatika only. The plot is arranged and developed with a masterly skill not displayed in any other play save the one mentioned above. The unity of action is admirably maintained, all the events being made to converge to one end, *viz.* the conciliation of Ràkshasa. "It is clearly announced at the very beginning; all the means are directed to secure this end; and the various occurrences, in part accidental and unforeseen but most of them deliberately planned and effected, are with great skill made subservient to it. Chânakya, with a whole cloud of spies around his victim—his political opponent, Râkshasa—watches each of his movements, foils him in his efforts and ultimately succeeds in throwing him into so desperate a condition, that he has to yield seeing no alternative but either black ingratitude towards a heroic friend or the office of minister under his accursed foe. Well designed at the beginning, vigorously pushed on, now under cover, now on open track, though resisted yet ever advancing straight towards the goal, and turning to profit the incidental events on the way, and rapidly devepoling into complete success: the plot possesses the chief requisites of a piece of art-unity in variety, entire subordination of the individual factors under one idea and plan, and hormonious co-operation of the parts to one crowning effect. 'It may be difficult, says Wilson, in the whole range of dramatic literature to find a more successful illustration of the rule",

"The play commends itself further on the point of interest which, once awakened, is continually kept up by change of scenery, of persons, of opposing views and conflicting events

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderab

and by a variety of lifelike descriptions, some of them highly poetic and telling*".

The chief points in the developement of the plot are—(1) The fortuitous acquisition of Rákshasa's ring by Chànakya, (2) the forged letter and the verbal message, (3) the imprinsonment of Chandanadâsa; (4) The successful flight of S'akatadâsa to Rakshasa's camp and the admission of Siddhârthaka, Chànakyâs spy, into the service of Râkshasa; (5) the feigned quarrel between Chânakya and Chandragupta (6) the arousing of suspicion into the mind of Malayaketu against Râkshasa, and the final rupture between the prince and that statesman (7) the unjust murder of the five princes, (8) Malayaketu's precipitatte resolve on war and his consequent defeat, (9) the resolve of Ràkshasa to deliver himself up to Chandragupta for the sake of his friend Chandanadâsa, (10) the report of the mysterious man in the grove about the imminent execution of Chandanadása and (11) the final consent of Rakshasa, though given with reluctauce, to become the minister of Chandragupta.

The events represented in the play seem to cover a period of nearly a year. The play opens shorfly after the destruction of the house of Nanda in battle and the accession of Chandragupta to the throne, the murder of Parvataka and the removal of Sarvarthasiddhi from the scene of action and the flight of Ràkshasa to Malayaketu's camp, and ends with the reclamation of that minister of the Nanda family. From the temporary cessation of hostilities to the reclamation is a period of about a year, as it was after the assassination of Parvataka that Ra'kshasa fled to Malayaketu and the play closes only a few days after the time referred to in the speech of Malayaketu (viz. अद्य दशमो मासस्तातस्योपरतस्य, at p. 102). It cannot be definitely said whether the funeral obsequies which Chandragupta performed for Parvataka (see the message brought by Prâtîhârî at p. 33) are those performed during the first twelve days after a person's decease or on the same anniversary date of each lunar month following. Still allowing the maximum limit the time of action in this play is about a year.

* Prof Hegglin, note-book.

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hydera

2 PREVIOUS HISTORY.

(As given by the commentator).

For a clear understanding of the intricate development of the policy of Chànakya during this period of about a year it is necessary that the reader should have an insight into the previous history.

The Nandas, the last Kshatriya dynasty, ruled Magadha in the beginning of the Kali age. One king of the race named Sarvárthasiddhi, ruled the country for a number of years ably assisted by his ministers, Vakranàsa and others, in the administration. One of these, named Rakshasa, was a Brâhmaṇa of consummate ability and skill in diplomacy. Sarvárthasiddhi had two wives, one, a *Kshatriyâ*, named Sunandà, and the other, a S'ûdrà, named Murá. The latter was the favourite of the king being of great beauty and amiable character. Once the king entertained with the rites of hospitality a venerable ascetic and sprinkled over his queens the water of his feet. Nine drops fell on the head of Sunandà and one on Murá. This she received with reverence and the sage was pleased by her piety. Murà gave birth to a son of amiable qualities who was after her named Maurya. Sunandà brought forth a fleshy lump containg nine undeveloped embryos which Ràkshasa placed in an oil-vessel and carefully tended. Nine infants were evolved out of the fleshy mass who were called the nine Nandas and who lived to become kings of Magadha in succession. Maurya became the general of their army. He got a hundred sons the eldest of whom was Chandragupta.

The Nandas, so far as we can gather, had no progeny and they hated Maurya who had now become all powerful, and confined him and all his sons in a cellar, with a daily allowance of one gram and a few drops of water per head. The prisoners by common consent agreed that the eldest son, Chandragupta, should have the share of them all on condition that he should avenge their death, and died of starvation in a few days. Chandragupta alone survived and was rescued from his cell to see if he could solve a riddle which was sent to the Nandas by the king of Lankâ. It was a cage

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderal

with the figure of a fierce looking lion in it and the figure was to be removed from it without opening its bars. Chandragupta on seeing the cage at once concluded the figure to be of wax, and holding a red-hot iron bar before it caused it to melt away in no time. His success made him an object of deeper suspicion and hatred than before, but the Nandas dared not do away with him on account of his and his father's popularity. He one day saw a Bra'hmaṇa named Vishṇugupta, son of Chaṇaka, a writer on politics, digging out and burning down to the roots a cluster of *darbha* grass that had hurt his foot, and thinking him to be a proper guide in the eradication of his enemy, became his pupil. Cháṇakya, by which alias Vishnugupta was also known promised to assist Chandragupta in securing his object. One day he went to a feast given by the Nandas, and occupied the principal post of honour from which he was ejected by the Nandas in spite of the protests of his ministers, whereupon he vowed vengeance upon the royal house and plotted for its overthrow. He set a Bra'hmaṇa named Indus'arman disguised as a Kshapaṇaka, as a spy upon the actions of Ràkshasa and other ministers, and induced the Mlechchha King Parvataka to rise in arms against the Nandas by promising him one half of their kingdom. A battle was fought between the invading army and the army of the Nandas in which the latter were killed and their party utterly routed. The capital Kusumapura fell into the hands of Chandragupta and Parvataka. After the fall of the capital Ràkshasa conducted Sarvarthasiddhi, the old father of Nandas through a subterranean passage to a safe retreat (where he was subsequently put to death by Chàṇakya's orders) and remained for sometime in Kusumpura planning against the life of Chandragupta, without the least success, however, on account of the shrewdness of Cháṇakya. Thus the poison-maid sent by Ra'kshasa to kill Chandraggupta was diverted to the camp of Parvataka who fell a victim to her. Assassins, in various disguises, were likewise foiled in their nefarious purpose by Cha'ṇakya, and Ra'kshasa had to flee to Malayaketu, the son of Parvataka, whom Cha'ṇakya had frightened away by having it represented to him that his father was murdered by himself. Ra'kshasa thus became the chief adviser and guide of Malayaketu and they planned the conquest of Magadha to wreak their vengeance on Chandragupta and Cha'ṇakya.

It is at this point that the play opens. It has become known to the public that Ra'kshasa as the supporter of Malayaketu is going to invade Magadha.

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hydera

टीकाकृत

उपोद्घातः ।

सिन्दूरारुणगण्डमण्डलमदामोदभ्रमद्भृङ्गिका-
झंकारेण कलेन कर्णमुरजध्वानेन मन्द्रेण च ।
तत्तौर्यत्रिकरीतिमेति शिरसः शश्वन्मदान्दोलनं
यस्य श्रीगणनायकः स दिशतु श्रेयांसि भूयांसि वः ॥ १ ॥
षड्भिरङ्गैरुपेताय पुमर्थामरभूरुहे ।
शंकराय नमस्कुर्मो निगमाय नयाय च ॥

स्ववंशवर्णनम् ।

श्रीमद्भोसलवंशभूपतिकुलामात्येषु विख्यातिमा-
न्भारद्वाजकुलार्णवेन्दुरुदभूद्बावाजिरग्न्याहितः ।
पुत्रस्तस्य किलैकभूपतिमणेर्मन्त्री सदैवादृत-
स्तेनासीद्गुरुवत्प्रगल्भधिषणो गङ्गाधराख्योध्वरी ॥ २ ॥
तस्य द्वौ तनयावुदारचरितौ कृष्णाम्बिकागर्भजा-
वेकक्ष्मापतिलालितौ गुरुपदे चारोप्य संमानितौ ।
तत्पुत्रेण च शाहजीक्षितिभृता ज्येष्ठानुवृत्त्यादृतौ
तत्तादृग्विविधाग्रहारकरणाद्विद्वत्प्रतिष्ठापकौ ॥ ३ ॥
ज्येष्ठस्तत्र सदावदातचरितः श्रीमान्नृसिंहाध्वरी
गायत्रीसमुपासनादिभिरपि श्रौतैश्च सत्कर्मभिः ।
आत्मानं परिपूय तं सुचरितैः पुत्रैः प्रतिष्ठाप्य च
त्रेधा ब्रह्महिताय सत्कृतिचितान्स ब्रह्मलोकानगात् ॥ ४ ॥
तस्यात्मत्रितयेग्रजस्तु धृतिमानानन्दरायाध्वरी
कौमारात्प्रभृति प्रगल्भधिषणः श्रीशाहराजादृतः ।
इष्टापूर्तसदन्नदानमुहितत्रैविद्यवृद्धैः सह
श्रुत्युक्तार्थपरिष्क्रियापटुमतिः सत्कर्मनिष्णातधीः ॥ ५ ॥
श्रीसाम्बं त्रिपुरेश्वरीमपि कुलाराध्यं नृसिंहं यज-
न्मिष्टान्नैर्जपहोमपूजनमहैर्वासन्तिकैः शारदैः ।
सोयं भक्त्युपपादितैः स्मृतिगतैः श्रौतैश्च सत्कर्मभिः
आढ्यः श्रीप्रभुरिष्टदैवतदयादृष्ट्या चिरं जीवतात् ॥ ६ ॥
युग्मम्

ज्येष्ठे तत्र नृसिंहयज्वनि दिवं यातेनुजस्तत्सुता-
न्पश्यन्पुत्रवदग्रजापचितिमन्यानन्दराये दधत् ।

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderab

वैतानानि च कारयन्सुचरितान्येतैः स्वपुत्रेण च
श्रीमानत्र महाग्निचिद्विजयते श्रीत्र्यम्बकार्योध्वरी ॥ ७ ॥
यो गङ्गामवगाहकः पथि महायासं स्वीयस्यय-
न्वृद्धां मातरमिष्टदैवततया शुश्रूषमाणोनिशम् ।
धन्यः श्रेयसि गाङ्गपाथसि सुहुर्भक्त्या निमज्ज्य स्वयं
हन्त स्वानुदमज्जयत्पितृगणान्सर्वान्भवाम्भोनिधेः ॥ ८ ॥
वोढुं शाहमहीभृता निजधुरां संछन्द्यमानोपि त-
च्छ्रौतोपाप्तिविरोधि नाचक्रमत प्रज्ञावतामग्रणीः ।
मन्त्रे धर्मनयेथ तेन गुरुवन्नित्यादृतस्तत्कृपा-
लब्धैर्भूरिधनैरयष्ट विबुधान्यज्ञैर्महादक्षिणैः ॥ ९ ॥
तन्त्रे कुत्रचन प्रवृत्त्य बहुधा राजानुरोधादयं
तत्सिद्ध्यै वसुनो व्ययेन बहुना जातोधमर्णो भृशम् ।
राजा प्राज्यमृणं तदस्य स निराकर्तुं विलम्बं व्यधा-
न्निर्वेदादयमाधमर्ण्यविहतस्तीर्थाटनायाव्रजत् ॥ १० ॥
तत्रोच्चैरुपचार्य नीवृदधिपैरेनं स्वयं चादरा-
त्प्रत्युद्गम्य समाददाद्गुणविदामग्रेसरः शाहराट् ।
स त्यागेशसरूपतामथ गतस्तत्पादपद्मार्चना-
यत्तत्स्वान्ततया ययातिनलमान्धात्रादिभिर्दुर्लभाम् ॥ ११ ॥
भ्राता तस्य महोन्नतिः शरभजीराजः प्रशास्ति क्षितिं
विश्वानन्दविधायिभिर्गुणगणैरावर्जयन्विष्टपम् ।
वृत्तीर्ब्रह्महिताय शाहजिमहाराजार्पिताः पालय-
न्नाधिक्येन सदादृतद्विजवराशीर्वर्द्धितप्राभवः ॥ १२ ॥
नित्यं वर्षति वासवो जनपदामोदाय वृष्टिं शुभां
कावेरीसलिलैश्च चोलधरणिः स्वच्छन्दमाप्यायते ।
यस्मिन्राज्यमिदं प्रशासति निराबाधं जगन्मोदते
स श्रीमाञ्छरभः क्षितीन्दुरवनीं शासचिरं जीवतु ॥ १३ ॥
एतं ज्येष्ठपुरस्क्रियोपचरितं मन्त्रिप्रवीरं दया-
नावा प्रार्णमहार्णवादुदधरद्दाक्षिण्यशाली नृपः ।
वृत्तिं चाततुतास्य सह्यगिरिजाकूलेनुकूले श्रुति-
स्मृत्युक्ताखिलकर्मणां श्रितपरित्राणप्रवीणस्य सः ॥ १४ ॥
यः कौमारिलतन्त्रतः समतनोत्कर्मस्थितिं पावनीं
ब्रह्मोपादिशदाशु शोकधुतये यो नारदाय स्फुटम् ।
तं स्कन्दं परिचर्य साधु परया भक्त्या तदाशु सह-
त्कर्मब्रह्मफलं सुधीः कलयते यः स्वामिशैले स्थितिम् ॥ १५ ॥
विष्णुर्मेरुर्विशाखाभिधमुडुयुगलं मध्यरत्नं यदीयं
सैषा चन्द्रार्कनिष्का लघुमणिभिरिवालंकृता चोपहोमैः ।
स्यूताहोरात्रसूत्रे विधिवदुपचिताधानतः सप्तविंशे
वर्षे नक्षत्रसत्रस्रगखिलमखभुक्प्रीतये येन पुण्या ॥ १६ ॥
सोयं स्वामिगिरौ गिरीशकृपया प्राप्य स्थितिं सुस्थिरां
विद्वद्वैदिकबान्धवैः सह सदा संभुक्तसंपद्भरः ।

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hydera

श्रौतैः स्वचरितैरुपास्तिसुभगैराराधयन्नीश्वरं
श्चाढ्यः श्रोत्रियपुत्रपौत्रसहितो जीयात्सहस्रं समाः ॥ १७ ॥
परिष्कुर्वन्नेतत्पुरमभिजनश्रोत्रियबुधा-
श्रितागारैरुद्दाममभिरुपवनाभोगसुभगैः ।
सुमेधोभिर्वेदत्रयविविधशास्त्राभ्यसनतः
समुद्घुष्टं छात्रैरशनवसनाभ्यङ्गसुहितैः ॥ १८ ॥
कुमारेशं भक्त्या चिरमुपचरन्भूषणगणै-
रुदारैस्तैस्तैरप्युपचिततरैरुत्सवभरैः ।
प्रसादादस्योच्चैः श्रियमनुभवन्भव्यविभव-
श्चिरं जीवन्नव्याद्भुवनमखिलं त्र्यम्बकसखः ॥ १९ ॥
तदीयायाः पात्रं निरुपधिदयायाः श्रितगणे-
र्गणेयस्तेनैवार्पितवसुकृतैः कैश्च सुकृतैः ।
समाराध्य श्रीशं विधुतपितृदेवाघृणतया
कृतार्थस्तस्याज्ञादरवशतया जातकुतुकः ॥ २० ॥
बुधो ढुण्ढिर्नाम्ना जगति विदितो लक्ष्मणसुधी-
मणेः श्रीमव्द्यासान्वयजलधिचन्द्रस्य तनयः ।
दधन्मुद्राङ्कं राक्षसमिति नवं नाम शुभसं-
विधानं व्याचष्टेऽद्भुतरसमयं नाटकवरम् ॥ २१ ॥

कथोपोद्घातः ।

श्रीमद्विशाखदत्तीये मुद्राराक्षसनाटके ।
कथोपोद्घातमाचक्षे संविधानावबुद्धये ॥ २२ ॥
नन्दान्तं क्षत्रियकुलमिति पौराणशासनात् ।
कल्यादौ नन्दनामानः केचिदासन्महीभुजः ॥ २३ ॥
सर्वार्थसिद्धिनामासीत्तेषु विख्यातपौरुषः ।
स चिरादाशिषत्पृथ्वीं नवकोटिशतेश्वरः ॥ २४ ॥
वक्रनासादयस्तस्य कुलामात्या द्विजातयः ।
बभूवुस्तेषु विख्यातो राक्षसो नाम भूसुरः ॥ २५ ॥
दण्डनीतिप्रवीणः स षाड्गुण्यप्रविभागवित् ।
शुचिः शूरतमो नन्दैर्मान्यो राज्यधुरामधात् ॥ २६ ॥
राज्ञः पत्नी सुनन्दासीज्ज्येष्ठान्या वृषलात्मजा ।
मुराख्या सा प्रिया भर्तुः शीललावण्यसंपदा ॥ २७ ॥
स कदाचित्तपोनिष्ठमतिथिं गृहमागतम् ।
अर्घ्यपाद्यादिभिर्भक्त्या सभार्यः समपूपुजत् ॥ २८ ॥
तस्य पादोदकं पत्न्योरुपर्युक्षांबभूव सः ।
ज्येष्ठायां न्यपतन्मूर्ध्नि नवपादोदबिन्दवः ॥ २९ ॥
एको मुरायास्तं भक्त्या मूर्ध्ना प्रह्वेण साग्रहीत् ।
तदादरं वीक्ष्य तस्यां प्रससादाधिकं द्विजः ॥ ३० ॥
मुरा प्रासूत तनयं मौर्याख्यं गुणवत्तरम् ।
सुनन्दा बहुगर्भाढ्यां मांसपेशीमसूत सा ॥ ३१ ॥

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderab

नवास्यां गर्भशकलान्यासंस्तानि तु राक्षसः ।
तैलद्रोणीषु निक्षिप्य यत्नेन समपूपुषत् ॥ ३२ ॥
बभूवुर्नव ते वीरा राक्षसेनाभिवर्द्धिताः ।
नन्दा इत्येव ते पित्रा व्यपदिष्टा महौजसः ॥ ३३ ॥
तेषु राज्यं समासज्य तत्सेनान्यं महामतिम् ।
विधाय मौर्यं राजासौ वृद्धः शमरतोभवत् ॥ ३४ ॥
चन्द्रगुप्तोत्तमास्तस्य मौर्यस्यासञ्शतं सुताः ।
अत्यशेतेव तान्नन्दान्मौर्यः पुत्रैर्महाबलैः ॥ ३५ ॥
ततो नन्दा दुरात्मानः सपुत्रं तमसूयया ।
प्रवेश्यान्तर्भूमिगृहं मन्त्रव्याजादजीघतन् ॥ ३६ ॥
मधूच्छिष्टमयं जातु जीवन्तमिव पञ्जरे ।
सिंहमाधाय नन्देभ्यः प्राहिणोत्सिंहलाधिपः ॥ ३७ ॥
यो द्रावयेदिमं क्रूरं द्रागनुद्घाट्य पञ्जरम् ।
स वोस्ति कश्चित्सुमतिरित्येवं संदिदेश च ॥ ३८ ॥
वाक्छलं तदजानद्भिर्मन्दैर्नन्दैर्विलोभितः ।
कथंचिदवशिष्टासुः समुत्तार्य समाहितः ॥ ३९ ॥
चन्द्रगुप्तस्तु मेधावी प्रतप्तायःशलाकया ।
व्यलापयत्पञ्जरस्थं व्यस्मयन्त ततोखिलाः ॥ ४० ॥
जिघांसितोपि भूच्छिद्रान्नन्दैरेतेन हेतुना ।
निष्कासितो जिजीवासौ भाविन्या दैवसम्पदा ॥ ४१ ॥
आजानुबाहुरित्यादिराजलक्षणलक्षितः ।
औदार्यशौर्यगाम्भीर्यनिधिर्विनयवारिधिः ॥ ४२ ॥
ईदृशोपि स तैर्दुष्टैर्नैष्यालुभिरसह्यत ।
पुनश्छद्मवधे तस्य प्रायतन्त दुराशयाः ॥ ४३ ॥
अन्नसत्राधिकारे तैर्नियुक्तः कालपर्ययम् ।
प्रतीक्षमाणस्तत्रास्थात्स नन्दापचिकीर्षया ॥ ४४ ॥
स कदाचित् द्विजं कंचिदद्राक्षीदतिकोपनम् ।
पादलग्नकुशोन्मूलदाहे कृतमहोद्यमम् ॥ ४५ ॥
मत्वातिक्रोधनं मौर्यस्तं नन्दोन्मूलनक्षमम् ।
उपेत्य शरणं स्वेष्टसिद्धये समुपाचरत् ॥ ४६ ॥
विष्णुगुप्ताभिधानः स बाल एव द्विजोत्तमः ।
औशनस्यां दण्डनीत्यां ज्योतिःशास्त्रे च पारगः ॥ ४७ ॥
नीतिशास्त्रप्रणेता यश्चणकस्तस्य नन्दनः ।
चाणक्य इति विख्यातः श्रोत्रियः सर्वधर्मवित् ॥ ४८ ॥
गुणाढ्ये चन्द्रगुप्तेस्य पक्षपातो महानभूत् ।
स च नन्दकृतं तस्मै व्यसनं स्वं न्यवेदयत् ॥ ४९ ॥
नन्दराज्यं तदा तस्मै प्रतिश्रुत्य बुभुक्षितः ।
भुक्तिशालां स नन्दानां प्रविश्याग्रासने स्थितः ॥ ५० ॥
नन्दाः क्रुद्धा महात्मानं कालोपहतचेतसः ।
बटुरित्यवमत्यैनमासनादुदतिष्ठिपन् ॥ ५१ ॥

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hydera

धिग्धिग्मा मैवमित्येवं वादिष्वखिलमन्त्रिषु ।
अग्रासनात्ते चाणक्यं क्रोधाकुलमचीकृषन् ॥ ५२ ॥
मध्येशालं स रोषान्धः शिखामुन्मुच्य पाणिना ।
प्रतिज्ञामकरोत्तीव्रां नन्दवंशदिधक्षया ॥ ५३ ॥
दर्पान्धान्दुर्मतीमितानेवं मामवजानतः ।
नन्दाधमाननुत्खाय न बध्नामि शिखामिमाम् ॥ ५४ ॥
इत्युक्त्वा निर्ययौ तूर्णं पुरात्क्षुभितमानसः ।
गतश्रियश्च ते क्रुद्धं न समादधतोद्धताः ॥ ५५ ॥
चन्द्रगुप्तोऽपि स तदा स्वनिग्रहभयाकुलः ।
निर्यायोपांशु नगराच्चाणक्यं समुपाश्रयत् ॥ ५६ ॥

नाटकीयवस्तुनिर्देशः ।

मौर्येन्दुमुपसंगृह्य कौटिल्यः कुटिलं नयम् ।
अनुसंदधदातिष्ठद्यत्नं नन्दकुलोद्धृतौ ॥ ५७ ॥
स्वमित्रमिन्दुशर्माणं कृत्वा क्षपणकाकृतिम् ।
तेनाभिचारिकविदा राक्षसादीनवञ्चयत् ॥ ५८ ॥
नन्दराज्यार्द्धपणनात्समुत्थाप्य महाबलम् ।
पर्वतेन्द्रं म्लेच्छबलैर्न्यरुणत्कुसुमं पुरम् ॥ ५९ ॥
नन्दाः सर्वे सुसंरब्धा निरुद्धाः प्रबलारिभिः ।
दृप्ता राक्षसवीर्येण युद्धायैव मनो दधुः ॥ ६० ॥
घटमानोऽपि बहुधा दुर्जयं वीक्ष्य तद्बलम् ।
राक्षसश्छद्मना हन्तुं मौर्यं तेनाथ संदधे ॥ ६१ ॥
सर्वे नन्दाः पर्वतेन्द्रबलानिलसमेधिते ।
चाणक्यक्रोधदहने घोरे शलभतामयुः ॥ ६२ ॥
ततः स राक्षसः क्लिष्टः प्रक्षीणबलपौरुषः ।
निरुद्धविविधासारप्रसारं क्षीणसंचयम् ॥ ६३ ॥
असुरक्ष्यं पुरं पश्यन्नसुरक्षणतत्परः ।
नन्दवृद्धस्य सर्वार्थसिद्धेरेनं सुरङ्गया ॥ ६४ ॥
पुरान्निःसार्य निभृतं पौरैर्नन्दानुरागिभिः ।
पुरं मौर्यवशीकृत्य तत्सख्यमिव नाटयन् ॥ ६५ ॥
अभिचारकृतां मौर्यायादिशद्विषकन्यकाम् ।
तच्छद्मवित्पर्वतेशं कौटिल्योघातयत्तया ॥ ६६ ॥
स्वच्छद्म बोधयित्वा तत्सुतं मलयकेतुकम् ।
उपांशु भीषयित्वाप्तैः पलाययत कूटधीः ॥ ६७ ॥
अराजकं वशीकृत्य कौटिल्यः कुसुमं पुरम् ।
नन्दानुरक्तपौराढ्यं सहसा न विवेश तत् ॥ ६८ ॥
पुरं प्रविष्टमप्याशु जिघांसू राक्षसो रिपुम् ।
सुहृद्भिर्दारुवर्माद्यैः कूटयन्त्राद्ययूयुजत् ॥ ६९ ॥
कौटिल्यः कुटिलप्रज्ञस्तत्सर्वमरिकल्पितम् ।
[illegible] ॥ ७० ॥

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. CC-0. Hon. Dr. Shri Madhusudan Penna

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderab

क्रूरेण राक्षसेनैव ह्यस्मत्पक्षजिघांसया ।
विषकन्या पर्वतेशे योजितेति समादधत् ॥ ७१ ॥
वैरोचकं पर्वतेशभ्रातरं चकिताशयम् ।
अस्थापयज्जिगमिषुं शपथैश्छलगर्भितैः ॥ ७२ ॥
स्वापवादं निह्नुवानः पर्वतेशवधोत्थितम् ।
प्राग्दित्सितार्धराज्येन शठः प्रालोभयच्च तम् ॥ ७३ ॥
सर्वार्थसिद्धिरगमत्तपस्तप्तुं क्वचिद्वने ।
तत्रापि चारदृक्क्रूरः कौटिल्यस्तमजीघनत् ॥ ७४ ॥
सर्वार्थसिद्धिं निहतं श्रुत्वा शोचन्स राक्षसः ।
गत्वा मलयकेतुं तं प्रोत्साहयितुमूचिवान् ॥ ७५ ॥
अरूढमूलं मौर्यं द्रागुन्मूल्य सहसा बलात् ।
आनृण्यं गन्तुमिच्छामि स्वामिनां नाकवासिनाम् ॥ ७६ ॥
सर्वेस्मास्वनुरज्यन्ते पौरा गूढाभिसंधयः ।
तस्योपांशु वधायाप्ताः पुरे जाग्रति मामकाः ॥ ७७ ॥
सर्वोपायैर्विक्रमैश्च घटेमहि हिताय ते ।
जहि मौर्यं सकौटिल्यं नन्दराज्यं तवास्तु तत् ॥ ७८ ॥
विषकन्यां योजयित्वा चाणक्येनेव पापिना ।
पिता ते मौर्यराज्यार्द्धहारी विनिहतश्छलात् ॥ ७९ ॥
सर्वथैव निहत्यैनमुपायेन बलेन वा ।
त्वय्यासज्याखिलं राज्यमानृण्यं स्वामिनामयै ॥ ८० ॥
इति प्रोत्साह्य बहुधा धीमान्साहसिकाग्रणीः ।
मौर्यं जेतुं म्लेच्छबलैः समनह्यत राक्षसः ॥ ८१ ॥
उपोद्घातोत्र वृत्तायाः कथाया एवमीरितः ।
अतः परं कविर्वस्तु नाटकीयं प्रयोक्ष्यते ॥ ८२ ॥
क्रूरग्रहः स इत्यस्मिन्पद्ये प्रस्तावनामुखे ।
उक्तमर्थं श्लेषदिशा कविरन्ववदन्मनाक् ॥ ८३ ॥

इत्युपोद्घातप्रकरणम् ।

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hydera

अथ

मुद्राराक्षसम् ।

प्रथमोऽङ्कः ।

धन्या केयं स्थिता ते शिरसि शशिकला किं नु नामैतदस्या
नामैकास्यास्तदेतत्परिचितमपि ते विस्मृतं कस्य हेतोः ।
नारीं पृच्छामि नेन्दुं कथयतु विजया न प्रमाणं यदीन्दु-
र्देव्यानिह्नोतुमिच्छोरिति सुरसरितं शाठ्यमव्याद्विभोर्वः ॥ १ ॥

अथेदं नाटकं साङ्गं लक्षणपुरःसरं व्याख्यायते । तत्र तावन्नान्दीपद्यद्वयं धन्या केयमित्यादि । अत्र श्रीमान्विशाखदत्तनामा महाकविः प्रारिप्सितस्य नाटकस्य निर्विघ्नपरिसमाप्तिप्रचयसिद्ध्यर्थं स्वेष्टदेवतागुणसंकीर्तनपूर्वकाशीर्वचनरूपं मङ्गलं शिष्यशिक्षायै नान्द्या निवध्नन्नर्थतः शब्दतश्च नाटकीयं वस्तु ध्वनयति । नान्दीलक्षणमग्रे वक्ष्यते । तत्राद्ये नान्दीपद्ये धन्या केयं स्थिता ते शिरसि इति जटाजूटकुहरनिलीनां दिव्ययुवतिरूपधारिणीं गङ्गामवलोक्य सेर्ष्यायाः शिवायाः शिवं प्रति प्रश्नः । परमप्रेयस्यहं वामाङ्गेवतिष्ठामि मत्तोप्युपरि उत्तमाङ्गे श्लाघ्ये स्थाने केयं स्थितेति इर्ष्यास्फोटको धन्याशब्दः । किंच धन्या योषित्प्रलोभिकेति वचनादेवं प्रलोभनशीलायाः कथं वश्योसीति उपालम्भोपि ध्वन्यते । यद्वा । व्यतिरेकलक्षणया धन्याशब्दोऽधन्यावचनः पूज्यस्य भर्त्तुर्या शिरः समारूढवती साधन्या अश्लाघ्या तस्याः कथ वश्योसीति ध्वन्यते । स्त्रियं तां निह्नोतुकामः शिवः शिरस्थमेव शशि कलाशब्दशिरस्कतया स्त्रीलिङ्गेन निर्दिश्य छलेनोत्तरयति । शशिकलेति पुनरपि मया पृष्टाया एव युवत्याः शशिकलेति नाम स्यादिति मन्वानाय देव्या ऋजूक्तिः किं नु नामैतदस्या इति । पुनश्च शशिकलामेवोद्दिश्य अस्य इत्युभयसाधारण्येन शिवस्य छलोत्तरं नामैवास्यास्तदेतत्परिचितमित्यादिना कस्य हेतोरिति केन हेतुनेत्यर्थः । निमित्तपर्यायप्रयोगे सर्वासां प्रायोदर्शन

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderab

अपि च ।

पादस्याविर्भवन्तीमवनतिमवने रक्षतः स्वैरपातैः
संकोचेनैव दोष्णां मुहुरभिनयतः सर्वलोकातिगानाम् ॥
दृष्टिं लक्ष्येषु नोग्रज्वलनकणमुचं बध्नतो दाहभीते-
रित्याधारानुरोधात्त्रिपुरविजयिनः पातु वो दुःखनृत्तम् ॥ २ ॥

मिति षष्ठी । ते इति शेषे षष्ठी । अथ परिचितशशिकलानामकथनव्याजेन मया बुभुत्सितां युवतिं निह्नुत इति शिवस्य कैतवं ज्ञात्वा जटाजूट-निलीनापरिचितनारीविषयकः प्रश्नः क्रियते न परिचितेन्दुविषय इति देव्याह नारीं पृच्छामि नेन्दुमिति । तत्र नारीमिति एकस्मिन्नेव पदे पृच्छ-तेरप्रधानकर्मत्वं देव्यभिमतत्वेनापाद्य वाक्छलेन पुनरपि शिव उत्तरयति । यदि नारीं प्रति प्रश्नः क्रियते न तु मां प्रति इन्दुप्रधानकर्मकः तर्हि सजाती-यत्वाद्विश्रम्भपात्रं ते सखी पृष्टा सती कथयतु विजया न प्रमाणं यदीन्दुरिति । सुयोज्यमानोपीन्दुरूपोर्थः न प्रमाणं यदि तथ्यत्वेन न संमतश्चेदित्यर्थः । यद्वा । उभयोः कर्मकारकयोः संनिहितयोः सतोरेकस्य त्यागायोगात् नारीमिन्दुमित्युभयमपि अप्रधानकर्मत्वेनापाद्य शिव एवमाह । यदि नारीं प्रति प्रश्नः क्रियते नेन्दुं प्रति तर्हि कथयतु विजया । न प्रमाणं यदीन्दुः विजाती-यत्वादिन्दुः प्रष्टव्यत्वेन न संमतश्चेदित्यर्थः । देव्या निह्नोतुमिच्छोरिति सुर-सरितं शाठ्यमव्याद्विभोर्वः इत्येवं प्रकारेण देव्याः सकाशाद्बुद्धिकृतापादानत्व-विवक्षया पञ्चमी । सुरसरितं गङ्गां निह्नोतुमपलपितुमिच्छोर्वाक्छलेन देवीं वञ्चयत इति यावत् विभोः परमेश्वरस्य शाठ्यं छलोक्तिरव्यात्पायादिति पद्यस्य वाच्योर्थः । अत्र वक्रोक्तिरलंकारः । यदुक्तमन्यथावाक्यमन्यथात्वेन योज्यते । श्लेषेण काक्वा विज्ञेया सा वक्रोक्तिस्तथाद्विधेति लक्षणात् ॥ तेन च वक्ष्यमाणं नाटकीयं वस्तु व्यज्यते अतोलंकारेण वस्तुध्वनिः ॥ १ ॥

द्वितीयं नान्दीपद्यं पादस्येति । पादस्य स्वैरपातैः स्वच्छन्दस्फालनैराविर्भ-वन्तीमाविर्भविष्यन्तीं । वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानवद्वेति लट् । अवनेः पृथिव्याः अवनतिं न्यग्भावं भङ्गमिति यावत् । रक्षतः परिहरतः अवनिभङ्गभीत्या शनैः पादौ निक्षिपत इत्यर्थः । चोरं रक्षतीत्यत्र चोरस्य स्वच्छन्दचारनिषेधवद-त्रावनेरवनत्याविर्भावनिषेधो रक्षतेरर्थः । संकोचेनेति सर्वान् लोकानूर्ध्वं तिर-श्चातिक्रम्य गन्तुं समर्थानाम् । अतिविस्तारभाजां दोष्णां भुजानां संकोचे-नैव भुजाघातेन लोकाः संहता मा भूवन्निति भुजानां क्रोडीकरणेनैव मुहुर-

१ नोग्रां. २ नः. इ. पा.

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hydera

भिनयतः अङ्गविक्षेपं कुर्वतः । अङ्गहारोऽङ्गविक्षेपो व्यञ्जकाभिनयौ समावित्यमरः । वृष्टिमिति उग्रज्वलनकणमुचं तीव्रविस्फुलिङ्गकिरं दृष्टिं भाललोचनं लक्ष्येषु दृगभिनयदर्शनीयेषु वस्तुषु दाहभीतेर्दग्धानि मा भूवन्निति न बध्नतः न निक्षिपतः । इतीति इत्याधारानुरोधादित्येवमुक्तस्याधारस्य नृत्तक्रियाश्रयस्य पृथिव्यादेरनुरोधाद्यथाक्रमं भङ्गसंहरणदाहा मा भूवन्निति अनुक्रोशात् त्रिपुरविजयिनः शिवस्य दुःखनृत्तं दुःखेन कृच्छ्रेण यथाकथंचित्सायन्तनावश्यकविधितयाङ्गवैकल्येनाप्यनुष्ठीयमानं नृत्तं वः पातु इति पद्यस्य वाच्योर्थः । नन्वत्र तृतीयलोचनाभिनयासंभवान्नृत्तवैकल्यप्रसञ्जनमयुक्तं तत्पिधायापि द्वाभ्यामेव लोचनाभ्यां लक्ष्याभिनयस्य सुकरत्वादिति चेन्मैवम् । द्विलोचनस्यैकस्मिंल्लोचने विकलेन्येनाभिनयवैकल्यवत्रिलोचनस्यापि तथात्वोपपत्तेः । तस्मादुक्तं दृगभिनयवैकल्यप्रयुक्तदुःखनृत्तत्वप्रसञ्जनं समञ्जसमिति संतोष्टव्यम् । अत्र त्रिपुरविजयिन इति पदेन यथा त्रिपुरविजयिना विशिखवह्निना त्रिपुरं दग्धं एवं क्रोधाग्निना नन्दवंशवत्सराक्षसं मलयकेतुं दग्धुं समर्थस्यापि चाणक्यस्य राक्षससंजिघृक्षानुरोधात्कृच्छ्रेण कुटिलनीतिप्रयोगाभिनिवेश इति ध्वनितम् । अत्र अवन्यादीनामवनत्याद्ययोगेपि योगकल्पनात्संबन्धातिशयोक्तिरलंकारः । संबन्धातिशयोक्तिः स्यादयोगे योगकल्पनामिति तल्लक्षणात् । त्रिपुरविजयिन इति साभिप्रायविशेषणात्परिकरालंकारश्च । ताभ्यां कौटिल्यनीतिरूपवस्तुध्वनिः । अनयैव रीत्या गणपतिस्तुतिपरमस्मदीयं पद्यम् ।

शेषाहेः फणभङ्गभीरुरवनौ मन्दं निधत्ते पदं
चीत्कारं जगदण्डसंपुटभिदाभीत्या विधत्ते मनाक् ।
नोड्डीयेत जगज्जवादिति शनैः कर्णाञ्चलं दोलय-
त्येवं योखिललोकरक्षणचणः पायाद्गणेशः स वः ॥

अत्र पूर्वनान्दीपद्ये

नान्दीपद्येभिधातव्यं चन्द्रनामेति शासनात् ।
इन्दुरित्यसृतं वीजमायुःप्रदमुदीरितम् ॥
सनामा सूचितस्तेन चन्द्रगुप्तोपि नायकः ।
लक्ष्मीकृन्मगणश्चोक्तस्तलक्ष्मीस्थैर्यसूचकः ॥
नान्दीपद्येषु कुर्वीत मनाक्काव्यार्थसूचनम् ।
इति शास्त्रात्कविः किंचिद्वस्त्वेवं समसूसुचत् ॥
शृङ्गारो वाथवा वीरो मुख्यः स्यान्नाटके रसः ।
करुणाद्भुतहासाद्यास्तयोरङ्गतया मताः ॥

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderab

वीरो रसः प्रधानं स्यान्मुद्राराक्षसनाटके ।
अत्यद्भुतकरी शाठ्यनीतिरत्राङ्गमिष्यते ॥
नीतिर्द्विधेरिता धर्मशाठ्यप्राधान्यभेदतः ।
धर्मशाठ्ये संदधतो द्विविधा सा यथायथम् ॥
आद्या युधिष्ठिरादिभ्यो विदुरादिभिरीरिता ।
अन्योक्ता धृतराष्ट्राय दुर्दान्तैः कणिकादिभिः ॥
अत्यद्भुतविधादत्र संविधानान्महाकविः ।
प्रपञ्चयति चाणक्यमुखेन कुटिलं नयम् ॥
दण्डनीतिर्विनयनाल्लोकस्थितिविधायिनी ।
ऐशी तनुर्द्विधा सा स्याच्छिवा घोरा विभेदतः ॥
शिवा धर्मानुविद्धा स्याद्घोरा कौटिल्यगर्भिता ।
साध्वाचारः साधुनेति न्यायाद्योज्या द्वयोर्द्वयोः ॥
उमा सत्त्वप्रधानत्वादृजुनीतितयेष्यते ।
गङ्गा कुटिलगामित्वात्कुटिला नीतिरिष्यते ॥
तां धर्मनीतेर्निह्नुत्य प्रपञ्चयितुमुत्सुकः ।
चाणक्योद्धुतधीरत्र विभुशब्देन सूचितः ॥
आधारवशतो दुःखनृत्तमित्युत्तरेण च ।
पद्येन ध्वनितं कृच्छ्राच्छाठ्यनीतिप्रकल्पनम् ॥
आधारो राक्षसो मौर्यराज्यनिर्वाहकत्वतः ।
तत्संजिघृक्षयाधत्त कौटिल्यः कुटिलं नयम् ॥
कलौ पापिनि कौटिल्यनीतिः सद्यःफलप्रदा ।
इत्यभिप्रेत्य कौटिल्यस्तामेवात्र प्रयुक्तवान् ॥
इत्याधारानुरोधादित्युक्त्या राक्षसरक्षणम् ।
यत्नाद्विधेयं ध्वनितं क्रुद्धान्मलयकेतुतः ॥
भागुरायणवाक्येन तदेतत्स्फुटयिष्यते ।
रक्षणीया राक्षसस्य प्राणा इत्यादिना पुरः ॥
सचिवायत्तसिद्धित्वात्पौरुषं स्वमदर्शयन् ।
गभीरात्मा चन्द्रगुप्तो धीरोदात्तोऽत्र नायकः ॥
तद्राज्यांगधुरं वोढुं धृतिमान्राक्षसोऽर्हति ।
तत्संग्रहोत एवात्र साध्यो नीतिस्तु साधनम् ॥
एवमत्रार्थत इन्दुः शाठ्यमिति शब्दतश्च मनाक्काव्यार्थो ध्वनितः ।
उदीरितत्र्यम्बककार्यैर्नान्दीपद्यध्वनिः शुभः ।
स एष टुण्ढनाकारि कारिणाडिण्डिमैः स्फुटः ॥

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hydera

अथ नाटकादिलक्षणानि निरूप्यन्ते ।

रूप्यतेभिनयैर्यत्र वस्तु तद्रूपकं विदुः ।
नाटकाद्यैर्दशविधं तदित्यन्यत्र विस्तरः ॥

तदुक्तं दशरूपके ।

नाटकं सप्रकरणं भाणः प्रहसनं डिमः ।
व्यायोगसमवकारौ वीथ्यङ्केहामृगा इति ॥

एतेषां लक्षणानि विस्तरभयान्नेहोच्यन्ते । अथैषां सामग्री निरूप्यते । तत्र पञ्च संधयः

मुखं प्रतिमुखं गर्भः सविमर्शो निवर्हणमिति ।

संधिर्नाम एकेन प्रयोजनेनान्वितानां कथांशानामवान्तरप्रयोजनसंवन्धः । तत्रारम्भवीजसंवन्धो मुखसंधिः ॥ यत्नविन्दुसंवन्धः प्रतिमुखसंधिः । प्राप्त्याशापताकयोः संवन्धो गर्भसंधिः । नियताप्तिप्रकर्षसंवन्धो, विमर्शसंधिः । फलागमकार्ययोः संबन्धो निवर्हणसंधिः ।

वीजविन्दुपताकाख्यप्रकरीकार्यलक्षणाः ।
आरम्भयत्नप्राप्त्याशानियताप्तिफलागमाः ॥
अर्थप्रकृतयः पञ्च पञ्चावस्थासमन्विताः ।
यथासंख्येन जायन्ते मुखाद्याः पञ्चसंधयः ॥ इति ॥

अर्थप्रकृतयः कार्यसिद्धिहेतवः वीजादयः पञ्चारम्भादिपञ्चावस्थासमन्विताः सन्तः यथासंख्यं मुखाद्याः पञ्चसंधयो जायन्त इत्यर्थः । आरम्भादीनां लक्षणं निरूपितं दशरूपके ।

औत्सुक्यमात्रमारम्भः फललाभाय भूयसे ।
प्रयत्नस्तु तदप्राप्तौ व्यापारोतित्वरान्वितः ॥
उपायापायशङ्काभ्यां प्राप्त्याशा प्राप्तिसंभवः ।
अपायाभावतः प्राप्तिर्नियताप्तिः सुनिश्चिता ॥
समग्रफलसंपत्तिः फलयोग उदाहृतः ।

अथ वीजादिपञ्चकं निरूप्यते ।

स्तोकोद्दिष्टः कार्यहेतुर्बीजं विस्तार्यनेकधा ।
अवान्तरार्थविच्छेदे बिन्दुरच्छेदकारणम् ॥
प्रतिपाद्यकथाङ्गं स्यात्पताका व्यापिनी कथा ।
अव्यापिनी प्रकरिका कार्यं निर्वाहकृत्फले ॥

इति लक्षणसंग्रहः ।

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hydera

अथ नान्दीस्वरूपं निरूप्यते ।

अर्थतः शब्दतो वापि मनाक्काव्यार्थसूचनम् ।
यत्राष्टभिर्द्वादशभिरष्टादशभिरेव वा ॥
द्वाविंशत्या पदैर्वापि सा नान्दी परिकीर्तिता ॥

नाटकादिरूपकाणामादौ विहितं पद्यं नान्दीत्युच्यते । कैश्चिन्नान्द्यां पदनियमो नाभ्युपगम्यते अतोत्र नाटके पदनियमो नादृतः । यद्वा पदशब्दः पादवचनः तथा च पद्यद्वयेनाष्टपदा नान्दी कृतेति ज्ञेयम् । अत्र नाटके वीरो रसः । अतिगहनकौटिल्यनीतिरूपोद्भुतरसः प्रधानमङ्गं । अन्ये शृङ्गारकरुणादयो यथायथं द्रष्टव्याः । धीरोदात्तो नायकः । प्रख्यातमितिवृत्तम् । इतिहासनिबन्धनं प्रख्यातमिति लक्षणात् । चाणक्यकृतस्य नन्दवंशोद्धरणस्य चन्द्रगुप्ताभिषेकस्य च विष्णुपुराणबृहत्कथाकामन्दकादिषु संक्षेपेणोक्तत्वात् ।

विष्णुपुराणे ।

नव चैतान्नन्दान्कौटिल्यो ब्राह्मणः समुद्धरिष्यति । कौटिल्य एव चन्द्रगुप्तं राज्येभिषेक्ष्यति । अतःपरं शूद्राः पृथिवीं भोक्ष्यन्तीति ।

बृहत्कथायाम् ।

चाणक्यनाम्ना तेनाथ शकटारगृहे रहः ।
कृत्यां विधाय सप्ताहात्सपुत्रो निहतो नृपः ॥
शकटारः क्षपणकलिङ्गधारी चाणक्यमित्रमिन्दुशर्मा ।
योगानन्दे यशःशेषे पूर्वनन्दसुतस्ततः ।
चन्द्रगुप्तः कृतो राज्ये चाणक्येन महौजसा ॥

कामन्दके ।

वंशे विशालवंशानामृषीणामिव भूयसाम् ।
अप्रतिग्राहकाणां यो बभूव भुवि विश्रुतः ॥
जातवेदा इवार्चिष्मान्वेदान्वेदविदांवरः ।
योधीतवान्सुचतुरश्चतुरोप्येकवेदवत् ॥
यस्याभिचारवज्रेण वज्रज्वलनतेजसः ।
पपात मूलतः श्रीमान्सुपर्वा नन्दपर्वतः ॥
एकाकी मन्त्रशक्त्या यः शक्तः शक्तिधरोपमः ।
आजहार नृचन्द्राय चन्द्रगुप्ताय मेदिनीम् ॥
नीतिशास्त्रामृतं धीमानर्थशास्त्रमहोदधेः ।
य उद्दध्रे नमस्तस्मै विष्णुगुप्ताय वेधसे इति ॥

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hydera

नान्द्यन्ते

सूत्रधारः—अलमतिप्रसङ्गेन । आज्ञापितोस्मि परिषदा यथाद्य त्वया सामन्तवटेश्वरदत्तपौत्रस्य महाराजपदभाक्पृथुसूनोः कवेर्विशाखदत्तस्य कृतिरभिनवं मुद्राराक्षसं नाम नाटकं नाटयितव्यमिति । यत्सत्यं काव्यविशेषवेदिन्यां परिषदि प्रयुञ्जानस्य ममापि चेतसि सुमहान्परितोषः प्रादुर्भवति । कुतः

चीयते बालिशस्यापि सत्क्षेत्रपतिता कृषिः ।
न शालेः स्तम्बकरिता वप्तुर्गुणमपेक्षते ॥ ३ ॥

तद्यावदिदानीं गृहं गत्वा गृहिणीमाहूय गृहजनेन सह संगीतकमनुतिष्ठामि । (परिक्रम्यावलोक्य च ।) इमे नो गृहा-

---

नान्द्यनन्तरप्रविष्टेन सूत्रधारेण रङ्गप्रसादनपुरःसरं मृदुमधुरपदैः पद्यैः भारतीवृत्त्याश्रयणेन काव्यार्थः सूचनीयस्तदुक्तम् ।

रङ्गं प्रसाद्य मधुरैः श्लोकैः काव्यार्थसूचकैः ।
ऋतुं कंचिदुपादाय भारतीं वृत्तिमाश्रयेत् ॥ इति ॥

तदेतदाह । नान्द्यन्त इति । परिषदा संदिष्टार्थस्य क्षिप्रं कर्तव्यत्वाद्वाचामतिप्रसङ्गो वारणीय इत्यर्थः । अलं भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणवाचकमित्यमरः । यत्सत्यमिति संघातो ध्रुवमित्यर्थे । अत्र भारतीवृत्तेरङ्गं परिषदभिमुखीकरणफला कविकाव्यनटादीनां प्रशंसारूपा प्ररोचना कृता । तथा हि । सामन्तवटेश्वरेति महाकुलप्रसूतत्वकथनेन कविप्रशंसा काव्यविशेषवेदिन्यामिति काव्यपरिषदोः प्रशंसा ।

बालिशस्येति । स्वस्य बालिशकृषीवलदृष्टान्ताद्विनयप्रदर्शनेनात्मश्लाघापराङ्मुखत्वरूपमहागुणकथनान्नटस्तुतिः । बालिशस्य बीजावापानभिज्ञस्यापि सुक्षेत्रपतिता कृषिः कर्षणं कृषिर्लक्षणया तत्संबन्धि बीजमित्यर्थः । चीयते उपचिता अभिवृद्धा भवति । शालेः एकस्य शाल्यङ्कुरस्य स्तम्बकरिता सुक्षेत्रगुणकृतनिबिडीभवनशीलता वप्तुः बीजावापकर्तुः गुणं दक्षत्वादिकं नापेक्षते किंतु स्वयमेव भूसारगुणेनोपचिता भवतीत्यर्थः । अत्र सुक्षेत्रदृष्टान्तोपि परिषत्प्रशंसैव । स्तम्बं स्तोमं करोतीति स्तम्बकरिः । स्तम्बशकृतोरिन्व्रीहिवत्सयोरिति वक्तव्यमित्यनुशासनात्स्तम्बशब्दे उपपदे कृञ इन्प्रत्ययः ॥३॥ अनुतिष्ठामीति अनुष्ठास्यामीत्यर्थः । यावत्पुरानिपातयोरिति लट् । इदमामुखम् । तदुक्तम् ।

---

१ अतिविस्तरेण. २ वत्सेश्वर. ३ देवस्य. ४ सुक्षे०. इ. पा.

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hydera

स्तद्यावत्प्रविशामि। (नाट्येन प्रविश्यावलोक्य च।) अये तत्किमिदमस्मद्गृहेषु महोत्सव इव दृश्यते स्वस्वकर्मण्यधिकतरमभियुक्तः परिजनः। तथा हि

वहति जलमियं पिनष्टि गन्धा-
नियमियमुद्ग्रथते स्रजो विचित्राः।

सूत्रधारो नटीं ब्रूते मारिषं वा विदूषकम्।
स्वकार्यं प्रस्तुताक्षेपि चित्रोक्त्या यत्तदामुखम्॥
प्रस्तावना वा तत्र स्यात्कथोद्घातः प्रवृत्तकम्।
प्रयोगातिशयश्चेति त्रीण्यङ्गान्यामुखस्य हि॥ इति॥

एषामङ्गानां स्वरूपं निरूपितं दशरूपके।

स्वेतिवृत्तसमं वाक्यमर्थं वा यत्र सूत्रिणः।
गृहीत्वा प्रविशेत्पात्रं कथोद्घातो द्विधैव सः॥
प्रस्तूयमानपात्रस्य गुणवर्णनया स्वतः।
प्रविशेत्सूचितं पात्रं यत्र तत्स्यात्प्रवृत्तकम्॥
एषोयमित्युपक्षेपात्सूत्रधारप्रयोगतः।
पात्रप्रवेशो यत्रायं प्रयोगातिशयो मतः॥ इति॥
वीथ्यङ्गान्यामुखाङ्गत्वादुच्यन्तेत्र स्वभावतः।
उद्घात्यकावलगिते प्रपञ्चत्रिगते छलम्॥
वाक्केल्यधिवले गण्डमवस्यन्दितनालिके।
असत्प्रलापव्याहारमृदवानि त्रयोदश॥ इति॥

एषां लक्षणानि। गूढार्थपदपर्यायमालारूपेण प्रश्नोत्तरमालारूपेण च द्विविधमुद्घात्यकम्। अवलगितमपि द्विविधम्। अन्यकार्यच्छद्मनान्यकार्यकरणम्। अन्यकार्यप्रसङ्गात्प्रकृतकार्यसिद्धिश्चेति। असद्भूतं मिथःस्तोत्रं प्रपञ्चः। पूर्वरङ्गे नटादिभिः साम्यादनेकार्थप्रयोजनं त्रिगतम्। प्रियसदृशैर्वाक्यैरप्रियैर्लोभनं छलम्। साकाङ्क्षस्य वाक्यस्य निवर्तनमुक्तिप्रत्युक्तिर्वा वाक्केलिः। स्पर्द्धयान्योन्यवाक्याधिक्यमधिबलम्। सहसोदितं प्रस्तुतविरोधि गण्डम्। रसावेशादुक्तान्यथाव्याख्यानमवस्यन्दितम्। सोपहासनिगूढार्थप्रहेलिका नालिका। प्रहेलिकावहेलनवचनम्। असंबद्धकथाप्रायः प्रलापोसत्प्रलापः। अन्यार्थं हास्यप्रलोभनकरं वचनं व्याहारः। दोषाणां गुणवत्प्रतिपादनं मृदवमिति। एषां यथासंभवं कतिचित्प्रस्तावनायां प्रयोक्तव्यानि। अत्र अये तत्किमिदमित्या-

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Papimi, Hydera

मुसलमिदमियं च पातकाले
मुहुरनुयाति कलेन हुंकृतेन ॥ ४ ॥

भवतु कुटुम्बिनीं तावदाहूय पृच्छामि। (नेपथ्याभिमुखमवलोक्य।)

गुणवत्युपायनिलये स्थितिहेतोः साधिके त्रिवर्गस्य।
मद्भवननीतिविद्ये कार्याचार्ये द्रुतमुपेहि ॥ ५ ॥

(प्रविश्य) नटी । अज्ज इअह्मि अण्णाणिओएण मं अज्जो अणुगेह्णदु । (क)

सूत्र०—आर्ये तिष्ठतु तावदाज्ञानियोगः। कथय किमद्य भवत्या

(क) आर्य इयमस्मि आज्ञानियोगेन मामार्योनुगृह्णातु ।

दिना गृहकृत्यप्रसङ्गेन क्रूरग्रहः स केतुरिति प्रस्तावनारूपकार्यसिद्धेरवलगनादवलगितं नाम आमुखाङ्गम्। वहति जलमिति स्वभावोक्तिरलंकारः ॥ ४ ॥

गुणवत्युपायेत्यार्या । अल्पसमासा ऋजुपदा भारती वृत्तिः । अत्र भार्याविषये सौशील्यगृहकृत्यदक्षत्वादयो गुणा उपायाश्च । नीतिविषये गुणाः सन्धिविग्रहादयः षट् सामादय उपायाश्चत्वारः। विहितकार्योपदेष्टृत्वात्कार्याचार्यत्वमुभयत्र समम् । गार्हस्थ्यास्थितिहेतुत्रिवर्गसाधकत्वं पत्न्याः श्रुतिस्मृतिषु प्रसिद्धम् । नीतिविषये क्षयः स्थानं च वृद्धिश्च त्रिवर्गो नीतिवेदिनामित्युक्तलक्षणस्त्रिवर्गो राज्यस्थितिहेतुः । अत्र ऋतुं कंचिदुपादाय भारतीं वृत्तिमाश्रयेदिति वचनात्तृतीयाङ्के वर्णयिष्यमाणशरदृतूपादानं कृतमिति बोद्धव्यम् । तथाहि अम्भःप्रसादादिगुणवति विजिगीषूणां सामाद्युपायनिलये तेषामेव दिग्विजयावसरप्रदायित्वेनार्थसाधिके तन्निबन्धनत्वाद्धर्मकामयोस्तत्साधिके च। एवं लोकस्थितिहेतुत्रिवर्गस्य साधिके जैत्रयात्रादिकार्याणामाचार्येनुकूलत्वेन प्रवर्त्तिके भोः शरद् द्रुतमुपेहीति विजिगीषुणा चन्द्रगुप्तेन शरदागमः प्रार्थ्यते तन्मन्त्रिणा चाणक्येन राक्षसातिसंधानार्थं स्वकुलविद्यानीतिरभिमुखीक्रियत इति च ध्वनितम्। उपायनिलये इत्यत्र निलीयतेत्रेति योगेन निलयशब्दो विशेष्यनिघ्नः । शरदृतोर्विजयानुकूलत्वं सरितः कुर्वती गाधाः पथश्चाश्यानकर्दमान् । यात्रायै नोदयामास तं शक्तेः प्रथमं शरदित्यादि सर्वैर्महाकविभिः बहुशः प्रपञ्चितम् । अत्र श्लेषोलंकारः । नानार्थसंशयः श्लेषो वर्ण्यावर्ण्योभयास्पद इति तल्लक्षणात् । अत्रासद्भूतं भार्यास्तोत्रं प्रपञ्चः। साम्यादनेकार्थप्रयोजुनं त्रिगतं चामुखाङ्गं त्रिष्वनुगतत्वादन्वर्थम् ॥ ५ ॥

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hydera

भगवतां ब्राह्मणानामुपनिमन्त्रणेन कुटुम्बकमनुगृहीतमभिमता वा भवनमातिथयः संप्राप्ता यत एष पाकविशेषारम्भः ।

नटी—अज्ज आमन्तिदा मए भअवन्तो बह्मणा । (क)

सूत्र०—कथय कस्मिन्निमित्ते ।

नटी—उवरज्जदि किल भअवं चन्दो त्ति । (ख)

सूत्र०—आर्ये क एवमाह ।

नटी—एवं खु णअरवासी जणो मन्तेदि । (ग)

सूत्र०—आर्ये कृतश्रमोऽस्मि[2] चतुःषष्ट्यङ्गे ज्योतिःशास्त्रे । तत्प्रवर्त्यतां भगवतो[1] ब्राह्मणानुद्दिश्य पाकः । चन्द्रोपरागं प्रति तु केनापि विप्रलब्धासि । पश्य

क्रूरग्रहः स केतुश्चन्द्रमसंपूर्णमण्डलमिदानीम्[3] ।
अभिभवितुमिच्छति बलात्

(क) आर्य आमन्त्रिता मया भगवन्तो ब्राह्मणाः ।
(ख) उपरज्यते किल भगवान् चन्द्र इति ।
(ग) एवं खलु नगरवासी जनो मन्त्रयते ।

आर्ये तिष्ठत्विति । इयं साकाङ्क्षस्य वाक्यस्य निर्वतनरूपा वाक्केलिः । कथयेत्यादि । इदमन्यार्थं पाकक्रियासाफल्यार्थं कुटुम्बकमनुगृहीतमिति प्रलोभनकरं वचनं व्याहारः ॥

कस्मिन्निति । केन निमित्तेनेत्यर्थः । सर्वासां प्रायोदर्शनस्योक्तत्वात् ॥

उवरज्जदीति । इदं प्रियसदृशैर्वाक्यैर्विलोभनं छलम् । वक्ष्यति च विप्रलब्धासीति ॥ एवमिति अयं असंबद्धकथाप्रायः प्रलापः असत्प्रलापः ।

अत्र वृथा पाकारम्भरूपदोषस्य तत्प्रवर्त्यतामिति गुणवत्प्रतिपादनं मृदवं नामाङ्गम् ।

क्रूरग्रह इति । नेपथ्ये स्थितस्य चाणक्यस्येदं सहसोदितं प्रस्तुतस्य चन्द्रग्रहस्य विरोधि गण्डम् । क्रूरग्रहः स प्रसिद्धः केतुः राहुरित्यर्थः । उभयोरेकशरीरत्वेनाभेदव्यपदेशः । चन्द्रमसमिदानीमद्य पौर्णमास्यां पूर्णमण्डलमभिभवितुं

१ तत्रभवताम् इ. पा. २ परिश्रमः ३ चन्द्रं संपूर्ण इ. पा.

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hydera

(नेपथ्ये)

आः क एष मयि स्थिते चन्द्रमभिभवितुमिच्छति ।

सूत्र०— रक्षत्येनं तु बुधयोगः ॥ ६ ॥

नटी०—अज्ज को उण एसो धरणीगोअरो भविअ चन्दं ग्गहाभिजोआदो रक्खिदुं इच्छदि । (क)

सूत्र०—आर्ये यत्सत्यं मयापि नोपलक्षितः । भवतु भूयोभियुक्तः स्वरव्यक्तिमुपलप्स्ये । (क्रूरग्रह इत्यादि पुनस्तदेव पठति ।)

(नेपथ्ये)

आः क एष मयि स्थिते चन्द्रगुप्तमभिभवितुमिच्छति ।

सूत्र०—(आकर्ण्य ।) आं ज्ञातम् । कौटिल्यः ।

नटी–(भयं नाटयति ।)

(क) आर्य कः पुनरेष धरणीगोचरो भूत्वा चन्द्रं ग्रहाभियोगाद्रक्षितुमिच्छति ।

ग्रसितुं बलादिच्छति परंतु बुधस्य ग्रहस्य योगः संबन्ध एनं चन्द्रमसं रक्षतीति । तथा च ज्योतिःशास्त्रे व्याससंहितायां गर्गवचनम् ।

ग्रहपञ्चकसंयोगं दृष्ट्वा न ग्रहणं वदेत् ।
यदि न स्याद्बुधस्तत्र युद्धं दृष्ट्वा ग्रहं वदेत् ॥ इति ।

चाणक्यावगतार्थस्तु क्रूरो घोरः ग्रहः चन्द्रगुप्ताभिभवं प्रति आग्रहो यस्य स क्रूरग्रहो राक्षसः केतुना मलयकेतुना सहितः सकेतुः भीमो भीमसेन इतिवत् । चन्द्रम् असंपूर्णमण्डलमिति छेदः । चन्द्रं चन्द्रगुप्तमिदानीमसंपूर्णमण्डलमवशीकृतसर्वराष्ट्रमद्याप्यरूढमूलमिति यावत् । बलान्महता म्लेच्छबलेनाभिभवितुं पराभवितुमिच्छतीति । एनं तु बुधस्य नयज्ञस्य चाणक्यस्य योग उपायो रक्षतीति प्रस्तावनार्थः । प्रस्तावना तु तत्र स्यात्कथोद्घातप्रवर्तिकेति लक्षणात् इयं प्रस्तावना । अत्र वाशब्दस्य समुच्चयार्थत्वात् आमुखप्रस्तावनयोः समुच्चयः कृत इति बोध्यम् । अत्र मुद्रानामालंकारः । सूच्यार्थसूचनं मुद्रा प्रकृतार्थपरैः पदैरिति लक्षणात् ॥ ६ ॥

अज्ज इति इदं सोपहासं निगूढार्थप्रहेलिका नालिका । क एष इति । इदं स्पर्धयान्योन्यवाक्याधिक्यरूपमधिबलम् ।

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hydera

सूत्र०—

कौटिल्यः कुटिलमतिः स एष येन
क्रोधाग्नौ प्रसभमदाहि नन्दवंशः ।
चन्द्रस्य ग्रहणमिति श्रुतेः सनाम्नो
मौर्येन्दोर्द्विषदभियोग इत्यवैति ॥ ७ ॥

कौटिल्य इति । चन्द्रस्य ग्रहणमिति श्रुतेः श्रवणात्सनाम्नः समाननामकस्य मौर्येन्दोश्चन्द्रगुप्तस्य द्विषदभियोगः द्विषता मलयकेतुनाभियोगो निरोधः अभिषेणनमिति यावत् । इत्यवैति एवं जानातीत्यर्थः । अत्र सनाम्नो मौर्येन्दोः द्विषदभियोग इत्यवैतीति रसावेशादुक्तान्यथाव्याख्यानमवस्यन्दितं नामामुखाङ्गम् । गूढार्थपरपर्यायमालारूपं प्रश्नोत्तरमालारूपं च द्विविधमप्युद्धात्यकं नाम्नाद्यमङ्गमाद्ये नान्दीपद्ये कृतमामुखाङ्गत्वेन संग्राह्यम् । नान्दीपद्यस्याप्यामुखप्राक्कालिकत्वेनामुखान्तर्भूतस्याप्युचितत्वात् । यदि नान्दी आमुखबहिर्भूतैवेत्याग्रहस्तर्हि क्रूरग्रहः सकेतुरित्यत्रैव गूढार्थपरपर्यायरूपमुद्धात्यकं बोध्यम् । अत्र रक्षत्येनं तु बुधयोग इति स्वेतिवृत्तसमं वाक्यमर्थं वा यत्र सूत्रिण इति लक्षणात्कथोद्धातः । येन क्रोधाग्नौ प्रसभमदाहि नन्दवंश इति प्रस्तूयमानकार्यस्य गुणवर्णनया स्वत इति लक्षणसत्त्वात्प्रवृत्तकम् । स एष इति पदाभ्यां एषोयमित्युपक्षेपात्सूत्रधारप्रयोगत इति लक्षणस्य च सत्त्वात्प्रयोगातिशयश्चेति त्रीण्यङ्गानि प्रस्तावनाया उक्तानि । इति वीथ्यङ्गैस्त्रयोदशाभिः स्वाङ्गैश्च त्रिभिः सहिता षोडशाङ्गा प्रस्तावना निरूपिता । अत्र प्रथमाङ्के वृत्तवर्तिष्यमाणानां कथांशानां निर्दशकः । संक्षेपार्थस्तु विष्कम्भो मध्यपात्रप्रयोजितः । इत्युक्तलक्षणो विष्कम्भो न कृतः । प्रस्तावनयैव क्रोधाग्नौ प्रसभमदाहि नन्दवंश इति वृत्तकथांशस्य मौर्येन्दोः द्विषदभियोग इति वर्तिष्यमाणकथांशस्य च निदर्शनात् । यद्वा । अन्तर्जवनिकासंस्थैश्चूलिकार्थस्य सूचनेति लक्षणान्नेपथ्यगतेनैव चाणक्येन नाटकीयार्थस्य सूचनात् प्रस्तावनान्तर्गतैव चूलिका कृतेति बोध्यम् । अथ प्रकृते नाटके मुखसन्धिरारभ्यते । सन्धेः सामान्यलक्षणानि दशरूपके—अवान्तरार्थसंबन्धः सन्धिरेकान्वये सतीति । एकेन प्रयोजनेनान्वितानां कथांशानां अवान्तरप्रयोजनेन संबन्धः सन्धिः । तत्रारम्भबीजसंबन्धो मुखसंधिः ।

यत्र बीजसमुत्पत्तिर्नानार्थरससंभवा ।
प्रारम्भेण समायुक्ता तन्मुखं परिकीर्तितम् ॥

इति मुखसन्धिलक्षणम् ।

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Panmi, Hydera

तदित आवां गच्छावः । (इति निष्क्रान्तौ ।)

प्रस्तावना ।

(ततः प्रविशति मुक्तां शिखां परामृशन्कुपितश्चाणक्यः ।)

चाण०—कथय क एष मयि स्थिते चन्द्रगुप्तमभिभवितुमिच्छति । पश्य ।

आस्वादितद्विरदशोणितशोणशोभां
संध्यारुणामिव कलां शशलाञ्छनस्य ।
जृम्भाविदारितमुखस्य मुखात्स्फुरन्तीं
को हर्तुमिच्छति हरेः परिभूय दंष्ट्राम् ॥ ८ ॥

ततः प्रविशति इत्यादिसंदर्भो मुखसन्धिः । मौर्यलक्ष्मीस्थैर्यहेतुराक्षससंग्रहरूपमुख्यप्रयोजनार्थायाश्चाणक्योपायविचारकथाया अनुकूलदैवकृतराक्षसमुद्रालाभाद्यवान्तरप्रयोजनेन सह संबन्धस्य सामान्यलक्षणस्यारम्भबीजसंबन्धस्य च वक्ष्यमाणविशेषलक्षणस्य वक्ष्यमाणाया बीजसमुत्पत्तेश्च सत्त्वात् ।

मुक्तां शिखामिति । नन्दकुलप्रतिज्ञावसरे मुक्ता शिखा न बद्धा चन्द्रगुप्तलक्ष्मीस्थैर्यस्याद्याप्यनिष्पन्नत्वात् । अत्र सिंहवदतिक्रूरमपि मां परिभूय मया महता संरम्भेण साधितां मौर्यलक्ष्मीं राक्षसो हर्तुमिच्छतीति रूपकातिशयोक्त्या ध्वनितम् । रूपकातिशयोक्तिः स्यान्निगीर्याध्यवसानत इति लक्षणात् । को नामेति राक्षसस्य साहसिकत्वदुःसाध्यसाधकत्वादयो गुणाः सूचिताः । हरेर्दंष्ट्रामिति मौर्यश्रियो दुरुद्धरत्वं सूचितम् । आस्वादितेति अचिरकृतनन्दवंशवधरोषोद्यापि न शान्त इति सूचितम् । संध्यारुणचन्द्रकलादृष्टान्तेन मौर्यश्रीरभिनवा वर्द्धिष्णुर्विश्वाभिनन्द्येति च सूचितम् । जृम्भाविदारितमुखस्येति स्वस्यास्मिन्विषयेतिजाग्रत्ता ध्वनिता । स्फुरन्तीमिति समग्राङ्गतया लक्ष्म्या वैरिदुःसाध्यत्वमुक्तम् । एवं जाग्रतोपि मम पौरुषं परिभूय अवज्ञाय मौर्यलक्ष्मीं हर्तुं यतत इत्यहोतिशूरो दण्डनीतिपारदृश्वा स्वामिकार्यधुर्यो राक्षसोवश्यं संग्राह्य इति चाणक्यौत्सुक्यमात्ररूपा बीजस्यारम्भावस्थार्थतः सूचिता । चन्द्रगुप्तलक्ष्मीस्थैर्यफलकस्य राक्षससंग्रहरूपकार्यस्य हेतुरनुकूलदैवश्चाणक्यनीतिप्रयोगो बीजम् । यथा रत्नावल्यां वत्सराजस्य सागरिकाप्राप्तिहेतुरनुकूलदैवो यौगन्धरायणोद्योगः । यथा वा वेणीसंहारे द्रौपदीकेशसंयमनहेतुर्भीमक्रोधोपचितो युधिष्ठिरोत्साहो बीजम् । तच्च बीजं महाकार्यावान्तरकार्यभेदादनेकप्रकारमि-

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hydera

अपि च ।

नन्दकुलकालभुजगीं कोपानलबहलनीलधूमलताम् ।
अद्यापि बध्यमानां बध्यः को नेच्छति शिखां मे ॥ ९ ॥

अपि च ।

उल्लङ्घयन्मम समुज्ज्वलतः प्रतापं
कोपस्य नन्दकुलकाननधूमकेतोः ।
सद्यः परात्मपरिमाणविवेकमूढः
कः शालभेन विधिना लभतां विनाशम् ॥ १० ॥

शार्ङ्गरव शार्ङ्गरव ।

(प्रविश्य) शिष्यः । उपाध्याय आज्ञापय ।

चाण०—वत्स उपवेष्टुमिच्छामि ।

शिष्यः—उपाध्याय नन्वियं संनिहितवेत्रासनैव द्वारप्रकोष्ठशाल तदस्यामुपवेष्टुमर्हत्युपाध्यायः ।

चाण०—वत्स कार्याभिनियोग एवास्मान्व्याकुलयति न पुनरु पाध्यायसहभूः शिष्यजने दुःशीलता । (नाट्येनोपविश्यात्मगतम् ।) कथं प्रकाशतां गतोयमर्थः पौरेषु यथा किल नन्दकुलविनाशज-

---

त्यनेकधाविस्तारीत्युक्तम् । राक्षससंग्रहश्च मलयकेतुनिग्रहं विना न घटत इति निग्रहोप्यवान्तरप्रयोजनत्वेन सूचनीयः ॥ ८ ॥

तदेतदाह । नन्देति । नैल्यकौटिल्यगुणेन कालभुजगीधूमलतात्वेन निरूपणम् । वध्यो मलयकेतुरित्यर्थः । मलयकेतुनिग्रहं विना शिखां न बध्ना मीति पद्यस्य निष्कृष्टोर्थः ॥ ९ ॥

इममेव संरम्भं वीररसेनोपोद्बलयति । उल्लङ्घयन्निति । मम मदीयस्य समु-ज्ज्वलतः प्रदीप्तस्य नन्दकुलदाहकवह्निरूपस्य कोपस्य प्रतापमुग्रत्वं ज्वालां चोल्लङ्घयन्नतिक्रमिष्यन्नित्यर्थः । कः मलयकेतुः परात्मनोः परिमाणं तारतम्यं तद्विवेकशून्यः शालभेन विधिना दहनज्वालापतयालुशलभरीत्या विनाशं लभ-ताम् । अत्र पद्यद्वयेनुभयतद्रूप्यरूपकालंकारः । विषय्यभेदताद्रूप्यं रञ्जनं विष-यस्य यत् । रूपकं तु विधाधिक्यन्यूनत्वानुभयोक्तिभिरिति लक्षणात् ।

कार्यसंरम्भवैयग्र्येण द्विरुक्तिः शार्ङ्गरवेति । वत्सेति । इदमुपालम्भगर्भ-वचनम् । अधुनाप्यासनं त्वया न सज्जीकृतमित्याशयः । वत्स कार्याभि-

---

१ को नाम इ. पा.

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hydera

नितरोषो राक्षसः पितृवधामर्षितेन सकलनन्दराज्यपरिपणनप्रोत्साहितेन पर्वतकपुत्रेण मलयकेतुना सह संधाय तदुपगृहीतेन च महता म्लेच्छराजबलेन परिवृतो वृषलमभियोक्तुमुद्यत इति । (विचिन्त्य ।) अथवा येन मया सर्वलोकप्रकाशं नन्दवंशवधं प्रतिज्ञाय निस्तीर्णा दुस्तरा प्रतिज्ञासरित्सोऽहमिदानीं प्रकाशीभवन्तमप्येनमर्थं न समर्थः किं प्रशमयितुम् । कुतः—— यस्य मम

श्यामीकृत्याननेन्दूनरियुवतिदिशां संततैः शोकधूमैः
  कामं मन्त्रिद्रुमेभ्यो नयपवनहृतं मोहभस्म प्रकीर्य ।
दग्ध्वा संभ्रान्तपौरद्विजगणरहितान्नन्दवंशप्ररोहान्
  दाह्याभावान्न खेदाज्ज्वलन इव वने शाम्यति क्रोधवह्निः ॥११॥

नियोग इति । कार्यं राक्षससंग्रहं प्रति अभिनियोगः अभिनिवेश एवं त्वदुपालम्भकत्वेनास्मान्व्याकुलयति । न पुनरुपाध्यायसहभूरुपाध्यायत्वव्याप्येत्यर्थः । शिष्यजने विषये दुःशीलता उपालम्भनशीलता । अल्पेऽप्यपराधे शिष्यजनं प्रति उपालम्भनमुपाध्यायानां सहजो दोष इत्यर्थः । त्वं तु सेवायामत्यन्तं समवहितोऽसि कार्यव्यग्रत्वादहं त्वामुपालब्धवानस्मीत्यर्थः । अत्र कार्याभिनियोग इत्यनेनानिर्वाहणाद्विन्द्वादिरूपेणानेकधा विस्तारिणः कार्यहेतोश्चाणक्योद्योगस्य बीजस्य स्तोकोद्देशः कृत इति बोध्यम् । अथास्य संधेरङ्गान्युच्यन्ते । अङ्गानि द्वादशैतस्य बीजारम्भसमन्वयात् । बीजारम्भानुगुण्येन मुखसंधेरङ्गानि प्रयोक्तव्यानि ।

उपक्षेपः परिकरः परिन्यासो विलोभनम् ।
युक्तिः प्राप्तिः समाधानं विधानं परिभावना ॥
उद्भेदभेदकरणान्यन्वर्थानि यथाक्रममिति ।

कथमित्यादि । अयमाशयः । पुरं सर्वं नन्दमौलबलाक्रान्तं प्रकृतयश्च सर्वा नन्दकुलामात्ये राक्षसेऽनुरक्ताः अतस्तदुद्यममुपश्रुत्य महान्तमन्तःकोपमुत्पादयेयुस्ततश्च महत्संकटमापतितं कथं कर्तव्यमिति चिन्ता । अथ वेति चिन्तापरिहारः । समागतमप्येनं दण्डेन निग्रहीतुं समर्थ इत्यर्थः ।

सामर्थ्यमेवोद्भावयति द्वाभ्याम् । श्यामीकृत्येति । अरियुवतय एव दिश इत्यादिरूपकम् । मन्त्रिद्रुमेभ्य इति । क्रियया यमभिप्रैति स संप्रदानमिति मोह-

---

१ रोषामर्षः. २ असमर्थः; समर्थः प्र०१. ३ टिप्. इ. पा.

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hydera

अपि च ।

शोचन्तोवनतैर्नराधिपभयाद्धिक्शब्दगर्भैर्मुखै-
र्मामग्रासनतोवकृष्टमवशं ये दृष्टवन्तः पुरा ।
ते पश्यन्ति तथैव संप्रति जना नन्दं मया सान्वयं
सिंहेनेव गजेन्द्रमद्रिशिखरात्सिंहासनात्पातितम् ॥ १२ ॥

सोहमिदानीमवसितप्रतिज्ञाभारोपि वृषलापेक्षया शस्त्रं धारयामि। येन मया

समुत्खाता नन्दा नव हृदयरोगा इव भुवः
कृता मौर्ये लक्ष्मीः सरसि नलिनीव स्थिरपदा ।
द्वयोः सारं तुल्यं द्वितयमभियुक्तेन मनसा
फलं कोपप्रीत्योर्द्विषति च विभक्तं सुहृदि च ॥ १३ ॥

अथवा अगृहीते राक्षसे किमुत्खातं नन्दवंशस्य किं वा स्थैर्य-

भस्मविक्षेपक्रिययाभिप्रेतानां मन्त्रिद्रुमाणां संप्रदानत्वं पत्ये शेत इतिवत्। राक्षसवक्रनासादीन्मन्त्रिणः स्वमन्त्रशक्त्या मोहयित्वा प्रतिविधातुमसमर्थान् कृत्वेत्यर्थः । पौरद्विजेति । वेणुवनदाहे द्विजगणाः पक्षिगणा उड्डीय पलायन्त इति भावः । मन्त्रिणः पौरांश्च हित्वा यत्प्रतिज्ञातं नन्दसंहरणं तदेव मया कृतमिति स्वस्योचितकारित्वं सूचितम् । न खेदान्न निर्वेदात् । संप्रति दाह्यो वध्यो मलयकेतुः प्राप्तस्तस्मिन् क्रोधवह्निर्ज्वलिष्यतीति भावः ॥ ११ ॥

शोचन्त इति । अवशं तदानीं प्रतिकर्तुमसमर्थं तथैव यथाग्रासनतोहमवकृष्टस्तथैवेत्यर्थः । ते पश्यन्तीति । ईदृशो मदीयः क्रोधः सर्वलोकप्रत्यक्ष इति भावः ॥ १२ ॥

शस्त्रं उद्योगम् । अयं बीजन्यास उपक्षेपः अङ्गम् । काव्यार्थस्य समुत्पत्तिरुपक्षेप इति स्मृतः । राक्षससंग्रहरूपकार्यबीजस्य स्वोद्योगस्य बीजन्यासादुपक्षेपात् । शस्त्रधारणमावश्यकमित्याह । येनेति । सारं न्याय्यं । सारो बले स्थिरांशे च न्याय्ये क्लीबं वरे त्रिषु इत्यमरः । फलं निग्रहानुग्रहरूपमभियुक्तेन निग्रहानुग्रहाभिनिवेशवता मनसा द्विषत्सुहृदोस्तुल्यं युगपद्विभक्तं विभज्य स्थापितमित्यर्थः ॥ १३ ॥ सोहमिति पूर्वेणान्वयः । इदं बीजस्य बहुलीकरणं परिकरः । चन्द्रगुप्तलक्ष्मीस्थैर्योत्पादनहेतोर्बीजस्यावश्यं कर्तव्यत्वेन प्रचुरीकरणाद्द्वितीयमङ्गम् । अहो इति । इयं बीजविषये आश्चर्यावेश-

---

१ अग्र्या०. २ भरः. इ. पा.

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hydera

मुत्पादितं चन्द्रगुप्तलक्ष्याः। (विचिन्त्य।) अहो राक्षसस्य नन्दवंशे निरतिशयो भक्तिगुणः। स खलु कस्मिंश्चिदपि जीवति नन्दान्वयावयवे वृषलस्य साचिव्यं ग्राहयितुं न शक्यते। तदभियोगं प्रति निरुद्योगः शक्योवस्थापयितुमस्माभिः। अनयैव बुद्ध्या तपोवनगतोपि घातितस्तपस्वी नन्दवंशीयः सर्वार्थसिद्धिः। यावदसौ मलयकेतुमङ्गीकृत्यास्मदुच्छेदाय विपुलतरं प्रयत्नमुपदर्शयत्येव। (प्रत्यक्षवदाकाशे लक्ष्यं बद्ध्वा।) साधु अमात्य राक्षस साधु। साधु श्रोत्रिय साधु। साधु मन्त्रिबृहस्पते साधु। कुतः।

ऐश्वर्यादनपेतमीश्वरमयं लोकोर्थतः सेवते
तं गच्छन्त्यनु ये विपत्तिषु पुनस्ते तत्प्रतिष्ठाशया।
भर्तुर्ये प्रलयेपि पूर्वसुकृतासङ्गेन निःसङ्गया
भक्त्या कार्यधुरां वहन्ति कृतिनस्ते दुर्लभास्त्वादृशाः॥ १४॥

अतएवास्माकं त्वत्संग्रहे यत्नः कथमसौ वृषलस्य साचिव्यग्रहणेन सानुग्रहः स्यादिति। कुतः।

परिभावना तृतीयमङ्गम्। राक्षसभक्तिगुणविषयकाश्चर्यावेशस्य तत्संग्रहबीजविषयत्वोपपत्तेः। अहो एवं श्लाघ्यो मदीयोद्योग इति। स खल्विति। तस्य नन्दान्वयावयवस्याभियोगं प्रति प्रतिष्ठापनाभिमानं प्रति निरुद्योगो व्यवसायहीनश्चेद्वशे स्थापयितुं शक्य इत्यर्थः। तदभियोगं प्रति निरुद्यमो वावस्थाप्येत इति पाठान्तरम्। वा अथवा तदभियोगं प्रति निरुद्यमो व्यवसायहीनोवस्थाप्येत वशीक्रियेतेत्यर्थः। अस्माभिरिति। इदं गूढबीजप्रकाशनमुद्भेदः। पूर्वं गूढतया कृतस्य बीजस्य प्रकाशनात्। यावदेवं सत्यपि नन्दान्वये समूलमुन्मूलितेपीत्यर्थः।

साधुत्वमेवाह। ऐश्वर्यादिति। बहवो दुर्लभा भवानेको जगति दिष्ट्योपलब्धोस्माभिरित्यर्थः। कृतिन इति क्वचित्पाठः। कुशला इत्यर्थः। तस्य भर्तुः पुनःप्रतिष्ठाशयानुगच्छन्तीत्यनुषज्यते। पूर्वसुकृतासङ्गेन पुराकृतसंरक्षणादिसुकृताविस्मरणेनेत्यर्थः। निःसङ्गया सम्प्रति निरुपाधिकया फलाशारहित

---

१ नन्दवंशोयमः निरुद्योगैरस्माभिरवस्थातुमयुक्तामित्यनयैव इ. पा.
२ उरीकृत्य, उररीकृत्य. ३ बहवः इ. पा.

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hydera

अप्राज्ञेन च कातरेण च गुणः स्याद्भक्तियुक्तेन कः
प्रज्ञाविक्रमशालिनोऽपि हि भवेत्किं भक्तिहीनात्फलम् ।
प्रज्ञाविक्रमभक्तयः समुदिता येषां गुणा भूतये
ते भृत्या नृपतेः कलत्रमितरे संपत्सु चापत्सु च ॥ १५ ॥

तन्मयाप्यस्मिन्वस्तुनि नशयानेन स्थीयते यथाशक्ति क्रियते तद्ग्रहणं प्रति यत्नः। कथमिव। अत्र तावद्वृषलपर्वतकयोरन्यतराविनाशेनापि[१] चाणक्यस्यापकृतं भवतीति विषकन्यया राक्षसेनास्माकमत्यन्तोपकारि मित्रं घातितस्तपस्वी पर्वतके[२] इति संचारितो जगति जनापवादः। लोकप्रत्ययार्थमस्यैवार्थस्याभिव्यक्तये पिता ते चाणक्येन घातित इति रहसि त्रासयित्वा भागुरायणेनापवाहितः पर्वतकपुत्रो मलयकेतुः। शक्यः खल्वेष राक्षसमतिपरिगृहीतोऽपि व्युत्तिष्ठमानः प्रज्ञया निग्रहीतुम्। न पुनरस्य निग्रहात्पर्वतकवधोत्पन्नं राक्षसस्यायशः प्रकाशीभवत्प्रमार्ष्टुमिच्छामि। प्रयुक्ताश्च स्वपक्षपरपक्षयोरनुरक्तापरक्तजनजिज्ञासया बहु-

---

येत्यर्थः। इदं बीजगुणवर्णनं विलोभननामाङ्गम्। कार्यगुणवर्णनेन कारणगुणवर्णनस्यार्थसिद्धत्वात् ॥ १४ ॥ अत एवेति। अत्रौत्सुक्यमात्रमारम्भः।

अप्राज्ञेनेति। ते भृत्या नृपतेर्भूतये भवन्ति इतरे उक्तविलक्षणाः संपत्सु चापत्सु च कलत्रं कुटुम्बवत् केवलं पोष्याः। न कापि तैः स्वामिकार्यसिद्धिरिति भावः। इदं बीजगुणप्रोत्साहनं भेदः अङ्गम्। कार्यगुणैः स्वोद्योगस्य बीजस्य प्रोत्सहनादुपबृंहणात् ॥ १५ ॥

नशयानेनेति। नशब्देन समासः। सावधानेन स्थीयत इत्यर्थः। इदं बीजसंविधानं समाधानमङ्गं बीजस्य सम्यग्विधानात्। लोक इति। लोका अयमेवार्थस्तथ्य इति यथा मन्येरन् यथा चास्मासु विश्वस्युस्तदर्थम्। किंचास्यैव लोकप्रतीतस्यार्थस्याभिव्यक्तये निर्वहणसंधौ कथं राक्षसेन घातितस्तातो न चाणक्येनेत्येवं मलयकेतुं प्रत्ययमुमेवार्थमभिव्यञ्जयितुं प्रत्यापयितुमित्यर्थः। भागुरायणनाम्ना स्वाप्ततमेन मलयकेतोः कृतकाप्तीकृतेन गूढप्रणिधिना अपवाहितः कटकान्निःसारितः। मलयकेतुरर्धराज्यप्रदानेनात्रैव स्थापितश्चेद्राक्षस उदासीनः अन्यत्र क्वापि गच्छेत्। अमर्षाद्वान्यं कंचित्प्रबलं प्रतिपक्षमुत्थाप्य प्रत्यवतिष्ठेत नास्मद्वशमेयात्। अपवाहिते

---

१ विनाशेपि. २ पर्वतेश्वरः. इ. पा.

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hydera

विधदेशवेषभाषाचारसंचारवेदिनो नानाव्यञ्जनाः प्रणिधयः । अन्विष्यते च कुसुमपुरवासिनां नन्दामात्यसुहृदां निपुणं[1] प्रचारगतम् । तत्तत्कारण-मुत्पाद्य कृतकृत्यतामापादिताश्चन्द्रगुप्तसहोत्थायिनो भद्रभटप्रभृतयः प्रधानपुरुषाः । शत्रुप्रयुक्तानां च तीक्ष्णरसदायिनां प्रतिविधानं प्रत्यप्रमादिनः परीक्षितभक्तयः क्षितिपतिप्रत्यासन्ना नियोजितास्तत्र तत्राप्तपुरुषाः । अस्ति चास्माकं सहाध्यायि मित्रमिन्दुशर्मा नाम ब्राह्मणः । स चौशनस्यां दण्डनीत्यां चतुःषष्ट्यङ्गे ज्योतिःशास्त्रे च परं प्रावीण्यमुपगतः । स मया क्षपणकलिङ्गधारी नन्दवंशवधप्रति-ज्ञानन्तरमेव कुसुमपुरमुपनीय सर्वनन्दामात्यैः सह सख्यं ग्राहितो वि-शेषतश्च तस्मिन् राक्षसः समुत्पन्नविश्रम्भः । तेनेदानीं महत्प्रयोजनमनुष्ठेयं

तु मलयकेतौ प्राय एनमेव परिगृह्य प्रत्यवतिष्ठेत । तदानेनैव जनापवादेन निर्वहणे जीवसिद्धिप्रत्यायितेन राक्षसमलयकत्वोर्विरोधं संपाद्य कार्यप्रनाड्या राक्षसो वशयितुं शक्यः स्यादिति भावः । वक्ष्यति चैतद्वनगज इव तस्मात्सोऽभ्यु-पायैर्विनेय इति । प्रज्ञयेति । प्रज्ञया निर्वहणे संपत्स्यमानयाधुनैव निग्रहीतुं शक्यः । तत्र युक्तमित्याह । न पुनरस्येति । मलयकेतुर्निगृहीतश्चेत् पर्वतकवधोपि मयैव कृत इति स्यात् । ततश्च राक्षसोपरि पातितमयशः परिमार्जितं स्यात्तथा सति निर्वहणे कुटिलनयेन संविधास्यमानो राक्षसमलयकेतुविरोधो न सिध्येदिति भावः । निपुणेति । निपुणं गूढत्वेन क्रियमाणं प्रचारगतं कपटाचरणप्रकारः तत्त-त्कारणं स्त्रीमद्यमृगयाशीलावित्यादि तृतीयाङ्के वक्ष्यमाणमुत्पाद्य इतो निः-सार्य मलयकेतुना सह संधाय कृतकृत्यतां एते वयं देवकार्येवहिताः स्म इत्येवंरूपां वक्ष्यमाणां आपादिताः सहोत्थायिनो बाल्यात्प्रभृति स्वसमानतया दानमानादिभिर्वर्धिता इत्यर्थः । इदानीं कार्यनिर्वहणप्रसङ्गसमय इत्यर्थः । यथाशक्ति क्रियत इत्यारभ्य भविष्यतीत्यन्तं बीजानुगुणप्रस्तुतकार्यारम्भः करणम् । अत्रैव करणे अत्र तावद्वृषलेत्यारभ्य प्रमार्ष्टुमिच्छामीत्यन्तः संदर्भः बीजानुकूलसंघटनप्रयोजनविचारो युक्तिः । शत्रुप्रयुक्तानामित्यादि तत्राप्त-पुरुषा इत्यन्तं बीजसुखदुःखहेतुर्विधानम् । सुखदुःखहेतोर्विचारस्यात्र विधा-नात् । तीक्ष्णरसदायिनो दुःखहेतवः तत्प्रातिविधानं प्रति अप्रमादिनः

---

१ निपुणतरम्. इ. पा.

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hydera

भविष्यति । तदेवमस्मत्तो न किंचित्परिहास्यते । वृषल एव केवलं प्रधानप्रकृतिरस्मास्वारोपितराज्यतन्त्रभारः सततमुदास्ते । अथ वा यत्स्वयमभियोगदुःखैरसाधारणैरपाकृतं तदेव राज्यं सुखयति । कुतः

स्वयमाहृत्य भुञ्जाना बलिनोपि स्वभावतः ।
गजेन्द्राश्च नरेन्द्राश्च प्रायः सीदन्ति दुःखिताः ॥ १६ ॥

(ततः प्रविशति यमपटेन चरः ।)

पणमह जमस्स चलणे किं कज्जं देवएहिं अण्णेहिं ।
एसो खु अण्णभत्ताणं हरइ जीअं चडपडन्तं ॥ १७ ॥ (क)

अवि अ ।

पुरिसस्स जीविदव्वं विसमादो होइ भत्तिगहिआदो ।
मारेइ सव्वलोअं जो तेण जमेण जीआमो ॥ १८ ॥ (ख)

(क) प्रणमत यमस्य चरणौ किं कार्यं दैवतैरन्यैः ।
एष खल्वन्यभक्तानां हरति जीवं परिस्फुरन्तम् ॥ १७ ॥

(ख) अपि च । पुरुषस्य जीवितव्यं विषमाद्भवति भक्तिगृहीतात् ।
मारयति सर्वलोकं यस्तेन यमेन जीवामः ॥ १८ ॥

सुखहेतवः । न किंचित्परिहास्यत इति । परिहीनं न्यूनं न भविष्यतीत्यर्थः । इयं बीजनिष्पत्तिः परिन्यासः । न किंचित्परिहास्यते सर्वं समाहितमिति परितः सर्वैरुपायैर्बीजस्य न्यासात् ।

अभियोगदुःखैः कार्याभिनिवेशजनितखेदैरित्यर्थः । अयं बीजसुखागमः प्राप्तिर्नामाङ्गम् । बीजेन स्वनीतिप्रयोगेण वृषलस्य सुखागमात्सुखप्राप्तेः । इत्थं मुखसंधेर्द्वादशाङ्गानि निरूपितानि । अतः परं यमपटचरवृत्तान्तः सर्वोपि अवान्तरार्थसंबन्धः संधिरेकान्वये सतीत्युक्तस्य स्वपरपक्षानुरक्तापरक्तजनजिज्ञासाराक्षसमुद्रालाभायवान्तरप्रयोजनसंबन्धस्य कथनार्थः । प्रयुक्ताश्च परपक्षेय्यनेन सूचितस्य यमपटचरस्य प्रवेशः । चडपडन्तमिति देशीयं क्लिश्यमानमित्यर्थः ।

विषमादपि क्रूरादपि यमाद्भक्तिगृहीताद्भक्तिवशीकृताद्भक्तितोषितादिति यावत् । पुरुषस्य जीवितव्यं जीवनं भवतीत्यर्थः । यमभक्तिरपमृत्युहारिणीति तात्पर्यम् । अनेन गीतिद्वयेन चाणक्यस्य यमवत्क्रूरस्य स्वपक्षपरपक्षानुग्रहनिग्रहसामर्थ्यं द्योतयन् स्वस्य गूढचरत्वं सूचयति ।

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hydera

जाव एदं गेहं पविसिअ जमपडं दंसअन्तो गीआइं गाआमि। (क)

(इति परिक्रामति।)

शिष्यः—(विलोक्य।) भद्र न प्रवेष्टव्यम्।

चरः—हंहो बह्मण कस्स एदं गेहं। (ख)

शिष्यः—अस्माकमुपाध्यायस्य सुगृहीतनाम्न आर्यचाणक्यस्य।

चरः—(विहस्य।) हंहो बह्मण अत्तकेरकस्स जेव्व मह धम्मभादुणो घरं होदि। ता देहि मे पवेसं जाव दे उवज्झाअस्स जमपडं पसारिअ धम्मं उपदिसामि। (ग)

शिष्यः—(सक्रोधम्।) धिङ् मूर्ख किं भवानस्मदुपाध्यायादपि धर्मवित्तरः।

चरः—हंहो बह्मण मा कुप्प। ण हि सव्वो सव्वं जाणादि। ता किंवि ते उवज्झाओ जाणादि किंवि अह्मारिसा जाणन्दि। (घ)

शिष्यः—मूर्ख सर्वज्ञतामुपाध्यायस्य चोरयितुमिच्छसि।

चरः—हंहो बह्मण जइ तव उवज्झाओ सव्वं जाणादि ता जाणादु दाव कस्स चन्दो अणभिप्पेदो त्ति। (ङ)

(क) यावदिदं गृहं प्रविश्य यमपटं दर्शयन्गीतानि गायामि।

(ख) अहो ब्राह्मण कस्येदं गृहम्।

(ग) अहो ब्राह्मण आत्मीयस्यैव मम धर्मभ्रातुर्गृहं भवति। तस्माद्देहि मे प्रवेशं यावत्तवोपाध्यायस्य यमपटं प्रसार्य धर्ममुपदिशामि॥

(घ) अहो ब्राह्मण मा कुप्य। न हि सर्वः सर्वं जानाति। तत्किमपि ते उपाध्यायो जानाति किमपि अस्मादृशा जानन्ति॥

(ङ) अहो ब्राह्मण यदि तवोपाध्यायः सर्वं जानाति तर्हि जानातु तावत्कस्य चन्द्रोऽनभिप्रेत इति॥

---

[1]धर्मस्य राजकार्यस्य भ्राता प्रवर्तकः धर्मे पुरवृत्तान्तं निवेदयामीति गूढाभिसन्धानवचनम्। याचकस्य सर्वेपि धर्मतो भ्रातर एवेति बहिरर्थः।

चोरयितुमपलपितुम्। चन्द्रगुप्तोनभिप्रेत इति गूढम्।

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hydera

शिष्यः—मूर्ख किमनेन ज्ञातेनाज्ञातेन वा¹।

चरः—तव उवज्झाओ एव्व जाणिस्सदि जं इमिणा जाणिदेण होदि। तुमं दाव एत्तिअं जाणासि कमलाणं चन्दो अणभिप्पेदो त्ति। णं पेक्ख। (क)

कमलाणं मणहराणं वि रूअहिंतो विसंवदइ शीलं।
संपुण्णमंडलम्मि वि जाइं चन्दे विरुद्धाइं॥ १९॥ (ख)

चाण०—(आकर्ण्यात्मगतम्।) अये चन्द्रगुप्तादपरक्तान् पुरुषान् जानामीत्युपक्षिप्तमनेन।

शिष्यः—मूर्ख किमिदमसंबद्धमभिधीयते।

चरः—हंहो बह्मण सुसंबद्धं ज्जेव्व एदं भवे। (ग)

शिष्यः—यदि किं स्यात्।

चरः—जदि सुणिदुं जाणन्तं लहे। (घ)

चाण०—भद्र विश्रब्धं प्रविश लप्स्यसे श्रोतारं ज्ञातारं च।

चरः—एसो पविसामि। (प्रविश्योपसृत्य च।) जेदु अज्जो। (ङ)

चाण०—(विलोक्यात्मगतम्।) ²कथमयं प्रकृतिचित्तपरिज्ञाने नियुक्तो निपुणकः। (प्रकाशम्।) भद्र स्वागतमुपविश।

(क) तवोपाध्याय एव ज्ञास्यति यदेतेन ज्ञातेन भवति। त्वं तावदेतावत् जानासि कमलानां चन्द्रोनभिप्रेत इति। ननु पश्य।

(ख) कमलानां मनोहराणामपि रूपाद्विसंवदति शीलम्।
सम्पूर्णमण्डलेपि यानि चन्द्रे विरुद्धानि॥ १९॥

(ग) अहो ब्राह्मण सुसंबद्धमेवैतद्भवेत्।

(घ) यदि श्रोतुं जानन्तं लभे।

(ङ) एष प्रविशामि। जयतु आर्यः।

कमलानामित्यनेन पद्येन मनोहरगुणस्यापि राक्षसपक्षपातिजनस्य स्वरूपानतुगुणं शीलमसम्पूर्णमण्डले चन्द्रगुप्ते विरुद्धमाचरतीति गूढार्थः सूचितः। चन्द्रगुप्तस्य भाविसंपूर्णमण्डलत्वं न सहत इति यावत्।

---

१ गुरोर्भविष्यति इत्यधिकं क्वचित्। २ अतः प्राक् 'कथं प्रभूतत्वात्कार्याणां कस्य परिज्ञाने नियुक्तो निपुणक इति न ज्ञायते। आः ज्ञातम् अये' इत्यधिकं क्वचित्।

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hydera

चरः—जं अज्जो आणवेदि । (भूमावुपविष्टः ।) (क)

चाण०—भद्र वर्णयेदानीं स्वनियोगवृत्तान्तम् । अपि वृषलमनुरक्ताः प्रकृतयः ।

चरः—अह इं । अज्जेण खु तेसु तेसु विराअकारणेसु परिहरिअन्तेसु सुगहीदनामहेए देवे चन्दउत्ते दिढं अणुरत्ताओ पकिदिओ। किंदु उण अत्थि एत्थ णअरे अमच्चरक्खसेण सह पढमं समुप्पण्णसिणेहबहुमाणा तिण्णि पुरिसा देवस्स चन्दसिरिणो सिरिं ण सहन्दि । (ख)

चाण०—(सक्रोधम् ।) ननु वक्तव्यं स्वजीवितं न सहन्त इति। भद्र अपि ज्ञायन्ते नामधेयतः ।

चरः—कहं अजाणिअणामहेया अज्जस्स णिवेदिअन्ति (ग)

चाण०—तेन हि श्रोतुमिच्छामि ।

चरः—सुणादु अज्जो । पढमं दाव अज्जस्स रिपुपक्खे बद्धपक्खवादो खवणओ जीवसिद्धी । (क)

चाण०—(सहर्षमात्मगतम् ।) अस्मद्रिपुपक्षे बद्धपक्षपातः क्षपणकः[२] ।

(क) यदार्य आज्ञापयति ।

(ख) अथ किम् । आर्येण खलु तेषु तेषु विरागकारणेषु परिह्रियमाणेषु सुगृहीतनामधेये देवे चन्द्रगुप्ते दृढमनुरक्ताः प्रकृतयः । किंतु पुनरस्त्यत्र नगरे अमात्यराक्षसेन सह प्रथमं समुत्पन्नस्नेहबहुमानास्त्रयः पुरुषाः देवस्य चन्द्रश्रियः श्रियं न सहन्ते ।

(ग) कथमज्ञातनामधेया आर्यस्य निवेद्यन्ते ।

(घ) शृणोत्वार्यः । प्रथमं तावदार्यस्य रिपुपक्षे बद्धपक्षपातः क्षपणको जीवसिद्धिः ।

न सहन्ते इति यत्तदस्तीति वाक्यार्थः कर्ता[१] चरवाक्ये । आर्यस्य रिपुपक्ष इति तव शत्रुष्वित्यर्थः । क्षपणको जैनाकृतिः ।

---

१ एतत् वङ्गदेशीयपुस्तकेषु नास्ति । २ अस्मात्परं—(प्रकाशं) किंनामधेयो हि सः। चरः—जीवसिद्धी णाम । चाण०—अस्मद्रिपुपक्षे बद्धपक्षपात इति कथमवगतं भवता। चरः—जेण सो अमच्चरक्खसेण पउत्तो—इ. पा.

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hydera

चरः—जीवसिद्धी णाम सो जेण सा अमच्चरक्खसप्पउत्ता विसकण्णा देवे पव्वदीसरे समावेसिदा। (क)

चाण०—(स्वगतम्।) जीवसिद्धिरेष तावदस्मत्प्रणिधिः। (प्रकाशम्।) भद्र अथापरः कः।

चरः—अज्ज अवरो वि अमच्चरक्खसस्स पिअवअस्सो काअत्थो सअडदासो णाम। (ख)

चाण०—(विहस्यात्मगतम्।) कायस्थ इति लघ्वी मात्रा। तथापि न युक्तं प्राकृतमपि रिपुमवज्ञातुम्। तस्मिन्मया सुहृच्छद्मना सिद्धार्थको विनिक्षिप्तः। (प्रकाशम्) भद्र तृतीयं श्रोतुमिच्छामि।

चरः—तिदीओ वि अमच्चरक्खसस्स दुदीअं हिअअं पुप्फउरणिवासी मणिआरसेट्ठी चन्दणदासो णाम। जस्स गेहे कलत्तं णासीकदुअ अमच्चरक्खसो णअरादो अवक्कन्तो। (ग)

(क) जीवसिद्धिर्नाम स येन सा अमात्यराक्षसप्रयुक्ता विषकन्या देवे पर्वतेश्वरे समावेशिता।

(ख) आर्य अपरोपि अमात्यराक्षसस्य प्रियवयस्यः कायस्थः शकटदासो नाम।

(ग) तृतीयोपि अमात्यराक्षसस्य द्वितीयमिव हृदयं पुष्पपुरनिवासी मणिकारश्रेष्ठी चन्दनदासो नाम यस्य गेहे कलत्रं न्यासीकृत्य अमात्यराक्षसो नगरादपक्रान्तः।

सहर्षमात्मगतामिति। अयमभिसन्धिः। अस्मत्सहाध्यायि मित्रमिन्दुशर्मा नाम ब्राह्मणः। तेनेदानीं महत्प्रयोजनमनुष्ठेयं भविष्यतीति पूर्वोक्तः क्षपणको रिपुपक्षपातित्वेन दृढां प्रसिद्धिं गतः। अतस्तन्मुखेनास्माकं इष्टसिद्धिर्भविष्यतीति हर्षकारणम्। जीवसिद्धौ निवेदिते तमजानन्तामिव तूष्णींभूतं चाणक्यं जगाति तत्तत्कर्मकथनेन ज्ञापयति जीवसिद्धिर्नाम स इति। अस्मादिति। अस्माकं प्रणिधिर्गूढचरः। राक्षसमित्रीभूतः सन्निमं जनापवादं निर्वहणे मलयकेतुं प्रत्यापयिष्यतीति भावः। कायस्थो लेखकः। लघ्वी मात्रा फल्गुस्तस्मादस्माकं नात्याहितं तथापि नोपेक्षणीयः।

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hydera

चाण०—(आत्मगतम्) नूनं सुहृत्तमः। न ह्यनात्मसदृशेषु राक्षसः कलत्रं न्यासीकरिष्यति। (प्रकाशम्) भद्र चन्दनदासस्य गृहे राक्षसेन कलत्रं न्यासीकृतमिति कथमवगम्यते।

चरः—अज्ज इअं अङ्गुलीअमुद्दा अज्जं अवगदत्थं करिस्सदि (इति मुद्रामर्पयति) (क)

चाण०—(मुद्रामवलोक्य गृहीत्वा राक्षसस्य नाम वाचयति। सहर्षं स्वगतम्।) ननु वक्तव्यं राक्षस एवास्मदङ्गुलिप्रणयी संवृत्त इति। (प्रकाशम्) भद्र अङ्गुलिमुद्राधिगमं विस्तरेण श्रोतुमिच्छामि।

चरः—सुणादु अज्जो। अत्थि दाव अहं अज्जेण पौरजणचरिदअण्णेसणे णिउत्तो परघरप्पवेसे परस्स अणासंकणिज्जेण इमिणा जमपडेण हिण्डन्तो मणिआरसेट्ठिचन्दणदासस्स गेहं पविट्ठोह्मि। तहिं जमपडं पसारिअ पउत्तोह्मि गीदाइं गाइदुं (ख)

चाण०—ततः किम्।

चरः—ततो एक्कादो अववरकादो पञ्चवरिसदेसीओ पिअदंसणीअसरीराकिदी कुमारओ बालत्तणसुलहकोदुहलोप्फुल्लणअणो णिक्कामिदुं पउत्तो। तदो हा णिग्गदो हा णिग्गदोत्ति संकापरि-

---

(क) आर्य इयमङ्गुलिमुद्रा आर्यमवगतार्थं करिष्यति।

(ख) शृणोत्वार्यः। अस्ति तावदहमार्येण पौरजनचरितान्वेषणे नियुक्तः परगृहप्रवेशे परस्यानाशङ्कनीयेन अनेन यमपटेन आहिण्डमानो मणिकारश्रेष्ठिचन्दनदासस्य गृहं प्रविष्टोस्मि। तत्र यमपटं प्रसार्य प्रवृत्तोस्मि गीतानि गातुम्।

(क) ततश्च एकस्मादपवरकात्पञ्चवर्षदेशीयः प्रियदर्शनीयशरीराकृतिः कुमारको बालत्वसुलभकौतूहलोत्फुल्लनयनो निष्क्रामितुं प्रवृत्तः। ततो हा

अङ्गुलिप्रणयी इति। प्रणयी हस्तगत इत्यर्थः।

---

१ णअणजुअलओ (१युगलः) इ. पा.

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hydera

ग्गहणिवेदइत्तिओ[१] तस्स एव्व अववरकस्स अब्भन्तरे इत्थिआजणस्स उट्ठिदो महन्तो कलअलो । तदो ईसि दारदेशदाविदमुहीए एक्काए इत्थिआए सो कुमारओ णिक्कमन्तोएव्व णिब्भच्छिअ अवलम्बिदो कोमलाए बाहुलदाए । तस्साए कुमारसंरोधसंभमप्पचलिदङ्गुलिदो करादो पुरिसअङ्गुलिपरिणाहप्पमाणघडिआ विअलिआ इअं अङ्गुलिमुद्दिआ देहलीबन्धम्मि पडिआ उट्ठिदा ताए अणवबुद्धा एव्व मम चलणपासं समागच्छिअ पणामणिहुआ कुलवहु[२] विअ णिच्चला संवुत्ता । मए वि अमच्चरक्खसस्स णामंकिदेत्ति अज्जस्स पादमूलं पाविदा । ता एसो इमाए मुद्दाए आअमो । (क)

चाण०—भद्र श्रुतम् । असपर । नचिरादस्य परिश्रमस्यानुरूपं फलमधिगमिष्यसि ।

चरः—जं अज्जो आणवेदित्ति। (निष्क्रान्तः ।) (ख)

निर्गतो हा निर्गत इति शङ्कापरिग्रहनिवेदयिता तस्यैवापवरकस्याभ्यन्तरे स्त्रीजनस्योत्थितो महान् कलकलः । तत ईषद्वारदेशदापितमुख्या एकया स्त्रिया स कुमारको निष्क्रामन्नेव निर्भर्त्स्यावलम्बितः कोमलया बाहुलतया । तस्याः कुमारसंरोधसंभ्रमप्रचलिताङ्गुलेः करात्पुरुषाङ्गुलिपरिणाहप्रमाणघटिता विगलितेयमङ्गुलिमुद्रिका देहलीबन्धे पतिता उत्थिता तया अनवबुद्धैव मम चरणपार्श्वे समागत्य प्रणामनिभृता कुलवधूरिव निश्चला संवृत्ता । मयापि अमात्यराक्षसस्य नामाङ्कितेति आर्यस्य पादमूलं प्रापिता । तस्मादेषोस्या मुद्राया आगमः ।

(ख) यदार्य आज्ञापयति ।

इत्थं नानार्थरससंभवा बीजसमुत्पत्तिर्निरूपिता । अतोयं मुखसन्धिः साङ्गो व्याख्यातः । अतः परं प्रतिमुखसन्धिः । लक्ष्यालक्ष्यस्य बीजस्य व्यक्तिः प्रातिमुखं मतामिति लक्षणात् । पूर्वं लक्ष्यस्य व्यक्तस्य मध्ये यमपटचरवृत्तान्तेनालक्षितचाणक्यनीतियोगबीजस्य पुनरत्र व्यक्तेरुद्भेदात् । यत्नबिन्दुसंबन्धस्य च सत्त्वात् । बिन्दुयत्नौ चाग्रे वक्ष्येते । बिन्दुप्रयत्नानुगमादङ्गान्यस्य

---

१ परिग्गहणिभृदगुरुओ (निभृतगुरुकः) इ. पा. २ णववहु (नववधू०) इ. पा.

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hydera

चाण०—शार्ङ्गरव शार्ङ्गरव ।

(प्रविश्य ।) शिष्यः—[1]उपाध्याय आज्ञापय ।

चाण०—वत्स मसीभाजनं पत्रं चोपानय ।

शिष्यः—(तथा करोति ।)

चाण०—(पत्रं गृहीत्वा स्वगतम् ।) किमत्र लिखामि । अनेन खलु लेखेन राक्षसो जेतव्यः ।

(प्रविश्य ।) प्रतीहारी—जेदु अज्जो । (क)

चाण०—(सहर्षमात्मगतम् ।) गृहीतो जयशब्दः । (प्रकाशम् ।) शोणोत्तरे किमागमनप्रयोजनम्[2] ।

प्रती०—अज्ज देवो चन्दसिरि सीसे कमलमुउलाआरमञ्जलिं णिवेसिअ अज्जं विण्णवेदि । इच्छामि अज्जेण अब्भणुण्णादो देवस्स पव्वदीसरस्स पारलोइअं कारेदुं तेण अ धारिदपुव्वाइं आहरणाइं बम्हणाणं[3] पडिवादिमित्ति । (ख)

(क) जयत्वार्यः ।

(ख) आर्य देवश्चन्द्रश्रीः शीर्षे कमलमुकुलाकारमञ्जलिं निवेश्य आर्य

त्रयोदश । बिन्दुप्रयत्नानुगुण्येनास्य संधेस्त्रयोदशाङ्गानि प्रयोक्तव्यानि । विलासः परिसर्पश्च विधूतं शमनर्मणी । नर्मद्युतिः प्रशमनं विरोधः पर्युपासनम् । वज्रं पुष्पं परिन्यासो वर्णसंहार इत्यपि ।

किमत्रेति । अयं चाणक्यस्य पुनरुद्योगो बिन्दुः । अवान्तरार्थविच्छेदे बिन्दुरच्छेदकारणमिति लक्षणात् । अवान्तरार्थेन यमपटचरवृत्तान्तेन विच्छिन्नस्यान्तरितस्य बीजस्य पुनः प्रवर्तनात् । तदुक्तं दशरूपके—अवान्तरितस्य बीजस्य संज्ञान्तरमाह । अवान्तरार्थेति । बिन्दुवद्बिन्दुः । जले तैलबिन्दुवत्प्रसृतत्वात् । प्रतीहारीलक्षणं तु—संधिविग्रहसंनद्धनानाचारसमुत्थितम् । निवेदयन्ति याः कार्यं प्रतीहार्यस्तु ता मताः । गृहीत इति । अयं कार्यसिद्धिविषयमनोरथो विलासः । प्रथममङ्कम् ।

---

१ यदाज्ञापयत्युपाध्यायः । इति निष्क्रम्य पुनः प्रविश्य । उपाध्याय इदं मसीभाजनं पत्रं च. २ कारणम् ३ गुणवन्ताणं (गुणवतां) इत्यधिकम्.

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hydera

चाण०---(सहर्षमात्मगतम् ।) साधु वृषल ममैवं हृदयेन स समंत्र्य संदिष्टवानसि । (प्रकाशम् ।) शोणोत्तरे उच्यतामस्मद्व चनाद्वृषलः । साधु वत्स अभिज्ञः खल्वसि लोकव्यवहाराणां त नुष्ठीयतामात्मनोभिप्रायः । किंतु पर्वतेश्वरधृतपूर्वाणि गुणवन्ति भूष णानि गुणवद्भ्यः[1] एव प्रतिपादनीयानि । तदहं स्वयमेव परीक्षितगुणा ब्राह्मणान् प्रेषयामीति ।

प्रती०—जं अज्जो आणवेदित्ति । (निष्क्रान्ता ।) (क)

चाण०---शार्ङ्गरव उच्यन्तामस्मद्वचनाद्विश्वावसुप्रभृतयस्त्रयो भ्रातरः वृषलात्प्रतिगृह्याभरणानि भवद्भिरहं द्रष्टव्य इति ।

शिष्यः—तथेति[2] । (निष्क्रान्तः ।)

चाण०---उत्तरो[3]यं लेखार्थः पूर्वः कथमस्तु । (विचिन्त्य ।) आः ज्ञातम् । उपलब्धवानस्मि प्रणिधिभ्यो यथा तस्य म्लेच्छ-राजलोक[4]स्य मध्यात्प्रधानतमाः पञ्च राजानः परया सुहृत्तया राक्षस मनुवर्तन्ते । ते यथा ।

कौलूतश्चित्रवर्मा मलयनरपतिः सिंहनादो नृसिंहः
काश्मीरः पुष्कराक्षः क्षतरिपुमहिमा सैन्धवः सिन्धुषेणः ।

विज्ञापयति । इच्छाम्यार्येणाभ्यनुज्ञातो देवस्य पर्वतेश्वरस्य पारलौकिकं कर्तुम् । तेन च धारितपूर्वाणि आभरणानि ब्राह्मणानां प्रतिपादयामीति ।

(क) यत् आर्य आज्ञापयति ।

साधु वृषल इति । मन्मनोनुगतमेव त्वया चिकीर्षितमित्यर्थः । वृषलादिति । अलंकारत्रयस्य पृथक् पृथक् प्रतिग्रहाय त्रयो भ्रातर इत्युक्तम् । अलंकारत्रयं च सत्यवता यदनुप्रेषितं तदुपगतमिति निर्वहणे वाचयिष्यमाण इत्यर्थः । इह दृष्टनष्टबीजानुसरणं परिसर्पः पूर्वसंधौ दृष्टस्य मध्ये नष्टस्य बीजस्यानु-संधानात् ।

---

१ ब्राह्मणेभ्यः इत्यधिकम् १ यदाज्ञापयन्त्युपाध्याय इति पा. ३ अस्मात्पूर्वं-विचिन्त्य इत्यधिकम् । ४ बलस्य इ. पा.

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderabad

मेघाख्यः[1] पञ्चमोऽस्मिन् पृथुतुरगबलः पारसीकाधिराजो
नामान्येषां लिखामि ध्रुवमहमधुना चित्रगुप्तः प्रमार्ष्टु ॥ २० ॥

(विचिन्त्य ।) अथवा न लिखामि पूर्वमनभिव्यक्तमेवास्ताम् । (नाटयेन लिखित्वा ।) शार्ङ्गरव ।

(प्रविश्य) **शिष्यः**—उपाध्याय आज्ञापय ।

चाण०—वत्स श्रोत्रियाक्षराणि[2] प्रयत्नलिखितान्यपि नियतमस्फुटानि भवन्ति । तदुच्यतामस्मद्वचनात्सिद्धार्थकः । ए[3]भिरक्षरैः केनापि कस्यापि स्वयं वाच्यमिति अदत्तवाह्यनामानं लेखं शकटदासेन लेखयित्वा मामुपतिष्ठस्व । न चाख्येयमस्मै चाणक्यो लेखयतीति ।

शिष्यः—तथेति[4] (निष्क्रान्तः ।)

चाण०—(स्वगतम् ।) हन्त जितो मलयकेतुः ।

(प्रविश्य । लेखहस्तः) **सिद्धार्थकः**—जेदु अज्जो । अज्ज अअं सो सअडदासेण लिहिदो लेहो । (क)

चाण०—(गृहीत्वा ।) अहो दर्शनीयान्यक्षराणि[5] । (अनुवाच्य ।) भद्र अनया मुद्रया मुद्रयैनम् ।

सिद्धा०—(तथा कृत्वा ।) अज्ज अअं मुद्दिदो लेहो । किं अवरं अणुचिट्ठीअदु । (ख)

(क) जयत्वार्यः । आर्य अयं स शकटदासेन लिखितो लेखः ।

(ख) आर्यायं मुद्रितो लेखः । किमपरमनुष्ठीयताम् ।

नामान्येषामिति । अस्मिन् पत्रे मदीयेन लेखनेनैते मरिष्यन्ति अतश्चित्रगुप्तः स्वगणिताकरपत्रे जीवितत्वेन लिखितानामेषां नामानि प्रमार्क्ष्यतीति भावः ॥ २० ॥

अथवेति । नामानि लिखितानि चेच्छकटदासोऽस्माभिश्छलेन लेखयिष्यमाण पत्रं न लिखिष्यतीत्याशयः । इदमनिष्टवस्तुक्षेपरूपं विधूतम् अनिष्टवस्तुनि नामलेखने क्षेपान्निषेधात् । विक्षेप इति पाठे स एवार्थः ।

अदत्तानि वाह्यानां कौलूतराक्षसादीनां नामानि यस्मिन् ।

---

१ मेघाक्षः. २ ०यजनलिखितानि इ. पा. ३ अस्मात्प्राक्-(कर्णे कथयित्वा) इत्य०. ४ यदाज्ञापयत्युपाध्याय इति पा. ५ दर्शनीयताक्षराणाम् इ. पा. ६ अस्मात्प्राक्-ता आणवेद अज्जो इत्यधिकम्.

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hydera

चाण०—भद्र कस्मिंश्चिदाप्तजनानुष्ठेये कर्मणि त्वां [1]व्यापारयितुमिच्छामि।

सिद्धा०—(सहर्षम्।) अज्ज अणुग्गिहिदोह्मि। आणवेदु अज्जो किं इमिणा दासजणेण अज्जस्स अणुचिट्ठिदव्वं। (क)

चाण०—प्रथमं तावद्वध्यस्थानं गत्वा घातकाः सरोषदक्षिणाक्षिसंकोचसंज्ञां ग्राहितव्यास्ततस्तेषु गृहीतसंकेतेषु भयापदेशादितस्ततः प्रद्रुतेषु शकटदासो वध्यस्थानादपनीय राक्षसं प्रापयितव्यः। तस्माच्च सुहृत्प्राणपरितुष्टात्पारितोषिकं [2]ग्राह्यम्। राक्षस एव कंचित्[3]कालं सेवितव्यः। ततः प्रत्यासन्नेषु परेषु प्रयोजनमिदमनुष्ठेयम्। (कर्णे एवमेवम्।)

सिद्धा०—जं अज्जो आणवेदि। (ख)

चाण०—शार्ङ्गरव शार्ङ्गरव।

(प्रविश्य।) **शिष्यः**—उपाध्याय आज्ञापय।

चाण०—उच्यतामस्मद्वचनात्कालपाशिको दण्डपाशिकश्च यथा वृषलः समाज्ञापयति य एष क्षपणको जीवसिद्धिर्नाम राक्षस[4]प्रयुक्तो विषकन्यया पर्वतकं घातितवान्स एनमेव दोषं प्रख्याप्य सनिकारं नगरान्नि[5]र्वासितामिति।

शिष्यः—[6]तथेति (परिक्रामति।)

(क) आर्य अनुगृहीतोऽस्मि। आज्ञापयत्वार्यः किमनेन दासजनेनार्यस्यानुष्ठातव्यम्।

(ख) यदार्य आज्ञापयति।

कस्मिंश्चिदिति। अयमिष्टजनानुनयः पर्युपासनम्। प्रथममिति। अयं भावः। शकटदासशूलारोपणसमये मया सरोषदक्षिणाक्षिसंकोचसंज्ञायां क्रियमाणायां तं विहाय भवद्भिः पलायितव्यमिति संकेतयितव्या इत्यर्थः।

---

१ नियोजयितुम्. २ परिगृह्य. ३ कालान्तरम्. ४ ०कृया. ५ बहिर्निःसार्यताम्. इ. पा. ६ यदाज्ञापयत्युपाध्याय इति–इति सर्वत्र.

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderab

चाण०—वत्स तिष्ठ तिष्ठ । योयमपरः कायस्थः शकटदासो नाम राक्षसप्रयुक्तो नित्यमस्मच्छरीरमभिद्रोग्धुमिह प्रयतते स चाप्येनं दोषं प्रख्याप्य शूलमारोप्यतां गृहजनश्चास्य बन्धनागारं प्रवेश्यतामिति ।

शिष्यः—तथेति (निष्क्रान्तः ।)

चाण०—(चिन्तां नाटयति । आत्मगतम् ।) अपि नाम दुरात्मा राक्षसो गृह्येत ।

सिद्धा०—अज्ज गहीदो । (क)

चाण०—(सहर्षमात्मगतम् ।) हन्त गृहीतो राक्षसः । (प्रकाशम् ।) भद्र[2] कोयं गृहीतः ।

सिद्धा०—गिहीदो अज्जसन्देसो । ता गमिस्सं कज्जसिद्धीए(ख)।

चाण०—(साङ्गुलिमुद्रं लेखमर्पयित्वा ।) गम्यताम् । अस्तु ते कार्यसिद्धिः ।

सिद्धा०—[3]तथेति (निष्क्रान्तः ।)

(प्रविश्य) **शिष्यः**—उपाध्याय कालपाशिको दण्डपाशिकश्च उपाध्यायं विज्ञापयतः । इदमनुष्ठीयते देवस्य चन्द्रगुप्तस्य शासनमिति ।

(क) आर्य गृहीतः ।
(ख) गृहीत आर्यसंदेशः । तस्माद्गमिष्यामि कार्यसिद्ध्यै ।

गृहजनस्य बन्धनागारप्रवेशनफलमुत्तरत्र चतुर्थेङ्के तव च पुत्रदारैः सह समागम इति वक्ष्यमाणेन राक्षसवचनेन मलयकेतुमनसि स्मृतं स्यात्पुत्रदारस्येति राक्षसस्य च मनसि विकल्पापादनामिति सूक्ष्मदृग्भिरवधेयम् ।

शत्रुपक्षमाश्रित इति । रोषावेशेन दुरात्मेति गालनम् । हन्तेति । अयमरत्युपशमनं शमः पञ्चममङ्गम् । अरतेश्चिन्ताया उपशमनात् । साङ्गुलीति । उत्तरोत्तरवाक्यैः कार्यसिद्धिबीजप्रकाशनादिदं प्रशमनम् । मलयकेतुराक्षसयोर्विरोधापादनार्थं लेखरूप उपायः कृतः । अतः परं राक्षसस्य मौर्यसाचिव्यप्रवणीकरणाय सप्तमेङ्के करिष्यमाणोपायबीजमुपक्षेप्स्यन्यमित्याह । चन्दनदासमिदानीं द्रष्टुमिच्छामीति ।

---

१ आरोप्य. २ भद्र सिद्धार्थक. ३ जं अज्जो आणवेदित्ति प्रणम्य.

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hydera

चाण०——शोभनम् । वत्स मणिकारश्रेष्ठिनं चन्दनदासमिदानीं द्रष्टुमिच्छामि ।

शिष्यः०—तथेति (निष्क्रम्य चन्दनदासेन सह प्रविश्य ।) इत इतः श्रेष्ठिन् ।

चन्दनदासः । (स्वगतम्) चाणक्कम्मि अकरुणे सहसा सद्दाविदस्स वि जणस्स णिद्दोसस्स वि सङ्का किं उण मह जाददोसस्स । ता भणिदा मए धणसेणप्पमुहा णिअणिवेससण्ठिआ कदावि चाणक्कहदओ गेहं विचिणावेदि । ता अवहिदा णिव्वहेह भट्टिणो अमच्चरक्खसस्स घरअणं । मह दाव जं होदि तं होदु त्ति ॥ (क)

शिष्यः——भोः श्रेष्ठिन् इत इतः ।

चन्द०——अअमाअच्छामि । (उभौ परिक्रामतः ।) (ख)

शिष्यः——(उपसृत्य ।) उपाध्याय अयं श्रेष्ठी चन्दनदासः ।

चन्द०——जेदु अज्जो । (ग)

चाण०——(नाटयेनावलोक्य ।) श्रेष्ठिन् स्वागतमिदमासनमास्यताम् ।

चन्द०——(प्रणम्य ।) किं ण जाणादि अज्जो जह अणुचिदो उवआरो हिअअस्स[1] परिहवादोवि दुःखमुप्पादेदि[2] । ता इह ज्जेव उचिदाए भूमीए उववसामि । (घ)

(क) चाणक्ये अकरुणे सहसा शब्दायितस्यापि जनस्य निर्दोषस्यापि शङ्का किं पुनर्मम जातदोषस्य । तस्माद्भणिता मया धनसेनप्रमुखा निजनिवेशसंस्थिताः कदापि चाणक्यहतको गेहं विचिनोति । तस्मादवहिताः निर्वहत भर्तुरमात्यराक्षसस्य गृहजनम् । मम तावद्यद्भवति तद्भवतु ।

(ख) अयमागच्छामि ।

(ग) जयत्वार्यः ।

(घ) किं न जानात्यार्यः यथानुचित उपचारो हृदयस्य परिभवादपि दुःखमुत्पादयति । तस्मादिहैवोचितायां भूमावुपविशामि ।

चाणक्येऽकरुणत्वेन प्रसिद्धे तेन सहसाकस्माच्छाब्दितस्याहूतस्येत्यर्थः ।

---

१ सहिअअस्स (सहृदयस्य). २ महत्तं दुःखम्.

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderabad

चाण०—भोः श्रेष्ठिन् मा मैवम् । संभावितमेवेदमस्माद्विधैः भवतः । तदुपविश्यतामासन एव ।

चन्द०—(स्वगतम् ।) उवक्खित्तमणेण दुट्टेन किंवि । (प्रकाशम् ।) जं अज्जो आणवेदि । (इत्युपविष्टः) (क)

चाण०—भोः श्रेष्ठिन् चन्दनदास अपि प्रचीयन्ते संव्यवहाराणां वृद्धिलाभाः ।

चन्द०—[स्वगतम् ।] अच्चादरो संकणीओ । (प्रकाशम् ।) अहइं । अज्जस्स प्पसाएण अखण्डिदा मे वाणिज्जा [ख]

चाण०—न खलु चन्द्रगुप्तदोषा अतिक्रान्तपार्थिवगुणानधुना स्मारयन्ति प्रकृतीः ।

चन्द०—(कर्णौ पिधाय ।) सन्तं पावं । सरअणिसासमुग्गएण विअ पुण्णिमाचन्देण चन्दसिरिणा अहिअं णन्दन्ति पकिदिओ । [ग]

चाण०—भोः श्रेष्ठिन् यद्येवं प्रीताभ्यः प्रकृतिभ्यः प्रतिप्रियमिच्छन्ति राजानः ।

(ख) उपाक्षिप्तमनेन दुष्टेन किमपि । यदार्य आज्ञापयति ।

[क] अत्यादरः शङ्कनीयः । अथ किम् । आर्यस्य प्रसादेन अखण्डिता मे वाणिज्या ।

[ग] शान्तं पापम् । शारदनिशासमुद्गतेनेव पूर्णिमाचन्द्रेण चन्द्रश्रियाधिकं नन्दन्ति प्रकृतयः ।

भोः श्रेष्ठिन्निति । एतदादि चन्दनदासातिसंधानार्थं परिहासवचनं नर्म । संभावितमिति । एतदुपचारकरणं संभावितमेवेति वहिरुपचारः । परिभुवकरणमिति तु निगूढ आशयः ।

प्रकृतिभिरिति पाठः साधुः । यद्वा स्मरतिर्ज्ञानसामान्यवचनोतो गतिवुद्धीत्यादिना कर्मत्वम् । चन्द्रश्रिया चन्द्रगुप्तेनेत्यर्थः । इयमनुगुणोद्घाटनार्थो प्रीतिर्नर्मस्तुतिरष्टममङ्गम् ।

---

१ उचितमेवैतदस्म०. २ उवलक्खिद. ३ लभाः. ४ अज्ज अह०. इ. पा.

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hydera

चन्द०—आणवेदु अज्जो किं कित्तिअं इमादो जणादो इच्छीअदि त्ति । (क)

चाण०—भोः श्रेष्ठिन् चन्द्रगुप्तराज्यमिदं न नन्दराज्यम् । यतो नन्दस्यैवार्थरुचेरर्थसम्बन्धः प्रीतिमुत्पादयति चन्द्रगुप्तस्य तु भवतामपरिक्लेश एव ।

चन्द०—(सहर्षम् ।) अज्ज अणुग्गहीदोह्मि । (ख)

चाण०—भोः श्रेष्ठिन् स चापरिक्लेशः कथमाविर्भवतीति ननु भवता प्रष्टव्याः स्मः ।

चन्द०—आणवेदु अज्जो । (ग)

चाण०—संक्षेपतो राजनि अविरुद्धाभिर्वृत्तिभिर्वर्तितव्यम्[१] ।

चन्द०—अज्ज को उण अधण्णो रण्णा विरुद्धोत्ति अज्जेण अवगच्छीअदि । (घ)

चाण०—भवानेव तावत्प्रथमम् ।

चन्द०—(कर्णौ पिधाय ।) सन्तं पावं सन्तं पावं । कीदिसो तिणाणं अग्गिणा सह विरोहो । (ङ)

चाण०—अयमीदृशो विरोधः । यत्त्वेमद्यापि[२] राजापथ्यकारिणोमात्यराक्षसस्य गृहजनं स्वगृहमभिनीय[३] रक्षसि ।

(क) आज्ञापयतु आर्यः । किं कियदस्माज्जनादिष्यत इति ।
(ख) आर्य अनुगृहीतोस्मि ।
(ग) आज्ञापयतु आर्यः ।
(घ) आर्य कः पुनरधन्यो राज्ञा विरुद्ध इति आर्येणावगम्यते ।
(ङ) शान्तं पापं शान्तं पापम् । कीदृशस्तृणानामाग्निना सह विरोधः ।

इयं राजानुरागहेतुर्वाक्यरचनोपन्यासः । भवितव्यमिति युष्माभिरिति शेषः। भवानेवेति इदं प्रतिमुखानिष्ठुरवचनं वज्रम् । यत्त्वमद्यापीति । पुरा पुरादपक्रमणसंभये रक्षणं भवतु नाम अद्यापि मलयकेतुमाश्रित्य राजापथ्यकरणसमये तत्कलत्ररक्षणमनुचितामिति भावः ।

---

१ भवितव्यम्, २ यस्त्वम्. ३ उपनीयाभिर, इ, पा.

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderab

चन्द०—अज्ज अलीअं एदं केणावि अणभिण्णेण अज्जस्स णिवेदिदं । (क)

चाण०—भोः श्रेष्ठिन् अलमाशङ्कया । भीताः पूर्वराजपुरुषाः पौराणामनिच्छतामपि गृहेषु गृहजनं निक्षिप्य देशान्तरं व्रजन्ति । ततस्तत्प्रच्छादनं दोषमुत्पादयति ।

चन्द०—एवण्णेदं । तस्सिं समये आसि अह्मघरे अमच्चरक्खसस्स घरअणो त्ति । (ख)

चाण०—पूर्वमनृतमिदानीमासीदिति परस्परविरोधिनी वचने ।

चन्द०—एत्तिअं जेव्व अत्थि मे वाआच्छलम् । (ग)

चाण०—भोः श्रेष्ठिन् चन्द्रगुप्ते राज्यन्यपरिग्रहः छलानाम् । तत्समर्पय राक्षसस्य गृहजनम् । अच्छलं भवतु भवतः ।

चन्द०—अज्ज णं विण्णवेमि आसी अह्मघरे अमच्चरक्खसस्स घरअणो त्ति (घ)

चाण०—अथेदानीं क गतः ।

चन्द०—ण जाणामि[4] । (ङ)

चाण०—(स्मितं कृत्वा ।) कथं न ज्ञायते नाम । भोः श्रेष्ठिन् शिरसि भयमतिदूरे तत्प्रतीकारः । अन्यच्च नन्दमिव विष्णुगुप्तः ।

(क) आर्य अलीकमेतत्केनाप्यनभिज्ञेन आर्यस्य निवेदितम् ।

(ख) एवं नु इदम् । तस्मिन् समये आसीदस्मद्गृहे अमात्यराक्षसस्य गृहजन इति ।

(ग) एतावदेवास्ति मे वाक्छलम् ।

(घ) आर्य ननु विज्ञापयामि आसीदस्मद्गृहे अमात्यराक्षसस्य गृहजन इति।

(ङ) न जानामि ।

उपरीति इयमार्या प्रक्षिप्ता ।

---

१ अणज्जेण (अनार्येण). २ ०दनमेव ३ ननु परस्पर०, परस्परम् इ० पा०
४ जाणिमो ५ इत्यस्मात्परं–चन्द०—(स्वगतम् ।)
उवरि घणं घणरडिअं दूरे दइदा किमेदहावडिअम् ।
हिमवदि दिव्वोसहिओ सीसे सप्पो समाविट्ठो ॥ २१ ॥
उपरि घनं घनरटितं दूरे दयिता किमेतदापतितम् ।
हिमवति दिव्यौषधयः शीर्षे सर्पः समाविष्टः ॥ २१ ॥

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hydera

(इत्यर्धोक्ते लज्जां नाटयित्वा ।) चन्द्रगुप्तममात्यराक्षसः संमुच्छेत्स्यतीति मामैवं मंस्थाः । पश्य ।

विक्रान्तैर्नयशालिभिः सुसचिवैः श्रीवक्रनासादिभि-
र्नन्दे जीवति या तदा न गमिता स्थैर्यं चलन्ती मुहुः ।
तामेकत्वमुपागतां द्युतिमिव प्रल्हादयन्तीं जगत्
कश्चन्द्रादिव चन्द्रगुप्तनृपतेः कर्तुं व्यवस्येत्पृथक् ॥ २२ ॥

अपि च ।

आस्वादितद्विरदशोणितशोणशोभाम् (इति पूर्वोक्तं पठति ।)

चन्द०—(स्वगतम् ।) फलेण संवादिदं से विकत्थिदम् । (क)

(नेपथ्ये कलकलः ।)

चाण०—शार्ङ्गरव ज्ञायतां किमेतत् ।

शिष्यः०—तथेति (निष्क्रम्य पुनः प्रविश्य ।) उपाध्याय एष राज्ञश्चन्द्रगुप्तस्याज्ञया राजापथ्यकारी क्षपणको जीवसिद्धिः सनिकारं नगरान्निर्वास्यते ।

चाण०—क्षपणक अहह । अथ वा अनुभव राजापथ्यकारित्वस्य फलम् । भोः श्रेष्ठिन् चन्दनदास एवमयमपथ्यकारिषु तीक्ष्णदण्डो राजा । तत्क्रियतां पथ्यं सुहृद्वचः । समर्प्यतां राक्षसगृहजनः । अनुभूयतां चिरं विचित्रो राजप्रसादः ।

(क) फलेन संवादितमस्य विकत्थितम् ।

नन्द इति जातावेकवचनम् । नवसु नन्देषु जीवत्सु व्यासज्य स्थितापि या मया चालिता सती स्थैर्यं न गमिता तां चन्द्रगुप्ते एकत्वमुपागत्य दृढतया स्थितामविद्यमानेषु नन्देषु कश्चालयेदिति भावः ॥ २२ ॥

आस्वादितेति । एतत्स्वाम्यनुरागप्रकाशविशिष्टवचनं पुष्पम् ।

मुण्डी निष्परिग्रहस्तपस्वी निकारानर्ह इति कारुण्याविष्करणार्थोहह-शब्दः । अथवेति राजापथ्यकारी यः कश्चिदपि निग्राह्य एवेति समाधानम् ।

---

१ श्रीव० २ संपादिदं. ३ उत्सारणा क्रियते. ४ देवस्य. ५ अनुभूयन्तां विचित्रा राजप्रसादाः.

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderab

चन्द०—णत्थि मे गेहे अमच्चघरअणो । (क)

(नेपथ्ये पुनः कलकलः ।)

चाण०—शार्ङ्गरव ज्ञायतां किमेतत् ।

शिष्यः०—तथेति (निष्क्रम्य पुनः प्रविश्य ।) उपाध्याय अयमपि राजापथ्यकार्येव कायस्थः शकटदासः शूलमारोपयितुं नीयते ।

चाण०—स्वकर्मफलमनुभवतु । भोः श्रेष्ठिन् एवमयं राजापथ्यकारिषु तीक्ष्णदण्डो राजा न मर्षयिष्यति राक्षसकलत्रप्रच्छादनं भवतः । तद्रक्ष परकलत्रेणात्मनः कलत्रं जीवितं च ।

चन्द०—अज्ज किं मे भअं दावेसि । सन्तं वि गेहे अमच्चरक्खसस्स घरअणं ण समप्पेमि किं उण असन्तं । (ख)

चाण०—चन्दनदास एष ते निश्चयः ।

चन्द०—वाढं एसो धीरो मे णिच्चओ । (ग)

चाण०—(स्वगतम् ।) साधु चन्दनदास साधु ।

सुलभेष्वर्थलाभेषु परसंवेदने जने ।
क इदं दुष्करं कुर्यादिदानीं शिविना विना ॥ २३ ॥

(प्रकाशम् ।) चंदनदास[२] एष ते निश्चयः ।

(क) नास्ति मे गेहे अमात्यगृहजनः ।

(ख) आर्य किं मे भयं दर्शयसि । सन्तमपि गेहे अमात्यराक्षसस्य गृहजनं न समर्पयामि किं पुनरसन्तम् ।

(ग) बाढम् एष धीरो मे निश्चयः ।

सुलभेष्विति । परस्य परकीयार्थस्य संवेदने समर्पणे कृते सति स्वस्यार्थलाभेषु सत्सु स्वार्थं तृणीकृत्य परसंरक्षणरूपमेवं दुष्करं कर्म जने लोके एकेन शिबिना विना त्वदन्यः कः कुर्यात् । शिबिरपि कृतं पुरा कृतयुगे कृतवान् । त्वं तु इदानीं पापिनि कलौ करोषीति ततोऽप्यतिशयितसुचरितस्त्वामिति भावः । इदमपि पुष्पम् ॥ २३ ॥

---

१ अज्ज गेहे सन्तं समप्पेमि कुदो असन्तं समप्पीअदि इ. पा. २ श्रेष्ठिन्.

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hydera

चन्द० — वाढम् (क)

चाण० — (सक्रोधम् ।) दुरात्मन् तिष्ठ दुष्टवणिक् । अनुभूयतां तर्हि नर[1]पतिक्रोधः ।

चन्द० — सज्जोह्मि । अणुचिट्ठदु अज्जो अत्तणो अहिआर[2]सरिसं । (ख)

चा[3]ण० — शार्ङ्गरवोच्यतामस्मद्वचनात्कालपाशिको दण्डपाशिकश्च । शीघ्रमयं दुष्टवणिक् निगृह्यताम् । अथवा तिष्ठतु । उ[4]च्यतां दुर्गपालको विजयपालकः गृहीतगृहसारमेनं सपुत्रकलत्रं संयम्य तावद्रक्ष यावन्मया वृषलाय कथ्यते । वृषल एवास्य प्राण[5]हरं दण्डमाज्ञापयिष्यति ।

शिष्यः — यदाज्ञापयत्युपाध्यायः । श्रेष्ठिन् इत इतः ।

चन्द० — अज्ज अअमाअच्छामि (स्वगतम् ।) दिट्ठिआ मित्तकज्जेण मे विणासो[6] ण पुरिसदोसेण । (क)

(परिक्रम्य शिष्येण सह निष्क्रान्तः ।)

चाण० — (सहर्षम् ।) हन्त लब्ध इदानीं राक्षसः । कुतः ।

त्यजत्यप्रियवत्प्राणान्यथा तस्यायमापदि ।
तथैवास्यापदि प्राणा नूं[7]नं तस्यापि न प्रियाः ॥ २४ ॥

(क) वाढम् ।
(ख) सज्जोस्मि । अनुतिष्ठतु आर्यः आत्मनोधिकारसदृशम् ।
(ग) आर्य अयमागच्छामि । दिष्ट्या मित्रकार्येण मे विनाशो न पुरुषदोषेण ।

वृषल एवेति । इदं छद्मना हितागमननिरोधनं निरोधः । छद्मना कपटेन हितागमनाय स्वेष्टसिद्धये चन्दनदासनिरोधात् । यद्वा हितं राक्षसमागमयतीति हितागमः हितागमनस्य हितराक्षसागमनहेतुभूतस्य चन्दनदासस्य निरोधनात् ।

---

१ नरपतेः कोपः. २ अणुरूअं. ३ खड्गमाकृष्य । दुरात्मन् दुष्ट । इत्यधि०. ४ उच्यतामस्मद्वचनात् दुर्गपालो विजयपालः ; पालश्च. ५ प्राणहरणं, सर्वस्वहरं. ६ जणिदो इत्य. धिकम् ७ ध्रुवम् इ. पा.

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderab

(नेपथ्ये कलकलः ।)

चाण०—शार्ङ्गरव शार्ङ्गरव ।

(प्रविश्य) **शिष्यः**–उपाध्याय आज्ञापय ।

चाण०—किमेष कलकलः[1] ।

शिष्यः—(निष्क्रम्य विभाव्य पुनः प्रविश्य ।) उपाध्याय एष खलु शकटदासं वध्यमानं वध्यभूमेरादाय[2] समपक्रान्तः सिद्धार्थकः ।

चाण०—(स्वगतम् ।) साधु सिद्धार्थक कृतः कार्यारम्भः[3] । (प्रकाशम् ।) प्रसह्य किमपक्रान्तः । (सक्रोधम्[4] ।) वत्स उच्यतां भागुरायणो यथा त्वरितं संभावयेति ।

(निष्क्रम्य प्रविश्य च ।) **शिष्यः**–(सविषादम् ।) उपाध्याय हा धिक् कष्टमपक्रान्तो भागुरायणोपि ।

चाण०—(स्वगतम् ।) व्रजतु कार्यसिद्धये (प्रकाशम् । सक्रोधमिव ।)वत्स उच्यन्तामस्मद्वचनाद्भद्रभटपुरुषदत्तडिङ्गरातबलगुप्तराजसेनरोहिताक्षविजयवर्माणः शीघ्रमनुसृत्य गृह्यतां दुरात्मा भागुरायण इति ।

शिष्यः—तथेति (निष्क्रम्य पुनः प्रविश्य सविषादम् ।) हा धिक् कष्टं सर्वमेव तन्त्रमाकुलीभूतम् । तेपि खलु भद्रभटप्रभृतयः प्रथमतरमुषस्येवापक्रान्ताः[5] ।

चाण०—(स्वगतम् ।) सर्वेषामेव[6] शिवाः पन्थानः सन्तु । (प्रकाशम् ।) वत्सालं विषादेन । पश्य ।

, कृतः कार्यारम्भ इति । अयमपि विन्दुः । त्वरितं सम्भावयेति निगृह्य समाधाय वा सिद्धार्थकमानयेति वाह्योर्थः । त्वमपि तेन सह गत्वा कार्यं साधयेति आन्तरो गूढार्थः ।

---

१ ज्ञायतां किमेतत्. २ वध्यस्थानात्. ३ त्वयेत्यधिकम्. ४ सक्रोधमिव. ५ अप्रभातायामेव रजन्याम्. ६ सर्वथा.

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hydera

ये याताः किमपि प्रधार्य हृदये पूर्वं गता एव ते
ये तिष्ठन्ति भवन्तु तेपि गमने कामं प्रकामोद्यमाः।
एका केवलमेव साधनविधौ सेनाशतेभ्योधिका
नन्दोन्मूलनदृष्टवीर्यमहिमा बुद्धिस्तु मा गान्मम॥ २५॥

(उत्थार्य आकाशे लक्ष्यं बद्ध्वा ।) एष दुरात्मनो भद्रभटप्रभृतीनाहरामि । (आत्मगतम् ।) दुरात्मन् राक्षस क्वेदानीं गमिष्यसि । एषोहमचिराद्भवन्तम् ।

स्वच्छन्दमेकचरमुज्ज्वलदानशक्ति-
मुत्सेकिना मदबलेन विगाहमानम् ।
बुद्ध्या निगृह्य वृषलस्य कृते क्रियाया-
मारण्यकं गजमिव प्रगुणीकरोमि ॥ २६ ॥

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

प्रथमोऽङ्कः ।

ये इति । किमपि प्रधार्य हृदये अस्मद्विरोधं मनसि कृत्वेति बहिः । अस्मत्कार्यमेव साधयितुमिति गूढम् । सर्वा अपि प्रकृतयः सुखेन यान्तु न हि तदवलम्बेनाहं कार्यं साधये बुद्धिबलेनैव सर्वं साधयामीत्यर्थः । अयं चतुर्वर्णानिर्वर्णनं वर्णसंहारः । ब्राह्मणादिचतुर्वर्णान्तःपातिनीनां प्रकृतीनां ये याता इत्यादिना निर्वर्णनान्निर्देशात् त्रयोदशमङ्गम् । तृतीयाङ्के वक्ष्यमाणं तेषामुदन्तमानेष्यामीति गूढाशयः ॥ २५ ॥

स्वच्छन्दमिति । स्वच्छन्दं निरङ्कुशं स्वपक्षमनाश्रित्य विजातीयं परपक्षं कथमाश्रितोसीति तव कोपि नियन्ता नास्तीत्यर्थः । एकचरमिति । वयमत्र नन्दवंशसंबन्धिनः सर्वे स्वजना वर्तामहे तान्विहाय त्वमेकश्चरसीति भावः । उज्ज्वलदानशक्तिं परकृत्योपजापार्थं महता कोशसंचयेन स्थापितः शकटदास इति वक्ष्यमाणबहुव्ययकारिणम् । उत्सेको दुरभिमानः । अरातिहस्तगतो विनश्येन्न तु चन्द्रगुप्तेन सन्दधीतेति षष्ठाङ्के वक्ष्यमाणदुरभिमानवता मदबलेन विगाहमानमस्मदपकाराय चेष्टमानं त्वामारण्यकं गजमिव प्रगुणीकरोमि । यथा आरण्यको दुष्टगजः शनैर्गर्तपातदृढरज्जुबन्धनादिनोपायेन संवा-

---

१ नन्दोत्पाटन. २ उत्थाय प्रत्यक्षवत्. ३ उत्सेकिनम्. ४ बलमदेन. ५ ०प्रवणं, ०णीकरोमि. ६ इति मुद्राराक्षसे प्र०.

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderab

हनादिक्रियायां प्रगुणीक्रियत एवं त्वामतिसंकटे पातयित्वागतिकतया यथा स्वयमेव प्रवणो भवसि तथा क्रियायां वृषलसाचिव्यक्रियायां वशीकरोमीत्यर्थः। एष यत्नः। प्रयत्नस्तु तदप्राप्तौ व्यापारोतित्वरान्वित इति लक्षणात्। इत्थं यत्नविन्दुसंवन्धरूपप्रतिमुखसन्धिः । विन्दुप्रयत्नानुगुण्येनास्य सन्धेः त्रयोदशान्यप्यङ्गानि च यथामति योजितानीति सूक्ष्मदृष्टिभिरवधार्य संतोष्टव्यम् ॥ २६ ॥

प्रथमोऽङ्क इति । अङ्कलक्षणं निरूपितं दशरूपके । प्रत्यक्षनेतृचरितो वीजव्यक्तिपुरस्कृतः । अङ्को नानाप्रकारार्थः संविधानरसाश्रयः ॥ इति ॥

कर्तेदं नाटकस्याद्भुतरसविलसत्संविधानप्रवीणः
क्लेशश्चाणक्यनीतौ वहुविधमतनोल्लक्षणाद्यैर्वचोभिः ।
तत्तल्लक्ष्ये तदङ्गानुसरणविषयक्लेशमस्मद्विधानां
राजश्रीत्र्यम्बकार्यानुमतिसुविहितं वीक्ष्य तुष्यन्तु सन्तः ॥ १ ॥

इति श्रीढुण्ढिराजव्यासविरचितायां मुद्राराक्षसव्याख्यायां
प्रथमोऽङ्कः समाप्तः ॥

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hydera

द्वितीयोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशत्याहितुण्डिकः ।)

आहि०—

जाणन्ति तन्तजुत्तिं जहट्ठिअं मण्डलं अहिलिहन्ति ।
जे मन्तरक्खणपरा ते सप्पणराहिवे उवअरन्ति ॥ १ ॥ (क)

(आकाशे ।) अज्ज किं तुमं भणासि को तुमं त्ति । अज्ज अहं खु आहितुण्डिओ जिण्णविसो णाम । किं भणासि । अहं वि अहिणा खेलिदुं इच्छामि त्ति । अह कदरं उण अज्जो वित्तिं उवजीवदि ।

(क) जानन्ति तन्त्रयुक्तिं यथास्थितं मण्डलमभिलिखन्ति ।
ये मन्त्ररक्षणपरास्ते सर्पनराधिप उपचरन्ति ॥ १ ॥

आर्य किं त्वं भणसि कस्त्वमिति । आर्य अहं खलु आहितुण्डिको जीर्णविषो नाम । किं भणसि अहमपि अहिना खेलितुमिच्छामीति । अथ

अथ राक्षसकृतोपायवृत्तान्तकथनाय प्राप्त्याशापताकासंबन्धरूपो गर्भसंधिर्द्वितीयेनाङ्केनारभ्यते । गर्भस्तु दृष्टनष्टस्य बीजस्यान्वेषणं मुहुरिति लक्षणात् । पूर्वाङ्के दृष्टस्यात्र राक्षसाहितुण्डिकसंवादरूपया व्यापिन्या कथया पताकाख्यया नष्टस्यादृष्टस्य चाणक्यनीतिरूपस्य बीजस्याग्रे मुहुरन्वेषणात् । पताकाप्राप्त्याशानुगुण्येन गर्भसन्धेरङ्गानि । अभूताहरणं मार्गो रूपोदाहरणे क्रमः । संग्रहश्चानुमानं च तोटकाधिबले तथा ॥ उद्वेगसंभ्रमाक्षेपा द्वादशाङ्गान्यनुक्रमात् ॥ तत्राहितुण्डिकच्छद्मधारिणो विराधगुप्तस्य सर्वं प्राकृतं वचनं प्रस्तुतोपयोगिच्छद्माचरणमभूताहरणम् । प्रस्तुतस्य राक्षसं प्रति कुसुमपुरवृत्तान्तकथनस्योपयोगे छद्माचरणात् ।

जानन्तीति । तन्त्रं स्वराष्ट्रचिन्तायां शास्त्रौषधमखेष्वित्रति वैजयन्ती । तन्त्रे स्वराष्ट्रचिन्तायां विषौषधविशेषे च युक्तिं यथावज्जानन्ति । मण्डलं राष्ट्रं माहेन्द्रादिदेवतायन्त्रं चाभिलषन्ति चिन्तयन्ति रेखाकारेण लिखन्ति च । तन्त्रमन्त्रादिष्वत्यन्तमवहितात्मना सर्पनराधिपोपचरणं कर्तव्यमितिगीत्यर्थः ॥ १ ॥

किं ब्रवीष्येवमित्यादि विना पात्रं ब्रवीति यत् । श्रुत्वेवानुक्तमप्येकस्तत्स्यादाकाशभाषणम् । अप्रविष्टैः सहालापो भवेदाकाशभाषणम् । तदाह आकाश इति ।

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderab

किं भणासि राअउलसेवकोह्मि त्ति । णं खेलदि एव्व अज्जो अहिणा । कहं विअ । अमन्तोसहिकुसलो वालग्गाही पमत्तो मतङ्गआरोही लद्धाहिआरो जिदकासी राअसेवओ त्ति एदे तिण्णि वि अवस्सं विणासमणुहोन्ति । कहं दिट्ठमेत्तो अदिक्कन्तो एसो । (पुनराकाशे ।) अज्ज किं तुमं भणासि किं एदेसु पेडालसमुग्गएसु त्ति । अज्ज जीविआए संपादआ सप्पा । किं भणासि पेक्खिदुमिच्छामित्ति । पसीददु अज्जो । अट्ठाणं खु एदं । ता जइ कोदूहलं एहि एदस्सिं आवासे दंसेमि । किं भणासि एदं खु भट्टिणो अमच्चरक्खसस्स गेहं णात्थि अह्मारिसाणं इह पवेसो त्ति । तेण हि गच्छदु अज्जो । मम उण जीविआए पसादेण अत्थि एत्थ पवेसो त्ति । कधं एसोवि अतिक्कन्तो । (क)

(स्वगतम् । संस्कृतमाश्रित्य ।) अहो आश्चर्यम् । चाणक्यमतिपरिगृहीतं चन्द्रगुप्तमवलोक्य विफलमिव राक्षसप्रयत्नमवगच्छामि । राक्षसमतिपरिगृहीतं मलयकेतुमवलोक्य चलितमिवाधिराज्याच्चन्द्रगुप्तमवगच्छामि । कुतः ।

कतरां पुनरार्यो वृत्तिमुपजीवति । किं भणसि राजकुलसेवक इति । ननु खेलति एव आर्योहिना । कथमिव । अमन्त्रौषधिकुशलो व्यालग्राही प्रमत्तो मतङ्गजारोही लब्धाधिकारो जितकाशी राजसेवक इत्येते त्रयोप्यवश्यं विनाशमनुभवन्ति । कथं दृष्टमात्रोतिक्रान्त एषः । आर्य किं भणसि किमेतेषु पेठकसमुद्गकेष्विति । आर्य आत्मजीविकायाः संपादकाः सर्पाः । किं भणसि प्रेक्षितुमिच्छामीति । प्रसीदत्वार्यः अस्थानं खलु एतत् । यदि कौतूहलं एहि एतस्मिन्नावासे दर्शयामि । किं भणसि इदं खलु भर्तुरमात्यराक्षसस्य गृहं नास्त्यस्मादृशानामिह प्रवेश इति । तेन हि गच्छत्वार्यः । मम पुनर्जीविकायाः प्रसादेन अस्तीह प्रवेश इति । कथमेषोपि अतिक्रान्तः ।

संस्कृतमाश्रित्येति । वस्तुतः स्वस्योत्तमत्वात्स्वगतं संस्कृतवचनम् ।

---

१ मत्तमतङ्ग; अग्गिहदङ्कुसो; मत्तगअवरारोही. इ. पा. २ दिशोवलोक्य संस्कृ० स्वग० इ. पा.

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hydera

कौटिल्यधीरज्जुनिबद्धमूर्तिं
मन्ये स्थिरां मौर्यनृपस्य[1] लक्ष्मीम् ।
उपायहस्तैरपि[2] राक्षसेन
निकृष्यमाणामिव लक्षयामि ॥ २ ॥

तदेवमनयोः बुद्धिशालिनोः सुसचिवयोर्विरोधे संशयितेव नन्दकुल[3]लक्ष्मीः ।

विरुद्धयोर्भृ[4]शमिह मन्त्रिमुख्ययो-
र्महावने वनगजयोरिवान्तरे ।
अनिश्चयाद्गजवशयेव भीतया
गतागतैर्ध्रुवमिह खिद्यते श्रिया ॥ ३ ॥

तद्यावदमात्यराक्षसं पश्यामि । (इति परिक्रम्य स्थि[5]तः ।)

(ततः प्रविशत्यासनस्थः स्वभवनगतः पुरुषेणानुगम्यमानः सचिन्तो राक्षसः ।)

राक्ष०—(सवाष्पम्[6] ।) कष्टं भोः कष्टम् ।

कौटिल्यधीरज्जुनिबद्धमूर्त्तिमित्यत्र रूपकानुप्राणिता उत्प्रेक्षा ॥ २ ॥

अनिश्चयादिति । अनिश्चयादन्यतरविजयानिर्धारणात् । अत्रोपमानुप्राणितोत्प्रेक्षा । इयं प्राप्त्याशा । उपायापायशङ्काभ्यां प्राप्त्याशा कार्यसंभव इति लक्षणात् । कौटिल्यधीरज्जुनिबद्धेति उपायशङ्का राक्षसेन निकृष्यमाणा इति अपायशङ्का ताभ्यां कार्यस्य मौर्यश्रीस्थैर्यस्य संभवः कादाचित्कत्वेन संभावना । विराधराक्षसयोर्महती संवादकथा पताका । प्रतिपाद्यकथाङ्गं स्यात्पताका व्यापिनी कथेति लक्षणात् । अनयोः संबन्धादयं गर्भसंधिः ॥ ३ ॥

तद्यावदिति । इदङ्कमास्यम् । अङ्कान्तपात्रैरङ्कास्यमुत्तराङ्कार्थसूचनेति लक्षणात् । पूर्वाङ्कान्ते चाणक्येन मदबलेन विगाहमानमिति राक्षसकृतस्य विगाहनस्य नीतिप्रयोगस्यास्मिन्नङ्के वक्ष्यमाणस्य सूचनात् । यद्वा अङ्कावतरणम् । यत्र स्यादुत्तराङ्कार्थः पूर्वाङ्कार्थानुसंगतः । असूचिताङ्गपात्रं तदङ्कावतरणं मतमिति लक्षणात् । अत्र वक्ष्यमाणस्य क्षपणकशकटदासादिनिग्रहस्य पूर्वाङ्कार्थानुसंगतत्वादाहितुण्डिकप्रवेशस्यासूचनाच्च ।

---

१ कुलस्य. २ इह. ३ लक्ष्यते इत्य०. ४ भृशम्. ५ द्वारि स्थितः इ. पा. ६ ऊर्ध्वमवलोक्य इत्यधिकम्.

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderab

वृष्णीनामिव नीतिविक्रमगुणव्यापारशान्तद्विषां
नन्दानां विपुले कुलेकरुणया नीते नियत्या क्षयम् ।
चिन्तावेशसमाकुलेन मनसा रात्रिंदिवं जाग्रतः
सैवेयं मम चित्रकर्मरचना भित्तिं विना वर्तते ॥ ४ ॥

अथवा ।

नेदं विस्मृतभक्तिना न विषयव्यासङ्गरूढात्मना
प्राणप्रच्युतिभीरुणा न च मया नात्मप्रतिष्ठार्थिना ।
अत्यर्थं परदास्यमेत्य निपुणं नीतौ मनो दीयते
देवः स्वर्गगतोपि शात्रववधेनाराधितः स्यादिति ॥ ५ ॥

(आकाशमवलोकयन् सास्रम् ।) भगवति कमलालये भृशमगुणज्ञासि । कुतः

आनन्दहेतुमपि देवमपास्य नन्दं
सक्तासि किं कथय वैरिणि मौर्यपुत्रे ।
दानाम्बुराजिरिव गन्धगजस्य नाशे
तत्रैव किं न चपले प्रलयं गतासि ॥ ६ ॥

अपि च अनभिजाते ।

पृथिव्यां किं दग्धाः प्रथितकुलजा भूमिपतयः
पतिं पापे मौर्यं यदसि कुलहीनं वृतवती ।

वृष्णीनामिति । नीतिविक्रमरूपौ गुणौ तयोर्व्यापारेण प्रयोगेण शान्ता गमिताः । ण्यर्थोन्तर्भावितः । द्विषो यैरिति वहुव्रीहिः । अकरुणया नियत्या दैवेन । सैवेयं नन्देषु जीवत्सु यादृशी तादृश्येव चित्रकर्मरचना विचित्रपौरुषव्यापारः भित्तिमाश्रयं विना वर्तते स्वामिनो विनैव मुधा व्याप्रिय इति खेदः ॥ ४ ॥

नेदमिति । विषयव्यासङ्गो विषयोपभोगप्रवणता । स्वर्गगतस्वाम्याराधनेच्छया नीतौ मनो दीयते न पूर्वोक्तहेतुभिरित्यर्थः । इदं तत्त्वानुकीर्तनं मार्गः॥५॥

आनन्दहेतुमिति । स्पष्टम् ॥ ६ ॥

दुःखावेशेन अनभिजाते इत्यादि गालनम् । अभिजाताः कुलीनाः ।

पृथिव्यामिति । पुरन्ध्रीणामित्यर्थान्तरन्यासोलंकारः । उक्तिरर्थान्तरन्यासः स्यात्सामान्यविशेषयोरिति । भगवति कमलालय इत्यादि राक्षसस्य वितर्कप्रतिपादनं वाक्यरूपं नामाङ्गम् ॥ ७ ॥

---

१ व्यापारशा० २ रक्तासि० ३ दुःकुलमौ०

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

OSMANIA U... ACADEMY 11437

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hydera

प्रकृत्यो वा काशप्रभवकुसुमप्रान्तचपला
पुरन्ध्रीणां प्रज्ञा पुरुषगुणविज्ञानविमुखी ॥ ७ ॥

अपि च अविनीते तदहमाश्रयोन्मूलनेनैव त्वामकामां करोमि। (विचिन्त्य।) मया तावत्सुहृत्तमस्य चन्दनदासस्य गृहे गृहजनं निक्षिप्य नगरान्निर्गच्छता न्याय्यमनुष्ठितम्। कुतः[2]। कुसुमपुराभियोगं प्रति अनुदासीनो राक्षस इति तत्रस्थानामस्माभिः सहैककार्याणां देवपादोपजीविनां नोद्यमः शिथिलीभविष्यति। चन्द्रगुप्तशरीरमभिद्रोग्धुमस्मत्प्रयुक्तानां तीक्ष्णरसदायिनामुपसंग्रहार्थं परकृत्योपजापार्थं[3] च महता कोशसंचयेन स्थापितः शकटदासः। प्रतिक्षणमरातिवृत्तान्तोपलब्धये तत्संहतिभेदनाय च व्यापारिताः सुहृदो जीवसिद्धिप्रभृतयः। तत्किमत्र बहुना।

इष्टात्मजः सपदि सान्वय एव देवः
शार्दूलपोतमिव यं परिपोष्य नष्टः।
तस्यैव बुद्धिविशिखेन भिनद्मि मर्म
वर्मीभवेद्यदि न दैवमदृश्यरूपम्[4] ॥ ८ ॥

विचिन्त्येति। आश्रयोन्मूलनहेतुमुपायं विचिन्त्य तमेव प्रपञ्चयति। मया तावदित्यादिना।

चन्द्रगुप्तेत्यादि। तत्संहतयो भद्रभटादयः जीवसिद्धिना भेदिता इत्यस्य भ्रमः। इदं प्रकृतोत्कर्षाभिधानमुदाहरणं राक्षसेन प्रकृतकार्यस्योत्कर्षाभिधानात्।

इष्टात्मज इति। इष्टा आत्मजा यस्येति हेतुगर्भविशेषणम्। निकृष्टक्षेत्रजातमपि यं मौर्यं इष्टात्मजत्वात्प्रियापत्यत्वादुत्तमक्षेत्रजापत्यवत् परिपोष्य नष्टः। स्वपोषकघातकत्वेन शार्दूलपोतदृष्टान्तः। तस्यैव मौर्यस्य मर्म बुद्धिविशिखेन भिनद्मि भेत्स्यामि यदि दैवं न वर्मीभवेत्। वर्मरूपं रक्षकं न भवेद्यदि तदा भिनद्मीत्यन्वयः। अदृश्येति। दैवं दृश्यं चेत्तदपि प्रतिकर्तुं शक्नुयामिति भावः। अत्र मया तावदित्यारभ्यादृश्यरूपमित्यन्तेन राक्षसस्योपायापायशङ्के ॥ ८ ॥

---

१ प्रकृत्यैवा. २ किंकारणमिति. ३ कृत्योपक्षेपसंग्रहार्थम्. ४ अदृष्ट०, अदृश्यमानम् इ. पा.

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderab

(ततः प्रविशति कञ्चुकी ।)

कञ्चु०—

कामं नन्दमिव प्रमथ्य जरया चाणक्यनीत्या यथा
धर्मो मौर्य इव क्रमेण नगरे नीतः प्रतिष्ठां मयि ।
तं संप्रत्युपचीयमानमनु मे लब्धान्तरः सेवया
लोभो राक्षसवज्जयाय यतते जेतुं न शक्नोति च ॥ ९ ॥

(परिक्रम्योपसृत्य[3] च ।) इदममात्यराक्षसस्य गृहम् । प्रविशामि । (प्रविश्यावलोक्य[4] च ।) स्वस्ति भवते ।

राक्ष०—आर्य अभिवादये । प्रियंवदक आसनमानीयताम् ।

पुरु०—एदं आसणं । उपविसदु अज्जो । (क)

कञ्चु०—(उपाविश्य ।) कुमारो मलयकेतुरमात्यं विज्ञापयति । चिरात्प्रभृत्यार्यः परित्यक्तोचितशरीरसंस्कार इति पीडयते मे हृदयम् । यद्यपि सहसा स्वामिगुणा न शक्यन्ते विस्मर्तुं तथापि मद्वि-

---

(क) इदमासनमुपविशतु आर्यः ।

कामं नन्दमिति । यथा चाणक्यनीत्या नन्दं प्रमथ्य कुसुमपुरे मौर्यः प्रतिष्ठापितः तद्वज्जरसा कामं विषयाभिलाषमुपमर्द्य मयि धर्मः प्रतिष्ठापितः । वार्द्धके विषयवैराग्ये कामं विहाय धर्ममेव सेवितुमुत्सहे इति भावः । संप्रति मलयकेतुसेवया लब्धान्तरः लब्धावसरः राक्षसः यथा तमुपचीयमानं वर्द्धिष्णुं मौर्यमनु लक्ष्यीकृत्य जयाय मौर्यजयायेत्यर्थः । लक्षणेत्थंभूतेति कर्मप्रवचनीयेनानुना योगे द्वितीया । यतते जेतुं च न शक्नोति न शक्ष्यति चाणक्यनीतेः प्रबलत्वात् । एवं सेवया कुलाचारादावश्यकत्वेन गले पतितया राजकुलसेवया लब्धावसरः मे मम लोभः सेवाविषयोभिलाषः वार्द्धकोचितस्य धर्मस्य जयाय यतते जेतुं न शक्नोति च । कुलाचारतया यथाशक्ति राजकुलं सेवमानोपि वार्द्धकोचितं शमदमादिकं धर्मं नोपेक्षे इति भावः । उपचीयमानमपीति पाठे उपचीयमानं जेतुं यतते जयाय न शक्नोतीति व्यवहितान्वयः क्लिष्टः । अनेन कञ्चुकिनिर्वेदेन राक्षसोद्यमस्य चाणक्यनीत्या भावी उपमर्दः सूचितः ॥ ९॥

---

१ प्रसह्य. २ अपि. ३ नाट्येन परिक्रम्य. ४ दृष्ट्वा । अयममात्यराक्षसः । [illegible] ५ [illegible] नाट्येन इति.

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hydera

ज्ञापनां मानयितुमर्हत्यार्यः (इत्याभरणानि प्रदर्श्य ।) इमान्याभरणानि कुमारेण स्वशरीरादवतार्य प्रेषितानि धारयितुमर्हत्यार्यः ।

राक्ष०—आर्य जाजले विज्ञाप्यतामस्मद्वचनात्कुमारः । विस्मृता एव भवद्गुणपक्षपातेन स्वामिगुणाः । किंतु ।

न तावन्निर्वीर्यैः परपरिभवाक्रान्तिकृपणै-
र्वहास्यङ्गैरेभिः प्रतनुमपि संस्काररचनाम् ।
न यावन्निःशेषक्षपितरिपुचक्रस्य निहितं
सुगाङ्गे हेमाङ्कं नृवर तव सिंहासनमिदम् ॥ १० ॥

कञ्चु०—अमात्ये नेतरि सुलभमेतत्कुमारस्य । तत्प्रतिमान्यतां कुमारस्य प्रथमः प्रणयः ।

राक्ष०—आर्य कुमार इवानतिक्रमणीयवचनो भवानपि । तदनुष्ठीयते कुमारस्याज्ञा ।

कञ्चु०—(नाट्येन भूषणानि परिधाप्य ।) स्वस्ति भवते साधयाम्यहम् ।

राक्ष०—आर्य अभिवादये ।

कञ्चुकी—(निष्कान्तः ।)

राक्ष०—प्रियंवदक ज्ञायतां कोऽस्मद्दर्शनार्थी द्वारि तिष्ठतीति ।

सुगाङ्गेति । सुगाङ्गनामकप्रासादे परपरिभवकर्तृकाक्रान्तिराक्रमणं तेन कृपणैर्दीनैरित्यर्थः । इदमिति बुद्धिस्थपरामर्शः ॥ १० ॥

साधयामीति । प्रायेण ण्यन्तकः साधिर्गमेरर्थे प्रयुज्यते ।

निष्कान्त इति । इदं प्रस्तुतोपयोगि समाधानवचनं संग्रहः । प्रस्तुतस्य राक्षसस्योत्साहस्योपयोगित्वात् । यद्वा प्रस्तुतस्य चाणक्योपायरूपस्य बीजस्योपयोगि इदं भूषणदानं समाधानवचनम् । अनुपदमेव राक्षसेन सिद्धार्थकाय पारितोषिकतया दास्यमानानामेषामेव भूषणानां निर्वहणे कूटलेखे उपयोक्ष्यमाणत्वात् ।

---

१ विस्मृता मया स्वामिगुणास्तवपक्षपातिना इ. पा. २ स्वनियोगं साधयाम्यहमिति सत्कृतो निष्क्रान्तः ।

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderabad

पुरु०—जं अमच्चो आणवेदि त्ति । (परिक्रम्य आहितुण्डिकं दृष्ट्वा) अज्ज को तुमं ।(क)

आहि०—भद्द अहं खु आहितुण्डिओ जिण्णविसो णाम । इच्छामि अमच्चस्स पुरदो सप्पेहिं खेलिदुं । (ख)

पुरु०—चिट्ठ जाव अमच्चस्स णिवेदेमि । (राक्षसमुपसृत्य ।) अमच्च एसो खु सप्पोपजीवी इच्छदि सप्पं दंसेदुं । (ग)

राक्ष०—(वामाक्षिस्पन्दनं सूचयित्वा आत्मगतम् ।) कथं प्रथममेव सर्पदर्शनम् । (प्रकाशम् ।) प्रियंवदक न नः कौतूहलं सर्पेषु । तत्परितोष्य विसर्जयैनम् ।

प्रियं०—तथेति[२] ।(उपसृत्य ।) अज्ज एसो खु दे दंसणकज्जेण अमच्चो पसादं करेदि । ण उण सप्पदंसणेण । (घ)

आहि०—भद्दमुह विण्णवेहि अमच्चं ण केवलं अहं सप्पोपजीवी पाउडकवी क्खु अहं । ता जइ मे दंसणेण अमच्चो पसादं ण करेदि ता एदं पत्तअं वाचेदु त्ति (ङ)

(क) यदमात्य आज्ञापयतीति । आर्य कस्त्वम् ।

(ख) भद्र अहं खल्वाहितुण्डिको जीर्णविषो नाम । इच्छाम्यमात्यस्य पुरतः सर्पैः खेलितुम् ।

(ग) तिष्ठ यावदमात्यस्य निवेदयामि । अमात्य एष खलु सर्पोपजीवी इच्छति सर्पं दर्शयितुम् ।

(घ) आर्य एष खलु ते दर्शनकार्येणामात्यः प्रसादं करोति । न पुनः सर्पदर्शनेन ।

(ङ) भद्रमुख विज्ञापयामात्यं न केवलमहं सर्पोपजीवी प्राकृतकविः खल्वहम् । तस्माद्यदि मे दर्शनेनामात्यः प्रसादं न करोति तदा एतत्पत्रकं वाचयत्विति ।

कथं प्रथममेव सर्पदर्शनमिति शङ्कारूपः संभ्रमः ।

---

१ सर्पदर्शने. २ जं अज्जो आणवेदि त्ति निष्क्रम्य आहितुण्डिकमुपसृत्य ।

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hydera

प्रियं०—(पत्रं गृहीत्वा राक्षसमुपसृत्य ।) अज्ज एसो खु अमच्चं विण्णवेदि ण केवलं अहं सप्पोपजीवी पाउडकवी खु अहं । ता जइ मे अमच्चो दंसणेण पसादं ण करेदि तदो एदं वि दाव पत्तअं वाचेदु त्ति । (क)

राक्ष०—(पत्रं गृहीत्वा वाचयति ।)

पाऊण निरवसेसं कुसुमरसं अत्तणो कुसलदाए ।
जं उग्गिरेइ भमरो अण्णाणं कुणइ तं कज्जं ॥ ११ ॥ (ख)

(विचिन्त्य स्वगतम् ।) अये कुसुमपुरवृत्तान्तज्ञो भवत्प्रणिधिरिति गाथार्थः । कार्यव्यग्रत्वान्मनसः प्रभूतत्वाच्च प्रणिधीनां विस्मृतम् इदानीं स्मृतिरुपलब्धा । व्यक्तमाहितुण्डिकच्छद्मना विराधगुप्तेनानेन भवितव्यम् । (प्रकाशम् ।) प्रियंवदक प्रवेशयैनं सुकविरेष श्रोतव्यमस्मात्सुभाषितम् ।

प्रियं०—(तथेति आहितुण्डिकमुपसृत्य ।) उपसप्पदु अज्जो । (ग)

आहि०—(नाट्येनोपसृत्य विलोक्य च स्वगतम् । संस्कृतमाश्रित्य ।) अयममात्यराक्षसः । स एषः ।

(क) आर्य एष खल्वमात्यं विज्ञापयति न केवलमहं सर्पोपजीवी प्राकृतकविः खल्वहम् । तस्माद्यदि मे अमात्यो दर्शनेन प्रसादं न करोति तदा एतदपि तावत्पत्रकं वाचयत्विति ।

(ख) पीत्वा निरवशेषं कुसुमरसमात्मनः कुशलतया ।
यदुद्गिरति भ्रमरः अन्येषां करोति तत्कार्यम् ॥ ११ ॥

(ग) उपसर्पतु आर्यः ।

अये कुसुमपुरवृत्तान्तज्ञ इति । इयं संचिन्तितार्थप्राप्तिः क्रमः । पूर्वं द्वारि कस्तिष्ठतीति कुसुमपुरवृत्तान्तहरचारगमनस्य संचिन्तितस्य प्राप्तेः । कार्यव्यग्रत्वादिति । इष्टजनानुसंधानरूपमधिबलमङ्गम् । व्यक्तमाहितुण्डिकेति । इदं लिङ्गादभ्यूहनमनुमानमङ्गम् ।

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderab

वामां बाहुलतां निवेश्य शिथिलं[1] कण्ठे निवृत्तानना
स्कन्धे दक्षिणया बलान्निहितयाप्यङ्के पतन्त्या मुहुः ।
गाढालिङ्गनसङ्गपीडितमुखं यस्योद्यमाशङ्किनी
मौर्यस्योरसि नाधुनापि कुरुते वामेतरं श्रीः स्तनम् ॥१२॥

(प्रकाशम् ।) जेदु अमच्चो[2] । (क)

राक्ष०—(विलोक्य ।) अये विराध । (इत्यर्द्धोक्ते ।) ननु प्ररू[3]ढश्मश्रुः । प्रियंवदक भुजंगैरिदानीं विनोदयितव्यम् । तद्विश्रम्यतामितः परिजनेन । त्वमपि स्वाधिकारमशून्यं कुरु ।

प्रियं०—तथेति । (सपरिवारो निष्क्रान्तः ।)

राक्ष०—सखे विराधगुप्त इदमासनमास्यताम् ।

विरा०—(नाट्येनोपविष्टः ।)

राक्ष०—(निर्वर्ण्य ।) अये देवपादपद्मोपजीविनोऽवस्थेयम् (इति रोदिति ।)

विरा०—अमात्यालं शोकेन । नातिचिरादमात्योऽस्मान् पुरातनीमवस्थामारोपयिष्यति ।

(क) जयतु अमात्यः ।

वामामिति । अनुरागबलात्स्कन्धे निहितयापि यदुद्यमभयान्मुहुरङ्के पतन्त्या दक्षिणया बाहुलतयोपलक्षिता इति शेषः । गाढालिङ्गनसङ्गेनासक्त्या पीडितमुखं चिपिटीकृतचूचुकं यथा तथा चन्द्रगुप्तेत्यन्तमनुरक्तापि राक्षसोद्यमाशङ्किनी सती स्वाभिलषितं गाढालिङ्गनरूपमुपभोगं न संपादयतीति संभोगाभिलाषः शृङ्गारः । अत्र गाढालिङ्गनाकरणस्य यदुद्यमाशङ्कित्वेन समर्थनात्काव्यलिङ्गमलंकारः । समर्थनीयस्यार्थस्य काव्यलिङ्गं समर्थनमिति लक्षणात् ।

अये विराध इति परिजनं प्रति रहस्यगोपनार्थमर्धोक्तिः । प्ररूढश्मश्रुरिति चोक्तवाक्यस्यान्यथाकरणेन पूरणम् । विराधप्ररूढश्मश्रुरित्येककरणम् । विकृतो राधो वेषः तद्रूपाणि प्ररूढानि श्मश्रूणि यस्य ।

---

१ शिथिलाम्. २ जअदु जअदु अमच्चो; जयदु अज्जो ३ विरूढस्मृतिः, [illegible] पा. [illegible] इति

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hydera

राक्ष०—सखे[1] वर्णय कुसुमपुरवृत्तान्तम् ।

विरा०—अमात्य विस्तीर्णः[2] कुसुमपुरवृत्तान्तस्तत्कुतः प्रभृति वर्णयामि ।

राक्ष०—सखे चन्द्रगुप्तस्यैव तावन्नगरप्रवेशात्प्रभृति अस्मत्प्रयुक्तैः तीक्ष्णरसदायिभिः किमनुष्ठितमित्यादितः श्रोतुमिच्छामि ।

विरा०—एष कथयामि । अस्ति तावच्छकयवनकिरातकाम्बोजपारसीकबाल्हीकप्रभृतिभिश्चाणक्यमतिपरिगृहीतैश्चन्द्रगुप्तपर्वतेश्वरबलैरुदधिभिरिव प्रलयोच्चलितसलिलैः[3] समन्तादुपरुद्धं कुसुमपुरम् ।

राक्ष०—(शस्त्रमाकृष्य ससम्भ्रमम् ।) अयि मयि स्थिते कः कुसुमपुरमुपरोत्स्यति । प्रवीरक प्रवीरक क्षिप्रमिदानीम्

प्राकारं परितः शरासनधरैः क्षिप्रं परिक्रम्यतां
द्वारेषु द्विरदैः प्रतिद्विपघटाभेदक्षमैः स्थीयताम्[4] ।
त्यक्त्वा मृत्युभयं प्रहर्तुमनसः शत्रोर्बले दुर्बले
ते निर्यान्तु मया सहैकमनसो येषामभीष्टं यशः ॥ १२ ॥

विरा०—अमात्यालमावेगेन । वृत्तमिदं वर्ण्यते ।

राक्ष०—(निःश्वस्य ।) कष्टं वृत्तमिदम् । मया पुनर्ज्ञातं स एवायं काल इति (शस्त्रमुत्सृज्य ।) हा देव नन्द स्मरामि[5] ते राक्षसं प्रति प्रसादातिशयम् । त्वमत्र सङ्ग्रामकाले

स्वाधिकारमशून्यमिति । परप्रवेशनमदत्वा द्वारि अवहितस्तिष्ठेत्यर्थः । सखे वर्णय इति । इयं व्यापिनी कथा पताका ।

अस्तीति क्रियाया वाक्यार्थः कर्ता । प्रवीरकस्तदानीन्तनः संनिहितोनुचरः ।

प्राकारमिति । शत्रुबलस्य दुर्बलत्वकथनं सहानुयायिनां प्रोत्साहनार्थम् । इदं रोषसंभ्रमवचनं तोटकम् । अयं वीररसः स्थायीभावः । विभावैरनुभावैश्च सात्त्विकैर्व्यभिचारिभिः । आनीयमानः स्वादुत्वं स्थायीभावो रसः स्मृतः ॥

---

१ विराधगुप्त इत्य. २ खलु इत्य.; तत्कुतः; तदाज्ञापय कुतः. ३ प्रलयकालचलितसलिलसंचयैः. ४ पर. ५ स्मरामि ते राक्षसः प्रसादानाम्.

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderab

यत्रैषा मेघनीलं चरति गजघटा राक्षसस्तत्र यायात्-
देतत्पारिप्लवाम्भःप्लुति तुरगबलं वार्यतां राक्षसेन ।
पत्तीनां राक्षसोन्तं नयतु बलमिति प्रेषयन्मह्यमाज्ञा-
मज्ञासीः प्रीतियोगात्स्थितमिव नगरे राक्षसानां सहस्रम् ॥ १४ ॥

ततस्ततः ।

विरा०—ततः समन्तादुपरुद्धं कुसुमपुरमवलोक्य बहुदिवसप्रवृत्तमतिमहदुपरोधवैशसमुपरि पौराणां परिवर्तमानमसहमाने तस्यामप्यवस्थायां पौरजनापेक्षया सुरङ्गामेत्यापक्रान्ते तपोवनाय देवे सर्वार्थसिद्धौ स्वामिविरहात्प्रशिथिलीकृतप्रयत्नेषु युष्मद्बलेषु जयघोषणाव्याघातादिसाहसानुमितेष्वन्तर्नगरवासिषु पुनरपि नन्दराज्यप्रत्यानयनाय सुरङ्गया बहिरपगतेषु युष्मासु चन्द्रगुप्तनिधनाय युष्मत्प्रयुक्तया विषकन्यया घातिते तपस्विनि पर्वतेश्वरे——

राक्ष०——सखे पश्याश्चर्यम् ।

कर्णेनेव विषाङ्गनैकपुरुषव्यापादिनी रक्षिता
हन्तुं शक्तिरिवार्जुनं बलवती या चन्द्रगुप्तं मया ।
सा विष्णोरिव विष्णुगुप्तहतकस्यात्यन्तिकश्रेयसे
हैडिम्बेयमिवेत्य पर्वतनृपं तद्वध्यमेवावधीत् ॥ १५ ॥

पारिप्लवाम्भोवत्समीरणलोलसागरकल्लोलवत् प्लुतिरुड्डीयनं यस्य तत् ॥ १४ ॥

जयघोषणेति । पौरजनापेक्षा अनुमतिः । जयस्याघोषणा डिण्डिमाघातरूपा कर्तव्येत्याज्ञापिते तदकरणं जयघोषणाव्याघातः तदादिसाहसै राजाज्ञाभङ्गादिरूपैरनिष्टाचरणैरनुमितेषु शत्रूपजापदूषिता इत्येवमुन्नीतेषु अन्तर्नगरवासिषु युष्मद्बलेषु सत्सु इत्यन्वयः । अतः परमत्रावस्थानमनुचितमिति बहिर्गत्वा सुहृद्बलोत्थापनादिना नन्दराज्यप्रत्यानयनाय युष्मासु बहिरपगतेष्वित्यन्वयः । तपस्विनीति । दीने इत्यर्थः ।

कर्णेनेति । कर्णेनार्जुनं हन्तुं बलवती एकपुरुषव्यापादिनी शक्तिरिव चन्द्रगुप्तं हन्तुं या विषाङ्गना मया रक्षितेति व्यवहितान्वयः । श्रीकृष्णवध्यं हैडिम्बेयं घटोत्कचमिव पर्वतकमेत्य प्राप्य तद्वध्यं तेन विष्णुगुप्तेन परिपणितराज्यार्द्धलुब्धेन वध्यमेवावधीत् ॥ १५ ॥

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

१ स्नेह. २ ०नुमितान्तर्न० ३ प्रीतये.

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hydera

विरा०—अमात्य देवस्यात्र कामचारः किं क्रियताम् ।

राक्ष०—ततस्ततः ।

विरा०—ततः पितृवधत्रासादपक्रान्ते कुमारे मलयकेतौ विश्वासिते पर्वतकभ्रातरि वैरोचके प्रकाशिते च चन्द्रगुप्तस्य नन्दभवनप्रवेशे चाणक्यहतकेन आहूयाभिहिताः सर्व एव कुसुमपुरनिवासिनः सूत्रधाराः यथा सांवत्सरिकादेशादर्धरात्रसमये चन्द्रगुप्तस्य नन्दभवनप्रवेशो भविष्यति । ततः पूर्वद्वारात्प्रभृति संस्क्रियतां राजभवनमिति । ततः सूत्रधारैरभिहितमार्य प्रथममेव देवस्य चन्द्रगुप्तस्य नन्दभवनप्रवेशमुपलभ्य सूत्रधारेण दारुवर्मणा कनकतोरणन्यासादिभिः संस्कारविशेषैः संस्कृतं प्रथमराजभवनद्वारम् । अस्माभिरिदानीमभ्यन्तरे संस्कार आधेय इति । ततश्चाणक्यबटुना अनादिष्टेनैव सूत्रधारेण दारुवर्मणा संस्कृतं राजभवनद्वारमिति परितुष्टेनेव सुचिरं दारुवर्मणो दाक्ष्यं प्रशंस्याभिहितम् । अचिरादस्य दाक्ष्यस्यानुरूपं फलमधिगमिष्यसि दारुवर्मन् ।

राक्ष०—(सोद्वेगम् ।) सखे कुतश्चाणक्यबटोः परितोषः । अफलमनिष्टफलं वा दारुवर्मणः प्रयत्नमवगच्छामि । यदनेन बुद्धिमोहादथवा राजभक्तिप्रकर्षान्नियोगकालमप्रतीक्षमाणेन जनितश्चाणक्यबटोश्चेतसि बलवान्विकल्प । ततस्ततः ।

विरा०—ततश्चाणक्यहतकेनानुकूललग्नवशादर्धरात्रसमये चन्द्रगुप्तस्य नन्दभवनप्रवेशो भविष्यतीति शिल्पिनः पौरांश्च गृहीतार्थान्

सूत्रधाराः शिल्पिनः । संस्कारविशेषैरिति । चन्द्रगुप्तोपरि तोरणपातनोद्यमादिरूपैः । अभ्यन्तरे संस्कार इति । तीक्ष्णरसदानशयनगृहशायितहननादिरूप इति गूढोभिसंधिः । अनुरूपं फलमिदं वधरूपं फलमिति गूढम् ।

राजभक्तीति । राज्ञि सर्वार्थसिद्धौ भक्तिप्रकर्षः वैरिनिधनेन भक्त्यतिशयप्रदर्शनम् । अयमपकारिजनाद्भयमुद्वेगः । ततश्चाणक्यहतकेनेत्यादि । इदं चाणक्यस्येष्टार्थोपायानुसरणमाक्षेपो नामान्त्यमङ्गम् ।

---

१ किमत्र क्रियते. २ सांवत्सरिकदत्तलग्नवशात्. ३ एव अभिमतः चन्द्र०. ४ अभिनन्द्य.

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderab

कृत्वा तस्मिन्नेव क्षणे पर्वतेश्वरभ्रातरं वैरोचकमेकासने चन्द्रगुप्तेन सहोपवेश्य कृतः पृथ्वीराज्यविभागः ।

राक्ष०—किं वातिसृष्टः पर्वतकभ्रात्रे वैरोचकाय पूर्वप्रतिश्रुतः राज्यार्धविभागः ।

विरा०—अथ किम् ।

राक्ष०—(स्वगतम् ।) नियतमतिधूर्तेन चाणक्यबटुना तस्यापि तपस्विनः कमप्युपांशुवधमाकलय्य पर्वतेश्वरविनाशेन जनितमयशः प्रमार्ष्टुमेषा लोकप्रसिद्धिरुपचिता । (प्रकाशम् ।) ततस्ततः ।

विरा०—ततः प्रथममेव प्रकाशिते रात्रौ चन्द्रगुप्तस्य नन्दभवनप्रवेशे कृताभिषेके किल वैरोचके विमलमुक्तामणिपरिक्षेपविरचितचित्रपटमयवारबाणप्रच्छादितशरीरे मणिमयमुकुटनिबिडनियमितरुचिरतरमौलौ सुरभिकुसुमदामवैकक्ष्यावभासितविपुलवक्षःस्थले परिचिततमैरप्यनभिज्ञायमानाकृतौ चाणक्यहतकादेशाच्चन्द्रगुप्तोपवाह्यां चन्द्रलेखां नाम गजवशामारुह्य चन्द्रगुप्तानुयायिना राजलोकेनानुगम्यमाने देवस्य नन्दस्य भवनं प्रविशति वैरोचके युष्मत्प्रयुक्तेन दारुवर्मणा सूत्रधारेण चन्द्रगुप्तोयमिति मत्वा तस्योपरि पातनाय सज्जीकृतं यन्त्रतोरणम् । अत्रान्तरे बहिर्निगृहीतवाहनेषु स्थितेषु चन्द्रगुप्तानुयायिषु नृपेषु युष्मत्प्रयुक्तेनैव चन्द्रगुप्तनिषादिना वर्वर-

---

उपचितेति । अभिवर्द्धितेत्यर्थः । किलेत्यलीके । चित्रपटमयेति । कञ्चुको वारबाणोऽस्त्रीत्यमरः । मौलयः संयताः कचाः । ते मुकुटे निबिडं नियमिता यस्य । कुसुमदाम्नो वैकक्ष्यमुपवीतत्वेन निधानम् । राक्षसेनैव चन्द्रगुप्तोपांशुवधार्थं तस्य निषादित्वेन हास्तिपकत्वेन वर्वरकनामा स्वपुरुषो नियोजित इत्यर्थः ।

---

१ ०राज्यार्धविभागः इ. पा. २ पर्वतेश्वरभ्रात्रे. ३ लोकप्रतिपत्तिरुपचरिता. ४ हिमविमलमुक्तागुणपरिक्षेपोपरचितपट्टवार०. ५ वैकक्षका. ६ मन्यमानेन वैरोचकस्योपरि. ७ अभिपालेषु.

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust, Funding Ravi Parimi, Hydera

केण कनकदण्डिकान्तर्निहितामसिपुत्रिकामाकृष्टुकामेनावलम्बिता करेण कनकशृङ्खलावलम्बिनी[1] कनकदण्डिका।

राक्ष०—[2]उभयोरप्यस्थाने यत्नः।

विरा०—अथ जघनाभिघातमुत्प्रेक्षमाणा गजवधूरतिजवनतया गत्यन्तरमारूढवती। प्रथमगत्यनुरोधप्रत्याकलितमुक्तेन प्रभ्रष्टलक्ष्यं पतता यन्त्रतोरणेनाकृष्टकृपाणीव्यग्रपाणिरनासादयन्नेव चन्द्रगुप्ताशया वैरोचकं हतस्तपस्वी वर्वरकः। ततो दारुवर्मणा यन्त्रतोरणानिपा[3]तनादात्मवधमाकलय्य पूर्वमेवोत्तुङ्गतोरणस्थलमारूढेन यन्त्रघट्टनबीजं लोहकीलकमादाय हस्तिनीगत एव हतस्तपस्वी वैरोचकः।

राक्ष०—कष्टमनर्थद्वयमापतितम्। न हतश्चन्द्रगुप्तो हतौ वैरोचकवर्वरकौ दैवेन। [4]अथ सूत्रधारो दारुवर्मा कथम्।

विरा०—वैरोचकपुरःसरेण पदातिलोकेनैव लोष्टघातं हतः।

राक्ष०—(सास्रम्।) कष्टम्। अहो वत्सलेन सुहृदा दारुवर्मणा वियुक्ताः स्मः। अथ तत्रत्येन[5] भिषजा अभयदत्तेन किमनुष्ठितम्।

विरा०—[6]सर्वमनुष्ठितम्।

राक्ष०—(सहर्षम्।) किं हतो दुरात्मा चन्द्रगुप्त[7]ः।

विरा०—अमात्य दैवान्न हतः।

राक्ष०—(सविषादम्।)तत्किमिदानीं कथयसि सर्वमनुष्ठितमिति

व्यग्रपाणिरनासादयन्निति। वैरोचकं हन्तुमवकाशमनासादयन्नित्यर्थः। लोष्टघातामिति। लोष्टैर्हत्वा लोष्टघातं हन्तेर्णमुल्।

---

१ ०लामुखाव. २ (स्वगतम्). ३ ०पातमात्मविनाशफलमवधार्य. ४ अस्मात्प्राक्—(.सावेगमात्मगतम्।) न एतावुभौ हतौ दैवेन वयमेव हताः। ५ तत्र तेन. ६ अमात्य सर्व०. ७ अपि सखे हतश्चन्द्रगुप्तहतकः।

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

-0, In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderab

विरा०—अमात्य कल्पितमनेन योगचूर्णमिश्रितमौषधं चन्द्रगुप्ताय। तत्प्रत्यक्षीकुर्वता चाणक्यहतकेन कनकभाजने वर्णान्तरमुपलभ्याभिहितश्चन्द्रगुप्तः। वृषल सविषमिदमौषधं न पातव्यमिति।

राक्ष०—शठः खल्वसौ बटुः। अथ स वैद्यः कथम्।

विरा०—तदेवौषधं पायितो मृतश्च।

राक्ष०—(सविषादम्।) अहो महान्विज्ञानराशिरुपरतः। अथ तस्य शयनाधिकृतस्य प्रमोदकस्य किं वृत्तम्।

विरा०—यदितरेषाम्।

राक्ष०—(सोद्वेगम्।) कथमिव।

विरा०—स खलु मूर्खस्तं युष्माभिरतिसृष्टं महान्तमर्थराशिमवाप्य महता व्ययेनोपभोक्तुमारब्धवान्। ततः कुतोयं भूयान्धनागम इति पृच्छ्यमानो यदा वाक्यभेदान्बहूनगमत्तदा चाणक्यहतकेन विचित्रवधेन व्यापादितः।

राक्ष०—(सोद्वेगम्।) कथमत्रापि दैवेनोपहता वयम्। अथ शयितस्य चन्द्रगुप्तस्य शरीरे प्रहर्तुमस्मत्प्रयुक्तानां राजगृहस्यान्तर्भित्तिसुरङ्गामेत्य प्रथममेव निवसतां बीभत्सकादीनां को वृत्तान्तः।

विरा०—अमात्य दारुणो वृत्तान्तः।

राक्ष०—(सावेगम्।) कथं दारुणो वृत्तान्तः। न खलु विदितास्ते तत्र निवसन्तश्चाणक्यहतकेन।

विरा०—अमात्य अथ किम्। प्राक् चन्द्रगुप्तप्रवेशाच्छयनगृहं

अथ तस्येति। शयनाधिकृतस्य शयनगृहसंस्कारादिना राजप्रलोभनेऽधिकृतस्येत्यर्थः।

---

१ विषयोगचूर्णमौ०. २ अहह इ. पा. ३ आत्मविनाशः. ४ ०हतकदेशादिचित्रेण व०. ५ सविषादम्. ६ नरपतिशयनगृहस्यान्तःसुरङ्गायां निव०.

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

C-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderab

प्रविष्टमात्रेणैव[1] निपुणमवलोकयता दुरात्मना चाणक्यहतकेन कस्माच्चिद्भित्तिच्छिद्राद्गृहीतभक्तावयवां[2] निष्क्रामन्तीं पिपीलिकापङ्क्तिमवलोक्य पुरुषगर्भमेतद्गृहमिति गृहीतार्थेन दाहितं तच्छयनगृहम् । तस्मिंश्च दह्यमाने धूमावरुद्धदृष्टयः[3] प्रथमविहितनिर्गमनमार्गमनधिगम्य द्वारं सर्व एव बीभत्सकादयो ज्वलनमुपगम्य[4] तत्रैव नष्टाः ।

राक्ष०—(सास्रम् ।) कष्टं भोः कष्टम् । सखे पश्य दैवसंपदं दुरात्मनश्चन्द्रगुप्तहतकस्य । कुतः ।

कन्या तस्य वधाय या विषमयी गूढं प्रयुक्ता मया
दैवात्पर्वतकस्तया स निहतो यस्तस्य राज्यार्द्धहृत् ।
ये शस्त्रेषु रसेषु च प्रणिहितास्तैरेव ते घातिता
मौर्यस्यैव फलन्ति पश्य विविधश्रेयांसि मन्नीतयः[5] ॥१६॥

विरा०—अमात्य तथापि खलु प्रारब्धमपरित्याज्यमेव । पश्य ।

प्रारभ्यते न खलु विघ्नभयेन नीचैः
प्रारभ्य विघ्नविहता विरमन्ति मध्याः ।
विघ्नैः पुनः पुनरपि[6] प्रतिहन्यमानाः
प्रारब्धमुत्तमगुणा[7] न परित्यजन्ति ॥ १७ ॥

अपि च ।

किं शेषस्य भरव्यथा न वपुषि क्ष्मां न क्षिपत्येष यत्
किं वा नास्ति परिश्रमो दिनपतेरास्ते न यन्निश्चलः ।

कन्या तस्येति । रसेषु विषेषु शृङ्गारादौ विषे वीर्ये गुणे रागे जले रस इत्यमरः । मौर्यस्य नाशार्थं प्रणीता मन्नीतयः प्रत्युत तस्यैव श्रेयांसि फलन्तीति पश्य दैवसंपदं चन्द्रगुप्तस्येति पूर्वेणान्वयः ॥ १६ ॥

किं शेषस्येति । कृपणवदुत्सृजन्निति पूर्वेणान्वयः । प्रतिपन्नवस्तुषु अङ्गीकृतवस्तुषु । निर्व्यूढं निर्वाहः भावे क्तः । निर्व्यूढमिति यदेतत्सतां कुलव्रतमित्यर्थः ॥

---

१ ०णैव चाणक्यहतकेन शयनगृहं समन्तादवलोकितम् । ततोऽन्यस्मात्, २ ०यवानां पिपीलिकानां निष्क्रामन्तीं. ३ ०दृष्टिविषयाः. ४ उपगता उपरताश्च. ५ मे नीतयः इ. पा. ६ सहस्रगुणितैरपि इ०. ७ ०गुणास्त्वमिवोद्वहन्ति.

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderab

किं त्वङ्गीकृतमुत्सृजन्कृपणवच्छ्लाघ्यो जनो लज्जते
निर्व्यूढं प्रतिपन्नवस्तुषु सतामेतद्धि गोत्रव्रतम् ॥ १८ ॥

राक्ष०—सखे प्रारब्धमपरित्याज्यमिति प्रत्यक्षमेवैतद्भवताम् । ततस्ततः ।

विरा०—ततः प्रभृति चन्द्रगुप्तशरीरे सहस्रगुणमप्रमत्तश्चाणक्यहतक एभ्य एतदीदृशं भवतीत्यन्विष्य निगृहीतवान्पुरनिवासिनो युष्मदीयानाप्तपुरुषान् ।

राक्ष०—(सोद्वेगम् ।) कथय कथय के के निगृहीताः ।

विरा०—प्रथमं तावत्क्षपणको जीवसिद्धिः सनिकारं नगरान्निर्वासितः ।

राक्ष०—(स्वगतम् ।) एतावत्सह्यम् । न निष्परिग्रहं स्थानभ्रंशः पीडयिष्यति । (प्रकाशम् ।) वयस्य कमपराधमुद्दिश्य निर्वासितः ।

विरा०—एष राक्षसप्रयुक्तया विषकन्यया पर्वतेश्वरं व्यापादितवानिति ।

राक्ष०—(स्वगतम् ।) साधु कौटिल्य साधु । स्वस्मिन्

परिहृतमयशः पातितमस्मासु च घातितोऽर्धराज्यहरः ।
एकमपि नीतिबीजं बहुफलतामेति यस्य तव ॥ १९ ॥

(प्रकाशम् ।) ततस्ततः ।

विरा०—ततश्चन्द्रगुप्तशरीरमभिद्रोग्धुमनेन व्यापारिता दारुवर्मादय इति नगरे प्रख्याप्य शकटदासः शूलमारोपितः ।

निर्व्यूढिः प्रतिपन्नवस्तुषु सतामेकं हि गोत्रव्रतमिति क्वचित्पाठः । निर्व्यूढिरूपमेकं मुख्यं गोत्रव्रतमित्यर्थः ॥ १८ ॥

एकमपि नीतिबीजमिति । इदमेकं बीजान्वेषणम् ॥ १९ ॥

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

C-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderab

राक्ष० —(सास्रम् ।) हा सखे शकटदास अयुक्तरूपस्तवायमीदृशो मृत्युः । अथवा स्वाम्यर्थमुपरतो न शोच्यस्त्वम् । वयमेवात्र शोच्या ये नन्दकुलविनाशेपि जीवितुमिच्छामः ।

विरा०—अमात्य स्वाम्यर्थ एव साधयितव्य इति प्रयतसे ।

राक्ष०—सखे ।

अस्माभिरमुमेवार्थमालम्ब्य न जिजीविषा[१] ।
परलोकगतो देवः कृतघ्नैर्नानुगम्यते ॥ २० ॥

विरा०—एतदुपलभ्य चन्दनदासेनापवाहितममात्यकलत्रम् ।

राक्ष०—सखे क्रूरस्य चाणक्यबटोर्विरुद्धमयुक्तमनुष्ठितं तेन ।

विरा०—अमात्य नन्वयुक्ततरः सुहृद्द्रोहः ।

राक्ष०—ततस्ततः ।

विरा०—ततो याच्यमानेनानेन न समर्पितममात्यकलत्रं यदा तदातिकुपितेन चाणक्यबटुना—

राक्ष०—(सोद्वेगम् ।) न खलु व्यापादितः ।

विरा०—न हि । गृहीतगृहसारः सपुत्रकलत्रो बन्धनागारे निक्षिप्तः ।

राक्ष०—तत्किं परितुष्टः कथयसि अपवाहितं राक्षसकलत्रमिति । ननु वक्तव्यं संयमितः सपुत्रकलत्रो राक्षस इति ।

(प्रविश्य ।) पुरुषः—जेदु अमच्चो एसो खु सअडदासो पडिहारभूमिमुवट्ठिदो । (क)

राक्ष०—भद्र अपि सत्यम् ।

(क) जयतु अमात्यः । एष खलु शकटदासः प्रतीहारभूमिमुपस्थितः ।

न खलु व्यापादित इति एतदप्यपकारिजनाद्भयमुद्वेगः ।

---

१ अस्माकममुमेवार्थमवलम्ब्य जिजीविषा । इ॰ पा॰ २ ०सेनोपरूढसाध्वसेन. ३ चन्दनदासेन. ४ अपवाहितमनेन. ५ गृहीतोनेन. ६ प्रियंवदक.

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderab

पुरु०—किं अलिअं अमच्चपादेसु विणिवेदेमि । (क)

राक्ष०—सखे विराधगुप्त कथमेतत् ।

विरा०—अमात्य स्यादेतदेवं यतो भव्यं रक्षति भवितव्यता ।

राक्ष०—प्रियंवदक किमद्यापि चिरयसि । क्षिप्रं प्रवेशयैनम् ।

पुरु०—जं अमच्चो आणवेदि । (ख) (इति निष्क्रान्तः ।)

(ततः प्रविशति सिद्धार्थकेनानुगम्यमानः शकटदासः ।)

शक०—(स्वगतम् ।)

दृष्ट्वा मौर्यमिव प्रतिष्ठितपदं शूलं धरित्र्यास्तले
तल्लक्ष्मीमिव चेतनाप्रमथिनीं मूर्द्धाविबद्धस्रजम् ।
श्रुत्वा स्वाम्यपरोपरौद्रविषमानाघाततूर्यस्वनान्
न ध्वस्तं प्रथमाभिघातकठिनं मन्ये मदीयं मनः ॥ २१ ॥

(अवलोक्य सहर्षम् ।) अयममात्यराक्षसास्तिष्ठति य एषः ।

अक्षीणभक्तिः क्षीणेपि नन्दे स्वाम्यर्थमुद्वहन् ।
पृथिव्यां स्वामिभक्तानां प्रमाणे परमे स्थितः ॥ २२ ॥

(उपसृत्य ।) जयत्वमात्यः ।

राक्ष०—(विलोक्य सहर्षम् ।) सखे शकटदास दिष्ट्या कौटिल्यगोचरगतोपि त्वं दृष्टोसि । तत्परिष्वजस्व माम् ।

(क) किमलीकममात्यपादेषु विनिवेदयामि ।
(ख) यदमात्य आज्ञापयति ।

दृष्ट्वा मौर्यमिति । अत्र वध्यभूमिखातशूलस्य वध्यस्रजश्च मौर्यतल्लक्ष्मीदृष्टान्तः मत्सरातिशयजनितासूयाकृतः । जीवकर्मेन्द्रियवृत्तीनां मनोवृत्त्यधीनतया प्रकृते दर्शनश्रवणबन्धनक्रियाणां मन एव कर्तृ । अतो ध्वंसनक्रिययैककर्तृत्वात् क्त्वाप्रत्ययः। स्वामिनां नन्दानामपरोपो राज्यभ्रंशस्तद्द्रौद्रविषमानसह्यानित्यर्थः। यद्यस्मात्प्रथमाभिघातेन पूर्वानुभूतानर्थपरंपरासहनेन कठिनमभूत्तस्मान्न ध्वस्तमित्यन्वयः । स्वामिपुरोपरोधविषमानिति क्वचित्पाठः ॥ २१ ॥

अक्षीणभाक्तिरिति ॥ परमे प्रमाणे प्रथमकोटौ स्थितः ॥ २२ ॥

---

१ अमच्चपादोपजीविणो मन्तिदुं जाणन्ति. २ ०ञ्युाः स्थले. ३ मूर्ध्नाविबद्धस्रजं.
४ [illegible] ५ [illegible]

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

C-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderab

शक०—(तथा करोति ।)

राक्ष०—(चिरं परिष्वज्य ।) इदमासनमास्यताम् ।

शकटदासः—(नाट्येनोपविष्टः ।)

राक्ष०—सखे शकटदास अथ कोयं मे ईदृशस्य हृदयानन्दस्य हेतुः ।

शक०—(सिद्धार्थकं निर्दिश्य ।) अनेन प्रियसुहृदा सिद्धार्थकेन घातकान्विद्राव्य वध्यस्थानादपहृतोस्मि ।[1]

राक्ष०—(सहर्षम् ।) भद्र सिद्धार्थक किं पर्याप्तमिदमस्य प्रियस्य।[2] तथापि गृह्यताम् । (स्वगात्रादवतार्य भूषणानि प्रयच्छति ।)

सिद्धा०—(गृहीत्वा पादयोर्निपत्य स्वगतम् ।) अअं खु अज्जोवदेसो । होदु तह करिस्सं (प्रकाशम् ।) अमच्च एत्थ पढमपविट्ठस्स णत्थि कोवि परिचिदो जत्थ एदं अमच्चस्स पसादं णिक्खिविअ निव्वुदो भविस्सं । ता इच्छामि अहं इमाए मुद्दाए मुद्दिदं अमच्चस्स एव्व भण्डाआरे ठाविदुं । जदा मे पओअणं तदा गेह्णिस्सं । (क)

राक्ष०—भद्र को दोषः । शकटदास एवं क्रियताम् ।

शक०—यदाज्ञापयत्यमात्यः । (मुद्रां विलोक्य जनान्तिकम् ।) अमात्य भवन्नामाङ्कितेयं मुद्रा ।

(क) अयं खलु आर्योपदेशः । भवतु तथा करिष्यामि । अमात्य अत्र प्रथमप्रविष्टस्य नास्ति कोपि परिचितः यत्रेमममात्यस्य प्रसादं निक्षिप्य निर्वृतो भवामि । तस्मादिच्छाम्यहमेतया मुद्रया मुद्रितममात्यस्यैव भाण्डागारे स्थापयितुम् । यदा मे प्रयोजनं तदा ग्रहीष्यामि ।

आर्योपदेश इति । तस्माच्च सुहृत्प्राणपरिरक्षणपरितुष्टादित्यादिः कर्णे एवमेवेति अतः पूर्वोक्त आर्योपदेश इत्यर्थः । इदमपरं बीजान्वेषणम् ।

---

१ अपवाहितः २ काममपर्याप्तम्.

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderab

राक्ष०—(विलोक्यात्मगतम् ।) सत्यं नगरान्निष्क्रामतो मम हस्ताद्ब्राह्मण्या उत्कण्ठाविनोदार्थं गृहीता । तत्कथमस्य हस्तमुपागता । (प्रकाशम्) भद्र सिद्धार्थक कुतस्त्वयेयमधिगता ।

सिद्धा०—अत्थि कुसुमपुरे मणिआरसेट्ठी चन्दनदासो णाम । तस्स गेहदुआरपडिसरे पडिदा मए आसादिदा । (क)

राक्ष०—युज्यते ।

सिद्धा०—अमच्च एत्थ किं जुज्जइ । (ख)

राक्ष०—भद्र यन्महाधनानां गृहे पतितस्यैवंविधस्योपलब्धिरिति ।

शक०—सखे सिद्धार्थक अमात्यनामाङ्कितेयं मुद्रा । तदितो बहुतरेणार्थेन भवन्तममात्यस्तोषयिष्यति । दीयतामेषा ।

सिद्धा०—अज्ज णं पसादो[1] एसो जं इमाए मुद्दाए अमच्चो परिग्गहं[2] करोदि । (इति मुद्रामर्पयति ।) (ग)

(क) अस्ति कुसुमपुरे मणिकारश्रेष्ठी चन्दनदासो नाम । तस्य गेहद्वारपरिसरे पतिता मया आसादिता ।

(ख) अमात्य अत्र किं युज्यते ।

(ग) आर्य ननु प्रसाद एषः यदस्या मुद्राया अमात्यः परिग्रहं करोति ।

ग्रहीष्यामीति भवतोतिसंधानार्थं यदा कटकान्निर्गमिष्यामि तदा ग्रहीष्यामीति कुटिलो गूढाशयः ।

किमत्र युज्यत इति मुद्रायाः स्वकीयत्वानिह्नवोनेन क्रियत इति जानन्नप्यजानन्निव पृच्छति । भद्र यदिति । अस्मद्गृहजनस्तत्र वर्तत इत्यस्यार्थस्य गोपनार्थमियमुक्तिः ।

तदितो बहुतरेणेति । इतो मुद्रामूल्यादप्यधिकतरेणेत्यर्थः । परिग्रहमित्यादि । यदर्थमियमानीता तत्सिद्धमित्यर्थो गूढः ।

---

१ सविशदं सवितर्कमा० २ एसो मे पडितोषो. ३ परिग्गहप्पसादं.

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

C-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderab

राक्ष०—सखे शकटदास अनयैव मुद्रया स्वाधिकारे व्यवहर्तव्यं भवता।

शक०—यदाज्ञापयत्यमात्यः।

सिद्धा०—अमच्च किंपि विण्णवेमि। (क)

राक्ष०—ब्रूहि[१] विश्रब्धम्।

सिद्धा०—जाणादि एव्व अमच्चो जह चाणक्कवडुकस्य विप्पिअं कदुअ णत्थि पुणो पाडलिउत्ते पवेसो त्ति इच्छामि अहं अमच्चचलणे एव सुस्सूसिदुम्[२]। (ख)

राक्ष०—भद्र प्रियं नः। किंतु त्वदभिप्रायापरिज्ञानान्तरितोयमस्मदनुनयः। तदेवं क्रियताम्।

सिद्धा०—(सहर्षम्।) अनुगिहिदोह्मि। (ग)

राक्ष०—सखे शकटदास विश्रामय सिद्धार्थकम्।

शक०—तथा। (इति सिद्धार्थकेन सह निष्क्रान्तः।)

राक्ष०—सखे विराधगुप्त वर्णय[३] वृत्तशेषम्। अपि क्षमन्तेस्मदुपजापं चन्द्रगुप्तप्रकृतयः।

विरा०—अमात्य बाढं क्षमन्ते यथाप्रकाशमनुगच्छन्त्येव।

(क) अमात्य किमपि विज्ञापयामि।

(ख) जानात्येवामात्यो यथा चाणक्यबटुकस्य विप्रियं कृत्वा नास्ति पुनः पाटलिपुत्रे प्रवेश इति इच्छाम्यहं अमात्यस्य चरणे एव शुश्रूषितुम्।

(ग) अनुगृहीतोस्मि।

त्वदभिप्राय इति। त्वदभिप्रायापरिज्ञानेनान्तरितो विलम्बितः पूर्वमेवास्माभिरेवं भवाननुनेय इत्यर्थः॥

अनुगच्छन्त्येवेति। चन्द्रगुप्तप्रकृतयः भद्रभटादयः मलयकेतूपेक्षणात्कृतघ्नश्चाणक्यबटुर्न विश्वसनीय इत्येवमस्मदुपजापं यथा प्रकाशमनुगच्छन्त्येव। अत्राप्यागन्तुमुद्युञ्जत एवेति भावः। वक्ष्यति चैतत्पञ्चमेङ्के। प्राक्परिगृहीतोपजापैरित्यादि।

---

१ भद्र ब्रूहि. २ अज्जस्स ज्जेव सुप्पसण्णे पादे सेविदुम्. ३ वर्णयेदानीं कुसुमपुरवृत्तान्तशेषम्.

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderab

राक्ष०—सखे किं तत्र प्रकाशम्।

विरा०—अमात्य इदं तत्र प्रकाशम्। मलयकेतोरपक्रमणात्प्रभृति कुपितश्चन्द्रगुप्तश्चाणक्यस्योपरीति चाणक्योप्यतिजितकाशितयासहमानश्चन्द्रगुप्तं तैस्तैराज्ञाभङ्गैश्चन्द्रगुप्तस्य चेतःपीडामुपचिनोति। इत्थमपि ममानुभवः।

राक्ष०—(सहर्षम्।) सखे विराधगुप्त गच्छ त्वमनेनैवाहितुण्डिकच्छद्मना पुनः कुसुमपुरम्। तत्र मे प्रियसुहृद्वैतालिकव्यञ्जनः स्तनकलशो नाम प्रतिवसति। स त्वया मद्वचनाद्वाच्यः यथा चाणक्येन क्रियमाणेष्वाज्ञाभङ्गेषु चन्द्रगुप्तः समुत्तेजनसमर्थैः श्लोकैरुपश्लोकयितव्यः, कार्यं चातिनिभृतं करभकहस्तेन संदेष्टव्यमिति।

विरा०—यदाज्ञापयत्यमात्यः। (इति निष्क्रान्तः।)

(प्रविश्य।)पुरुषः—अमच्चे एसो खु सअडदासो विण्णवेदि एदे खु तिण्णि अलंकारसंजोआ विक्कीअन्दि। ता पच्चक्खीकरेदु अमच्चो। (क)

राक्ष०—(विलोक्य) अहो महार्हाण्याभरणानि। भद्र उच्यतामस्मद्वचनाच्छकटदासः परितोष्य विक्रेतारं गृह्यतामिति।

पुरु०—तह। (इति निष्क्रान्तः।) (ख)

राक्ष०—यावदहमपि कुसुमपुराय करभकं प्रेषयामि। (उत्थाय।)

(क) अमात्य एष खलु शकटदासो विज्ञापयति एते खलु त्रयोलंकारसंयोगा विक्रीयन्ते। तस्मात्प्रत्यक्षीकरोत्वमात्य इति। (ख) तथा

ममानुभव इति। इत्थं तत्रत्यवृत्तं मयानुभूयैवागतमित्यर्थः। इदमपि बीजान्वेषणम्॥

अलंकारसंयोगा इति। अलंकारसंयोगाः सम्यग्घटिता अलंकारा इत्यर्थः। इदमपि बीजान्वेषणम्।

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderabad

अपि नाम दुरात्मनश्चाणक्याच्चन्द्रगुप्तो भिद्येत । अथवा सिद्धमेव नः समीहितं पश्यामि । कुतः

मौर्यस्तेजसि सर्वभूतलभुजामाज्ञापको वर्तते
चाणक्योपि मदाश्रयादयमभूद्राजेति जातस्मयः ।
राज्यप्राप्तिकृतार्थमेकमपरं तीर्णप्रतिज्ञार्णवं
सौहार्दात्कृतकृत्यतैव नियतं लब्धान्तरा भेत्स्यति ॥ २३ ॥

इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।

इति द्वितीयोङ्कः ।

चन्द्रगुप्तो भिद्येतेति । ततःप्रभृति चन्द्रगुप्तशरीरे सहस्रगुणमप्रमत्तश्चाणक्य इति श्रुत्वा तद्वधोपाये निराशः सन्राक्षसः—आशा बलवती राजन् शल्यो जेष्यति पाण्डवानितिन्यायेन—अतः परं स्तनकलशद्वारा मौर्यचाणक्ययोर्मिथो विरोधेन स्वेष्टासिद्धिं समाशंसते अपि नामेति ॥

मौर्यस्तेजसीति । राज्यप्राप्त्या प्रतिज्ञार्णवतरणेन च लब्धान्तरा प्राप्तावसरा कृतकृत्यतैव । उभौ सौहार्दाद्भेत्स्यति उभयोः सौहार्दं विघटयिष्यतीत्यर्थः। उभौ कृतकृत्यतया परस्परं निरपेक्षौ सन्तौ केनचिन्निमित्तेन विरोधे सति पुनर्न संधास्येते इति भावः । इत्थं पताका प्राप्त्याशानुगुण्येन गर्भसंधेर्द्वादशाङ्गानि निरूपितानि गर्भसंधिश्च समाप्तः ॥ २२ ॥

इति त्र्यम्बकयज्वप्रभुवर्याश्रितढुण्ढिराजव्यासयज्वविरचिते मुद्राराक्षसनाटकव्याख्याने द्वितीयोङ्कः समाप्तः ॥

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderab

तृतीयोऽङ्कः ।

ततः प्रविशति कञ्चुकी ।

कञ्चुकी —(सनिर्वेदम् ।)

रूपादीन्विषयान्निरूप्य करणैर्यैरात्मलाभस्त्वया
लब्धस्तेष्वपि चक्षुरादिषु हताः स्वार्थावबोधक्रियाः ।
अङ्गानि प्रसभं त्यजन्ति पटुतामाज्ञाविधेयानि ते
न्यस्तं मूर्ध्नि पदं तवैव जरया तृष्णे मुधा ताम्यसि ॥ १ ॥

(परिक्रम्याकाशे ।) भो भोः सुगाङ्गप्रासादाधिकृताः पुरुषाः सुगृहीतनामा देवश्चन्द्रगुप्तो वः समाज्ञापयति । प्रवृत्तकौमुदीमहोत्सवरमणीयतरं कुसुमपुरमवलोकयितुमिच्छामि तत्संस्क्रियन्तामस्मद्दर्श-

---

अथ राक्षसाभिलष्यमाणचाणक्यचन्द्रगुप्तविरोधकथनार्थं विमर्शसंधिरारभ्यते । तृतीयचतुर्थावङ्कौ विमर्शसन्धिः ॥ गर्भसन्धौ प्रसिद्धस्य बीजार्थस्यावमर्शनम् । हेतुना येन केनापि विमर्शः सन्धिरुच्यत इति लक्षणात् । गर्भसन्धौ प्रसिद्धस्य मुहुरन्विष्टस्य चाणक्यनीतिरूपस्य बीजस्य कौमुदीमहोत्सवप्रतिषेधादिना प्रकरीनाम्न्याल्पया कथया चावमर्शनात् अनुसन्धानात् नियताप्तिप्रकर्योः संबन्धस्य चात्र सत्त्वात् । तृतीयेऽङ्के नियताप्तिः ॥ चतुर्थेऽङ्के राक्षसचारसंवादरूपा कथा प्रकरी वर्ण्यते ॥ नियताप्तिप्रकर्यानुगुण्येनास्य संधेस्त्रयोदशाङ्गानि ॥ तत्रापवादसंफेटौ विद्रवद्रवशक्तयः । द्युतिः प्रसङ्गच्छलनं व्यवसायो विरोधनम् । प्ररोचनाविचलनमादानं च त्रयोदश ॥

रूपादीति । यैश्चक्षुरादिभी रूपादिषु विषयेषु गृह्यमाणेषु तत्तद्विषये तृष्णा अभिवर्धते तानीन्द्रियाणि विकलानि सन्ति विषयान्न गृह्णन्ति । यौवने तृष्णावशात् हस्तपादादीन्यङ्गानि स्वक्रियायां व्यापृतान्यासन् तान्यपि संप्रति जरया पटुतां स्वकार्यक्षमतां त्यजन्तीति जरया क्रियमाणं स्वाङ्गवैकल्यं तृष्णायामुपचर्यते ॥ न्यस्तं मूर्ध्नि पदं तवेति । अथापि तृष्णया मुधा ताम्यामीति भावः । कञ्चुकिनिर्वेदो नाटके वर्णनीय इति संप्रदायविदः ॥ १ ॥

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

१ मुधा ता०.

C-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderab

नयोग्याः सुगाङ्गप्रासादोपरिभूमय इति। (पुनराकाशे।) किं ब्रूथ। आर्य किमविदित एवायं देवस्य कौमुदीमहोत्सवप्रतिषेध इति। आः दैवोपहताः किमनेन वः सद्यःप्राणहरेण कथोपोद्धातेन। शीघ्रमिदानीम्।

आलिङ्गन्तु गृहीतधूपसुरभीन्स्तम्भान्पिनद्धस्रजः
संपूर्णेन्दुमयूखसंहतिरुचां सच्चामराणां श्रियः।
सिंहाङ्कासनधारणाच्च सुचिरं संजातमूर्च्छामिव
क्षिप्रं चन्दनवारिणा सकुसुमः सेकोनुगृह्णातु गाम्॥ २॥

किं ब्रूथ। आर्य इदमनुष्ठीयते देवस्य शासनमिति। भद्रास्त्वरध्वम्। अयमागत एव देवश्चन्द्रगुप्तः। य एषः

सुविश्रब्धैरङ्गैः पथिषु विषमेष्वप्यचलता
चिरं धुर्येणोढा गुरुरपि भुवो यास्य गुरुणा।
धुरं तामेवोच्चैर्नववयसि वोढुं व्यवसितो
मनस्वी दम्यत्वात्स्खलति च न दुःखं वहति च॥ ३॥

(नेपथ्ये।) इत इतो देवः।

अविदित एवायमिति। अयं चाणक्येन क्रियमाण इत्यर्थः। अयं बीजस्य चाणक्यनीतेरवमर्शनम्।

आलिङ्गन्त्विति। अत्र चामराणां श्रियः स्तम्भानालिङ्गन्तु इत्युक्त्या कामिनामुपभोगः परिस्फुरतीति समासोक्तिरलंकारः। अतिगौरवशालि राजसिंहासनं सुगाङ्गभूमौ तिष्ठतीति तद्धारणात्संजातमूर्छामिवेति वस्तूत्प्रेक्षा॥ २॥

सुविश्रब्धैरिति। सुविश्रब्धैर्दृढैः सुप्रयुक्ततया कार्यक्षमैश्चाङ्गैरवयवैः स्वाम्यमात्यादिभिश्च विषमेषु गहनेषु पथिषु मार्गेषु राज्यतन्त्रेषु चाचलता अस्खलता धुर्येण राज्यभारनिर्वहणक्षमेणास्य गुरुणा तातेन या भुवो धूश्चिरमूढेत्यन्वयः। दम्यत्वादनतिप्रौढत्वात्स्खलति किंचित्खिद्यते मनस्वित्वादुत्साहवत्त्वाद्दुःखं च न वहति॥ ३॥

इत इत इति॥ इयं चूलिका। अन्तर्जवनिकासंस्थैश्चूलिकार्थस्य सूचनेति लक्षणात्।

---

१ उपरितन. २ देवस्य चन्द्रगुप्तस्य. ३ आकाशे किं कथयन्ति भवन्तः एते त्वरामहे इति.

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderab

(ततः प्रविशति राजा प्रतीहारी च ।)

राजा०—(स्वगतम् ।) राज्यं हि नाम राजधर्मानुवृत्तिपरस्य नृपतेर्महदप्रीतिस्थानम् । कुतः ।

परार्थानुष्ठाने रहयति नृपं स्वार्थपरता
परित्यक्तस्वार्थो नियतमयथार्थः क्षितिपातिः ।
परार्थश्चेत्स्वार्थादभिमततरो हन्त परवान्
परायत्तः प्रीतेः कथमिव रसं वेत्ति पुरुषः ॥ ४ ॥

अपि च । दुराराध्या हि राजलक्ष्मीरात्मवद्भिरपि राजभिः । कुतः ।

तीक्ष्णादुद्विजते मृदौ परिभवत्रासान्न संतिष्ठते
मूर्खं द्वेष्टि न गच्छति प्रणयितामत्यन्तविद्वत्स्वपि ।
शूरेभ्योप्यधिकं बिभेत्युपहसत्येकान्तभीरूनहो
श्रीर्लब्धप्रसरेव वेशवनिता दुःखोपचर्या भृशम् ॥ ५ ॥

अन्यच्च । कृतककलहं कृत्वा स्वतन्त्रेण किंचित्कालान्तरं व्यवहर्तव्यमित्यार्यादेशः । स च कथमपि मया पातकमिवाभ्युपगतः ।

अप्रीतिस्थानं क्लेशावहमित्यर्थः ॥

परार्थानुष्ठान इति । परार्थानुष्ठाने धर्मतः षष्ठांशदानादिप्रकृतिकार्यपरतन्त्रत्वे स्वार्थपरता स्वच्छन्दविहारादिविषयभोगः नृपं रहयति त्यजति । परित्यक्तस्वार्थः राजा नियतमयथार्थः क्षितिपतिः ईदृशस्य राजत्वमयथार्थं निष्फलं स्वसुखोपभोगाभावादित्यर्थः । अथापि राजधर्मतया स्वार्थं विहाय प्रजार्थ एवानुष्ठेय इति चेदाग्रहस्तदा राजा पराधीनो जातः । पराधीनस्य भृत्यादेः सौख्यलेशः कुत्रापि नास्तीति लोकानुभवसिद्धमिति भावः ॥ ४ ॥

आत्मवद्भिरिति । समाहितचित्तैरित्यर्थः ॥

तीक्ष्णादिति । मृदौ परिभवत्रासान्मृदौ स्थितां मामन्यो बलवान्पराभविष्यतीति तत्र सम्यङ् न तिष्ठति । समवप्रविभ्यः स्थ इति तङ् । लब्धप्रसरा कामुकवशीकरणेन लब्धप्रागल्भ्या वेशवनितेव श्रीर्दुराराध्येत्यर्थः ॥ ५ ॥

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

१ किंचित्कालम्. २ उपदेशः. ३ महापातक०.

C-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderab

अथ वा शश्वदार्योपदेशसंस्क्रियमाणमतयः सदैव स्वतन्त्रा वयम् । कुतः ।

इह विरचयन्साध्वीं शिष्यः क्रियां न निवार्यते
त्यजति तु यदा मार्गं मोहात्तदा गुरुरङ्कुशः ।
विनयरुचयस्तस्मात्सन्तः सदैव निरङ्कुशाः
परतरमतः स्वातंत्र्येभ्यो वयं हि पराङ्मुखाः ॥ ६ ॥

(प्रकाशम् ।) आर्य वैहीनरे सुगाङ्गमार्गमादेशय ।

कञ्चु०—इत इतो देवः । (नाट्येन परिक्रम्य ।) अयं सुगाङ्गप्रासादः । शनैरारोहतु देवः ।

राजा०—(नाट्येनारुह्य दिशोवलोक्य ।) अहो शरत्समयसंभृतशोभानां दिशामतिरमणीयता । कुतः ।

शनैः श्यानीभूताः सितजलधरच्छेदपुलिनाः
समन्तादाकीर्णाः कलविरुतिभिः सारसकुलैः ।

आर्योपदेश इति । आर्योपदेशेन संस्क्रियमाणमतयः शिक्ष्यमाणा इत्यर्थः ॥

इह विरचयन्निति । साध्वाचारः शिष्यः गुरुभिर्न नियम्यते अपि त्वनुमोद्यते । त्यक्तसन्मार्गस्य गुरुरङ्कुशः शिक्षकः । विनये गुरुकृतशिक्षणे रुचिर्येषां ते सदाचारास्तु सदा निरङ्कुशाः स्वतन्त्रा एव वयम् ॥ हिशब्दस्त्वर्थे उक्तवैलक्षण्यद्योतकः । एवं स्वातन्त्र्ये सिद्धेपि वयं त्वत एभ्यः । पञ्चम्यास्तसिल् । उक्तविधेभ्यः कंचित्कालं स्वातन्त्र्येण व्यवहर्तव्यमित्यादिष्टेभ्यः स्वातन्त्र्येभ्यः परतरमत्यन्तं पराङ्मुखाः सर्वथा ईदृशं स्वातन्त्र्यं नेच्छामः । किंचित्कार्यानुरोधात्त्वार्यादेशेनेदं स्वातन्त्र्यमात्मन्यध्यस्य स्वतन्त्रवद्व्यवहराम इति भावः । यद्वा आर्यानुरोधादिदं स्वातन्त्र्यं कथंचिदभ्युपगतम् । अतः परतरं अतः उत्तरे काले । कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे द्वितीया । स्वातन्त्र्येभ्यो वयं पराङ्मुखाः । अतः परं कदापि स्वातन्त्र्यं नेच्छामः । आर्याधीना एव सर्वदा वर्तामहे इति भावः ।

शनैरिति । शनैः क्रमेण श्यानीभूताः कृशीभूताः । संयोगादेरातोधातोर्यण्वत् इति श्यायतेर्निष्ठानत्वम् । विरलतया प्रतीयमाना दिशः सरितश्च न-

---

१ मनसः । २ संप्रति हि । ३ श्यामी० । ४ [illegible]

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dr. Shri Madhusudan Penna

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderab

चिताश्चित्राकारैर्निशि विकचनक्षत्रकुमुदै-
नभस्तः स्यन्दन्ते सरित इव दीर्घा दश दिशः ॥ ७ ॥

अपि च ।

अपामुद्वृत्तानां निजमुपदिशन्त्या स्थितिपदं
दधत्या शालीनामवनतिमुदारे सति फले ।
मयूराणामुग्रं विषमिव हरन्त्या मदमहो
कृतः कृत्स्नस्यायं विनय इव लोकस्य शरदा ॥ ८ ॥

इमामपि

भर्तुस्तथा कलुषितां बहुवल्लभस्य
मार्गे कथंचिदवतार्य तनूभवन्तीम् ।
सर्वात्मना रतिकथाचतुरेव दूती
गङ्गां शरन्नयति सिन्धुपतिं प्रसन्नाम् ॥ ९ ॥

भस्तः वियत्तः श्रावणमासाच्च । नभाः श्रावणिकश्च स इत्यमरः । स्यन्दन्ते निःसृता इव दृश्यन्ते । प्रावृषि दिशः सरितश्च घनावृततया सर्वत उत्कूलसलिलाप्लुततया च विविक्तत्वेन न गृह्यन्ते शरदि तु विरलाः स्फुटं प्रतीयन्ते इति भावः । अत्र शरदि दिशां सरितां च वर्ण्यत्वादिवशब्दमावर्त्य दिशः सरित इव सरितश्च दिश इवेति च परस्परमुपमानोपमेयभावः ॥ सितजलधरच्छेदपुलिनाः विकचनक्षत्रकुमुदैरित्यत्र चोपमितसमासः । एवं च पर्यायेण द्वयोस्तच्चेदुपमेयोपमा मता इत्युपमेयोपमालंकारः । धर्मोऽर्थ इव पूर्णश्रीरर्थो धर्म इव त्वयीति अत्र पूर्णश्रीत्ववत् श्यानीभूता इत्यादिसाधारणधर्मोपादानम् । अतः पूर्णेयमुपमा । सा च नभस्त इति श्लेषानुप्राणिता । अनेन शरद्गुणकथनेन स्वस्य जैत्रयात्रासंनाहसमय इति ध्वनितम् । वक्ष्यति च चाणक्यः सोयं व्यायामकालो नोत्सवकाल इति ॥ ७ ॥

अपामिति । स्पष्टोऽर्थः । अनेन पद्येनोद्वृत्तस्य मलयकेतोर्भावी निग्रहः राक्षसस्य विषवदत्युग्रविक्रमनीतिविषयकमदापहरणं साम्राज्यफलशालिनो महोन्नतेश्चन्द्रगुप्तस्य विनयसंपच्च समासोक्त्या सूचिता ॥ ८ ॥

भर्तुरिति । बहुवल्लभस्येति हेतुगर्भविशेषणम् । बहुवल्लभत्वादिव कलुषितामिति कालुष्यहेतूत्प्रेक्षा । सा च वाचकाभावाद्गम्या । वर्षात्ययेन कृशीभवन्तीं स्वच्छसलिलां गङ्गां भर्तुः समुद्रस्य मार्गे कथंचिदवतार्य शरत्सिन्धुपतिं नयति । अत्रोपमा । रतिकथाचतुरा दूतीवेति दूतीदृष्टान्तानुरोधान्नायकापराधकुपिता विरहकृशां नायिकां प्रसादमुखीं कृत्वा नायकं प्रति यथा

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

C-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderab

(समन्तान्नाट्येनावलोक्य ।) अये कथमप्रवृत्तकौमुदीमहोत्सवं कुसुमपुरम् । आर्य वैहीनरे अथास्मद्वचनादाघोषितः कुसुमपुरे कौमुदीमहोत्सवः ।

कञ्चु०—अथ[1] किम् ।

राजा०—तत्किं न गृहीतमस्मद्वचनं पौरैः[2] ।

कञ्चु०—(कर्णौ पिधाय ।) शान्तं पापं शान्तं पापम् । पृथिव्यामस्खलितपूर्वं देवस्य शासनं कथं पौरेषु स्खलिष्यति ।

राजा०—तत्[3]कथमप्रवृत्तकौमुदीमहोत्सवमद्यापि कुसुमपुरम् ।

[4]धूर्तैरन्वीयमानाः स्फुटचतुरकथाकोविदैर्वेशनार्यो
नालंकुर्वन्ति रथ्याः पृथुजघनभराक्रान्तिमन्दैः प्रयातैः ।
अन्योन्यं स्पर्द्धमाना न च गृहविभवैः स्वामिनो मुक्तशङ्काः
साकं[5] स्त्रीभिर्भजन्ते विधिमभिलषितं पार्वणं पौरमुख्याः ॥१०॥

कञ्चु०—[6]एवमेवैतत् ।

राजा०—किमेतत् ।

चतुरदूतीवातिगभीरा चाणक्यनीतिः सागरवदतिगभीराशयं चन्द्रगुप्तं सर्वात्मना सर्वप्रकारेण प्रापयतीति रूपकातिशयोक्त्या सूचितम् । अयमपि बीजावमर्शः ॥ ९ ॥

धूर्तैरिति । स्वामिनो गृहस्वामिनो वसनभूषणादिसमृद्धिं स्पर्धयान्योन्यमाधिक्येन दर्शयन्तः पौरमुख्याः स्वस्त्रीभिः सार्धं राजानुमतत्वान्मुक्तशङ्का अत एव बहिः क्रीडनं विगीतमपि पावनं राजानुमत्या प्रशस्तमित्यर्थः । चिरादीप्सितं क्रीडाविधिं कुतो न भजन्त इति कञ्चुकिनं प्रति प्रश्नः । पार्वणमिति क्वाचित्पाठः । पर्वणि कार्तिक्यां पौर्णमास्यां भवं क्रीडाविधिमित्यर्थः ॥ १० ॥

एवमेतदिति । चाणक्यकृतं प्रतिषेधं सहसा स्फुटं वक्तुमतिभीतस्येदमस्फुटं सचकितं प्रतिवचनम् ।

---

१ देव आघोषितो देवस्याज्ञया कुसुमपुरे कौमुदीमहोत्सवः. २ पौरजनेन. ३ आर्य वैहीनरे इत्यधिकम्. ४ दूतैः. ५ सायं. ६ देव इत्यधिकम्.

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderab

कञ्चु०—देव इदम् ।

राजा०—स्फुटं[1] कथय ।

कञ्चु०—प्रतिषिद्धः कौमुदीमहोत्सवः ।

राजा०—(सक्रोधम् ।) आः केन ।

कञ्चु०—देव नातः परं विज्ञापयितुं शक्यम् ।

राजा०—न खलु आर्यचाणक्येनापहृतः प्रेक्षकाणामतिशय-रमणीयश्चक्षुषो विषयः ।

कञ्चु०—देव कोऽन्यो जीवितुकामो देवस्य शासनमतिवर्तेत[2] ।

राजा०—शोणोत्तरे उपवेष्टुमिच्छामि ।

प्रती०—देव एदं सिंहासणं । (क)

राजा०—(नाट्येनोपविश्य[3] ।) आर्य वैहीनरे आर्यचाणक्यं द्रष्टु-मिच्छामि ।

कञ्चु०—यदाज्ञापयति देवः । (इति निष्क्रान्तः ।)

(ततः प्रविशति आसनस्थः स्वभवनगतः कोपानुविद्धां चिन्तां नाट्यं-श्चाणक्यः ।)

चाण०—कथं स्पर्द्धते मया सह दुरात्मा राक्षसः ।

कृतागाः कौटिल्यो भुजग इव निर्याय नगरा-
द्यथा नन्दान्हत्वा नृपतिमकरोन्मौर्यवृषलम् ।

(क) देव इदं सिंहासनम् ।

महात्मत्वात्संग्राह्यः स्वशत्रुपक्षमाश्रित इति रोषावेशाद्दुरात्मेति गालनम् ।

कृतागा इति । नन्दैः कृतमागोऽग्रासनाकर्षणरूपं यस्य सः । अत्र दृष्टान्ता-नुरोधेन तथाहं मौर्यं हत्वा मलयकेतुं राज्ये स्थापयिष्यामीत्येतावति वक्तव्ये श्रियमपहरामीत्येतावन्मात्रं राक्षससाहसं अनुवदतश्चाणक्यस्यायं भावः । ममेव नास्य बुद्धिवलं परंतु मत्सरमात्रेण अशक्तोहं गृहारम्भे शक्तोहं

---

१ आर्य स्फुटमभिधीयताम् इ. पा. २ उल्लंघयिष्यति ३ अस्मात्प्राक्–सक्रोध-मित्यधिकम्. ४ आत्मगतम् इत्यधिकम्.

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderabad

तथाहं मौर्येन्दोः श्रियमपहरामीति कृतधीः
प्रकर्षं[2] मद्बुद्धेरतिशयितुमेष व्यवसितः ॥ ११ ॥

(आकाशे[3] लक्ष्यं बद्ध्वा ।) राक्षस राक्षस विरम्यतामस्माद्दुर्व्यसनात् ।

उत्सिक्तः कुसचिवदृष्टराज्यभारो[5]
नन्दोसौ न भवति चन्द्रगुप्त एषः ।
चाणक्यस्त्वमपि च नैव केवलं ते
साधर्म्यं मदनुकृतेः प्रधानवैरम् ॥ १२ ॥

(विचिन्त्य ।) अथ वा नातिमात्रमत्र वस्तुनि मया मनः खेदयितव्यम् । कुतः ।

मद्भृत्यैः किल सोपि पर्वतसुतो व्याप्तः प्रविष्टान्तरै-
रुद्युक्ताः स्वनियोगसाधनविधौ सिद्धार्थकाद्याः स्पशाः ।
कृत्वा संप्रति कैतवेन कलहं मौर्येन्दुना राक्षसं
भेत्स्यामि स्वमतेन भेदकुशलस्त्वेष प्रतीपं द्विषः ॥१३ ॥

गृहभञ्जन इति न्यायेन मौर्यापकारमात्राय प्रयतमानः सन्केवलं पौरुषबलमवष्टभ्य मद्बुद्धेः प्रकर्षमतिशयितुं व्यवसित इति अहो राक्षसस्य दुर्व्यवसितमिति । वक्ष्यति च केवलं प्रधानवैरं मदनुकृतेः साधर्म्यमिति ॥ ११ ॥

उत्सिक्त इति । उद्रिक्त इत्यर्थः । प्रधानवैरं परिवृढद्वेषः केवलं ते तव मदनुकृतेः मदनुकरणस्य संबन्धि मत्स्पर्धाविषयकमिति यावत् । साधर्म्यं समानो धर्मः । स्वार्थे ष्यञ् बहुव्रीहेर्भावे वा । न तु बुद्धिप्रकर्षादिः मत्सादृश्ये तव समानो धर्मोस्ति । अनेन यथा नन्दा उन्मूलितास्तथाहमपि मौर्यमुन्मूलयामीति प्रधानवैरमात्रेण मया सह स्पर्धते न तु बुद्धिप्रकर्षेणेति भावः । मदनुकृताविति विषयसप्तम्यन्तः पाठः साधुः ॥ १२ ॥

मद्भृत्यैरिति । प्रविष्टान्तरैर्वशीकृतशत्रुहृदयैर्भागुरायणादिभिः । स्पशा गूढप्रणिधयः । अपसर्पश्चरः स्पश इत्यमरः । सिद्धार्थकादयो भेदकर्मणि उद्युक्ता एव वर्तन्ते । अहमपि संप्रति चन्द्रगुप्तेन सह कृतककलहं कृत्वा तेनोपायेन प्रतीपमस्मासु प्रतिकूलचारिणं राक्षसं द्विषः सपत्नान्मलयकेतोः सकाशात् भेत्स्यामि तयोर्विरोधं संपादयिष्यामीत्यर्थः । यद्वा प्रतीपमिति वि-

---

१ हत. २ प्रभावम्. ३ प्रत्यक्षवदा० ४ व्यवसितात्. ५ तन्त्रः.

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

C-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderab

(प्रविश्य ।) कञ्चुकी—कष्टं खलु सेवा ।

भेतव्यं नृपतेस्ततः सचिवतो राज्ञस्ततो वल्लभा-
दन्येभ्यश्च वसन्ति येऽस्य भवने लब्धप्रसादा विटाः ।
दैन्यादुन्मुखदर्शनापलपनैः पिण्डार्थमायस्यतः
सेवां लाघवकारिणीं कृतधियः स्थाने श्ववृत्तिं विदुः १४

(परिक्रम्यावलोक्य च ।) इदमार्यचाणक्यगृहम् । यावत्प्रविशामि । (प्रविश्यावलोक्य च ।) अहो राजाधिराजमन्त्रिणो विभूतिः । तथाहि ।

उपलशकलमेतद्भेदकं गोमयानां
बटुभिरुपहृतानां बर्हिषां स्तूपमेतत् ।
शरणमपि समिद्भिः शुष्यमाणाभिराभि-
र्विनमितपटलान्तं दृश्यते जीर्णकुड्यम् ॥ १५ ॥

धेयं विशेषणं द्विष इति षष्ठी । राक्षसं द्विषः प्रतीपं सन्तं भेत्स्यामि प्रतिकूलत्वेनापाद्य विघटयिष्यामीत्यर्थः । एष राक्षसः स्वमतेन स्वसंमत्या भेदकुशलोस्तु चन्द्रगुप्ताच्चाणक्यं भेत्स्यामीति स्वस्मिन्कुशलंमन्योस्तु न त्वस्य ममैव सामग्रीपौष्कल्यं बुद्धिबलं चास्तीति भावः । इयं नियताप्तिः । अपायाभावतः कार्यनिश्चयो नियताप्तिकेति लक्षणात् ॥ १३ ॥

कष्टमिति । सामान्ये नपुंसकम् ।

भेतव्यमिति । दैन्याद्धेतोः उन्मुखदर्शनानि च अपलपनानि च राजरहस्यगोपनानि च तैः पिण्डार्थमुदरभरणार्थमायस्यतः क्लिश्यमानस्य सेवकजनस्य सेवामित्यन्वयः । श्वविषये अपलपनं ताडनभयेन गात्रसंकोचनम् । सिषाधयिषितकार्यानुरोधादिदमाहितम् । चाणक्यमौर्ययोः कपटवैमत्यं तथ्यत्वेनैव गृह्णतः कञ्चुकिनोयं निर्वेदः ॥ १४ ॥

उपलशकलमेतदिति । त्रेताग्निसंभरणसमिन्धनाद्यर्थं शुष्कगोमयगोलकचूर्णनार्थमुपलशकलम् । उपलोपि सकलो न संगृहीत इति विभूतिनैरपेक्ष्यमस्योपलशकलजीर्णकुड्यादिभिरुक्तम् । बर्हिषां दर्भाणां स्तूपं विधननामकमुष्टिसमूहः । शरणं गृहं समिद्भारेण विनमितपटलान्तमतिजीर्णत्वाद्विभुग्नतृणमयछदिप्रान्तं । वलीकनीध्रे पटलप्रान्तेथ पटलं छदिरित्यमरः । अनेनास्याप्राप्ति-

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

C-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderab

तत्स्थाने खल्वस्य वृषलोद्यश्चन्द्रगुप्त इति । कुतः ।

स्तुवन्ति[1] श्रान्तास्याः क्षितिपतिमभूतैरपि गुणैः
प्रवाचः कार्पण्याद्यदवितथवाचोपि पुरुषाः[2] ।
प्रभावस्तृष्णायाः स खलु सकलः स्यादितरथा
निरीहाणामीशस्तृणमिव तिरस्कारविषयः ॥ १६ ॥

(विलोक्य सभयम्[3] ।) अये तदयमार्यचाणक्यास्तिष्ठति ।

यो नन्दमौर्यनृपयोः परिभूयलोक-
मस्तोदयावदिशदप्रति[4]भिन्नकालम् ।
पर्यायपातितहिमोष्[5]णमसर्वगामि
धाम्नातिशाययति धाम सहस्रधाम्नः ॥ १७ ॥

ग्रहत्वकर्मठत्वादयः श्रोत्रियगुणा उक्ताः । तथोक्तं पुरस्तात् । वंशे विशालवंशानामृषीणामिव भूयसाम् । अप्रतिग्राहकाणां यो बभूव भुवि विश्रुत इति ॥१५॥

वृषलोद्य इति । वृषलशब्देन वदितुमर्हः । सुपि क्यप् चेति क्यप् प्रत्ययः । निस्पृहत्वाद्राजानमपि तृणीकृत्य भृत्यवद्व्यपदिशतीत्यर्थः ।

तदेव विवृणोति । स्तुवन्तीति । अवितथवाचः सत्यवचनशीला अपि कार्पण्यात्प्रवाचः उद्दण्डवचनाः सन्तः अभूतैरसत्यैर्गुणैः स्तुवन्तीति यत्स खलु तृष्णायाः प्रभाव इति योजना ॥ १६ ॥

अये तदयमिति । तदयमिति कर्मधारयसमासः सोयमित्यर्थः ।

यो नन्देति । लोकं नन्दामात्यादिकं परिभूय स्वमन्त्रशक्त्या मोहयित्वा नन्दमौर्ययोरभिन्नकालं युगपदस्तोदयौ दत्तवान् । अत एव सर्वशत्रुव्यापिना स्वेन धाम्ना असर्वगामि पर्यायेण कालक्रमेण पातितं नाशितं हिममुष्णं वा येन तत्सहस्रधाम्नः सूर्यस्य धाम तेजः अतिशाययति अतिक्रामयति । धामातिशेते तेन धाम्ना स्वयं अतिशाययति । सोयमार्यश्चाणक्यस्तिष्ठतीति पूर्वेणान्वयः । अतिपूर्वकाच्छीङो हेतुमण्णिच् । अत्र लोकशब्देन लोकालोकपर्वतो लक्ष्यते । असर्वगामीत्यनेन सूर्यतेजसस्तदनतिक्रमणमुक्तम् । एवं च लोकं परिभूयातिक्रम्य नन्दमौर्ययोर्युगपदस्तोदयौ दिशच्चाणक्यतेजः लोकमनतिक्रामतोत एवासर्वगामिनः क्रमेण हिमोष्णयोरुदयास्तमयौ दिशतः सूर्यतेजसोप्यतिशयितमिति व्यतिरेकालंकारः लोकमिति श्लेषानुप्राणितः ॥ १७ ॥

---

१ स्तुवन्तः. २ कृतिनः. ३ स्वगतम्. ४ प्रतिदिशन्नवि०. ५ ०ष्णिम.

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hydera

(जानुभ्यां भूमौ निपत्य ।) जयत्वार्यः ।

चाण०—वैहीनरे किमागमनप्रयोजनम् ।

कञ्चु०—आर्य प्रणतिससंभ्रमोच्चलितभूमिपालमौलिमालामाणिक्यशकलशिखापिशङ्गीकृतपादपद्मयुगलः सुगृहीतनामधेयो देवश्चन्द्रगुप्त आर्यं[1] शिरसा प्रणम्य विज्ञापयति । अकृतक्रियान्तरा[2]यमार्यं द्रष्टुमिच्छामीति ।

चाण०—वृषलो मां द्रष्टुमिच्छति । वैहीनरे न खलु वृषलस्य श्रवणपथं गतोयं मत्कृतः कौमुदीमहोत्सवप्रतिषेधः ।

कञ्चु०—आर्य अथ किम् ।

चाण०—(सक्रोधम् ।) आः केन कथितम् ।

कञ्चु०—(सभयम्[3] ।) प्रसीदत्वार्यः । स्वयमेव सुगाङ्गप्रासादगतेन देवेनावलोकितमप्रवृत्तकौमुदीमहोत्सवं पुरम् ।

चाण०—आः ज्ञातम् । ततो भवद्भिरन्तरा प्रोत्साह्य कोपितो वृषलः । किमन्यत् ।

कञ्चु०—(भयं नाटयंस्तूष्णीमधोमुखस्तिष्ठति ।)

चाण०—अहो राजपरिजनस्य चाणक्यस्योपरि प्रद्वेषपक्षपातः । अथ क्व वृषलः ।

कञ्चु०—(भयं नाटयन् ।) आर्य सुगाङ्गगतेन देवेनाहमार्यपादमूलं प्रेषितः ।

चाण०—(उत्थाय ।) सुगाङ्गमार्गमादेशय ।

कञ्चु०—इत इत आर्यः । (उभौ परिक्रामतः ।)

कञ्चु०—एष सुगाङ्गप्रासादः । शनैरारोहत्वार्यः ।

चाण०—(नाट्येनाधिरुह्यावलोक्य च ।) अये सिंहासनमध्यास्ते वृषलः । साधु साधु ।

---

१ पादपद्मयोरार्यं प्रणिपत्य. २ क्रियान्तराणामन्तरायमन्तरेण. ३ भयं नाटयन्. ४ सुगांगप्रासाद... अधिरुह्य...

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

C-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderab

नन्दैर्वियुक्तमनपेक्षितराजराजै-[1]
रध्यासितं च वृषलेन वृषेण राज्ञाम् ।
सिंहासनं सदृशपार्थिवसंगतं च
प्रीतिं परां प्रगुणयन्ति गुणा ममैते ॥ १८ ॥

(उपसृत्य ।) विजयतां वृषलः ।

राजा०—(आसनादुत्थाय ।) आर्य चन्द्रगुप्तः प्रणमति । (इति पादयोः पतति ।)

चाण०—(पाणौ गृहीत्वा ।) उत्तिष्ठोत्तिष्ठ वत्स ।

आ शैलेन्द्राच्छिलान्तस्खलितसुरनदीशीकरासारशीता-
त्तीरान्तान्नैकरागस्फुरितमणिरुचो दक्षिणस्यार्णवस्य ।
आगत्यागत्य भीतिप्रणतनृपशतैः शश्वदेव क्रियन्तां
चूडारत्नांशुगर्भास्तव चरणयुगस्याङ्गुलीरन्ध्रभागाः ॥ १९ ॥

राजा०—आर्यप्रसादादनुभूयत एव सर्वम् । तदुपविशत्वार्यः । (उभौ यथोचितमुपविष्टौ ।)

चाण०—वृषल किमर्थं वयमाहूताः ।

राजा०—आर्यस्य दर्शनेनात्मानमनुग्राहयितुम् ।

चाण०—(सस्मितम् ।) अलमनेन प्रश्रयेण । न निष्प्रयोजनमधिकारवन्तः प्रभुभिराहूयन्ते[7] ।

नन्दैर्वियुक्तमिति । अनपेक्षितराजराजैस्तृणीकृतकुबेरैः। राज्ञां वृषेण श्रेष्ठेन। कुबेरवदतिधनाढ्यानपि नन्दान्हत्वा तत्पदे यः कश्चिदयोग्यो न स्थापितः किंतु नन्देभ्योप्यतिशयितो धीरोदात्तत्वादिमहाराजगुणोत्तरश्चन्द्रगुप्तोभिषेचितः। अतः सिंहासनं योग्यपार्थिवसंगतं जातमिति शेषः । इति स्वस्योचितकारित्वादिगुणैः स्वयमन्तस्तुष्यति । प्रीतिं परां प्रगुणयन्ति गुणा ममैत इति। एतेन नन्दोद्धारणादिसाधका मम गुणा मम प्रीतिं प्रगुणयन्ति वर्धयन्ति ।१८॥

आ शैलेन्द्रादिति । शिलान्तस्खलितेत्यादिविशेषणात् शैलेन्द्रो हिमवान्गम्यते । आ हिमाचलादासेतोश्च समागत्य सर्वे नृपतयः त्वां प्रणमन्त्वित्याशीः ॥ १९ ॥

---

१ ०वृन्दैः. २ भृशम्. ३ सिंहासनात्. ४ धुनी. ५ युष्मत्प्र०. ६ स्मितं कृत्वा. ७ तत्प्रयोजनमभिधीयताम् इत्यधिकम्.

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hydera

राजा०—आर्य कौमुदीमहोत्सवप्रतिषेधस्य किं फलमार्यः पश्यति ।

चाण०—(स्मितं कृत्वा ।) उपालब्धुं तर्हि वयमाहूताः ।

राजा०—शान्तं पापं शान्तं पापम् । न हि न हि । विज्ञापयितुम् ।

चाण०—यद्येवं तर्हि विज्ञापनीयानामवश्यं शिष्येण स्वैररुचयो[1] न निरोद्धव्याः ।

राजा०—एवमेतत्कः संदेहः । किं तु न कदाचिदार्यस्य निष्प्रयोजना प्रवृत्तिरित्यस्ति[2] नः प्रश्नावकाशः ।

चाण०—वृषल सम्यग्गृहीतवानसि[3] न प्रयोजनमन्तरा चाणक्यः स्वप्नेपि चेष्टत इति ।

राजा०—आर्य अत एव शुश्रूषा मां मुखरयति ।

चाण०—वृषल श्रूयताम् । इह खल्वर्थशास्त्रकारास्त्रिविधां सिद्धिमुपवर्णयन्ति राजायत्तां सचिवायत्तामुभयायत्तां चेति । ततः सचिवायत्तसिद्धेस्तव किं प्रयोजनान्वेषणेन । यतो वयमेवात्र नियुक्ता वर्त्स्यामः ।

राजा०—(सकोपं मुखं परावर्तयति ।)

स्मितमिति । इत्यादिदोषप्रख्यापनमपवादः । चाणक्येन स्वोपालम्भस्य दोषस्य प्रख्यापनात् ।

स्वैररुचय इति । स्वैररुचयः स्वतन्त्रा गुरवो न निर्बन्धनीया भृत्यवन्नानुयोज्या इति ।

वर्त्स्याम इति । वृतुधातोर्भविष्यति लृटि उत्तमपुरुषबहुवचनम् । न वृद्भ्यश्चतुर्भ्य इतीण्निषेधः । वृद्भ्यः स्यसनोरिति परस्मैपदम् । तत्तत्कार्यानुगुण्येन वर्तिष्यामह इत्यर्थः ॥

---

१ रुचयः स्वतंत्राः. २ रुचिः प्रवर्तिष्यत इति. ३ मदाशयमित्यधिकम्. ४ अनपेक्षमाणः. ५ प्रयोजनज्ञ०. ६ अस्मात्प्राक् तद्यथा. ७ वेत्स्यामः. ८ सकोपमिव.

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

C-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderab

(नेपथ्ये वैतालिकौ पठतः ।)

एकः[1]—

आकाशं काशपुष्पच्छविमभिभवता भस्मना शुक्लयन्ती
शीतांशोरंशुजालैर्जलधरमलिनां क्लिश्नती[2] कृत्तिमैभीम् ।
कापालीमुद्वहन्ती स्रजमिव धवलां कौमुदीमित्यपूर्वा
हास्यश्रीराजहंसा हरतु तनुरिव क्लेशमैशी शरद्वः ॥ २० ॥

अपि च ।

प्रत्यग्रोन्मेषजिह्मा क्षणमनभिमुखी रत्नदीपप्रभाणा-
मात्मव्यापारगुर्वी जनितजललवा जृम्भितैः साङ्गभङ्गैः ।
नागाङ्कं[3] मोक्तुमिच्छोः शयनमुरु फणाचक्रवालोपधानं
निद्राच्छेदाभिताम्रा चिरमवतु हरेर्दृष्टिराकेकरा वः ॥२१॥

द्वितीयः—

आकाशमिति । अपूर्वा कापि लोकोत्तरगुणाभिरामा ऐशी तनुरिव शरद्वः क्लेशं मलयकेतुराक्षसाभियोगजनितं क्लेशं हरतु। कीदृशी ईशतनुः काशपुष्पच्छविमभिभवता तच्छविसदृशेन भस्मना आकाशं शुक्लं कुर्वती शीतांशोश्चूडायां वर्तमानस्यांशुजालैर्जलधरमलिनां जलधरसदृशीं ऐभीं गजासुरसंबन्धिनीं कृत्तिं क्लिश्नती क्लिष्टां कुर्वती तन्नैल्यमभिभवन्तीत्यर्थः । कौमुदीमिव धवलां कापालीं स्रजमुद्वहन्ती शरद्विषये भस्मधवलया काशपुष्पच्छव्याकाशं शुक्लयन्तीत्यादि योज्यम् । हास्यश्रीरिव राजहंस्यो यस्यां शरदि राजहंसीव हास्यश्रीर्यस्यां तनावित्युभयत्र विग्रहः । उपमालंकारः ॥ २० ॥

प्रत्यग्रोन्मेष इति । शरदि क्षीरनिधौ शेषशयनादुत्थितस्य हरेराकेकरदृष्टिप्रतिपादकानि प्रत्यग्रेत्यादिविशेषणानि । प्रत्यग्रेण निद्राच्छेदानन्तरोदितेनोन्मेषणेनोन्मीलनेन जिह्मा कूणितप्रान्ता । स्पष्टमन्यत् । नागाङ्कं शेषपर्यङ्करूपम् । अत्र स्वभावोक्तिरलंकारः ॥ २१ ॥

आकाशमिति प्रत्यग्रोन्मेष इति चन्द्रगुप्तवैतालिकेन पठितम् । उत्तरपद्यद्वयं सत्त्वोत्कर्षस्येति भूषणाद्युपभोगेनेति च राक्षसगूढप्रणिधिना वैतालिकवेषधारिणा स्तनकलशनाम्ना चन्द्रगुप्ततेजःसमुत्तेजनार्थं पठितमिति ज्ञेयम् ।

---

१ प्रथमः. २ क्लिन्दतीम्. ३ नागाङ्कम्.

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hydera

सत्त्वोत्कर्षस्य धात्रा निधय इव कृताः केपि कस्यापि हेतो-
र्जेतारः स्वेन धाम्ना मदसलिलमुचां नागयूथेश्वराणाम् ।
दंष्ट्राभङ्गं मृगाणामधिपतय इव व्यक्तमानावलेपा
नाज्ञाभङ्गं सहन्ते नृवर नृपतयस्त्वादृशाः सार्वभौमाः ॥२२॥

अपि च ।

भूषणाद्युपभोगेन प्रभुर्भवति न प्रभुः
परैरपरिभूताज्ञस्त्वमिव प्रभुरुच्यते ॥ २३ ॥

चाण०—(आकर्ण्य स्वगतम् ।) प्रथमं तावद्विशिष्टदेवतास्तुतिरूपेण प्रवृत्तशरद्गुणप्रख्यापनमाशीर्वचनम् । इदमपरं किमिति नावधारयामि । (विचिन्त्य ।) आः ज्ञातम् । राक्षसस्यायं प्रयोगः । दुरात्मन् राक्षस[1] दृश्यसे भोः जागर्ति खलु कौटिल्यः ।

राजा०—आर्य वैहीनरे आभ्यां वैतालिकाभ्यां सुवर्णशतसहस्रं दापय ।

कञ्चु०—यदाज्ञापयति देवः । (इति उत्थाय परिक्रामति ।)

चाण०—(सक्रोधम् ।) वैहीनरे तिष्ठ न गन्तव्यम् । वृषल किमयमस्थाने महानर्थोत्सर्गः[3] ।

राजा०—(सकोपम् ।) आर्येणैवं सर्वत्र निरुद्धचेष्टाप्रसरस्य मे बन्धनमिव राज्यं न राज्यमिव ।

चाण०—वृषल स्वयमनभियुक्तानां राज्ञामेते दोषाः संभवन्ति । तद्यदि न सहसे ततः स्वयमभियुज्यस्व ।

सत्त्वोत्कर्षेति । सत्त्वोत्कर्षस्य बलातिशयस्य केपि लोकोत्तरमहिमानः कस्यापि हेतोः विपक्षक्षपणायेत्यर्थः । व्यक्तौ प्रसिद्धौ मानावलेपौ येषां ते ॥ २२ ॥ सक्रोधमित्यादि । एतदादि राजचाणक्ययो रोषसंभाषणं संफेटः । वृषलेत्यादि । स्वयमनभियुक्तानां स्वातन्त्र्यमलभमानानामेते दोषा गुरुजनगौरवाग्रहनरूपाः संभवन्ति । स्वस्वातन्त्र्यलिप्सया गुरुजनस्वातन्त्र्यं न सहन्ते इति भावः । स्वयमभियुज्यस्व स्वातन्त्र्यमवलम्बस्व ।

---

१ उपचारेण. २ राक्षसहतक. ३ अर्थव्ययः.

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

C-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderab

राजा०—एते स्वकर्मण्यभियुज्यामहे ।

चाण०—प्रियं[1] नः । वयमपि स्वकर्मण्यभियुज्यामहे ।

राजा०—यद्येवं तर्हि कौमुदीमहोत्सवप्रतिषेधस्य तावत्प्रयोजनं श्रोतुमिच्छामि ।

चाण०—वृषल कौमुदीमहोत्सवानुष्ठानस्य किं प्रयोजनमित्यहमपि श्रोतुमिच्छामि ।

राजा०—प्रथमं तावन्ममाज्ञाऽव्याघातः ।

चाण०—वृषल ममापि तवाज्ञाव्याघात एव कौमुदीमहोत्सवप्रतिषेधस्य प्रथमं प्रयोजनम् । कुतः ।

अम्भोधीनां तमालप्रभवकिसलयश्यामवेलावनाना-
मा पारेभ्यश्चतुर्णां चटुलतिमिकुलक्षोभितान्तर्जलानाम् ।
मालेवाम्लानपुष्पा तव[2] नृपतिशतैरुह्यते या शिरोभिः
सा मय्येव स्खलन्ती[3] कथयति विनयालंकृतं ते प्रभुत्वम् ॥२४॥

अथ त्वमपरमपि प्रयोजनं श्रोतुमिच्छसि तदपि कथयामि ।

एते स्वकर्मणीति । इदं गुरोरवमानने छलम् । वयमपि स्वकर्मण्यभियुज्यामह इति । स्वकर्मण्यग्निहोत्रादाविति बहिरर्थः । अनेन कपटकलहेन राक्षसवशीकरणकर्मणि व्याप्रियामह इति गूढम् । प्रथममिति । ममाज्ञाव्याघातजनितो मनस्ताप एव प्रथमफलत्वेन पर्यवसित इति सोल्लुण्ठनं वचनम् ।

इदमेव मुख्यप्रयोजनत्वेन श्लाघ्यतया त्वयानुमन्तव्यमिति समाधत्ते अम्भोधीनामिति । चटुलतिमिकुलेति अम्भोधीनां दुस्तरत्वमुक्तम् । पारेभ्यः परतीरेभ्यः आ पारान्प्राप्नुवद्भिः पारंगतैरित्यर्थः । अभिविधावाङ् । नृपतिशतैर्या त्वदाज्ञा शिरोभिरुह्यते वक्ष्यते । वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवत् । मदाशिषा मन्त्रीतिबलेन चाम्भोधिपारगानपि द्वीपाधिपानाज्ञाविधेयान्करिष्यसीत्यर्थः । सा मय्यैव स्खलति चेत्तव विनयातिशयः प्रभुत्वस्यालंकरणायैवेति भावः । इत्यादि चाणक्यवचनजातं गुरुकीर्तनं प्रसंग । गुरोः कीर्तनं गुरु बहु वा कीर्तनमित्यन्वर्थात् ॥ २४ ॥

---

१ कल्याणम. २ नत. ३ प्रथ०.

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hydera

राजा—कथ्यताम् ।

चाण०—शोणोत्तरे मद्वचनात्कायस्थमचलं ब्रूहि यत्तद्भद्रभटप्रभृतीनामितोपरागादपक्रम्य मलयकेतुमाश्रितानां लेख्यपत्रं दीयतामिति ।

प्रती०—जं अज्जो आणवेदि त्ति (निष्क्रम्य पुनः प्रविश्य ।) अज्ज इमं पत्तअम् । (क)

चाण०—(गृहीत्वा ।) वृषल दृश्यतामिदम् ।

राजा—(आत्मगतं वाचयति ।) स्वस्ति सुगृहीतनामधेयस्य देवस्य चन्द्रगुप्तस्य सहोत्थायिनां प्रधानपुरुषाणामितोपक्रम्य वध्यमलयकेतुमाश्रितानां प्रमाणलेख्यपत्रमिदम् । तत्र प्रथममेव तावद्गजाध्यक्षो भद्रभटः अश्वाध्यक्षः पुरुषदत्तः महाप्रतीहारस्य चन्द्रभानोर्भागिनेयो डिङ्गरातः देवस्य स्वजनसंबन्धी महाराजो बलदेवगुप्तः देवस्यैव कुमारसेवको राजसेनः सेनापतेः सिंहबलस्य कनीयान्भ्राता भागुरायणो मालवराजपुत्रो लोहिताक्षः क्षत्रगणमुख्यो विजयवर्मेति । एते वयं देवस्य कार्ये अवहिताः स्म इति । (प्रकाशम् ।) आर्य एतावदेतत्पत्रकम् । अथैतेषामपरागहेतून्विज्ञातुमिच्छामि ।

चाण०—वृषल श्रूयताम् । अत्र यावेतौ गजाध्यक्षाश्वाध्यक्षौ भद्रभटपुरुषदत्तनामानौ तौ खलु स्त्रीमद्यमृगयाशीलौ हस्त्यश्वावे-

---

(क) यदार्य आज्ञापयति ।। आर्य इदं पत्रकम् ।

दृश्यतामिति । रहस्यत्वाद्दृश्यतां न तु स्फुटं वाच्यतामित्यर्थः ।
कुमारसेवक इति । देवं कौमारमारभ्य सेवत इति कुमारसेवकः ।
सादरमात्मगतं वाचयित्वा बहिर्लोकान्प्रत्यवहेलयति । एतावदिति । इतोपरागादपक्रम्य विपक्षमाश्रितानां किमनेन पत्रदर्शनेनेति भावः ।

---

१ अवहितोस्मि इत्यधि०. २ तत्तावदीय०. ३ सिंहपालस्य, सिंहबलदत्तस्य. ४ श्रोतुम्.

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderabad

क्षणेनभियुक्तौ मयाधिकाराभ्यामवरोप्य स्वजीवनमात्रेणैव स्थापिता-विति[1] परपक्षे स्वेन स्वेनाधिकारेण गत्वा मलयकेतुमाश्रितौ । यावेतौ डिङ्गरातबलगुप्तौ तावप्यत्यन्तलोभाभिभूतौ[2] त्वद्दत्तं जीवनमबहु मन्यमानौ तत्र बहु लभ्यत इत्यपक्रम्य मलयकेतुमाश्रितौ । योप्यसौ भवतः कुमारसेवको राजसेन इति सोपि तव प्रसादादतिप्रभूत-कोशहस्त्यश्वं सहसैव तन्महदैश्वर्यमवाप्य पुनरुच्छेदशङ्कयापक्रम्य मलयकेतुमाश्रितः । योयमपरः सेनापतेः सिंहबलस्य कनीयान्भ्राता भागुरायणोसावपि तत्र काले पर्वतकेन सह समुत्पन्नसौहार्दस्तत्प्रीत्या च पिता ते चाणक्येन व्यापादित[3] इत्युत्पाद्य रहसि त्रासयित्वा मलयकेतुमपवाहितवान् । ततो भवदपथ्यकारिषु चन्दनदासादिषु[4] निगृहीतेषु स्वदोषाशङ्कयापक्रम्य मलयकेतुमाश्रितः । तेनाप्यसौ मम[5] प्राणरक्षक इति कृतज्ञता[6]मनुवर्तमानेनात्मनोनन्तरममात्यपदं ग्राहितः । यौ तौ लोहिताक्षविजयवर्माणौ तावप्यतिमानित्वात्स्व-दायादेभ्यस्त्वया दीयमानमसहमानौ मलयकेतुमाश्रितौ । इत्येषा-मपरागहेतवः ।

राजा०—एवमेतेषु परिज्ञातापरागहेतुषु क्षिप्रमेव कस्मान्न प्रतिविहितमार्येण ।

चाण०—वृषल न पारितं प्रतिविधातुम् ।

राजा०—किमकौशलादुत प्रयोजनापेक्षया ।

चाण०—कथमकौशलं भविष्यति । प्रयोजनापेक्षयैव ।

इत्युत्पाद्येति । तथ्यमपि तन्मिथ्यात्वेन लोकप्रत्ययनार्थं उत्पाद्येत्युक्तिः । कथमकौशलमित्यादि वचनं विरोधशमनं शक्तिः । किमकौशलादिति कार्याविरोधे पृष्टे तस्य विरोधस्य शमनात् ।

---

१ इत्यपरक्तौ. २ तावप्यतिलोभाभिभूतत्वात्त्वद्दत्तम्. ३ घातितः ४ ०दासप्रभृतिषु. ५ ममानेन प्राणाः परिरक्षिता इति. ६ पैतृकं च परिचयमित्यधिकम्०. ७ अस्मात्प्राक्-आर्य.

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hydera

राजा०—प्रयोजनमिदानीं श्रोतुमिच्छामि ।

चाण०—श्रूयतामवधार्यतां च । इह खलु विरक्तानां प्रकृतीनां द्विविधं प्रतिविधानमनुग्रहो निग्रहश्च । अनुग्रहस्तावदाक्षिप्ताधिकारयोर्भद्रभटपुरुषदत्तयोः पुनरधिकारारोपणमेव । अधिकारश्च तादृशेषु व्यसनयोर्गादनाभियुक्तेषु पुनरारोप्यमाणः सकलमेव राज्यस्य मूलं हस्त्यश्वमवसादयेत् । डिङ्गरातबलगुप्तयोरतिलुब्धयोः सकलराज्यप्रदानेनाप्यपरितुष्यतोरनुग्रहः कथं शक्यः । राजसेनभागुरायणयोस्तु धनप्रणाशभीतयोः कुतोनुग्रहस्यावकाशः । लोहिताक्षविजयवर्मणोरपि दायादमसहमानयोरतिमानिनोः कीदृशोनुग्रहः प्रीतिं जनयिष्यतीति परिहृतः पूर्वः पक्षः । उत्तरोपि खलु वयमचिरादधिगतनन्दैश्वर्याः सहोत्थायिनं प्रधानपुरुषवर्गमुग्रेण दण्डेन पीडयन्तो नन्दकुलानुरक्तानां प्रकृतीनामविश्वास्या एव भवाम इत्यतः परिहृत एव । तदेवमनुगृहीतास्मत्पक्षो राक्षसोपदेशप्रवणो महीयसा म्लेच्छबलेन परिवृतः पितृवधामर्षी पर्वतकपुत्रो मलयकेतुरस्मानभियोक्तुमुद्यतः । सोयं व्यायामकालो नोत्सवकाल इति दुर्गसंस्कारे प्रारब्धव्ये किं कौमुदीमहोत्सवेनेति प्रतिषिद्धः ।

राजा०—आर्य बहु प्रष्टव्यमत्र ।

चाण०—वृषल विश्रब्धं पृच्छ । ममापि बह्वाख्येयमत्र ।

राजा०—सोप्यस्य सर्वस्यानर्थस्य हेतुर्मलयकेतुः कस्मादपक्रामन्नुपेक्षितः ।

चाण०—वृषल अनुपेक्षणे द्वयी गतिः निगृह्येत वा प्रतिश्रुतं राज्यार्द्धं प्रतिपाद्येत वा । निग्रहे तावत्पर्वतकोस्माभिरेव

---

१ अप्रतिविधानप्रयोजनम्. २ अस्मात्प्राक्-राजा—उभयमपि क्रियते । कथ्यताम् चाण०—वृषल—इत्यधिकम्. ३ तद्यथानुग्रहो. ४ दोषा. ५ लुब्धप्रकृत्योः. ६ कर्तुं शक्यते. ७ दायादमानप्रदानपीडितयोर्मानमप्यपमानं मन्यमानयोरत्यन्तमानिनोः ८ मर्षितः. ९ ०स्यैव. १० मलयकेतोरपक्रमणानु०.

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

C-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderab

व्यापादित इति कृतघ्नतायाः स्वहस्तो[1] दत्तः स्यात् । प्रतिश्रुतराज्यार्द्धप्रतिपादनेपि पर्वतकविनाशः केवलं कृतघ्नतामात्रफलः स्यादिति मलयकेतुरपक्रामन्नुपेक्षितः ।

राजा०—अत्र तावदेवम् । राक्षसः पुनरिहैव वर्तमान आर्येणोपेक्षित इत्यत्र किमुत्तरमार्यस्य ।

चाण०—राक्षसोपि[2] स्वामिनि स्थिरानुरागित्वात्सुचिरमेकत्र[3] वासाच्च शीलज्ञानां नन्दानुरक्तानां प्रकृतीनामत्यन्तविश्वास्यः प्रज्ञापुरुषकाराभ्यामुपेतः सहायसंपदाभियुक्तः कोशवानि[4]हैवान्तर्नगरे वर्तमानः खलु महान्तमन्तःकोपमुत्पादयेत् । दूरीकृतस्तु बाह्यकोप[5]मुत्पादयन्नपि कथ[6]मप्युपायैर्वशयितुं शक्य इत्ययमत्रस्थ एव हृदयेशयः शङ्कुरिवोद्धृत्य दूरीकृतः ॥

राजा०—आर्य कस्माद्विक्रम्य न गृहीतः ।

चाण०—राक्षसः[7] खल्वसौ । विक्रम्य गृह्यमाणो युष्मद्बलानि बहूनि नाशयेत्स्वयं वा विनश्येत् । एवं सत्युभयथापि दोषः । पश्य ।

कृतघ्नतायाः स्वहस्त इति । कृतघ्नता दृढा स्यात् । तथा च राक्षसोपरि पातितं तदयशः परिहृतं स्यात् । तच्चानिष्टम् । राज्यार्द्धप्रदाने तव कृत्स्ननन्दराज्यलाभार्थमुपांशुकृतोपि पर्वतकवधो व्यर्थः स्यात् । कृतघ्नतामात्रं फलं यस्य तथोक्तः केवलं स्यात् । किं तया राक्षससाचिव्यलाभविकलया कृतघ्नतया फलम् । अतो मलयकेतूपेक्षणमेव वरम् । अनया प्रकृतया राजकार्यसंविधानप्रणाल्या राक्षसोपसंग्रहसाधकमित्याशयः । कृतघ्नतामात्रफलः स्यादिति । तव संपूर्णनन्दराज्यफलो न स्यादिति भावः।

अत्र तावदेवमिति । अत्र मलयकेतूपेक्षणे तावदेवमुत्तरं भवतु । राक्षसोपेक्षणं तु सर्वथानुचितामिति राक्षसपक्षपातं दर्शयन्निवाह । अत्रेत्यादि ।

---

१ स्वयं हस्तः. २ वृषल, रा० ३ एवात्र. ४ कोषबलवान्. ५ बाह्यार्थं विकुर्वन्नपि. ६ न दुःखसाध्यो भविष्यतीत्यतोपक्रामन्नुपेक्षितः। राजा—तत्किमर्थमिहस्थ एवोपायैर्नोपक्रान्तः ॥ चाण० । अथ कथमपक्रान्तो भविष्यति । ननूपायैरेवासौ हृदयेशयः शङ्कुरिवोद्धृत्य दूरीकृतः दूरीकरणस्य चोक्तं प्रयोजनम्. ७ अस्मात्प्राक्—वृषल.

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hydera

स हि भृशमभियुक्तो[1] यद्युपेयाद्विनाशं[2]
नन्वु वृषल वियुक्तस्तादृशेनापि पुंसा ।
अथ तव बलमुख्यान्घातयेत्सापि पीडा
वनगज[3] इव तस्मात्सोऽभ्युपायैर्विनेयः ॥ २५ ॥

राजा०—न शक्नुमो वयमार्यस्य मतिमतिशयितुम् । सर्वथा अमात्यराक्षस एवात्र प्रशस्यतरः ।

चाण०—(सक्रोधम् ।) न भवानिति वाक्यशेषः । मा तावत् । भो वृषल तेन किं कृतम् ॥

राजा०—यदि न ज्ञायते तदा श्रूयताम् । तेन खलु महात्मना

लब्धायां पुरि यावदिच्छमुषितं कृत्वा पदं नो गले
व्याघातो जयघोषणादिषु बलादस्मद्बलानां कृतः ।
अत्यर्थं विपुलैः स्वनीतिविभवैः संमोहमापादिता
विश्वास्येष्वपि विश्वसन्ति मतयो न स्वेषु वर्गेषु[4] नः ॥ २६ ॥

न शक्नुम इति । मया क्वचित्कार्यविरोधे पृष्टे मतिबलेन केवलं समाधत्से राक्षसोपेक्षणं तु सर्वथानुचितमिति भावः ।

न भवानिति । वाक्यशेषो मास्तु नाम । तस्मिन्को गुणो दृष्ट इति पृच्छति । मा तावदिति ।

लब्धायामिति । अस्यायमर्थः । अस्माभिर्निरुद्धासारप्रसारतया बलवदुपनिरुद्धं पुरमसुरक्षं पश्यन्नभयमस्मत्तो याचमान इव पुरमस्मदधीनं कर्तुमस्मद्बलान्यन्तः प्रवेश्याभिलब्धायां वशीकृतायां पुर्यस्मदीयजयापादनघोषणाय प्रवृत्तान्यपि तानि बलानि बलाद्व्याहत्य निगृह्य बहिः स्थितान्बलवतोऽप्यस्मानगणयन्नस्मदुपांशुवधाय विषकन्यानियोजनकूटतोरणशयनगृहनिर्माणादिस्वकार्यसाधनपर्यन्तमन्तर्नगर एव कंचित्कालं स्वच्छन्दमुषितवान् । अनन्तरमुपांशु सुरङ्गया सर्वार्थसिद्धिमपवाह्य स्वयमपि निर्गत्य बहिः सुहृद्बलमुत्थाप्य पुनरप्यस्मानभियोक्तुमुद्यतः । एवं स्वनीतिविभवैरनेन संमोहिता अस्मन्मतयो विश्वास्येष्वपि जीवसिद्धिभागुरायणप्रभृतिषु स्वेषु वर्गेषु न विश्वसन्ति यतो वयं तानपि पुरान्निःसारितवन्त इत्यहो मतिमानतिशूरः साहसी महात्मा राक्षस इति ॥ २६ ॥

---

१ उपयुक्त. २ नाशयेत्. ३ नवगज. ४ वर्ग्येषु.

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

C-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderab

चाण०—(विहस्य।) एतत्कृतं राक्षसेन[1]। वृषल मया पुनर्जीर्णं नन्दमिव भवन्तमुद्धृत्य भवानिव भूतले मलयकेतू राजाधिराजपदे नियोजित इति।

राजा०—अन्येनैवेदमनुष्ठितं किमत्रार्यस्य।

चाण०—हे मत्सरिन्।

आरुह्यारूढकोपस्फुरणविषमिताग्राङ्गुलीमुक्तचूडां
लोकप्रत्यक्षमुग्रां सकलरिपुकुलोत्सादद्दीर्घां प्रतिज्ञाम्।
केनान्येनावलिप्ता नवनवतिशतद्रव्यकोटीश्वरास्ते
नन्दाः पर्यायभूताः पशव इव हताः पश्यतो राक्षसस्य ॥२७॥

अपि च।

गृध्रैराबद्धचक्रं वियति विचलितैर्दीर्घनिष्कम्पपक्षै-
र्धूमैर्ध्वस्तार्कभासां सघनमिव दिशां मण्डलं दर्शयन्तः।
नन्दैरानन्दयन्तः पितृवननिलयान्प्राणिनः पश्य चैतान्-
निर्वान्त्यद्यापि नैते स्रुतबहलवसावाहिनो हव्यवाहाः ॥२८॥

विहस्येत्यादि। इदं राक्षसनीतिविभवाधिक्षेपार्थं सोत्प्रासवचनं स्वशक्तिशंसनं व्यवसायः। नन्दोद्धरणमौर्याधिराज्यस्थापनहेतोः स्वशक्तेः प्रशंसनात्।

अन्येनैवेदमिति। इदं नन्दोद्धरणमित्यर्थः। इयं गुरुतिरस्कृतिर्द्रवः।

हे मत्सरिन्निति। मत्सरः परोत्कर्षासहनम्।

आरुह्यारूढेति। प्रवृद्धकोपावेशेन विषमिताभिर्विसंष्ठुलं प्रचलिताभिरग्राङ्गुलीभिरङ्गुल्यग्रैर्मुक्तचूडा शिखा यस्याम्। सकलानां रिपूणामुत्सादनाय कालविलम्बात्प्रतिज्ञाया दीर्घत्वम् ईदृशीमुग्रां प्रतिज्ञामारुह्य कृत्वा केनान्येन नन्दाः पर्यायभूता एकस्यां तस्यां दामनिबद्धाः पशव इव क्रमेण हता इत्यन्वयः। पश्यतो राक्षसस्य पश्यन्तं राक्षसमनादृत्येत्यर्थः। षष्ठी चानादर इति षष्ठी ॥ २७ ॥

गृध्रैरिति। वियति आबद्धचक्रं विरचितमण्डलं यथा तथा विचलितैर्दीर्घनिष्कम्पाः पक्षा येषां तैर्गृध्रैरेव धूमैरिति व्यस्तरूपकम्। चितानीनां ज्वलद-

---

१ एतदनन्तरं-राजा-अथ किम्। एतत्कृतममात्यराक्षसेन। चाण०—वृषल.
२ च्छेद.

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hydera

राजा—अन्येनैवेदमनुष्ठितम् ।

चाण०—आः केन ।

राजा—नन्दकुलविद्वेषिणा दैवेन ।

चाण०—दैवमविद्वांसः प्रमाणयन्ति ।

राजा—विद्वांसोऽप्यविकत्थना भवन्ति ।

चाण०—(सकोपम्[1]) वृषल भृत्यमिव मामारोढुमिच्छसि ।

शिखां मोक्तुं बद्धामपि पुनरयं धावति करः
(भूमौ पादं प्रहृत्य[2] ।)
प्रतिज्ञामारोढुं पुनरपि चलत्येष चरणः ।
प्रणाशान्नन्दानां प्रशममुपयातं त्वमधुना
परीतः कालेन ज्वलयसि मम[3] क्रोधदहनम् ॥ २९ ॥

राजा—(सावेगमात्मगतम्[4] ।) अये कथं सत्यमेवार्यः कुपितः। तथाहि ।

ङ्गारमात्रशेषतया सहजधूमाभावात् गृध्रा एव धूमत्वेन निरूपिताः । तैर्गृध्रधूमैर्ध्वस्तार्कभासां तिरोहितसूर्यतेजसां दिशां मण्डलं सघनमिव मेघमण्डलप्रच्छादितमिवेत्युत्प्रेक्षा दर्शयन्तः वहलवसावशेषैर्नन्दैः श्मशाननिलयान्प्रेतवृकादीन् एतान्प्राणिनः प्रीणयन्तः एते परितः श्मशानेषु दृश्यमाना हव्यवाहा अद्यापि न निर्वान्ति न शाम्यन्ति । पश्य चेति वाक्यार्थः कर्म । अतिक्रान्तेपि विषये रोषावेशवशादेतानेत इति च बुद्धौ प्रत्यक्षीकृत्य निर्देशः । नन्दकुलनिर्दहनक्रोधोद्यापि न शान्त इत्यर्थः । अयं वधरूपो विद्रवः ।। २८ ॥

आः केनेति । इयं तर्जनरूपा द्युतिः । नन्दकुलविद्वेषिणा दैवेनेति । एतदादि क्रोधसंरब्धयोरन्योन्याधिक्षेपे विरोधनम् । आरोढुमिच्छसीति । अधिक्षेप्तुं प्रवर्तसे इत्यर्थः ।

शिखामिति । तीर्णप्रतिज्ञत्वाद्बद्धुमिष्टामपि न बध्नामीत्यर्थः । शिखाया अद्यापि न बद्धत्वान्निर्वहणान्ते भंत्स्यमानत्वात् । तीर्णप्रतिज्ञेन मया केवलं बध्यते शिखेति वक्ष्यति । प्रतिज्ञामारोढुमिति । कालेन मृत्युना परीतः वशीकृत इवेति लुप्तोपमा न तु त्वं कालपरीतः चिरजीवित्वेन वर्धिष्णुत्वादिति भावः । अत्र वीरो रसः स्थायी क्रोधेनानुभावेन पौष्कल्यं नीतः ॥ २९ ॥

अये कथं सत्येमवार्यः कुपित इति । मया तदाज्ञयैव कार्यानुरोधकैतवेन कोपितोपीति शेषः ।

---

१ कोपं नाटयन्. २ पादप्रहारं दत्वा. ३ पुनः ४ सोद्वेगम्.

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

C-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderab

संरम्भोत्स्पन्दिपक्ष्मक्षरदमलजलक्षालनक्षामयापि
भ्रूभङ्गोद्भेदधूमं ज्वलितमिव पुरः पिङ्गया नेत्रभासा ।
मन्ये रुद्रस्य रौद्रं रसमभिनयतस्ताण्डवेषु स्मरन्त्या
संजातोग्रप्रकम्पं कथमपि धरया धारितः पादघातः ॥३०॥

चाण०—(कृतककोपं संहृत्य ।) वृषल वृषल अलमुत्तरोत्तरेण । यद्यस्मत्तो गरीयान्राक्षसोवगम्यते तदिदं शस्त्रं तस्मै दीयताम् । (इति शस्त्रमुत्सृज्योत्थाय चाकाशे लक्ष्यं बद्ध्वा स्वगतम् ।) राक्षस राक्षस एष भवतः कौटिल्यबुद्धिविजिगीषोर्बुद्धेः प्रकर्षः ।

चाणक्यतश्चलितभक्तिमहं सुखेन
जेष्यामि मौर्यमिति संप्रति यः प्रयुक्तः ।
भेदः किलैष भवता सकलः स एव
संपत्स्यते शठ तवैव हि दूषणाय ॥ ३१ ॥

(इति निष्क्रान्तः ।)

राजा—आर्य वैहीनरे अतःप्रभृत्यनादृत्य चाणक्यं चन्द्रगुप्तः स्वयमेव राज्यं करिष्यतीति गृहीतार्थाः क्रियन्तां प्रकृतयः ।

कञ्चु०—(आत्मगतम्) कथं निरुपपदमेव चाणक्यमिति नार्यचाणक्यमिति । हन्त संगृहीतोधिकारः । अथ वा न खल्वत्र वस्तुनि देवदोषः । कुतः ।

संरम्भोत्स्पन्दीति । संरम्भेण क्रोधावेशेनोत्स्पन्दीन्युच्चलितानि पक्ष्माणि यस्याः । अत एव क्षरता गलतामलजलेन क्रोधाश्रुणा यत्क्षालनं तेन क्षामया रूक्षयापि क्रोधावेशात्पिङ्गयारुणया नेत्रभासा कर्त्र्या भ्रूभङ्गोद्भेदः क्रोधजनितभ्रूविकारविशेषः स एव धूमो यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा पुरोभागे ज्वलितमिव दीप्तमिव । भावे क्तः । वह्नेर्ज्वलदवस्थायां धूम उद्गच्छतीति वस्तुस्थितिः । ताण्डवेषु पुरुषकर्तृकनृत्यविशेषेषु रौद्रं रसमभिनयतः अभिनीय दर्शयतः रुद्रस्य स्मरन्त्या । अधीगर्थदयेशां कर्मणीति षष्ठी । धरया पृथिव्या संजातोग्रप्रकम्पं यथा तथा कथमपि कृच्छ्रादार्यस्य पादघातो धारित इत्यन्वयः । रौद्रताण्डवकारिणो रुद्रस्य पादघात इवातिक्रूरश्चाणक्यपादघात इति रौद्रो रसः । वीररसोङ्गम् । इयमुद्वेजनरूपा द्युतिः ॥ ३० ॥

चाणक्यत इति । दूषणायानिष्टायेत्यर्थः । इदं स्वगुणाविष्करणं विचलनम् ॥ ३१ ॥

---

१ ०म्भास्पन्दि. २ तोदग्रक. ३ ०वरीयान्०. ४ स्व० ५ वत. ६ राज्यकार्याणि, राजा कार्याणि. ७ संहृताधिकारः. ८ देवं दोषणावगन्तुमर्हामि.

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderabad

स दोषः सचिवस्यैव यदसत्कुरुते नृपः ।
याति यन्तुः प्रमादेन गजो व्यालत्ववाच्यताम् ॥ ३२ ॥

राजा—आर्य किं विचारयसि ।

कञ्चु०—देव न किंचित् । दिष्ट्या देव इदानीं देवः संवृत्तः ।

राजा—(आत्मगतम् ।) एवमस्मासु गृह्यमाणेषु स्वकार्यसिद्धिकामः सकामो भवत्वार्यः । (प्रकाशम् ।) शोणोत्तरे अनेन शुष्ककलहेन शिरोवेदना[1] मां बाधते । शयनगृहमादेशय ।

प्रती०—एदु एदु देवो । (क)

राजा०—(आत्मगतम् ।)

आर्याज्ञयैव मम लङ्घितगौरवस्य
बुद्धिः प्रवेष्टुमिव भूविवरं प्रवृत्ता ।
ये सत्यमेव हि[2] गुरूनतिपातयन्ति
तेषां कथं नु हृदयं न भिनत्ति लज्जा ॥ ३३ ॥

इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।

तृतीयोऽङ्कः ।

(क) एतु एतु देवः ।

स दोष इति । नृपः सचिवमसत्कुरुते नाद्रियते । आदरानादरयोः सदसती । इति यत्स सचिवस्यैव दोषः न नृपस्य । व्यालत्वेन दुष्टगजत्वेन गजः वाच्यतां निन्द्यतां यन्तुः प्रमादेनैव याति न स्वतः । यन्ता शिक्षणेवहितश्चेद्गजोपि विनीतो वशीभवतीत्यर्थः ॥ ३२ ॥

एवमिति । एवमावयोः कृतेपि विरोधे लोकैस्तथ्यत्वेन गृहीते आर्यचिकीर्षितो मलयकेतुराक्षसयोर्विरोधः सुष्ठु संपत्स्यत इति भावः । इदं सिद्धवद्भाविश्रेयःकथनं प्ररोचना ।

आर्याज्ञयैवेति । भूविवरं प्रवेष्टुं लज्जातिशयेन स्वविलयमभ्युपगन्तुमिव प्रवृत्तेत्यर्थः । इत्थमत्र नियताप्तिः प्रदर्शिता ॥ ३३ ॥

इति श्रीत्र्यम्बकयज्वप्रभुवर्याश्रितढुण्ढिराजव्यासयज्वाविरचिते मुद्राराक्षसनाटकव्याख्याने तृतीयोऽङ्कः समाप्तः ।

---

१ शिरोव्यथा. २ न गुरून्प्रतिमानयन्ति.

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

C-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderab

चतुर्थोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशत्यध्वगवेषः पुरुषः ।)

पुरु०—ही हीमाणहे हीमाणहे । (क)

राअणिओओ महिओ को णाम गआगअमिह करेइ ।
अट्ठाणगमणगुव्वी पहुणो अण्णा जइ ण होइ ॥ १ ॥ (ख)

जाव अमच्चरक्खसस्स एदं गेहं गच्छामि । (श्रान्तवत्परिक्रम्य ।) [1]को एत्थ दुवारिआणं । णिवेदेह भट्टिणो अमच्चरक्खसस्स एसो करभओ तुवरन्तो पाटलिपुत्तआदो आगदोत्ति । (ग)

(प्रविश्य ।) दौवारिकः—भद्द मा उच्चं मन्तेहि । एसो [2]अमच्चो कज्जचिन्ताजणिदेण जाअरेण समुप्पण्णसीसवेअणो अज्जवि सअणं[3] ण मुञ्चदि । ता चिट्ठ मुहुत्तअं । लद्धावसरो तुह आअमणं णिवेदेमि । (घ)

(क) आश्चर्यमाश्चर्यम् ।

(ख) राजनियोगो महीयान्को नाम गतागतमिह करोति ।
अस्थानगमनगुर्वी प्रभोराज्ञा यदि न भवति ॥ १ ॥

(ग) यावदमात्यराक्षसस्यैतद्गेहं गच्छामि । कोत्र दौवारिकाणाम् । निवेदय भर्तुरमात्यराक्षसस्य एष करभकः त्वरयन्पाटलिपुत्रादागत इति ।

(घ) भद्र मा उच्चैः मन्त्रय । एषोमात्यः कार्यचिन्ताजनितेन जागरेण समुत्पन्नशीर्षवेदनोद्यापि शयनं न मुञ्चति । तस्मात्तिष्ठ मुहूर्तम् । लब्धावसरस्तव आगमनं निवेदयामि ।

अथ चतुर्थेऽङ्के राक्षसचारसंवादरूपालपा कथा प्रकरी कथ्यते । हीहीमाणहे इति । अयं निपातसमुदाय आश्चर्यद्योतकः । जोअणसअसमहिअं इति क्वचित्प्रथमपादे पाठः । योजनशतसमधिकं यथा तथेति क्रियाविशेषणम् । अस्थानगमन इति । अस्थाने अकाण्डे एव गमने प्रस्थानविषये गुर्वी, अनतिक्रमणीया ॥ १ ॥

---

१ भोः को. २ एसो क्खु भट्टा अमच्चरक्खसो. ३ ०सअं.

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hydera

पुरु०—भद्दमुह तह करेहि । (क)

(ततः प्रविशति शयनगृहगत आसनस्थः शकटदासेन सह सचिन्तो राक्षसः ।)

राक्ष०—(आत्मगतम् ।)

मम विमृशतः कार्यारम्भे विधेरविधेयता-
मपि च कुटिलां कौटिल्यस्य प्रचिन्तयतो मतिम् ।
अथ च विहिते मत्कृत्यानां निकाममुपग्रहे
कथमिदमिहेत्युन्निन्द्रस्य प्रयात्यनिशं निशा ॥ २ ॥

अपि च ।

कार्योपक्षेपमादौ तनुमपि रचयंस्तस्य विस्तारमिच्छ-
न्बीजानां गर्भितानां फलमतिगहनं गूढमुद्भेदयंश्च ।
कुर्वन्बुद्ध्या विमर्शं प्रसृतमपि पुनः संहरन्कार्यजातं ।
कर्ता वा नाटकानामिममनुभवति क्लेशमस्मद्विधो वा॥३॥

(क) भद्रमुख तथा कुरु ।

ममेति । मम कार्यारम्भे कार्यारम्भप्रभृति विधेर्दैवस्याविधेयतां प्रतिकूलतां विमृशतः मत्कृत्यानां विषकन्यादिकपटकार्याणामुपग्रहे निरोधे अन्यथाभावे कथमिदमिह राजकार्ये भविष्यतीत्युन्निद्रस्यानिशं निशा प्रयातीत्यन्वयः ॥२॥

कविरत्राद्भुततरनीतिविषयकस्वसंविधानक्लेशं राक्षसवचनव्याजेन प्रस्तौति कार्योपक्षेपमिति । कार्योपक्षेपं बीजन्यासं तनुं स्तोकोद्दिष्टमादौ मुखसंधौ रचयंस्तस्य बीजस्य विस्तारं व्यक्तिं प्रतिमुखसंधाविच्छन्कुर्वन् गर्भितस्य दृष्टनष्टस्य बीजस्य गहनं फलं गूढं यथा तथा गर्भसंधावुद्भेदयन् अन्विष्यन्विमर्शसंधौ तस्यैव बीजस्य बुद्ध्या विमर्शमनुसंधानं कुर्वन् प्रसृतमपि यथायथं विप्रकीर्णमपि कार्यजातं मुखसंध्याद्यर्थजातं निर्वहणसंधौ संहरन्नैकार्थ्यमुपनयन्नाटकानां कर्ता वा तथा आदौ गूढमारब्धं राजकार्यजातं अन्तरान्तरा विस्तारयन्गर्भितानां गूढानां बीजानां मन्त्राणां फलं साध्यं मुहुरुद्भेदयन् उन्नयन् बुद्ध्या विमृशंश्च आयतौ प्रसृतं शुभोदर्कं संहरन्नुपसंहरन् अस्मद्विधो मंत्री वा महान्तमायासमनुभवतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

---

१ प्रयाति, निशाः

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

C-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderab

तदपि नाम दुरात्मा चाणक्यबटुः——

(उपसृत्य ।) **दौवारिकः।** जेदु । (क)

राक्ष०—अतिसंधातुं शक्यः स्यात् ।

दौवा०—अमच्चो । (ख)

राक्ष०—(वामाक्षिस्पन्दनं सूचयित्वा आत्मगतम् ।) दुरात्मा चाणक्यबटुर्जयत्वतिसंधातुं शक्यः स्यादमात्य इति वागीश्वरी वामाक्षिस्पन्दनेन प्रस्तावगता प्रतिपादयति । तथापि नोद्यमस्त्याज्यः । (प्रकाशम् ।) भद्र किमसि वक्तुकामः ।

दौवा०—अमच्च करभओ[1] दुआरे चिट्ठदि । (ग)

राक्ष०—शीघ्रं[2] प्रवेशय ।

दौवा०—तह । (इति निष्क्रम्य पुरुषमुपसृत्य ।) भद्द[3] उपसप्प अमच्चम् । (घ)

(इति निष्क्रान्तः[4] ।)

कर०—(उपसृत्य ।) जेदु[5] अमच्चो । (ङ)

राक्ष०—भद्र[6] उपविश ।

(क) जयतु । (ख) अमात्यः ।
(ग) अमात्य करभको द्वारि तिष्ठति ।
(घ) तथा । भद्र उपसर्प अमात्यम् ।
(ङ) जयत्वमात्यः ।

वागीश्वरीति । वागीश्वरी उपश्रुतिरूपा वामाक्षिस्पन्दनेन प्रस्तावं संवादं गता प्राप्ता सती पूर्वोक्तमर्थं सूचयतीत्यर्थः । इदं कार्यसंग्रहणमादानं नाम विमर्शसंधेरन्त्यमङ्गम् । चाणक्यकर्तृकस्य राक्षसातिसंधानरूपस्य कार्यस्य राक्षसेनैव दुरुपश्रुतिदुःशकुनप्रतिपादनद्वारा संग्रहणात् ।

---

१ एसो क्खु कर०. २ अविलम्बितं; अवारितम्. ३ भद्द एसो क्खु अमच्चो चिट्ठदि ता. ४ दौवारिकः इत्यधिकम्. ५ जयदु जयदु. ६ (नाट्येनावलोक्य ।) करभक स्वागतम् । उपविश्यताम्.

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hydera

कर०—जं अमच्चो आणवेदि । (इति भूमावुपविष्टः ।)(क)

राक्ष०—(आत्मगतम् ।) कस्मिन्प्रयोजने मयायं प्रहित इति प्रयोजनानां बाहुल्यान्न खल्ववधारयामि ।

(इति चिन्तां नाटयति ।)

(ततः प्रविशति वेत्रपाणिर्द्वितीयः पुरुषः ।)

पुरु०—ओसलेह ओसलेह अज्जा । अवेह अवेह माणवा । किं ण पेक्खह । (ख)

दूले पच्चासत्ती दंसणं वि दुल्लहमधण्णेः ।
कल्लाणकुलहराणं देआणं विअ मणुस्सदेआणं ॥ ४ ॥ (ग)

(आकाशे ।) अज्जा किं भणाह किं णिमित्तं ओसालणं करिअदित्ति । अज्जा एसो क्खु कुमालो मलयकेदू समुप्पण्णसीसवेअणं अमच्चरक्खसं पेक्खिदुं इदो एव आअच्छदि । ता ओसालणा करीअदि । (इति निःष्क्रान्तः पुरुषः ।) (घ)

(क) यदमात्य आज्ञापयति ।
(ख) अपसरत अपसरत आर्याः । अपेत अपेत मानवाः । किं न पश्यथ ।
(ग) दूरे प्रत्यासत्तिर्दर्शनमपि दुर्लभमधन्यैः ।
कल्याणकुलधराणां देवानामिव मनुष्यदेवानाम् ॥ ४ ॥
(घ) आर्याः किं भणथ किं निमित्तमपसारणा क्रियते इति । आर्याः एष

आत्मगतमिति । राक्षसकरभकसंवादावसरे भागुरायणेन मलयकेतुमतिसंधातुं तयोः प्रवेशावसरदानाय राक्षसचिन्तानाटनं कविनोपनिबद्धमिति द्रष्टव्यम् । इदमङ्कावतरणम् । अत्र राक्षसं प्रति करभकेण वक्ष्यमाणस्य मौर्यचाणक्ययोर्मिथो विरोधस्य पूर्वकार्यानुसंगतत्वात् । लक्षणं तु पूर्वमेवोक्तम् । यत्र स्यादुत्तराङ्कार्थ इत्यादिना ।

राज्ञो गमनत्वरासंभ्रमादपसरतापसरतेति पुनरुक्तिः ।

कल्याणकुलधराणामिति ॥ कल्याणकुलं धरन्तीति कल्याणकुलधराः महोन्नतवंशाः मनुष्यदेवाः राजानः । देवास्तु कल्याणः सुवर्णमयः कुलधरः कुलपर्वतो मेरुर्येषां तथोक्ताः ॥ ४ ॥

आकाशेति । आकाशलक्षणं पूर्वमुक्तम् ।

१ कार्याणाम्. २ देवाणं च भूमिदेवाणम्. ३ देक्खि.

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderabad

(ततः प्रविशति भागुरायणेन कञ्चुकिना चानुगम्यमानो मलयकेतुः ।)

मल०—(निश्वस्यात्मगतम् ।) अद्य दशमो मासस्तातस्योपरतस्य न चास्माभिर्वृथापुरुषाभिमानमुद्वहद्भिस्तमुद्दिश्य तोयाञ्जलिरप्यावर्जितः । प्रतिज्ञातमेतत्पुरस्तात् ।

वक्षस्ताडनभिन्नरत्नवलयं भ्रष्टोत्तरीयांशुकं
हा हेत्युच्चरितार्तनादकरुणं भूरेणुरूक्षालकम् ।
तादृङ्मातृजनस्य शोकजनितं संप्रत्यवस्थान्तरं
शत्रुस्त्रीषु मया विधाय गुरवे देयो निवापाञ्जलिः॥ ५॥

किमत्र बहुना ।

उद्यच्छता धुरमकापुरुषानुरूपां
गन्तव्यमाजिनिधनेन पितुः पथा वा ।
आच्छिद्य वा स्वजननीजनलोचनेभ्यो
नेयो मया रिपुवधूनयनानि बाष्पः ॥ ६ ॥

(प्रकाशम्) आर्य जाजले उच्यन्तामस्मद्वचनादनुयायिनो राजानः एक एवाहममात्यराक्षसस्यातर्कितगमनेन प्रीतिमुत्पादयितुमिच्छामि । तत्कृतमनुगमनक्लेशेनेति ।

खलु कुमारो मलयकेतुः समुत्पन्नशीर्षवेदनममात्यराक्षसं प्रेक्षितुमित एवागच्छति । तस्मादपसारणा क्रियते ।

वक्ष इति । निवापाञ्जलिः श्राद्धतर्पणमिति भावः । पितृदानं निवापः स्यादिति त्रिकाण्डी । वक्षस्ताडनेत्यादिं जातिवर्णनम् ॥ ५ ॥

उद्यच्छतेति । उद्यच्छतेत्यत्र यद्यपि समुदाङ्भ्यो यमोग्रन्थे इत्यात्मनेपदेन भवितव्यं तथापि स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले इत्यतः सूत्रात्कर्त्रभिप्राय इत्युनुवर्तनात्स्वपौरुषोद्यमनक्रियाफलस्य स्वजननीजनलोचनबाष्पापनयनस्य रिपुवधूलोचनगामित्वाभिप्रायेण परस्मैपदं कविना प्रयुक्तमित्यवधार्य संतोष्टव्यं वैय्याकरणवर्यैः । आच्छिद्यापनीय रिपुवधेन तन्नयनबाष्प उत्पादिते स्वजननीजनदुःखमपमार्जितप्रायं स्यादित्यर्थः । सुगममवशिष्टम् ॥ ६ ॥

कृतमिति । कृतमित्यव्ययं अलमित्यर्थे ।

---

१ अस्मात्प्राक्—अथवा.

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudah Penna

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hydera

कञ्चु०——(इति परिक्रम्याकाशे ।) भो भो राजानः कुमारः समाज्ञापयति न खल्वहं केनचिदनुगन्तव्य इति । (विलोक्य सहर्षम् ।) कुमारस्याज्ञानन्तरमेव सर्वे राजानः प्रतिनिवृत्ताः । पश्यतु कुमारः।

सोत्सेधैः[२] स्कन्धदेशैः खरतरकविकाकर्षणात्यर्थभुग्नै-
रश्वाः कैश्चिन्निरुद्धाः खमिव खुरपुटैः खण्डयन्तः पुरस्तात्।
केचिन्मातङ्गमुख्यैर्विहतजवतया मूकघण्टैर्निवृत्ता
मर्यादां भूमिपाला जलधय इव ते देव नोल्लङ्घयन्ति ॥७॥

मल०——आर्य त्वमपि सपरिजनो निवर्तस्व । भागुरायण एको मामनुगच्छतु ।

कञ्चु०——तथा । (इति सपरिजनो निष्क्रान्तः ।)

मल०——सखे भागुरायण विज्ञप्तोहमिहागच्छद्भिर्भद्रभटप्रभृतिभिर्यथा न वयममात्यराक्षसद्वारेण कुमारमाश्रयणीयमाश्रयामहे किंतु कुमारस्य सेनापतिं शिखरकमुरीकृत्य दुष्टामात्यपरिगृहीताच्चन्द्रगुप्तादपरक्ताः कुमारमाभिरामिकगुणयोगादाश्रयणीयमाश्रयामह इति। तन्न मया सुचिरमपि विचारयता तेषां वाक्यार्थोवधारितः ।

भागु०——कुमार न दुर्बोधोयमर्थः । विजिगीषुमात्मगुणसंपन्नं प्रियहितद्वारेणाश्रयणीयमाश्रयेदिति ननु न्याय्य एवायमर्थः ।

सोत्सेधैरिति । खरतराणां तीक्ष्णलोहकण्टककीलितानां कविकानां खलीनानामाकर्षणादत्यर्थं भुग्नैर्नम्रितैरत एव सोत्सेधैर्मध्यभागोन्नतैः स्कन्धदेशैर्ग्रीवाभागैरुपलक्षिता अश्वाः कैश्चिन्निरुद्धाः । केचित् योधाः । सहसा जवनिरोधे सति मूकघण्टैरिति स्वभावोक्तिः । मातङ्गमुख्यैर्निवृत्ताः जवनान्मातङ्गान्सहसा संनिगृह्य निवृत्ता इत्यर्थः ॥ ७ ॥

आश्रयामह इति । राक्षसस्य दुष्टत्वं ध्वनयितुं दुष्टामात्येति चाणक्यविशेषणम् । आभिरामिकगुणेति च मौर्यदूषणाय ।

अवधारित इति । अतःपरं भागुरायणस्य मलयकेत्वतिसंधानवचनं सर्वं बीजार्थस्यावमर्शनम् ।

---

१ कुमार कुमार एते भवदाज्ञासमनन्तरमेव प्रतिनिवृत्ताः सर्व एव राजानः २ सोत्सेकैः, ३ खरपदैः, ४ उररीकृत्य, द्वारीकृत्य.

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

C-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderab

मल०---सखे भागुरायण नन्वमात्यराक्षसोस्माकं प्रियतमो हिततमश्च।

भागु०---एवमेतत्। किंत्वमात्यराक्षसश्चाणक्ये बद्धवैरो न चन्द्रगुप्ते। तद्यदि कदाचिच्चाणक्यमतिजितकाशिनमसहमानः स साचिव्यादवरोपयेत्ततो नन्दकुलभक्त्या नन्दान्वय एवायमिति सुहृज्जनापेक्षया चामात्यराक्षसश्चन्द्रगुप्तेन सह संदधीत। चन्द्रगुप्तोपि पितृपर्यायागत एवायमिति संधिमनुमन्येत। एवं सत्यस्मासु कुमारो न विश्वसेदित्ययमेषां वाक्यार्थः।

मल०---युज्यते। अमात्यस्य गृहमादेशय।

भागु०---इत इतः कुमारः। (उभौ परिक्रामतः।)

भागु०---इदममात्यगृहम्। प्रविशतु कुमारः।

मल०---एष प्रविशामि।

राक्ष०---(आत्मगतम्।) अये स्मृतम्। (प्रकाशम्।) भद्र अपि दृष्टस्त्वया कुसुमपुरे स्तनकलशः।

पुरु०---अमच्च अह इं। (क)

मल०---(आकर्ण्य।) भागुरायण कुसुमपुरवृत्तान्तः प्रस्तूयते। न तत्र तावदुपसर्पामः। श्रृणुमस्तावत्। कुतः।

सत्त्वभङ्गभयाद्राज्ञां कथयन्त्यन्यथा पुरः।
अन्यथा विवृतार्थेषु स्वैरालापेषु मन्त्रिणः॥ ८॥

भागु०---यदाज्ञापयति कुमारः।

राक्ष०---भद्र अपि तत्कार्यं सिद्धम्।

(क) अमात्य अथ किम्।

सुहृज्जनेति। सुहृज्जनाश्चन्दनदासशकटदासादयः।

सत्त्वभङ्गभयादिति। सत्त्वभङ्गो मनोभङ्गो विवृतार्थेषु परस्परविस्पष्टार्थेषु॥ ८॥

---

१ कुमार ए०. २ अमात्यराक्षसस्य. ३ किं कारणमिति.

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hydera

पुरु०—अमच्चप्पसाएण सिद्धम् । (क)

मल०—सखे भागुरायण किं तत्कार्यम् ।

भागु०—कुमार गहनः सचिववृत्तान्तः । नैतावता परिच्छेत्तुं शक्यते । अवहितस्तावच्छ्रोतुमर्हति कुमारः ।

राक्ष०—भद्र विस्तरेण श्रोतुमिच्छामि ।

पुरु०—सुणादु अमच्चो । अत्थि दाव अहं अमच्चेणाण्णत्तो जह करभअ कुसुमपुरं गच्छ मह वअणेण भण वेआलिअं त्थणकलसं जह चाणक्कहदएण तेसु तेसु अण्णाभङ्गेसु अणुचिट्ठीअमाणेसु चन्दउत्तो उत्तेअणसमत्थेहिं सिलोएहिं उवसिलोअइदव्वो त्ति । (ख)

राक्ष०—भद्र ततस्ततः ।

कर०—तदो मए पाडलिउत्तं गदुअ सुणाविदो अमच्चसंदेसं वेआलिओ त्थणकलसो । एत्थन्तरे णन्दउलविणासदूणस्स पोरजणस्स परितोसं समुप्पादअन्तेण रण्णा आघोसिदो कौमुदीमहोसवो । सो अ चिरकालपरिवट्टमाणो जणिदपरिचओ अभिमदवधूजणसमागमो विअ ससिणेहं माणिदो णअरजणेण । (ग)

(क) अमात्यप्रसादेन सिद्धम् ।

(ख) शृणोत्वमात्यः । अस्ति तावदहममात्येनाज्ञप्तो यथा करभक कुसुमपुरं गच्छ मम वचनेन भण वैतालिकं स्तनकलशं यथा चाणक्यहतकेन तेषु तेषु आज्ञाभङ्गेषु अनुष्ठीयमानेषु चन्द्रगुप्तः उत्तेजनसमर्थैः श्लोकैरुपश्लोकयितव्य इति ।

(ग) ततो मया पाटलिपुत्रं गत्वा श्रावितः अमात्यसंदेशं वैतालिकः स्तनकलशः । अत्रान्तरे नन्दकुलविनाशदूनस्य पौरजनस्य परितोषं समुत्पादयता राज्ञाघोषितः कौमुदीमहोत्सवः । स च चिरकालपरिवर्तमानो जनितपरिचयोभिमतवधूजनसमागम इव सस्नेहं मानितो नगरजनेन ।

चिरकालेति । चिरकालाद्बहोः कालात्परिवर्तमानः परितो वर्तमानो जायमानः जनितपरिचयः परिचितपूर्व इत्यर्थः ।

---

१ गहनः खलु. २ बहुमा०.

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

C-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderab

राक्ष०—(सबाष्पम् ।) हा देव नन्द

कौमुदी कुमुदानन्दे जगदानन्दहेतुना ।
कीदृशी सति चन्द्रेपि नृपचन्द्र त्वया विना ॥ ९ ॥

कर०—तदो सो लोअलोअणाणन्दभूदो अणिच्छन्तस्स एव तस्स णिवारिदो चाणक्कहदएण । एत्थन्तरे त्थणकलसेण चन्दउत्तसमुत्तेजिआ सिलोअपरिपाटी पवट्टिदा । (क)

राक्ष०—कीदृशी सा ।

पुरु०—(सत्त्वोद्रेकस्येत्यादि पूर्वोक्तं पठति ।)

राक्ष०—(सहर्षम् ।) साधु स्तनकलश साधु । काले भेदबीजमुप्तमवश्यं फलमुपदर्शयति । कुतः ।

सद्यः क्रीडारसच्छेदं प्राकृतोपि न मर्षयेत् ।
किं नु लोकाधिकं तेजो बिभ्राणः पृथिवीपतिः ॥ १० ॥

मल०—एवमेतत् ।

राक्ष०—ततस्ततः ।

कर०—तदो चन्दउत्तेण अण्णाभङ्गकलुसिदेण पसङ्गसूचिदं अमच्चगुणं पसंसिअ अपब्भंसिदो अहिआरादो चाणक्कहदओ । (ख)

(क) ततः स लोकलोचनानन्दभूतोनिच्छत एव तस्य निवारितश्चाणक्यहतकेन । अत्रान्तरे स्तनकलशेन चन्द्रगुप्तसमुत्तेजिका श्लोकपरिपाटी प्रवर्तिता ।
(ख) ततश्चन्द्रगुप्तेनाज्ञाभङ्गकलुषितेन प्रसङ्गसूचितममात्यगुणं प्रशस्यापभ्रंशितोधिकाराच्चाणक्यहतकः ।

कौमुदी महोत्सवः कुमुदानन्दे कुमुदानां कुवलयानां आनन्दजनके चन्द्रे कोः पृथिव्या मुदमानन्दयति समर्धयति कुमुदानन्दे चन्द्रगुप्ते सत्यपि ताभ्यामप्यतिशयितेन सकलजगदानन्दहेतुना त्वया विना कीदृशी व्यर्थेत्यर्थः । व्यतिरेकालंकारः ॥ ९ ॥

अनिच्छत इति । अनिच्छन्तमनादृत्येत्यर्थः । षष्ठीचानादर इति षष्ठी ।

---

१ अस्मात्परं—भद्र ततस्ततः. २ अमच्चेत्यधिकम्. ३ दर्शयिष्यति.

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hydera

मल०—सखे भागुरायण गुणप्रशंसया दर्शितश्चन्द्रगुप्तेन राक्षसे भक्तिपक्षपातः।

भागु०—न[1] तथा गुणप्रशंसया यथा चाणक्यबटोर्निराकरणेन।

राक्ष०—किमयमेवैकः कौमुदीमहोत्सवप्रतिषेधश्चन्द्रगुप्तस्य चाणक्यं प्रति कोपकारणमुतान्यदप्यस्ति।

मल०—सखे चन्द्रगुप्तस्यापरकोपकारणान्वेषणेन किं फलमेष पश्यति।

भागु०—कुमार मतिमांश्चाणक्यो न निष्प्रयोजनमेव चन्द्रगुप्तं कोपयिष्यति न च कृतवेदी चन्द्रगुप्त एतावता गौरवमुल्लङ्घयिष्यति सर्वथा चाणक्यचन्द्रगुप्तयोः पुष्कलात्कारणाद्यो विश्लेष उत्पद्येत स आत्यन्तिको भविष्यतीति।

कर०—अ[2]त्थि अण्णं वि चन्दउत्तस्स कोवकारणं। उवेक्खिदो अणेण अवक्कमन्तो मलअकेदू अमच्चरक्खसो अ त्ति। (क)

राक्ष०—श[3]कटदास हस्ततलगतो मे चन्द्रगुप्तो भविष्यति। इदानीं चन्दनदासस्य बन्धनान्मोक्षस्तव च पुत्रदारैः सह समागमः[4]।

मल०—सखे भागुरायण हस्ततलगत इति व्याहरतः कोऽस्याभिप्रायः।

(क) अस्त्यन्यदपि चन्द्रगुप्तस्य कोपकारणम्। उपेक्षितोनेनापक्रामन्मलयकेतुः अमात्यराक्षसश्चेति।

न तथेति। गुणवन्तमेनं संग्रहीतुमेव चाणक्यबटुरनेन निराकृत इत्यर्थः। आत्यन्तिक इति। दृढः अप्रतीकार्य इति यावत्।

• १ कुमार न. २ अमच अत्थि. ३ [सहर्षं] सखे. ४ अस्मादनन्तरं–जीवसिद्धिप्रभृतीनां क्लेशच्छेदः॥ भागु०—आत्मगतम्। जातः सत्यं जीवसिद्धेः क्लेशच्छेदः।

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

C-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderab

भागु०—किमन्यत् । चाणक्यादपकृष्टस्य चन्द्रगुप्तस्योद्धरणान्न किंचित्कार्यमवश्यं पश्यति ।

राक्ष०—भद्र हृताधिकारः क्व सांप्रतमसौ बटुः ।

कर०—तहिं एव्व पाडलिउत्ते अहिवसदि । (क)

राक्ष०—(सावेगम् ।) भद्र तत्रैव प्रतिवसति । तपोवनं न गतः प्रतिज्ञां वा पुनर्न समारूढवान् ।

कर०—अमच्च तपोवणं गच्छेदि त्ति सुणीअदि । (ख)

राक्ष०—शकटदास नेदमुपपद्यते । पश्य ।

देवस्य येन पृथिवीतलवासवस्य
स्वाग्रासनोपनयनान्निकृतिर्न सोढा ।
सोयं स्वयं कृतनराधिपतेर्मनस्वी
मौर्यात्कथं नु परिभूतिमिमां सहेत ॥ ११ ॥

मल०—सखे[3] चाणक्यस्य वनगमने पुनः प्रतिज्ञारोहणे वा कास्य स्वार्थसिद्धिः ।

भागु०—नात्यन्तदुर्बोधोयमर्थः । यावद्यावच्चाणक्यहतकश्चन्द्रगुप्ताद्दूरीभवति तावत्तावदस्य स्वार्थसिद्धिः ।

(क) तदेव पाटलिपुत्रमधिवसति ।
(ख) अमात्य तपोवनं गच्छतीति श्रूयते ।

चाणक्यादिति । सचिवायत्तसिद्धिः सचिववियोगे हस्ततलगतः सुखेन जेयो भविष्यतीति राक्षसस्य निष्कपटोभिप्रायो भागुरायणेनान्यथा बोध्यते चन्द्रगुप्तस्योद्धरणादुन्मूलनान्न किंचित्कार्यमवश्यं पश्यति नास्यात्यन्तिकाभीष्टसिद्धिः । हस्ततलकरणाद्वशीकरणात्तु स्वस्य साचिव्यप्राप्त्या चन्दनदासादीनामापन्निवृत्तिरात्यन्तिकी स्वार्थसिद्धिरित्यस्याभिप्राय इत्यर्थः ।

सावेगमिति । तत्रैवावस्थाने मौर्योन्मूलनप्रतिज्ञाया अकरणे वा कदाचित्पुनः संदधीतेत्यावेगः ।

मनस्वी मानशीलः ॥ ११ ॥ स्वार्थसिद्धिरिति । स्वस्य साचिव्यपदलाभ इत्यर्थः ।

---

१ गमिस्सदि. २ ०पनयजा. ३ भागुरायण इत्य०. ४ कार्य. ५ कुमार नात्यन्त०.

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hydera

शक०—अ[1]लमन्यथा विकल्प्य । उपपद्यत एतत् । पश्यत्वमात्यः।

राज्ञां चूडामणीन्दुद्युतिखचितशिखे मूर्ध्नि विन्यस्तपादः
स्वैरेवोत्पाद्यमानं किमिति विषहते मौर्य आज्ञाविघातम् ।
कौटिल्यः कोपनोपि स्वयमभिच[2]रणज्ञातदुःखप्रतिज्ञो
दैवात्ती[3]र्णप्रतिज्ञः पुनरपि न करोत्यायतिग्लानिभीतः ॥ १२ ॥

राक्ष०—सखे शकटदास एवमेतत् । गच्छ विश्रामय करभकम् ।

शक०—तथा (इति पुरुषेण सह निष्क्रान्तः ।)

राक्ष०—अहमपि कुमारं द्रष्टुमिच्छामि ।

मल०—अहमेवार्यं द्रष्टुमागतः ।

राक्ष०—(नाट्येनावलोक्य ।) अये कुमारः । (आसनादुत्थाय ।) इदमासनम् । उपवेष्टुमर्हति कुमारः ।

मल०—अयमुपविशामि । उपविशत्वार्यः । (यथा[4]र्हमुपविष्टाः ।) आर्य अपि सह्या शिरोवेदना ।

राक्ष०—कुमार कुमारस्याधिराजशब्देनातिरस्कृते कुमारशब्दे कुतो मे शिरोवेदनायाः सह्यता ।

मल०—उरीकृतमेतदार्येण न दुष्प्रापं भविष्यति । तत्कियन्तं कालमस्माभिरेवं संभृतबलैरपि शत्रुव्यसनमुदी[5]क्षमाणैरुदासितव्यम् ।

स्वैरेव स्वकीयैः सेवकैरित्यर्थः । स्वयमभिचरणेन—चाणक्यनाम्ना तेनाथशकटारगृहे रहः । कृत्यां विधाय सप्ताहात्सपुत्रो निहतो नृप—इति पूर्वोक्तेनाभि[चा]रकमणा ज्ञातदुःखप्रतिज्ञः । ज्ञातं अनुभूतं दुःखं क्लेशो यस्यां तादृशी प्रतिज्ञा यस्येति बहुव्रीहिगर्भो बहुव्रीहिः । आयतिग्लानिभीतः प्रतिज्ञातार्थनिर्वहणक्लेशासहिष्णुः प्रतिज्ञाक्लेशं बहुधानुभूय पुनः प्रतिज्ञां कर्तुं विभीयादित्यर्थः ॥ १२ ॥

---

१ अमात्य अलं. २ अतिचरणे ज्ञातदुःखः प्रतिज्ञां, अभिचरणे दृष्टदोषः प्रतिज्ञाम्. ३ पूर्णं. ४ यथासनम्. ५ अवेक्षमाणैः.

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

C-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderab

राक्ष०—कुमार कुतोद्यापि कालहरणस्यावकाशः। प्रतिष्ठस्व विजयाय।

मल०—आर्य शत्रुव्यसनमुपलब्धम्।

राक्ष०—उपलब्धम्।

मल०—कीदृशं तत्।

राक्ष०—सचिवव्यसनं किमन्यत्। अपकृष्टश्चाणक्याच्चन्द्रगुप्तः।

मल०—आर्य सचिवव्यसनमव्यसनमेव।

राक्ष०—अन्येषां भूपतीनां कदाचिदमात्यव्यसनमव्यसनं स्यात्। न पुनश्चन्द्रगुप्तस्य।

मल०—आर्य नैतदेवं। चन्द्रगुप्तप्रकृतीनां चाणक्यदोषा एवापरागहेतवस्तस्मिंश्च निराकृते प्रथममपि चन्द्रगुप्तेनुरक्ताः संप्रति सुतरामेव तत्रानुरागं दर्शयिष्यन्ति।

राक्ष०—मामैवम्। ताः खलु द्विप्रकाराः प्रकृतयश्चन्द्रगुप्तसहोत्थायिन्यो नन्दानुरक्ताश्च। तत्र चन्द्रगुप्तसहोत्थायिनीनां चाणक्यदोषा एव विरागहेतवो न नन्दकुलानुरक्तानाम्। तास्तु खलु नन्दकुलमनेन पितृभूतं घातितमित्यपरागामर्षाभ्यां विप्रकृताः सत्यः स्वाश्रयमलभमानाश्चन्द्रगुप्तमेवानुर्वतन्ते। त्वादृशं पुनः प्रतिपक्षोद्धरणे संभाव्यशक्तिमभियोक्तारमासाद्य क्षिप्रमेनं परित्यज्य त्वामेवाश्रयिष्यन्त इत्यत्र निदर्शनं वयमेव।

न पुनश्चन्द्रगुप्तस्येति। एवं राक्षसेन समाहितोप्यमात्यराक्षसश्चाणक्ये बद्धवैरो न चन्द्रगुप्ते इत्यादिपूर्वोक्तेन बहुविधेन भागुरायणोपजापेन कलुषिताशयो मलयकेतुः पुनः शङ्कते। चन्द्रगुप्तप्रकृतीनामिति। राक्षसमेव मनसि विषयीकृत्य चन्द्रगुप्तप्रकृतीनामित्यादि ताटस्थ्येन वचनम्।

१ अपि श०. २ कुमार अन्येषां. ३ अस्मात्परम्—मल०—आर्य ननु विशेषतश्चन्द्रगुप्तस्येति। राक्ष०—किंकारणं यदस्यामात्यव्यसनमव्यसनम्। मल०—चन्द्रगुप्तः प्रकृतीनां ३ ४ नन्दकुलानु०. ५ ०नुगतानाम्. ६ कृत्स्नं कृतघ्नेन घा०. ७ संभावित०.

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hydera

मल०—आर्य[1] किमेतदेकमेव सचिवव्यसनमभियोगकारणं चन्द्रगुप्तस्याहोस्विदन्यदप्यस्ति[2] ।

राक्ष०—किमन्यैर्बहुभिरपि एतद्धि प्रधानतमम् ।

मल०—आर्य कथमिव प्रधानतमम् । किमिदानीं चन्द्रगुप्तः स्वकार्य[3]धुरामन्यत्र मन्त्रिण्यात्मनि वा समासज्य स्वयं प्रतिविधातुमसमर्थः ।

राक्ष०—बाढमसमर्थः । कुतः[4] स्वायत्तसिद्धिषु तत्संभवति । चन्द्रगुप्तस्तु दुरात्मा नित्यं सचिवायत्तसिद्धावेव स्थितश्चक्षुर्विकल इवाप्रत्यक्षलोकव्यवहारः कथमिव स्वयं प्रतिविधातुं समर्थः स्यात् ।

अत्युच्छ्रिते मन्त्रिणि पार्थिवे च विष्टभ्य पादावुपतिष्ठते श्रीः ।
सा स्त्रीस्वभावादसहा भरस्य तयोर्द्वयोरेकतरं जहाति ॥ १३॥

प्रतिविधातुमिति । प्रतिविधातुमस्मदभियोगं प्रतिकर्तुमित्यर्थः ।

तत्संभवतीति । संभवतीत्यनेन सामर्थ्यस्य कादाचित्कत्वमुक्तम् । उभयायत्तसिद्धेरेवोत्तरश्लोके प्राशस्त्यकथनात् ।

यत्पृष्टं स्वकार्यधुरामन्यत्र मंत्रिणीति तत्परिहरति अत्युच्छ्रित इति - श्रीः राज्यश्रीः अत्युच्छ्रितयोः समस्कन्धतयात्युन्नतिं प्राप्तयोः ऐकमत्ये। नान्यूनाधिकभावेन वैकीभावमिवोपगतयोरिति यावत् । मन्त्रिपार्थिवयोः पादौ मन्त्रशक्तिप्रभुशक्तिरूपौ विष्टभ्य समवस्थाप्योपतिष्ठते सुस्थिरा सती तयोः संगता भवतीत्यर्थः । उपाद्देवपूजासंगतिकरणमित्रकरणपथिष्विति तङ् । यद्यपि प्रभुमन्त्रोत्साहरूपास्तिस्रः शक्तयस्तथाप्युत्साहशक्तेरुभयानुकूलत्वेन द्वयोरन्तर्भावाभिप्रायेणात्र सा पृथङ्न गृहीता । तयोर्मन्त्रिपार्थिवयोर्द्वयोः सतोर्वैमत्येन न्यूनाधिकभावमुपेत्य द्वैधीभावेन स्थितयोः सा श्रीर्द्वयोः पादयोः सम्यगवष्टम्भासंभवाद्भरस्यासहा राज्यभारं वोढुमसमर्था सती स्त्रीस्वभावाद्दौर्बल्याच्चापल्याच्चैकतरं मन्त्रिणं वा पार्थिवं वा जहाति। कंचित्कालं प्रभुमात्रमाश्रित्य वर्तमानापि मन्त्रवैकल्येन स्वयमपि नश्यत्येवं मन्त्रिणमाश्रित्य वर्तमानापि प्रभुत्ववैकल्येन नश्यतीति भावः । यथा काचन नर्तकी उच्छ्रितौ

---

१ अमात्य. २ अन्यदपि किंचित्. ३ स्वराज्यकार्य०. ४ मल०-किं कारणम्. राक्ष०-स्वायत्तसिद्धिषु उभयायत्तसिद्धिषु भूमिपालेषु वा कदाचिदेतत् संभ०. ५ श्रीः

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

C-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderab

नृपोपकृष्टः सचिवात्तदर्पणः स्तनंधयोत्यन्तशिशुः स्तनादिव ।
अदृष्टलोकव्यवहारमन्दधीर्मुहूर्तमप्युत्सहते न वर्तितुम् ॥१४॥

मल०—(आत्मगतम् ।) दिष्ट्या न सचिवायत्ततन्त्रोस्मि । (प्रकाशम् ।) यद्यप्येवं तथापि बहुष्वभियोगकारणेषु सत्सु व्यसनमभियुञ्जानस्य शत्रुमभियोक्तुरैकान्तिकी कार्यसिद्धिर्भवति ।

राक्ष०—ऐकान्तिकीमेव कार्यसिद्धिमवगन्तुमर्हति कुमारः । कुतः

त्वय्युत्कृष्टबलेभियोक्तरि नृपे नन्दानुरक्ते पुरे
चाणक्ये चलिताधिकारविमुखे मौर्ये नवे राजनि ।
स्वाधीने मयि । (इत्यर्द्धोक्ते लज्जां नाटयन् ।)
मार्गमात्रकथनव्यापारयोगोद्यमे
त्वद्वाञ्छान्तरितानि संप्रति विभो तिष्ठन्ति साध्यानि नः॥ १५

समौ वंशस्तम्भौ पादाभ्यां दृढमवष्टभ्य सुस्थिरा तिष्ठति तयोर्वैषम्ये विसंष्ठुलपदतया देहभरं वोढुमसहा एकं हित्वान्यतरमवलम्बमाना तेन सह स्वयमपि पतति तद्वत् । अत्र प्रस्तुतेनाप्रस्तुतस्य स्फोरणात्समासोक्तिरलंकारः । एवमुच्छ्रितः संश्चन्द्रगुप्तोनुच्छ्रितेन्यस्मिन्मन्त्रिणि धुरामासज्यासमर्थः स्यादिति प्रतिपादितम् ॥ १३ ॥

अथात्मन्यासज्येत्यस्य परिहारमाह । नृप इति । तदर्पणः तस्मिन्नेव सचिवे राज्यतन्त्रं सर्वमर्पयतीति तथाभूतः सचिवायत्तसिद्धिरित्यर्थः । अदृष्टलोकव्यवहारः अत एव मन्दधीरिति विशेषणसमासः । तस्मात्सचिवादपकृष्टः सन् राज्यधुरां वोढुमसमर्थो भवतीत्यर्थः ॥ १४ ॥

दिष्ट्येति । त्वयि विरुद्धवृत्तावपि स्वतन्त्रस्य मे नानिष्टमिति भावः । यद्येवमिति । व्यसनमभियुञ्जानस्य अनुसंदधानस्य व्यसनमन्विष्य शत्रुमभियोक्तुः अभिषेणयत इत्यर्थः। अन्येषु बहुषु कारणेषु सत्सु सचिवव्यसनमपि साधकं न केवलमिति भावः ।

अन्यान्यप्युत्कृष्टबलादीनि कारणानि सन्तीत्याह । त्वयीति । स्वप्रशंसायां लज्जा । प्रशंसामेव निह्नुते । मार्गमात्रकथनव्यापार एव योगः उपायः तत्र उद्यमो यत्नो यस्य सः । त्वद्वाञ्छेति । त्वदाज्ञां प्रतीक्षन्त इत्यर्थः ॥ १५ ॥

---

१ मूढ. २ अमात्य यद्ये०. ३ योग्यो०.

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hydera

मल०—यद्येवमभियोगकालमार्यः पश्यति ततः किमास्यते ।

उत्तुङ्गास्तुङ्गकूलं स्रुतमदसलिलाः प्रस्यन्दिसलिलं
श्यामाः श्यामोपकण्ठद्रुममतिमुखराः कल्लोलमुखरम् ।
स्रोतःखातावसीदत्तटमुरुदशनैरुत्सादिततटाः
शोणं सिन्दूरशोणा मम गजपतयः पास्यन्ति शतशः ॥१६॥

अपि च ।

गम्भीरगर्जितरवाः स्वमदाम्बुमिश्र-
मासारवर्षमिव शीकरमुद्गिरन्त्यः ।
विन्ध्यं विकीर्णसलिला इव मेघमाला
रुन्धन्तु वारणघटा नगरं मदीयाः ॥ १७ ॥

(इति भागुरायणेन सह निष्क्रान्तो मलयकेतुः ।)

राक्ष०—कः कोऽत्र भोः ।

पुरुषः—(प्रविश्य ।) आणवेदु अमच्चो । (क)

राक्ष०—प्रियंवदक सांवत्सरिकाणां द्वारि कस्तिष्ठति ।

पुरु०—क्खवणओ (ख)

राक्ष०—(आत्मगतम् । अनिमित्तं सूचयित्वा ।) कथं प्रथममेव क्षपणकः ।

पुरु०—जीवसिद्धी । (ग)

(क) आज्ञापयतु अमात्यः ।
(ख) क्षपणकः ।
(ग) जीवसिद्धिः ।

उत्तुङ्गा इति । अत्र उत्तुङ्गास्तुङ्गकूलमित्यादिसाधारणधर्मोपादानाद्गजपतीनां शोणसिन्धोश्चोपमा गम्या । शोणमिति श्लेषानुप्राणिता । अत्र स्रग्धरावृत्तस्य एकाक्षरमात्राद्वयस्य न्यूनतया प्रस्तारविशेषः ॥ १६ ॥

गम्भीरेति । नगरं पुष्पपुरम् । वारणमेघमालयोः पूर्णोपमा ॥ १७ ॥

जीवसिद्धीति । प्रथमं क्षपणकसामान्यबुद्ध्या दुर्निमित्तविचिकित्सा । पश्चा-ज्जीवसिद्धिं ज्ञात्वा प्रस्थानमुहूर्तप्रस्तावार्थं प्रवेशानुमतिः । किंचादौ क्षपणक

---

१ अलिमु०. २ या०. ३रोत्स्यन्ति. ४ जं अमच्चो आणवेदि इति निष्क्रम्य क्षपणकं दृष्ट्वा पुनः प्रविश्य च । अमच्च एसो क्खु संवत्सरिओ क्खवणओ.

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

C-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderab

राक्ष०—(प्रकाशम् ।) अबीभत्सदर्शनं कृत्वा प्रवेशय।[1]
पुरु० —तह । (इति निष्क्रान्तः ।) (क)
क्षपणकः—(प्रविश्य[2] ।)
सासणमलिहन्ताणं पडिवज्जह मोहवाहिवेज्जाणं ।
जे मुत्तमात्तकडुअं पच्छा पत्थं उवादिसन्ति ॥ १८ ॥ (ख)
(उपसृत्य) धम्मसिद्धी[3] होदु सावगाणम् । (ग)
राक्ष०—भदन्त[4] निरूप्यतां तावदस्मत्प्रस्थानदिवसः ।

(क) तथा
(ख) शासनमर्हतां प्रतिपद्यध्वं मोहव्याधिवैद्यानाम् ।
ये मुहूर्तमात्रकटुकं पश्चात्पथ्यमुपदिशन्ति ॥ १८ ॥
(ग) धर्मसिद्धिर्भवतु श्राविकानाम् ।

इति दुरुपश्रुत्या राक्षसस्य प्रकृतनीतितन्त्रव्याकोपः सूचितः । पश्चाज्जीवसिद्धिरिति सूपश्रुत्या मलयकेतौ हन्तुमुद्युक्तेपि भागुरायणनयोपायेनास्य जीवनासिद्धिश्च सूचितेति द्रष्टव्यम् ।

सासण इति । केशोल्लुञ्चनतप्तशिलाधिरोहणादितीक्ष्णतपसा मोक्ष इत्यार्हतानां मतम् । अनेन गाथार्थेन संप्रति स्वेन वक्ष्यमाणं वचनमापाततो रूक्षमपि परिणामे राक्षसस्य पथ्यमिति सूचितम् ।

श्रावक इति । शुश्रूषुपर्यायशब्दस्तन्मतव्यवहारसिद्धः ।

भदन्तेति ज्यौतिषिकनाम तैरेव व्यवहृतम् । अयमत्राभिप्रायः । आश्वयुज्यां पौर्णमास्यां कौमुदीमहोत्सवप्रतिषेधेन व्यायामकालस्योक्तत्वात्तदारभ्य मासद्वयमात्रेणोभाभ्यां चाणक्यराक्षसाभ्यामुपजापादिना भेदतन्त्रं प्रसाधितम्। अथ मार्गशीर्ष्यां कुसुमपुरोपरोधाय प्रस्थातुकामेन राक्षसेन प्रस्थानदिवसे पृष्टे जीवसिद्धिस्तस्मै मुहूर्तं कथयति । अद्य पौर्णमासी पञ्चचत्वारिंशन्नाडिकेति मध्याह्नपर्यन्तं भद्राभिधं विष्टिकरणं निवृत्तसमस्तकल्याणं प्रयाणे निषिद्धम् । किं चाद्य पूर्वदिशि वर्तमानं मृगशिरोनक्षत्रं दक्षिणदिशं प्रस्थितानामदक्षिणं वामं प्रतिकूलं च । अथापि त्वरया गन्तव्यमिति चेत्सायं सूर्येस्तामिते चंद्रोदयसमये लग्नं मिथुनं बुधस्तस्याधिपतिः राहुः केतुर्वा तदा उदितास्तमितो भविष्यति । तस्मिन्बुधस्य लग्ने गमनं कर्तव्यमिति शेषः। राहुकेत्वोः सर्पाकारमेकं शरीरं तत्र शिरो राहुः पुच्छं केतुः शिरस्युदिते

---

१ कारयित्वा. २ ततः प्रविशति क्षपणकः. ३ धम्मलाहो. ४ भद.

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hydera

क्षप०—(नाट्येन चिन्तयित्वा ।) सावगा णिरूविदा मए आमज्झण्णादो णिवुत्तसव्वकल्लाणा तिही संपुण्णचन्दा पुण्णमासी । तुह्माणं उत्तलाए दिसाए दक्खिणां दिसं पत्थिदाणं अदक्खिणे णक्खत्ते । अवि अ । (क)

अत्थाहिमुहे सूरे उदिए संपुण्णमण्डले चन्दे ।
गमणं बुधस्स लग्गे उदिदत्थमिदे अ केदुम्मि ॥ १९ ॥ (ख)

राक्ष०—भदन्त तिथिरेव न शुध्यति ।

क्षप०—सावगा ।

एक्कगुणा[1] तिथि चउग्गुणे[2] णक्खत्ते ।
चउसत्तिगुणे लग्गे एसे[3] जोइसतन्त सिद्धन्ते ।

(क) श्रावक निरूपिता मयामध्याह्नान्निवृत्तसर्वकल्याणा तिथिः संपूर्णचन्द्रा पौर्णमासी । युष्माकमुत्तरस्या दिशो दक्षिणां दिशं प्रस्थितानां अदक्षिणं नक्षत्रम् । अपि च

(ख) अस्ताभिमुखे सूर्ये उदिते संपूर्णमण्डले चन्द्रे ।
गमनं बुधस्य लग्ने उदितास्तमिते च केतौ ॥ १९ ॥

पुच्छमस्तामितं भवति । पुच्छ उदिते शिरोस्तमिति ज्योतिःशास्त्रसिद्धम् । उभयोरेकशरीरत्वाद्राहुरिति केतुरिति व्यपदेशः । अत उक्तमुदितास्तमिते च केताविति । एवं च मिथुनं द्विस्वभावं धनुषि सप्तमकेन्द्रे स्थितेन क्रूरेणास्तमितेन सूर्येण दृष्टं केतुना पापग्रहेण च युक्तं प्रयाणेनिष्टम् । तथा चोक्तम् । द्विमूर्तिराशावुदयं प्रपन्ने क्रूरग्रहैर्युक्तनिरीक्षिते च । प्रयाति यद्यप्यबुधस्तदानीं निवर्तते शत्रुजनाभिभूत इति । एवं संदिग्धे मुहूर्ते उक्ते । लग्गे इति । द्विःस्वभावात्प्रयाणे निषिद्धं मिथुनं यद्यपि दुर्लग्नं तथापि बुधेन सौम्यग्रहेणाधिष्ठितं सत्सुलग्नं भवति । तदा चन्द्रबलेन गच्छन् दीर्घां चिरेण भाविनीं सिद्धिं वक्ष्यसि । अतस्तत्र गन्तव्यमित्यस्य ग्रन्थस्यार्थः । अत्र श्लेषेणाभिप्रेतोर्थो जीवसिद्धिना ध्वनितः । तथाहि । शूरो राक्षसः अर्थाभिमुखः अर्थो मौर्यसाचिव्यरूपोऽभिमुखो यस्येति बहुव्रीहिः । तस्याभिमुख्यत्वेनोपस्थित इति भावः । चन्द्रगुप्तः संपूर्णराष्ट्रः सन्नुदितो मलयकेतुरुदित एवेदानीमतः परमस्तं

---

१ होइ (भवति) इत्याधिकम्. २ दीसादि जोइसासि० (दृश्यते ज्योतिषसिद्धान्ते)

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hydera

ता—लग्गे होइ सुलग्गे सोमम्मि गहम्मि जइ वि दुलग्गे।
वहेसि दीहं सिद्धिं चन्दस्स बलेण गच्छन्ते ॥ २० ॥ (क)

राक्ष०—भदन्त अपरैः सांवत्सरिकैः सह संवाद्यताम्।

क्षप०—संवादेदु सावगो। अहं उण गमिस्सं। (ख)

राक्ष०—न खलु कुपितो भदन्तः।

क्षप०—कुविदे ण तुह्माणं भदन्ते। (ग)

राक्ष०—कस्तर्हि।

क्षप०—[3]भअवं कअन्तो। जेण अत्तणो पक्खं उज्झिअ परपक्खो प्पमाणीकरीअदि। (घ)

(क) श्रावक। एकगुणा तिथिश्चतुर्गुणं नक्षत्रम्।
चतुःषष्टिगुणं लग्नमेष ज्योतिषतन्त्रसिद्धान्तः ॥ २० ॥
तस्मात्। लग्नं भवति सुलग्नं सौम्ये ग्रहे यद्यपि दुर्लग्नम्।
वहसि दीर्घां सिद्धिं चन्द्रस्य बलेन गच्छन् ॥ २१ ॥
(ख) संवादयतु श्रावकः। अहं पुनर्गमिष्यामि।
(ग) कुपितो न युष्माकं भदन्तः।
(घ) भगवान्कृतान्तः। येनात्मनः पक्षमुज्झित्वा परपक्षः प्रमाणीक्रियते।

पराभवमेष्यतीति उदितास्तमितः। पत्थिदाणं अ दक्खिणं ण क्खत्तं। इत्थं प्रस्थितानां च क्षत्रं न दक्षिणमिति योजना। एवं प्रस्थितानां च युष्माकं क्षत्रं भद्रभटप्रभृति दक्षिणं न भवति किं तु प्रतिकूलं मलयकेतुनिग्रहोन्मुखमित्यर्थः। अस्मिन्समये बुधस्य चाणक्यस्य लग्ने संबन्धे निमित्तभूते सति चाणक्ये त्वत्संबन्धार्थमुद्युक्ते सतीति भावः। चन्द्रगुप्तस्य बलेन भद्रभटादिना गच्छंस्त्वं दीर्घां चिरमनपायिनीं चन्द्रगुप्तस्य साचिव्यपदसिद्धिं वहसीति राक्षसं प्रति गूढाभिसंधिवचनम् ॥ २० ॥

येन त्वया आत्मनः पक्षं ज्योतिःसिद्धान्तवेदिनं मां परित्यज्य परे सांवत्सरिका अपेक्ष्यन्ते। अतस्त्वज्ज्योतिःशास्त्रस्य कृतान्तः सिद्धान्तो व्याकोपित इति मत्वा कृतान्तः कुपित इति निष्ठुरवचनं स्पष्टम्। येन त्वयात्मनः पक्षं

१ 'कूलग्गहं पालिहलिज्जासु (कूरग्रहं परिहर आशु) इ. पा०. २ पाविहि दीहं लाभं (प्राप्नुहि दीर्घं लाभं). ३ अतःप्राक्-(स्वगतम्).

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hydera

(इति निष्क्रान्तः क्षपणकः ।)

राक्ष०—प्रियंवदक ज्ञायतां का वेला वर्तत इति ।

प्रियं०—[1]अत्थाहिलासी भअवं सूरो । (क)

राक्ष०—([2]उत्थाय विलोक्य ।) अये अस्ताभिलाषी भगवान्भास्करः । संप्रति हि

आविर्भूतानुरागाः क्षणमुदयगिरेरुज्जिहानस्य भानोः
पर्णच्छायैः पुरस्तादुपवनतरवो दूरमाश्वेव गत्वा ।
एते तस्मिन्निवृत्ताः पुनर[3]परगिरिप्रान्तपर्यस्तबिम्बे
प्रायो भृत्यास्त्यजन्ति प्रचलितविभवं स्वामिनं सेवमानाः २२

इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।

चतुर्थोऽङ्कः ।

(क) अस्ताभिलाषी भगवान्सूर्यः ।

नन्दवंशीयं चन्द्रमुपेक्ष्य परपक्षो मलयकेतुः प्रमाणीक्रियतेतस्तव कालः कुपित इति हृदि गूढम् । कृतान्तो यमसिद्धान्तावित्यमरः ।

शूर इति । शूरो मलयकेतुरस्तोन्मुखः शूरो राक्षसश्चार्थाभिलाषी इति चोपश्रुतिर्ध्वनिता । उक्तामेव दुरुपश्रुतिमन्यथयति भास्कर इति ।

आविर्भूतानुरागा इति । उज्जिहानस्योदयमानस्य पर्णच्छायैः पर्णच्छायारूपेण । इत्थंभावे तृतीया । छायाबाहुल्यमिति नपुंसकत्वम् । पुरस्तात्पुरोभागे पुरोगामिसेवकवत् । आशु शीघ्रमेव गत्वा पूर्वाह्णे वृक्षच्छायाः प्रत्यक्प्रसरन्तीति भानोः पुरोगामिभृत्यत्वेनोत्प्रेक्षिताः पश्चादपराह्णे तस्मिन्नस्तोन्मुखे सति निवृत्तास्तं परित्यज्य परावृत्ता इव दृश्यन्ते । अपककुभः प्रान्तपर्यस्तबिम्बे इति पाठे अपककुप्पश्चिमदिगेव । प्रायो भृत्या इत्यर्थान्तरन्यासः। तेन च मलयकेतुदुरवस्था ध्वन्यते । इत्थं नियताप्तिप्रकरीरूपो विमर्शसंधिस्तस्याङ्गानि चापवादादीनि निरूपितानि ॥ २१ ॥

इति श्रीत्र्यम्बकयज्वप्रभुवर्याश्रितढुण्ढिराजव्यासयज्वविरचिते मुद्राराक्षसनाटकव्याख्याने चतुर्थोऽङ्कः समाप्तः ॥

---

१ जं अमच्चो आणवेदि (इति निष्क्रम्य पुनः प्रविश्य ।). २ आसनादुत्थाय. ३ पत्र. ४ पुनरितरककुप्.

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hydera

पञ्चमोऽङ्कः ५

(ततः प्रविशति लेखमलंकरणस्थगिकां मुद्रितामादाय सिद्धार्थकः ।)

सिद्धा॰—ही हीमाणहे हीमाणहे । (क)

बुद्धिजलणिज्झरेहिं सिञ्चन्ती देसकालकलसेहिं ।
दंसिस्सदि[1] कज्जफलं गुरुअं चाणक्कणीदिलदा ॥ १ ॥ (ख)

ता गहीदो मए अज्ज चाणक्केण पुढमलिहिदो अमच्चरक्खसस्स मुद्दालंच्छिओ अअं लेहो तस्स ज्जेव्व मुद्दालंच्छिआ इअं आहरणपेडिआ । चलिदोह्मि किल पाडलिउत्तं । जाव गच्छामि । (परिक्रम्यावलोक्य च ।) केहं[2] खवणओ आअच्छदि । जाव[3] से असउणभूदं दंसणं मह संमदमेव्व ता ण पडिहरामि । (ग)

(क) आश्चर्यमाश्चर्यम् ।

(ख) बुद्धिजलनिर्झरैः सिच्यमाना देशकालकलशैः ।
दर्शयिष्यति कार्यफलं गुरुकं चाणक्यनीतिलता ॥ १ ॥

(ग) तस्माद्गृहीतो मयार्यचाणक्येन प्रथमलेखितोमात्यराक्षसस्य मुद्रा-

---

अथ फलागमकार्ययोः संबन्धो निर्वहणसंधिस्त्रिभिरङ्कैरारभ्यते ॥ तल्लक्षणमुक्तम् । बीजवन्तो मुखाद्यर्था विप्रकीर्णा यथायथम् । ऐकार्थ्यमुपनीयन्ते यत्र निर्वहणं हि तत् ॥ बीजवन्तोनुस्यूतबीजाः मुखसंध्यादीनामर्थाः आरम्भबीजसंबन्धादयः यथायथं तत्तत्प्रसङ्गानुसारेण विप्रकीर्णा विशकलिततया यदर्थमारब्धाः सन्तः ऐकार्थ्यमुपनीयन्ते तस्य फलागमशालिनः कार्यस्य यत्र निर्वाहः सिद्धिर्भवति स निर्वहणसंधिः । कार्यफलागमौ वक्ष्येते । अस्याङ्गानि फलागमकार्यानुगुण्येन प्रयोक्तव्यानि । यथा । संधिर्विरोधो ग्रथनं निर्णयः परिभाषणम् । प्रसादानन्दसमयाः कृत्याभाषोपगूहनम् । पूर्वभावोपसंहारौ प्रशस्तिश्च चतुर्दश ॥

स्थगिकामिति । राक्षसमुद्रामुद्रितां स्थगिकां पेटिकाम् ।

हीहीमाणहे इति । आश्चर्यद्योतको निपातसमुदायः ।

---

१ दंसइस्सदि. २ अये कहं. ३ ता जाव मे असउणभूदं इमस्स दंसणं ता आदिच्चदंसणेण पडिहणामि.

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hydera

क्षपणकः—(प्रविश्य[1])

अलहन्ताणं पणमामि[3] जे दे गंभीलदाए बुद्धीए ।
लोउत्तलेहिं लोए सिद्धिं मग्गेहिं[2] गच्छेन्दि ॥ २ ॥ (क)

सिद्धा०—भदन्त वन्दामि । (ख)

क्षप०—सावगा धम्मसिद्धी होदु । (निर्वर्ण्य ।) सावगा पत्थाणसमुव्वहणे कअव्ववसाअं विअ तुमं पेक्खामि । (ग)

सिद्धा०—कहं भदन्तो जाणादि । (घ)

क्षप०—सावका किं एत्थ जाणिदव्वं । एसो दे मग्गादेस-कुसलो सउणो करगदो लेहो अ सूअदि । (ङ)

लाञ्छितोयं लेखस्तस्यैव मुद्रालाञ्छितेयमाभरणपेटिका । चलितोस्मि किल पाटलिपुत्रम् । यावद्गच्छामि । कथं क्षपणक आगच्छति । यावदस्याशकुनभूतं दर्शनं मम संमतमेव तस्मान्न परिहरामि ।

(क) आर्हतानां प्रणमामि ये ते गम्भीरतया बुद्धेः ।
लोकोत्तरैर्लोके सिद्धिं मार्गैर्गच्छन्ति ॥ २ ॥

(ख) भदन्त वन्दे ।

(ग) श्रावक धर्मसिद्धिर्भवतु । श्रावक प्रस्थानसमुद्वहने कृतव्यवसायमिव त्वां पश्यामि ।

(घ) कथं भदन्तो जानाति ।

(ङ) श्रावक किमत्र ज्ञातव्यम् । एष ते मार्गादेशकुशलः शकुनः करगतो लेखश्च सूचयति ।

किलेत्यलीके । गमनमलीकं छद्मरूपमित्यर्थः । इदं बीजोपगमनं सांधिर्नामाङ्गम् । बीजस्य चाणक्यनीतिरुपगमनात्कार्यसिद्ध्यर्थमभ्युपगमान्निर्वहणात् ॥१॥

परिहरामीति । अनेनाशकुनेन कुसुमपुरं प्रति गमनप्रतिबन्ध इष्ट एवेत्यर्थः ।

आर्हतानामिति कर्मणि षष्ठी । जलनिमज्जितमुक्तालाबुवच्छश्वदुत्प्लुत्योर्ध्वगमनमेव मुक्तिरित्यार्हतानां मतम् । अनेन लोकोत्तरकार्यसिद्धिप्रदं चाणक्यनीतिगाम्भीर्यं ध्वनितम् ॥ २ ॥

---

१ ततः प्रविशति०. २ मग्गन्ति (मार्गयन्ति). ३ प्पणमामि.

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hydera

सिद्धा०—जाणिदं भदन्तेण । देसन्तरं पत्थिदोह्मि । ता कहेदु भदन्तो कीदिसो अज्ज दिवसो त्ति । (क)

क्षप०——(विहस्य।) सावग मुण्डिअमुण्डो णक्खत्ताइं पुच्छसि। (ख)

सिद्धा०—भदन्त सम्पदं वि किं जादं । कहेहि पत्थाणस्स जइ अणुकूलं भविस्सदि तदो गमिस्सं। (ग)

क्षप०——सावग[1] ण संपदं एदस्सिं मलअकेदुकडए[2] अणुकूलं भविस्सदि । (घ)

सिद्धा०——भदन्त कहेहि कुदो एदम् । (ङ)

क्षप०——सावग णिसामेहि । पुढमं दाव एत्थ कडेए लोअस्स अणिवारिदो णिग्गमप्पवेसो आसी । दाणीं इदो पच्चासण्णे कुसुमपुले ण कोवि अमुद्दालंच्छिओ णिग्गमिदुं पवेट्ठुं वा अणुमोदीअदि। ता जदि भाउराअणस्स मुद्दालंच्छिओ तदो गच्छ विस्सद्धो अण्णहा[3] चिट्ठ। मा गुम्माहिआरिएहिं संजमिअकलचलणो राअकुलं पवेसीअसि। (च)

(क) ज्ञातं भदन्तेन। देशान्तरं प्रस्थितोस्मि । तस्मात्कथयतु भदन्तः कीदृशोद्य दिवसः ।

(ख) श्रावक मुण्डितमुण्डो नक्षत्राणि पृच्छसि ।

(ग) भदन्त सांप्रतमपि किं जातम् । कथय प्रस्थानस्य यद्यनुकूलं भविष्यति तदा गमिष्यामि ।

(घ) श्रावक न सांप्रतमेतस्मिन्मलयकेतुकटकेनुकूलं भविष्यति ।

(ङ) भदन्त कथय कुत एतत् ।

(च) श्रावक निशामय । प्रथमं तावदत्र कटके लोकस्यानिवारितो निर्गमप्रवेश आसीत् । इदानीमितः प्रत्यासन्ने कुसुमपुरे न कोप्यमुद्रालाञ्छितो निर्गन्तुं प्रवेष्टुं वानुमोद्यते । तद्यदि भागुरायणस्य मुद्रालाञ्छितस्तदा गच्छ विश्रब्धोन्यथा तिष्ठ । मा गुल्माधिकारिकैः संयमितकरचरणो राजकुलं प्रवेश्यसे ।

---

१ सावकाणं (श्रावकानां). २ मलअकेदुक० ३ अण्णधा णिवत्तिअ णिउक्कण्ठं चिठ.

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hydera

सिद्धा०—किं ण जाणादि भदन्तो अमच्चरक्खसस्स[1] सण्णिहिदो त्ति ता अमुद्दालंच्छिदं वि मं णिक्कमन्तं कस्स सत्ती णिवारेदुं । (क)

क्षप०—(सावेगम् ।) सावगा रक्खसस्स पिचाचस्स[2] वा होहि ण उण अमुद्दालंच्छिदस्स इदो णिक्कमणोवाओ । (ख)

सिद्धा०—भदन्त ण कुप्य कज्जसिद्धी[3] होदु । (ग)

क्षप०—सावगा गच्छ होदु दे कज्जसिद्धी । अहं वि भाउराअणादो मुद्दं जाचेमि । (घ) (इति निष्क्रान्तौ ।)

प्रवेशकः ।

(ततः प्रविशति पुरुषेणानुगम्यमानो भागुरायणः ।)

भागु०—(स्वगतम् ।) अहो वैचित्र्यमार्यचाणक्यनीतेः ।

मुहुर्लक्ष्योद्भेदा मुहुरधिगमाभावगहना
मुहुः संपूर्णाङ्गी मुहुरतिकृशा कार्यवशतः ।

(क) किं न जानाति भदन्तो अमात्यराक्षसस्य सन्निहित इति तदमुद्रालाञ्छितमपि मां निष्क्रामन्तं कस्य शक्तिर्निवारयितुम् ।

(ख) श्रावक राक्षसस्य पिशाचस्य वा भव न पुनरमुद्रालाञ्छितस्येतो निष्क्रमणोपायः ।

(ग) भदन्त न कुप्य कार्यसिद्धिर्भवतु ।

(घ) श्रावक गच्छ भवतु ते कार्यसिद्धिः । अहमपि भागुरायणान्मुद्रां याचे ।

सावेगमिति । कौटिल्यकूटकार्यनिर्वहणार्थं कृतोद्योग इति ज्ञात्वा मनस्यावेग औत्सुक्यम् ।

अहं वि इति । अहमपि चिकीर्षितमहाप्रयोजनसिद्ध्यर्थं मुद्रायाचनव्याजेन भागुरायणं प्रति गमिष्यामीति गूढम् । इदं कार्यमार्गणं विरोधो नामाङ्गम् ॥ २ ॥

प्रवेशक इति । तल्लक्षणमुक्तम् । वृत्तवर्तिष्यमाणानां कथांशानां निदर्शकः । प्रवेशकस्तु नाट्येङ्के नीचपात्रप्रयोजित इति ।

मुहुर्लक्ष्योद्भेदा इति । मुहुर्लक्ष्योद्भेदा मुखसंधौ स्तोकोद्दिष्टा सती बहुधा

---

१ ०सस्स केलिअरो अन्तिओ. २ वा केलिअरो. ३ भण मे कज्ज०.

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hydera

मुहुर्नश्यद्बीजा मुहुरपि बहुप्रापितफले-
त्यहो चित्राकारा नियतिरिव नीतिर्नयविदः ॥ ३ ॥

(प्रकाशम् ।) भद्र भासुरक न मां दूरीभवन्तमिच्छति कुमारः । अतोस्मिन्नेवास्थानमण्डपे न्यस्यतामासनम् ।

पुरुषः—एदं आसणं । उपविशदु अज्जो । (क)

भागु०—(उपविश्य ।) भद्रे यः कश्चिन्मुद्रार्थी मां द्रष्टुमिच्छति स त्वया प्रवेशयितव्यः ।

पुरु०—जं अज्जो[3] आणवेदि । (इति निष्क्रान्तः ।) (ख)

भागु०—(स्वगतम् ।) कष्टमेवमप्यस्मासु स्नेहवान्कुमारो मलयकेतुरतिसंधातव्य इत्यहो दुष्करम् । अथवा

कुले लज्जायां च स्वयशसि च माने च विमुखः
शरीरं विक्रीय क्षणिकधनलाभाद्धनवति ।
तदाज्ञां कुर्वाणो हितमहितमित्येतदधुना
विचारातिक्रान्तः किमिति परतन्त्रो विमृशति ॥ ४ ॥

(क) एतदासनम् । उपविशत्वार्यः ।
(ख) यदार्य आज्ञापयति ।

विस्तारिणीत्यर्थः । प्रतिमुखे लक्ष्यालक्ष्यायाः पुनर्व्यक्तेः गहनातिकृशा च । गर्भे मुहुर्दृष्टनष्टान्वेषणान्नश्यदिव बीजमुद्योगो यस्याः सा तथोक्ता । विमर्शे बीजस्य स्पष्टमेव दर्शनात्संपूर्णाङ्गीत्युक्तम् । निर्वहणे सर्वार्थोपसंहाराद्बहुप्रापितफलेत्युक्तम् । ईदृशी नयविदश्चाणक्यस्य नीतिर्नियतिरिव चित्राकारा नियतेश्चाणक्यनीतेश्च कार्याणां विचित्राकारता कारणे उपचर्यते ॥ ३ ॥

न्यस्यतामिति । मुद्रादानार्थं कटकद्वार्यवस्थानं दूरीभवनमित्याशयः । अतिसंधातव्य इति । यत्कष्टं पापं दुष्करमित्यन्वयः । उक्तं कष्टं समाधत्ते अथवेति ।

कुले इति । विचारातिक्रान्तः अतिक्रान्तविचारसमय इत्यर्थः । इदं कार्योपक्षेपणं ग्रथनम् । कार्यस्य मलयकेत्वतिसंधानेन राक्षसवशीकरणस्योपक्षेपणात् ॥ ४ ॥

१ भ्रश्य०. २ भद्र भासुरक. ३ अमच्चो. ४ क्षणिकमपि लोभात्. ५ त्रिःक्रा.

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hydera

(ततः प्रविशति प्रतीहार्यनुगम्यमानो मलयकेतुः ।)

मल०—(स्वगतम् ।) अहो राक्षसं प्रति विकल्पबाहुल्यादाकुला मे बुद्धिर्न निश्चयमधिगच्छति । कुतः ।

भक्त्या नन्दकुलानुरागदृढया नन्दान्वयालम्बिना
किं चाणक्यनिराकृतेन कृतिना मौर्येण संधास्यते ।
स्थैर्यं भक्तिगुणस्य वाधिगणयन्किं सत्यसंधो भवे-
दित्यारूढकुलालचक्रमिव मे चेतश्चिरं भ्राम्यति ॥ ५ ॥

(प्रकाशम् ।) विजये क्व भागुरायणः ।

प्रतीहारी—कुमार एसो खु कडआदो णिक्कमिदुकामाणं मुद्दासंपादणं[1] अणुचिट्ठदि । (क)

मल०—विजये मुहूर्तमसंचारा[2] भव यावदस्य पराङ्मुखस्यैव पाणिभ्यां नयने पिदधामि ।

प्रती०—जं कुमारो आणवेदि । (ख)

(क) एष खलु कटकान्निष्क्रमितुकामानां मुद्रासंप्रदानमनुतिष्ठति ।
(ख) यत्कुमार आज्ञापयति ।

भक्त्या इति । नन्दान्वयालम्बिना किं मौर्येण संधास्यते किंवा भक्तिगुणस्य मयि मया वा क्रियमाणस्य स्थैर्यं दार्ढ्यं अधिगणयन् आधिक्येन पश्यन् सत्यसंधः सत्या संधा नन्दराज्यं सर्वं तवैवास्त्विति पूर्वं कृता प्रतिज्ञा यस्य स तथोक्तो भवेत् । नन्दवंश्यत्वेन नन्दकुलानुरागजनिता भक्तिर्मौर्ये दृढा भवितुमर्हति । सत्यसंधत्वानुरोधेन मयि च केवलो भक्तिगुणो दृढो भवितुमर्हतीत्युभयकोटिकः संशयः । तत्रापि मौर्यसंधानकोटिः प्रबलेति ध्वनयितुं चाणक्यनिराकृतेनेति विशेषणं राक्षसस्य मौर्यसाचिव्याभिलाषहेतुगर्भम् । कृतिनेति च विशेषणं लब्धदुर्लभराज्यत्वात्कृतकृत्यः सन्पुनश्चाणक्येन जितकाशिना दुर्विधेयेन मौर्यो न संदधीतेति ध्वनयितुम् ॥ ५ ॥

विजये मुहूर्तमिति । अनेन मलयकेतोरतिबालिशत्वं भागुरायणस्य चैवं तद्वशीकरणप्रावीण्यं च सूचितम् । तेनेदानीं महत्प्रयोजनमनुष्ठेयं भविष्यतीति पूर्वमुपाक्षिप्तस्य जीवसिद्धिना संप्रति क्रियमाणस्य मलयकेत्वतिसंधानरूपस्य महाप्रयोजनस्यावसरदानाय चेदं कविसंविधानमित्यवधेयम् ।

---

१ संपादणाधिकारे चिट्ठदि. २ निभृतपदसंचारी.

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hydera

(प्रविश्य ।) **पुरुषः**—अज्ज एसो खु खवणओ मुद्दाणिमित्तं अज्जं पेक्खिदुमिच्छदि । (क)

भागु०—प्रवेशय ।

पुरुषः—तहा (इति निष्क्रान्तः ।)

(प्रविश्य ।) **क्षपणकः**—धम्मसिद्धी सावगाणं होदु । (ख)

भागु०—(अवलोक्य[1] स्वगतम् ।) अये राक्षसस्य मित्रं जीवसिद्धिः । (प्रकाशम् ।) न[2] खलु राक्षसस्य प्रयोजनमेव किंचिदुद्दिश्य गम्यते ।

क्षप०—संतं[3] पावं सन्तं पावं । सावगा तहिं गमिस्सं जहिं रक्खसस्स पिसाचस्स वा णामं वि ण सुणीअदि । (ग)

भागु०—बलवान्[4]सुहृदि प्रणयकोपः । तत्किमपराद्धं राक्षसेन भदन्तस्य ।

क्षप०—सावगा ण मम किंवि रक्खसेण अवरद्धं । सअं जेव्व हदासो[5] मन्दभाओ अत्तणो कम्मेसु लज्जे । (घ)

भागु०—भदन्त वर्द्धयसि मे कुतूहलम् । श्रोतुमिच्छामि ।

मल०—(स्वगतम् ।) अहमपि श्रोतुमिच्छामि ।

क्षप०—सावगा किं अणेण असुणिदव्वेण सुदेण । (ङ)

(क) आर्य एष खलु क्षपणको मुद्रानिमित्तमार्यं प्रेक्षितुमिच्छति ।

(ख) धर्मसिद्धिः श्रावकानां भवतु ।

(ग) शान्तं पापं शान्तं पापम् । श्रावक तत्र गमिष्यामि यत्र राक्षसस्य पिशाचस्य वा नामापि न श्रूयते ।

(घ) श्रावक न मे किमपि राक्षसेनापराद्धम् । स्वयमेव हताशो मन्दभाग्य आत्मनः कर्मसु लज्जे ।

(ङ) श्रावक किमनेनाश्रोतव्येन श्रुतेन ।

राक्षसस्य मित्रमिति। अनेन द्वारेणेदानीं मलयकेतुरतिसंधातव्य इति भावः।

---

१ नाटचेनावलोक्य. २ भदन्त न. ३ कर्णौ पिधाय. ४ भदन्त बलवांस्ते. ५ इति नास्ति क्वचित्.

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hydera

भागु०—यदि रहस्यं तत्तिष्ठतु ।

क्षप०—सावगा ण रहस्सं किंदु अदिणिसंसं । (क)

भागु०—यदि न रहस्यं तत्कथ्यताम् ।

क्षप०—सावगा ण रहस्सं एदं तहवि ण कहिस्सं । (ख)

भागु०—[1]अहमपि मुद्रां न दास्यामि ।

क्षप०—(स्वगतम् ।) युक्तमिदानीमर्थिने कथयितुम् । (प्रकाशम् ।) का गई सुणादु सावगो । अत्थि दाव अहं मन्दभग्गो पुढमं पाडलिउत्ते णिवसमाणो लक्खसेण मित्तत्तणं उवगदे । तहिं अदसले लक्खसेण गूढं विसकण्णआपओअं उप्पादिअ घादिदे पव्वदीसले । (ग)

मल०—(सवाष्पमात्मगतम् ।) कथं राक्षसेन घातितस्तातो न चाणक्येन ।

भागु०—भदन्त ततस्ततः ।

क्षप०—तदो हगे लक्खसस्स मित्तं त्ति कदुअ चाणक्कहदएण सणिकालं णअरादो णिव्वासिदो । दाणीं वि लक्खसेण अणेअअकज्जकुसलेण किंपि तालिसं आलहीअदि जेण हगे जीअलोआदो णिक्कासिज्जेमि । (घ)

(क) श्रावक न रहस्यं किंत्वतिनृशंसम् ।

(ख) श्रावक न रहस्यमेतत्तथापि न कथयिष्यामि ।

(ग) का गतिः शृणोतु श्रावकः । अस्ति तावदहं मन्दभाग्यः प्रथमं पाटलिपुत्रे निवसन् राक्षसेन मित्रत्वमुपगतः । तस्मिन्नवसरे राक्षसेन गूढविषकन्यकाप्रयोगमुत्पाद्य घातितः पर्वतेश्वरः ।

(घ) ततोहं राक्षसस्य मित्रमिति कृत्वा चाणक्यहतकेन सनिकारं नगरा-

---

अर्थिने इति । अर्थिने आदरवते अम्देरेण श्रुतं मत्कथितं तथात्वेनैव गृह्णीयादिति भावः ।

घातित इति मम हस्तेनेति शेषः।

तालिसमिति । तादृशं पर्वतेश्वरघातनसदृशं मलयकेतुनिग्रहोपयीति गूढो भावः । इदं भागुरायणभदन्तयोर्मिथः परिभाषणं जल्पनम् ।

---

१ भदन्त अहं. २ रक्खसस्स.

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hydera

भागु०—भदन्त प्रतिश्रुतराज्यार्द्धमयच्छता चाणक्यहतकेनेदमकार्यमनुष्ठितं न राक्षसेनेति श्रुतमस्माभिः।

क्षप०—(कर्णौ पिधाय।) सन्तं पावं। चाणक्केण विसकण्णाए णामं पि ण सुदम्। (क)

भागु०—मुद्रा दीयते। एहि कुमारं श्रावय।

मल०—(उपसृत्य।)

श्रुतं सखे श्रवणविदारणं वचः
सुहृन्मुखाद्रिपुमधिकृत्य भाषितम्।
पितुर्वधव्यसनमिदं हि येन मे
चिरादपि द्विगुणमिवाद्य वर्द्धते॥ ६॥

क्षप०—(स्वगतम्।) अये श्रुतं मलयकेतुहतकेन। हन्त कृतार्थोऽस्मि। (इति निष्क्रान्तः।)

मल०—(प्रत्यक्षवदाकाशे लक्ष्यं बद्ध्वा।) राक्षस राक्षस युक्तं युक्तम्।

मित्रं ममायमिति निर्वृतचित्तवृत्तिं
विश्रम्भतस्त्वयि निवेशितसर्वकार्यम्।

न्निर्वासितः। इदानीमपि राक्षसेनानेकाकार्यकुशलेन किमपि तादृशमारभ्यते येनाहं जीवलोकान्निष्कासिष्ये।

(क) शान्तं पापम्। चाणक्येन विषकन्याया नामापि न श्रुतम्।

श्रुतमिति। चिरादपि चिराज्जातमपि अद्य जातमिव द्विगुणं वर्धत इत्यर्थः।

कृतार्थोऽस्मीति। तेनेदानीं महत्प्रयोजनमनुष्ठेयं भविष्यतीति पूर्वोक्तमहाप्रयोजनानुष्ठानेन कृतार्थोऽस्मीत्यर्थः। सुहृन्मुखाद्रिपुमधिकृत्येत्यनेन स्वस्य सुहृत्त्वेन विश्वास्यवचनत्वं रिपुत्वं च मलयकेतुना मनसि दृढीकृतमिति च कृतार्थता। इदं बीजानुगुणकार्यप्रख्यापनं निर्णयः॥ ६॥

मित्रं ममेदमिति। अनेन ज्ञायते राक्षसपर्वतकयोः पूर्वं महत्सौहृदमासीदनन्तरं चाणक्येन राज्यार्धदानपरिपणनप्रलोभनेन राक्षसाद्विभेद्य स्वकार्यसि-

---

१ जाणादि. २ भदन्त कृष्टमिदं। इयं मुद्रा. ३ मिहा. ४ ०र्थश्चाणक्यः. ५ युक्तमिदम्. ६ ममेदं. ७ ०कार्यः.

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hydera

तातं निपात्य सह बन्धुजनाश्रुतोयै-
रन्वर्थतोऽपि ननु राक्षस राक्षसोऽसि ॥ ७ ॥

भागु०—(स्वगतम् ।) रक्षणीया राक्षसस्य प्राणा इत्यार्यादेशः । भवत्वेवं तावत् । (प्रकाशम् ।) कुमार अलमावेगेन । आसनस्थं कुमारं किंचिद्विज्ञापयितुमिच्छामि ।

मल०—(उपविश्य ।) सखे किमसि वक्तुकामः ।

भागु०—कुमार इह खल्वर्थशास्त्रव्यवहारिणामर्थवशादरिमित्रोदासीनव्यवस्था न लौकिकानामिव[2] स्वेच्छावशात् । यतस्तस्मिन्काले सर्वार्थसिद्धिं राजानमिच्छतो राक्षसस्य चन्द्रगुप्तादपि बलीयस्तया सुगृहीतनामा देवः पर्वतेश्वर एवार्थपरिपन्थी महानरातिरासीत् । तस्मिंश्च राक्षसेनेदमनुष्ठितमिति नास्ति[3] दोष एवात्रेति पश्यामि । पश्यतु कुमारः ।

मित्राणि शत्रुत्वमुपानयन्ती[4] मित्रत्वमर्थस्यवशाच्च[5] शत्रून् ।
नीतिर्नयत्यस्मृतपूर्ववृत्तं जन्मान्तरं जीवत एव पुंसः ॥ ८ ॥

तदत्र वस्तुनि नोपालम्भनीयो[6] राक्षसः । आ नन्दराज्यलाभादुपग्राह्यश्च । परतश्च परिग्रहे वा परित्यागे वा कुमारः प्रमाणम् ।

मल०—एवं सखे सम्यग्दृष्टवानसि । यतोऽमात्यवधे प्रकृतिक्षोभः स्यादेवं च संदिग्धो विजयः[7] ।

द्धये पर्वतकः सहायत्वेन प्रवणीकृत इति । तथा चानुपदमेव कुपितो मलयकेतुर्भागुरायणेन समाधीयते तस्मिन्काले सर्वार्थसिद्धिं राजानमित्यादिना महानरातिरासीदित्यन्तेन ग्रन्थेन ॥ ७ ॥

मित्राणीति । जन्मान्तरे पूर्वजन्मवृत्तं यथा न स्मर्यते तथा जीवत एव पुंसः राजतन्त्रनीतिवशात्पूर्वोपकृतादि विस्मार्यत्वेन प्रसज्यैत इति भावः ॥ ८ ॥

तदत्रेति वस्तुनीति इदं कुपितस्य मलयकेतोः समाधानरूपं पर्युपासनम् ।

---

१ नाक्षि. २ लोकानां. ३ नातिदोषामिवात्र. ४ ॰मिवान॰. ५ ॰मस्यार्थवु॰. ६ वस्तुन्यनुपालभ्यः. ७ विजयः स्यादस्माकम्.

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hydera

(प्रविश्य ।) **पुरुषः**—जेदु कुमारो । अज्ज गुम्भट्ठाणाधिकिदो दीहरक्खो विण्णवेदि एसो खु अह्मेहिं कडआदो णिक्कमन्तो अगहीदमुद्दो सलेहो पुरिसो गहीदो । ता पच्चक्खीकरेदु णं अज्जोत्ति । (क)

भागु०—भद्र प्रवेशय ।

पुरु०—तहा[1] (इति निष्क्रान्तः ।) (ख)

(ततः प्रविशति पुरुषेणानुगम्यमानः संयतः सिद्धार्थकः ।)

सिद्धा०—(स्वगतम् ।)

आणंतीए गुणेसु दोसेसु परंमुहं कुणन्तीए ।
अह्मारिसजणणीए पणमामो सामिभत्तीए ॥ ९ ॥ (ग)

पुरु०[2]—अज्ज अअं सो पुरिसो । (घ)

भागु०—(नाट्येनावलोक्य ।) भद्र किमयमागन्तुक आहोस्विदिहैव कस्यचित्परिग्रहः ।

सिद्धा०—अज्ज अहं खु अमच्चरक्खसस्स सेवओ । (ङ)

(क) जयतु कुमारः । आर्य गुल्मस्थानाधिकृतो दीर्घरक्षो विज्ञापयति । एष खल्वस्माभिः कटकान्निष्क्रामन्नगृहीतमुद्रः सलेखः पुरुषो गृहीतः । तत्प्रत्यक्षीकरोत्वेनमार्य इति ।

(ख) तथेति ।

(ग) आनयन्त्यै गुणेषु दोषेषु पराङ्मुखं कुर्वत्यै ।
अस्मादृशजनन्यै प्रणमामः स्वामिभक्त्यै ॥ ९ ॥

(घ) आर्य अयं स पुरुषः ।

(ङ) आर्य अहं खलु अमात्यराक्षसस्य सेवकः ।

अतःपरमङ्कसमाप्तिपर्यन्तं प्रथमेङ्के किमत्र लिखामीत्यादिना कर्णे एवमेवेत्यन्तेन ग्रन्थेनोपाक्षिप्तस्य वीजस्यानेकधा प्रकीर्णस्यैकार्थीकरणबीजोपगमनस्यैव संधेरङ्गस्य प्रपञ्चः । आणंतीए इति । दोषवति कार्ये प्रवृत्त्यापि दोषे पराङ्मुखं दोषानगणयन्तं कुर्वत्यै प्रत्युत गुणेष्वानयन्त्यै गुणपक्ष एव पातयन्त्यै सर्वतो गरीयस्यै स्वामिभक्त्यै नमः । स्वामिभक्तिवशात्स्वामिकार्यसिद्ध्यर्थमनुचितमपि क्रियमाणं गुणपक्ष एव भवति न पुनर्दोषपक्ष इति भावः । स्वामिभक्त्यै इति क्रियया यमभिप्रैति स संप्रदानमिति संप्रदानत्वम् ॥ ९ ॥

---

१ जं अज्जो आणवेदि. २ उपसृत्य इत्यधिकम्.

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderabad

भागु०—भद्र तत्किमगृहीतमुद्रः कटकान्निष्क्रामसि ।

सिद्धा०—अज्ज कज्जगोरवेण तुवराविदोह्मि । (क)

भागु०—कीदृशं तत्कार्यगौरवं यद्राजशासनमुल्लङ्घयति ।

मल०—सखे भागुरायण लेखमपनय ।

भागु०—(सिद्धार्थकहस्ताद्गृहीत्वा पत्रमुद्रां दृष्ट्वा ।) कुमार अयं लेखः । राक्षसनामाङ्कितेयं मुद्रा ।

मल०—मुद्रां परिपालयन्नुद्घाट्य दर्शय ।

भागु०—(तथा कृत्वा दर्शयति ।)

मल०—(वाचयति) स्वस्ति यथास्थानं कुतोपि कोपि कमपि पुरुषविशेषमवगमयति । अस्मत्प्रातिपक्षं निराकृत्य दर्शिता कापि सत्यता सत्यवादिना । सांप्रतमेतेषामपि प्रथममुपन्यस्तसंधीनामस्मत्सुहृदां पूर्वप्रतिज्ञातसंधिपरिपणनप्रोत्साहनेन सत्यसंधः प्रीतिमुत्पादयितुमर्हति । एतेप्येवमनुगृहीताः सन्तः स्वाश्रयविनाशेनोपकारिणमाश्रयिष्यन्ति । अविस्मृतमेतत्सत्यवतः स्मारयामः । एतेषां मध्ये केचिदरेः कोषदण्डाभ्यामर्थिनः केचिद्विषयेणेति । अलंकारत्रयं च सत्यवता यदनुप्रेषितं तदुपगतम् । मयापि लेखस्याशून्यार्थं किंचिदनुप्रेषितं तदुपगमनीयम् । वाचिकं चाप्ततमादस्माच्छ्रोतव्यमिति ।

(क) आर्य कार्यगौरवेण त्वरायितोस्मि ।

मुद्रां परिपालयन्निति । लेखस्य धारणपेटिकायाश्च मुद्रापरिपालनं राक्षसमुद्रया सह संवाददर्शनार्थम् । स्वस्ति यथेति । अस्मत्प्रतिपक्षस्य चाणक्यस्य निराकरणं पूर्वमेव त्वया प्रतिज्ञातमासीत् । किलेति बलादापादनार्थम् । अस्मत्सुहृदां कौलुतादीनामित्यर्थः । संधिपरिपणनस्य संधिसमये पूर्वदित्सितस्य प्रोत्साहनम् । अवश्यं दास्यामीत्याश्वसनम् । अविस्मृतमिति । सत्यवत्त्वात्त्वं न विस्मरस्यथापि स्मारयाम इत्यर्थः । लेखस्येति । रिक्तहस्तेन प्रभुं प्रति लेखो न लेख्य इत्याचाराल्लेखसाद्गुण्यार्थं किंचित्प्रेषितमिति भावः ।

---

१ किमर्थम०. २ ०सि. ३ मुपा०. ४ नामाङ्कयं. ५ उद्वेश्य. ६ गृहीत्वा वाच०. ७ ऽनुपगृहीताः. ८ सिद्धार्थकात्.

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hydera

मल०—[1]भागुरायण कीदृशो लेखः।

भागु०—भद्र सिद्धार्थक कस्यायं लेखः।

सिद्धा०—अज्ज ण आणामि। (क)

भागु०—हे धूर्त लेखो नीयते न ज्ञायते कस्यायमिति। सर्वं तावत्तिष्ठतु। वाचिकं त्वत्तः केन श्रोतव्यम्।

सिद्धा०—(भयं नाटयन्।) तुह्मेहिं। (ख)

भागु०—किमस्माभिः।

सिद्धा०—मिस्सेहिं गिहीदो ण आणामि किं भणामि त्ति। (ग)

भागु०—(सरोषम्[3]।) एष जानासि। भासुरक बहिर्नीत्वा तावत्ताड्यतां यावत्कथयति[4]।

पुरु०—जं अमच्चो आणवेदि। (इति तेन सह निष्क्रम्य पुनः प्रविश्य।) अज्ज इअं मुद्दालंच्छिदी पेडिआ तस्स[5] कक्खादो णिवडिदा। (घ)

भागु०—(विलोक्य।) कुमार इयमपि राक्षसमुद्राङ्कितैव।

(क) आर्य न जानामि।

(ख) युष्माभिः।

(ग) मिश्रैर्गृहीतो न जानामि किं भणामीति।

(घ) यदमात्य आज्ञापयति।

आर्य इयं मुद्रालाञ्छिता पेटिका तस्य कक्षातो निपतिता।

भागुरायण इति। कं प्रति केन लिखितमिति प्रष्टव्यमिति भावः।

वाचिकमिति। वाचिकं त्वत्तः केन श्रोतव्यमिति पृष्टे प्रस्तुतत्वाच्चन्द्रगुप्तेनैवेत्येव वक्तव्यत्वेन प्रसक्तेपि युष्मच्छ्रवणगोचरीकर्तुमेवायं सर्वः समारम्भ इति गूढाभिसंधिः।युष्माभिरित्यर्द्धोक्त्या उत्तरयति। श्रोतव्यमिति वाक्यशेषो गूढः। उक्तमुत्तरं ताडनव्याजेनान्यथयति मिश्रैरित्यादिना। अत्र युष्माभिरिति पूर्वोक्तमन्वेतव्यम्। मिश्रशब्दः पूज्यवचनः।

---

१ सखे भा०. २ लेखार्थः. ३ सक्रोधम्. ४ सर्वमनेन कथितं भवेत्. ५ तस्स ताडीअमाणस्स.

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hydera

मल०—सखे अयं लेखस्याशून्यार्थो भविष्यति । इमामपि मुद्रां परिपालयन्नुद्घाट्य दर्शय ।

भागु०—(तथा कृत्वा दर्शयति ।)

मल०—(विलोक्य ।) अये तदिदमाभरणं मया[1] स्वशरीरादवतार्य राक्षसाय प्रेषितम् । व्यक्तं चन्द्रगुप्तस्य लेखः ।

भागु०—कुमार एष निर्णीयत एव संशयः । भद्र पुनरपि ताड्यताम् ।

पुरु०—तहा (इति निष्क्रम्य सिद्धार्थकेन सह पुनः प्रविश्य ।) एसो ताडिअमाणो कुमारस्स एव्व [2]णिवेदेमित्ति भणादि । (क)

मल०—[3]तथा भवतु ।

सिद्धा०—[4](पादयोर्निपत्य ।) अभएण मे पसादं करेदु अज्जो ।(ख)

मल०—भद्र अभयमेव परवतो जनस्य । निवेद्यतां यथावस्थितम् ।

सिद्धा०—णिसामेदु कुमारो । अहं खु अमच्चरक्खवसेण इमं लेहं देइअ चन्दउत्तसआसं पेसिदो । (ग)

मल०—वा[5]चिकमिदानीं श्रोतुमिच्छामि ।

सिद्धा०—कुमाल आदिट्ठोह्मि अमच्चेर्ण जहा एदे मह वअस्सा पञ्च राआणो तुए सह समुप्पण्णसिणेहा । ते जहा कुलूदाहिवो चित्तवम्मो मलअणराहिवो सिंहणादो कह्मीर-

(क) एष खलु ताड्यमानः कुमारस्यैव निवेदयामीति भणति ।

(ख) अभयेन मे प्रसादं करोत्वार्यः ।

(ग) निशामयतु कुमारः । अहं खल्वमात्यराक्षसेनेमं लेखं दत्त्वा चन्द्रगुप्तसकाशं प्रेषितः ।

व्यक्तं चन्द्रगुप्तस्येति । राजार्हाभरणप्रेषणाच्चन्द्रगुप्तं प्रति राक्षसेन प्रेषित इत्यर्थः ।

१ यन्मया. २ विण्णवेमि. ३ प्रवेशय. पुरु०—जं कुमारो आणवेदि (इति निष्क्रम्य सिद्धार्थकेन सह प्रविशति). इत्य०. ४ अस्मात्प्राक्—भद्र. ५ ०चरक्खसेण.

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hydera

देसणाहो पुक्खरक्खो सिन्धुराओ सिन्धुसेणो पारसीओ मेहणादोत्ति। एदेसु पुढमगिहीदा तिण्णि राआणो मलअकेदुणो विसअं इच्छन्ति[१] अवरे हत्थिबलं कोसं अ। ता जह चाणक्कं णिराकरिअ महाभाएण मह पीदी समुप्पादिदा तहा एदाणं पि पुढमभणिदो अत्थो संपादइदव्वोत्ति एत्तिओ वाआसंदेसो। (क)

मल०—(स्वगतम्।) कथं चित्रवर्मादयोपि मामभिद्रुह्यन्ति[२]। अथवात एव राक्षसे निरतिशया प्रीतिः। (प्रकाशम्।) विजये राक्षसं द्रष्टुमिच्छामि।

प्रती०—जं कुमारो आणवेदि। (इति निष्क्रान्ता।)

(ततः प्रविशत्यासनस्थः स्वभवनगतः पुरुषेण सह सचिन्तो राक्षसः।)

राक्ष०—[आत्मगतम्] पूर्णमस्मद्बलं चन्द्रगुप्तबलैरिति यत्सत्यं न मे मनसः परिशुद्धिरस्ति। कुतः

साध्ये निश्चितमन्वयेन घटितं बिभ्रत्सपक्षे[३] स्थितिं
व्यावृत्तं च विपक्षतो भवति यत्तत्साधनं सिद्धये।
यत्साध्यं स्वयमेव तुल्यमुभयोः पक्षे विरुद्धं च य-
त्तस्याङ्गीकरणेन वादिन इव स्यात्स्वामिनो निग्रहः॥१०॥

(क) कुमार आदिष्टोस्म्यमात्येन यथैते मम वयस्याः पञ्च राजानस्त्वया सह समुत्पन्नस्नेहाः। ते यथा कुलूताधिपश्चित्रवर्मा मलयनगराधिपः सिंहनादः काश्मीरदेशनाथः पुष्कराक्षः सिन्धुराजः सिन्धुसेनः पारसीको मेघनाद इति। एतेषु प्रथमगृहीतास्त्रयो राजानो मलयकेतोर्विषयमिच्छन्त्यपरौ हस्तिबलं कोषं च। तद्यथा चाणक्यं निराकृत्य महाभागेन मम प्रीतिः समुत्पादिता तथैतेषामपि प्रथमभणितोर्थः संपादयितव्य इत्येतावान्वाक्संदेशः।

पूर्णमस्मद्बलमिति। चन्द्रगुप्तबलैर्भद्रभटप्रभृतिभिरस्मद्बलं व्याप्तमिति कृत्वा मनो मे संदिग्धमिति भावः।

साध्ये निश्चितमिति। साध्ये सिद्धिविषये पक्षे निश्चितमसंदिग्धमन्वयेनान्वयव्याप्त्या घटितं विशिष्टं सपक्षे महानसादौ विद्यमानं विपक्षाद्ध्रदाद्व्यावृत्तं धूमरूपं साधनं हेतुः सिद्धये वह्न्यनुमितये समर्थं भवति। एवं चाणक्यनीति-

---

१ अहिलसन्ति. २ मह्यम्. ३. स्वपक्षे.

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hydera

अथवा । विज्ञातापरागहेतुभिः प्राक्परिगृहीतोपजापैरापूर्णमिति न विकल्पयितुमर्हामि । (प्रकाशम् ।) भद्र प्रियंवदक उच्यन्तामस्मद्वचनात्कुमारानुयायिनो राजानः । संप्रति दिने दिने प्रत्यासीदति कुसुमपुरम् । तत्परिकल्पितविभागैर्भवद्भिः प्रयाणे प्रयातव्यम् । कथमिति ।

प्रस्थातव्यं पुरस्तात्खशमगधगणैर्मामनु व्यूह्य सैन्यै-
र्गान्धारैर्मध्ययाने सयवनपतिभिः संविधेयः प्रयत्नः ।

रूपं साधनं साध्ये चन्द्रगुप्तलक्ष्मीस्थिरीकरणरूपे निश्चितमवश्यसाधकत्वेनाध्यवसितमन्वयेन व्यतिरेकव्याप्त्या च घटितं मौर्यप्रतिष्ठापननन्दोन्मूलनादिना दृष्टसारमिति यावत् । सपक्षे भद्रभटभागुरायणादौ स्थितिं विभ्रद्विपक्षान्मलयकेतोर्व्यावृत्तं सत्सिद्धये मौर्यलक्ष्मीस्थैर्याय समर्थं भवति इति दार्ष्टान्तिके योजनीयम् । यत्साधनं स्वयमेव साध्यं साध्याभिन्नं यथा ज्ञानं प्रमाणं तद्वति तत्प्रकारकत्वात् । अत्र साधनं साध्येन प्रामाण्येनाभिन्नं समम् । यच्च साधनमुभयोः सपक्षविपक्षयोः वृत्तिमत्त्वेन व्यावृत्तत्वेन वा तुल्यम् । आद्ये उदाहरणं शब्दपक्षकानित्यत्वसाधकप्रमेयत्वं तत्र प्रमेयत्वं सपक्षे घटादौ विपक्षे आकाशादौ च वृत्तिमत्त्वेन तुल्यम् । द्वितीये शब्दपक्षकानित्यत्वसाधकशब्दत्वं सपक्षे घटादौ विपक्षे गगनादौ च व्यावृत्तत्वेन तुल्यम् । यच्च साधनं पक्षे विरुद्धं साध्यासमानाधिकरणम् । यथा शब्दपक्षकनित्यत्वसाधककृतकत्वम् । अत्र कृतकत्वं हेतुः पक्षे शब्दे विरुद्धः साध्येन नित्यत्वेनासमानाधिकरणः । नित्यत्वविरुद्धस्यानित्यत्वस्य साधक इति यावत् । एवमुक्तप्रकारं त्रिविधं यत्साधनं हेत्वाभासस्तस्याङ्गीकरणेन वादिनो निग्रहः पराभवः स्यात् । एवं प्रकृतेपि मलयकेतुबलं भद्रभटादिभिराक्रान्तत्वादुभयत्र तुल्यवदाभासमानं वस्तुतः पक्षे मलयकेतौ भद्रभटाद्यंशेन विरुद्धमत एव स्वयमेव साध्यकोटिप्रविष्टमस्मदिष्टं साधयेद्वा न वेति संदिग्धमिति यावत् । एतादृशबलाभासाङ्गीकरणेन स्वामिनो राक्षसमलयकेत्वोर्निग्रहोवश्यं भावीति दार्ष्टान्तिकेवश्यं योजनीयम् ॥ १० ॥

एवं संदिह्य पुनः समाधत्ते अथवेति । अस्माभिर्विज्ञाताश्चन्द्रगुप्तापरागहेतवो येषां तैः प्राक्परिगृहीतः अस्माकमुपजापो यैस्तथाभूतैस्तैर्भद्रभटादिभिरापूर्णमिति न संशयितव्यमिति भावः ।

---

१ अतः । २ प्रस्था०।

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hydera

पश्चात्तिष्ठन्तु वीराः शकनरपतयः संभृताश्चीणहूणैः
कौलूताद्यैश्च शिष्टः पथि पथि वृणुयाद्राजलोकः कुमारम्
॥ ११ ॥

प्रियं०—तह। (इति निष्क्रान्तः।) (क)

(प्रविश्य) प्रतीहारी--जेदु अमच्चो। अमच्च इच्छदि तुमं कुमारो पेक्खिदुं। (ख)

राक्ष०—भद्रे मुहूर्तं तिष्ठ। कः कोत्र भोः।

(प्रविश्य) पुरुषः—-आणवेदु अमच्चो। (ग)

राक्ष०—उच्यतां शकटदासः। यथा परिधापिता कुमारेणाभरणानि वयम्। तन्न युक्तमनलंकृतैः कुमारदर्शनमनुभवितुम्। अतो यत्तदलंकरणत्रयं क्रीतं तन्मध्यादेकं दीयतामिति।

पुरु०—-तहा (इति निष्क्रम्य पुनः प्रविश्य।) अमच्च इदं आहरणं। (घ)

राक्ष०—(नाट्येनात्मानमलंकृत्योत्थाय च।) भद्रे राजोपगामिनं मार्गमादेशय।

प्रती०—एदु अमच्चो। (ङ)

राक्ष०—(आत्मगतम्।) अधिकारपदं नाम निर्दोषस्यापि पुरुषस्य महदाशङ्कास्थानम्। कुतः

भयं तावत्सेव्यादभिनिविशते सेवकजनं
ततः प्रत्यासन्नाद्भवति हृदये चैव निहितम्।

(क) तथा।
(ख) जयत्वमात्यः। अमात्य इच्छति त्वां कुमारः प्रेक्षितुम्।
(ग) आज्ञापयत्वमात्यः।
(घ) अमात्य इदमाभरणम्।
(ङ) एत्वमात्यः।

भयं तावदिति। भयं कर्तृ सेव्याद्राज्ञः सकाशात्सेवकजनमभिनिविशते

---

१ गच्छन्तु. २ ०थ्यो विशि०. ३ नं अमच्चो आणवेदि. ४ राजकुलो०. ५ खेद.

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hydera

ततोऽध्यारूढानां पदमसुजनद्वेषजननं
गतिः सोच्छ्रायाणां पतनमनुकूलं कलयति ॥ १२ ॥

[परिक्रम्य ।] प्रती०—अमच्च अअं कुमारो । उपसप्पदु णं अमच्चो । (क)

राक्ष०—(विलोक्य ।) अयं कुमारस्तिष्ठति य एषः ।

पादाग्रे दृशमवधाय निश्चलाङ्गीं
शून्यत्वादपरिगृहीततद्विशेषाम् ।
वक्त्रेन्दुं वहति करेण दुर्वहाणां
कार्याणां कृतमिव गौरवेण नम्रम् ॥ १३ ॥

(उपसृत्य ।) विजयतां कुमारः ।

मल०—आर्य, अभिवादये । इदमासनमास्यताम् ।

राक्ष०—(तथा करोति ।)

मल०—आर्य चिरदर्शनेनार्यस्य वयमुद्विग्नाः ।

राक्ष०—कुमार प्रयाणे प्रतिविधानमनुतिष्ठता मया कुमारादयमुपालम्भोऽधिगतः ।

(क) अमात्य अयं कुमारः । उपसर्पत्वेनममात्यः ।

अभितः सर्वतः प्राप्नोति । नेर्विद इति तङ् । ततः राजप्रत्यासन्नाद्भयं भवति । तस्मात्कारणादध्यारूढानामधिकारिणां पदमसुजनानां दुर्जनानाम् । यद्वा असुमज्जनानां प्राणिमात्रस्येति यावत् । द्वेषजननं भवति । उक्तमर्थमर्थान्तरन्यासेन द्रढयति । गतिरिति । सोच्छ्रायाणामुन्मत्तानां गतिरवस्था अनुकूलमवश्यंभावित्वेनोचितं पतनं कलयति । पतनान्ताः समुच्छ्रया इति भावः । मतिरिति पाठेऽप्ययमेवार्थः । सर्वदा समुच्छ्रयाद्भीताः पतनमेव चिन्तयीरन्नमतिमन्त इत्यर्थः ॥ १२ ॥

पादाग्रे इति । शून्यत्वान्मनोवृत्तिराहित्यादज्ञाततद्विषयविशेषामित्यर्थः ॥ १३

इदं मलयकेतोः स्वविषयकदौर्मनस्यमजानन् राजकार्यगौरववैयग्र्येण गृह्णाति । आर्य चिरदर्शनेति । चिरदर्शनेन दर्शनविलम्बकरणेनोद्विग्नाः कार्यत्वरया व्यग्रा इति वाक्यार्थः । त्वद्दर्शनमिदानीमस्माकमरुंतुदमिति गूढम् । कुमार प्रयाणे प्रतिविधानमनुतिष्ठतेतीदमजानानस्योत्तरम् ।

---

१ अनु०. २ मतिः. ३ नाट्येनावलोक्य. ४ ०चलन्तीं. ५ उपविशति. ६ अमात्य.

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hydera

मल०—आर्य प्रयाणे कथं प्रतिविहितमिति श्रोतुमिच्छामि।

राक्ष०—कुमार एवमादिष्टा अनुयायिनो राजानः। (प्रस्थातव्यमिति पूर्वोक्तं पठति।)

मल०—(स्वगतम्।) कथं य एव मद्विनाशेन चन्द्रगुप्तमाराधयितुमुद्यतास्त एव मां परिवृण्वन्ति (प्रकाशम्।) आर्य अस्ति कश्चिद्यः कुसुमपुरं प्रति गच्छति तत आगच्छति वा।

राक्ष०—अवसितमिदानीं गतागतप्रयोजनम्। अल्पैरहोभिर्वयमेव तत्र गन्तारः।

मल०—(स्वगतम्।) विज्ञायते। (प्रकाशम्।) यद्येवं ततः किमार्येणायं सलेखः पुरुषः प्रेषितः।

राक्ष०—(विलोक्य।) अये सिद्धार्थकः। भद्र किमिदम्।

सिद्धा०—(सबाष्पं लज्जां नाटयन्।) पसीददु अमच्चो। ताडीअन्तेण मए ण पारिदं रहस्सं धारिदुं। (क)

राक्ष०—भद्र कीदृशं रहस्यमिति न खल्ववगच्छामि।

सिद्धा०—णं विण्णवेमि ताडिअंतेण मएँ। (इत्यर्द्धोक्ते सभयमधोमुखस्तिष्ठति।) (ख)

(क) प्रसीदत्वमात्यः। ताड्यमानेन मया न पारितं रहस्यं धारयितुम्।

(ख) ननु विज्ञापयामि ताड्यमानेन मया।

परिवृण्वन्तीति। कौलूताद्याः पञ्च राजान इत्यर्थः। विज्ञायत इति। वयमेवात्र चन्द्रगुप्तं निग्रहीतुं गन्तार इति राक्षसस्य ऋजुराशयो मलयकेतुनान्यथा गृहीतः। चन्द्रगुप्तसाचिव्यार्थं गन्तार इति विज्ञायत इति। ननु विज्ञापयामि ताडिअन्तेणेति अस्यार्धोक्तस्य पूरणवाक्यमेवमतिताड्यमानेनेति वक्ष्यमाणं द्रष्टव्यम्।

---

१ कुमारस्यानु०. २ कुमार अव०, ३ ननु पश्चषै. ४ यास्यामः. ५ कुसुमपुरं प्रस्थापितः, ६ तद्द०. ७ ण पारिदं रहस्सं धारिदुं अमच्चस्सइत्यधिकम्.

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hydera

मल०—भागुरायण स्वामिनः पुरस्ताद्भीतो लज्जितो वा नैष कथयिष्यति । स्वयमेवार्यस्य कथय ।

भागु०—यदाज्ञापयति कुमारः । अमात्य एष कथयति यथाहममात्येन लेखं दत्त्वा वाचिकं संदिश्य चन्द्रगुप्तसकाशं प्रेषित इति।

राक्ष०—भद्र सिद्धार्थक अपि सत्यम् ।

सिद्धा०—(लज्जां नाटयन् ।) एवं अतिताडिअन्तेन मए णिवेदिदं । (क)

राक्ष०—अनृतमेतत् । ताड्यमानः पुरुषः किमिव न ब्रूयात् ।

मल०—सखे भागुरायण दर्शय लेखम् । वाचिकमेष भृत्यः कथयिष्यति ।

भागु०—अमात्य अयं लेखः ।

राक्ष०—(वाचयित्वा) कुमार शत्रोः प्रयोग एषः ।

मल०—लेखस्याशून्यार्थमार्येणेदमप्याभरणमनुप्रेषितम् । तत्कथं शत्रोः प्रयोग एषः ।

राक्ष०—(आभरणं निर्वर्ण्य) कुमारेणैतन्मह्यमनुप्रेषितम् । मयाप्येतत्कस्मिंश्चित्परितोषस्थाने सिद्धार्थकाय दत्तम् ।

भागु०—ईदृशस्यै विशेषतः कुमारेणात्मगात्रादवतार्य प्रसादीकृतस्येयं परित्यागभूमिः ।

मल०—वाचिकमप्यार्येणास्माच्छ्रोतव्यमिति लिखितम् ।

(क) एवमतिताड्यमानेन मया निवेदितम् ।

कुमारेत्यादिना एवं वदता राक्षसेन समाहितेपि सोल्लुण्ठनं तदन्यथयति भागुरायणः । ईदृशस्येत्यादिना । अस्मादिति । वाचिकमप्यस्माच्छ्रोतव्यमित्यार्येण लिखितमिति व्यवहितेनान्वयः ।

---

१ अमात्यराक्षसेन. २ कुमार अनृ०. ३ एष स्यात् । (इत्याभरणं दर्शयति.) ४ ०स्याभरणविशेषस्य. ५ आप्ततमादस्मात्.

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hydera

राक्ष०—कुतो वाचिकं कस्य वाचिकम् । लेख एवास्मदीयो न भवति ।

मल०—इयं तर्हि कस्यं मुद्रा ।

राक्ष०—कपटमुद्रामुत्पादयितुं शक्नुवन्ति धूर्ताः ।

भागु०—कुमार सम्यगमात्यो विज्ञापयति । भद्र सिद्धार्थक केनायं लिखितो लेखः ।

सिद्धा०—(राक्षसमुखमवलोक्य तूष्णीमधोमुखस्तिष्ठति ।)

भागु०—भद्र अलं पुनरात्मानं ताडयितुम् । कथय ।

सिद्धा०—अज्ज सअडदासेण । (क)

राक्ष०—कुमार यदि शकटदासेन लिखितस्ततो मयैव ।

मल०—विजये शकटदासं द्रष्टुमिच्छामि ।

प्रती०—जं कुमारो आणवेदि । (ख)

भागु०—(स्वगतम् ।) न खल्वनिश्चितार्थमार्यचाणक्यप्रणिधयोभिधास्यन्ति । आगत्य शकटदासो वा सोयं लेख इति प्रत्यभिज्ञाय पूर्ववृत्तं प्रकाशयेत् । एवं सति संदिहानो मलयकेतुरस्मिन्प्रयोगे श्लथादरो भवेत् । [प्रकाशम् ।] कुमार न कदाचिदपि

(क) आर्य शकटदासेन ।
(ख) यत्कुमार आज्ञापयति ।

कुमार यदि शकटदासेनेति । शकटदासः सर्वथा न लिखिष्यतीति तस्मिन्विस्रम्भप्रत्ययादियमुक्तिः । भवत्वेवमिति । पूर्वं शकटदासहस्तेन छलाच्चाणक्येन लेखितमित्यजानत इयमुक्तिः । आर्यचाणक्येनैव केनचिद्व्याजेन सिद्धार्थकप्रेरणेन शकटदासं वञ्चयित्वा तद्धस्तेनेदं लिखितं स्यात् । अतः परं शकटदास इहानीतश्चेत्कुसुमपुर एवानेन सिद्धार्थकेन मद्धस्ताल्लिखितोयं लेख इति स्पष्टं वदेत् । ततः सर्वोप्ययं चाणक्यकूटनीतिप्रयोगो व्याकोपितः स्यादित्याशयेन प्रत्युत्पन्नमतिर्भागुरायण आह भवत्वेवम् । शकटदासागमनं परिहरामीत्यर्थः ।

कुमार न कदाचिदिति । अमात्येन लेखितमपि स्वेन लिखितमपि

१ कुमार ०मुद्रामपि. २ लिखितः इत्यधि०.

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hydera

शकटदासोऽमात्यस्याग्रतो मया लिखितमिति प्रतिपत्स्यते । अतोऽन्य[1]-लिखितमस्यानीयतां वर्णसंवाद एवैतं विभावयिष्यति ।

मल०—विजये एवं क्रियताम् ।

प्रती०—कुमार मुद्दावि । (क)

मल०—उभयमप्यानीयताम् ।

प्रती०—जं कुमारो आणवेदि । (ख)

(इति निष्क्रम्य पुनः प्रविश्य ।) कुमार इदं तं सअडदासेण सहत्थलिहिदं पत्तअं मुद्दावि । (ग)

मल०—(उभयमपि नाट्येन विलोक्य ।) आर्य संवदन्त्यक्षराणि ।

राक्ष०—(स्वगतम् ।) संवदन्त्यक्षराणि । शकटदासस्तु मित्रमिति च विसंवदन्त्यक्षराणि । [2]किं नु शकटदासेन

स्मृतं स्यात्पुत्रदारस्य विस्मृतस्वामिभक्तिना ।
चलेष्वर्थेषु लुब्धेन न यशःस्वनपायिषु ॥ १४ ॥

अथवा कः संदेहः ।

मुद्रा तस्य कराङ्गुलिप्रणयिनी सिद्धार्थकस्तत्सुहृ-
त्तस्यैवापरलेख्यसूचितमिदं लेख्यं[3] प्रयोगाश्रयम् ।

(क) कुमार मुद्रापि ।

(ख) यत्कुमार आज्ञापयति ।

(ग) कुमार इदं तच्छकटदासेन स्वहस्तलिखितं पत्रं मुद्रापि ।

स्वामिद्रोहभयान्न कथयिष्यतीत्यर्थः । अतः प्रतिलिखितामिति । एतमर्थं परिच्छेत्स्यतीत्यर्थः ।

कुमार मुद्रापीति । आनीयतामिति पूर्वेण प्रश्लिष्य प्रश्नः । संवदन्तीति । शकटदासस्तु मित्रमित्ययमर्थो विसंवदति विरुध्यते । तस्याप्ततमत्वे संशयो जायत इत्यर्थः ।

स्मृतमिति । पुत्रदारस्येत्यधीगर्थेति कर्मणि षष्ठी । स्वामिभक्तिं यशश्च परिमृज्य चलेषु नश्वरेष्वर्थेषु पुत्रदारादिषु च लुब्धः स्यादित्यर्थः ॥ १४ ॥

मुद्रेति । प्रयोगाश्रयं कूटप्रयोगरचितमित्यर्थः । कृपणं दीनं कृत्यं चेष्टितं व्यवसितम् ॥ १५ ॥

---

१ प्रतिलि०. २ तत्किं नु; किमिदानीम्. ३ पत्र.०

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hydera

सुव्यक्तं शकटेन भेदपटुभिः संधाय सार्द्धं परै-
भर्तृस्नेहपराङ्मुखेन कृपणं प्राणार्थिना चेष्टितम् ॥ १५ ॥

मल०—(विलोक्य ।) आर्य अलंकारत्रयं श्रीमता यदनुप्रेषितं तदुपगतमिति यल्लिखितं तन्मध्यात्किमिदमेकम् । (निर्वर्ण्यात्मगतम् ।) कथं तातेन धृतपूर्वमिदमाभरणम् । (प्रकाशम् ।) आर्य कुतोयमलंकारः।

राक्ष०—वणिग्भ्यः क्रयादधिगतः ।

मल०—विजये अपि प्रत्यभिजानासि भूषणमिदम् ।

प्रती०—(निर्वर्ण्य सबाष्पम् ।) कुमार कहं ण पच्चभिजाणामि । इदं[२] सुगिहीदणामधेएण पव्वदीसरेण धारिदपुव्वं । (क)

मल०—(सबाष्पम् ।) हा तात ।

एतानि तानि तव भूषणवल्लभस्य
गात्रोचितानि कुलभूषण भूषणानि ।
यैः शोभितोसि मुखचन्द्रकृतावभासो
नक्षत्रवानिव शरत्समयप्रदोषः ॥ १६ ॥

राक्ष०—(स्वगतम् ।) कथं पर्वतेश्वरेण धृतपूर्वाणीत्याह । व्यक्तमेवास्य भूषणानि । (प्रकाशम् ।) एतान्यपि चाणक्यप्रयुक्तेन वणिग्जनेनास्मासु विक्रीतानि ।

मल०—आर्य तातेन धृतपूर्वाणां विशेषतश्चन्द्रगुप्तहस्तगतानां वणिग्विक्रय[३] इति न युज्यते । अथवा युज्यत एवैतत् । कुतः

चन्द्रगुप्तस्य विक्रेतुरधिकं लाभमिच्छतः[४]
कल्पिता मूल्यमेतेषां क्रूरेण भवता वयम् ॥ १७ ॥

(क) कथं न प्रत्यभिजानामि । इदं सुगृहीतनामधेयेन पर्वतेश्वरेण धारितपूर्वम् ।

एतानीति । वल्लभानि प्रियाणि भूषणानि यस्येति बहुव्रीहिः । शेषं स्पष्टम् । १६ ॥

---

१ कष्टम्. २ इदं क्खु. ३ वणिग्भ्यः क्रयाधिगमः. ४ इच्छता.

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hydera

राक्ष०—(स्वगतम् ।) अहो सुश्लिष्टोभूच्छत्रुप्रयोगः । कुतः

लेखोयं न ममेति नोत्तरमिदं मुद्रा मदीया यतः
सौहार्दं शकटेन खण्डितमिति श्रद्धेयमेतत्कथम् ।
मौर्ये भूषणविक्रयं नरपतौ को नाम संभावये-
त्तस्मात्संप्रतिपत्तिरेव हि वरं न ग्राम्यमत्रोत्तरम् ॥ १८ ॥

मल०—एतदार्यं पृच्छामि ।[१]

राक्ष०—(सबाष्पम् ।) कुमार य आर्यस्तं पृच्छ । वयमिदानी-मनार्याः संवृत्ताः ।

मल०—

मौर्योसौ स्वामिपुत्रः परिचरणपरो मित्रपुत्रस्तवाहं
दाता सोर्थस्य तुभ्यं स्वमतमनुगतस्त्वं तु मह्यं ददासि ।[२]
दास्यं सत्कारपूर्वं ननु सचिवपदं तत्र ते स्वाम्यमत्र
स्वार्थे कस्मिन्समीहा पुनरधिकतरे त्वामनार्यं करोति १९॥

राक्ष०—कुमार एवमयुक्तव्याहारिणा[३] निर्णयो दत्तः । भवतु तव को दोषः । (मौर्योसौ स्वामिपुत्र इति युष्मदस्मदोर्व्यत्ययेन पठति ।)

मल०—(लेखमलंकरणस्थगिकां च निर्दिश्य ।) इदमिदानीं किम् ।

राक्ष०—(सबाष्पम् ।) विधिविलसितम् । कुतः

भृत्यत्वे परिभावधामानि सति स्नेहात्प्रभूणां सतां
पुत्रेभ्यः कृतवेदिनां कृतधियां[४] येषां न भिन्ना वयम् ।
ते लोकस्य परीक्षकाः क्षितिभृतः पापेन येन क्षता-
स्तस्येदं विपुलं विधेर्विलसितं पुंसां प्रयत्नच्छिदः[५] ॥ २० ॥

लेखोयमिति । शकटदासेन सौहार्दं परित्यज्येदं लिखितमिति ग्राम्ये परिहारे उक्ते कः श्रद्दध्यादित्यर्थः ॥ १८ ॥

एवं मौर्यसेनातोप्यतिशयिते मयि तव स्वातन्त्र्ये स्थिते इतोप्यधिकतरं कं स्वार्थमवलम्ब्यैवमनार्यो जातोसीतिनिष्ठुर उपालम्भः ॥ १९ ॥

इदमिदानीं किमिति । अयं कस्य दोष इत्यधिक्षेपः ।

भृत्यत्वे इति । परिभवो न्यक्कारः तद्विषयो भृत्योप्यहं प्रभुभिर्न्यक्कारं कर्तुं समर्थैरपि यैः कृतज्ञैः सर्वज्ञैः स्वामिभिरपत्यनिर्विशेषतया दृष्टोस्मि ते दैवेन हता इत्यर्थः ॥ २० ॥

---

१ एतत्क्वाचिन्नास्ति. २ ०मतभृततनुत्वं च. ३ भवतैव मे इत्यधिकम्. ४ कृतधियः । ५ प्रयत्नो वृथा.

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection: c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hydera

मल०—(सरोषम् ।) किमद्यापि निह्नूयते एव विधेः किमैतद्व्यवसितं न लोभस्येति । अनार्य

कन्यां तीव्रविषप्रयोगविषमां कृत्वा कृतघ्ने त्वया
विश्रम्भप्रवणः पुरा मम पिता नीतः कथाशेषताम् ।
संप्रत्याहितगौरवेण भवता मन्त्राधिकारे रिपौ
प्रारब्धाः प्रलयाय मांसवदहो विक्रेतुमेते वयम् ॥ २१ ॥

राक्ष०—(स्वगतम् ।) अयमपरो गण्डस्योपरि स्फोटः । (प्रकाशम् । कर्णौ पिधाय ।) शान्तं पापं शान्तं पापम् । नाहं पर्वतेश्वरे विषकन्यां प्रयुक्तवान् ।

मल०—केन तर्हि व्यापादितस्तातः ।

राक्ष०—दैवमत्र प्रष्टव्यम् ।

मल०—(सक्रोधम्।) दैवमत्र प्रष्टव्यम् । न क्षपणको जीवसिद्धिः।

राक्ष०—(स्वगतम् ।) कथं जीवसिद्धिरपि चाणक्यप्रणिधिः । हन्त रिपुभिर्मे हृदयमपि स्वीकृतम् ।

मल०—[सक्रोधम् ।] भासुरक आज्ञाप्यतां शेखरसेनः । य एते राक्षसेन सह सुहृत्तामुत्पाद्यास्मच्छरीरद्रोहेण चन्द्रगुप्तमाराधयितुकामाः पञ्च राजानः कौलूतश्चित्रवर्मा मलयनृपतिः सिंहनादः काश्मीरः पुष्कराक्षः सिन्धुराजः सुषेणः पारसीकाधिपो मेघनाद इति । एतेषु

कन्यामिति । मन्त्राधिकारे मौर्यस्य मन्त्रित्वे आहितगौरवेण धृताभिलाषेणेत्यर्थः । रिपौ चन्द्रगुप्ते प्रलयाय नाशाय मांसवद्विक्रेतुमारब्धा नियोजिता इत्यन्वयः । इदानीमपि राक्षसेनानेकराजकार्यकुशलेन किमपि तादृशमारभ्यत इति पूर्वं जीवसिद्धिनोपक्षिप्तस्योपजापदुर्विकल्पस्यायमुद्गार इत्यवधेयम् ॥ २१ ॥

अयमपर इति । मर्मस्थानव्रणस्योपरि व्रणान्तरमित्यर्थः । दैवमत्रेति । चाणक्यनामागृहीत्वा दैवमिति वदन्स्वस्य परदोषानाविष्करणरूपं महामनस्त्वं सूचितवान् ।

---

१ सक्रोधम्. २ कृतघ्नात्मना. ३ रिपोः ४ नाहं विषकन्यामारोपितवानपापोऽहं पर्वतेश्वरे. ५ सौहार्दम्. ६ ०धिराजः.

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hydera

त्रयः प्रथमे मदीयां भूमिं कामयन्ते ते गम्भीरश्वभ्रमभिनीय पांशुभिः पूर्यन्ताम् । इतरौ हस्तिबलकामुकौ हस्तिनैव घात्येतामिति ।

पुरुषः—तहा (इति निष्क्रान्तः ।)

मल०—(सक्रोधम् ।) राक्षस राक्षस नाहं विश्रम्भघाती राक्षसो मलयकेतुः खल्वहम् । तद्गच्छ समाश्रीयतां सर्वात्मना चन्द्रगुप्तः । पश्य ।

> विष्णुगुप्तं च मौर्यं च सममप्यागतौ त्वया ।
> उन्मूलयितुमीशोहं त्रिवर्गमिव दुर्नयः ॥ २२ ॥

भागु०—कुमार कृतं कालहरणेन । सांप्रतं कुसुमपुरोपरोधायाज्ञा[2]प्यन्तामस्मद्बलानि ।

> गौडीनां लोध्रधूलीपरिमलबहुलान्धूमयन्तः[3] कपोला-
> न्क्लिश्नन्तः कृष्णिमानं भ्रमरकुलरुचः कुञ्चितस्यालकस्य ।
> पांशुस्तम्बा[4] बलानां तुरगखुरपुटक्षोभलब्धात्मलाभाः
> शत्रूणामुत्तमाङ्गे गजमदसलिलच्छिन्नमूलाः पतन्तु ॥२३॥

(सपरिजनो निष्क्रान्तो मलयकेतुः ।)

राक्ष०—(सावेगम् ।) हा धिक्कष्टम् । तेपि घातिताश्चित्रवर्मादयस्तपस्विनः । तत्कथं सुहृद्विनाशाय राक्षसश्चेष्टते न रिपुविनाशाय । तत्किमिदानीं मन्दभाग्यः करवाणि ।

विष्णुगुप्तमिति । दुर्नयदृष्टान्तेन स्वस्य दौरात्म्यं रोषावेशवशादुद्घाटितम् ॥२२।

स्वपक्षबलहीनमेनं भद्रभटादिभिर्निग्राहयितुं त्वरयति । गौडीनामिति । लोध्रपुष्पाणां धूली परागस्तस्य परिमलः लेपजनितो गन्धविशेषस्तेन बहुलान्व्याप्तान् गौडीनां गौडस्त्रीणां कपोलान्धूमयन्तः धूमवतः कुर्वतः मलिनयन्त इति यावत् । णाविष्टवद्भावेन मतुपो लोपः । गौडस्त्रियः कपोलान्लोध्ररजोभिरलंकुर्वन्तीत्यतस्तेषां तत्परिमलबहुलत्वम् । तथा तासामेव भ्रमरकुलरुचः नीलस्य कुञ्चितस्य संयमितस्यालकस्य कृष्णिमानं नैल्यं क्लिश्न-

---

१ कामौ. २ प्रतिष्ठन्ताम्. ३ धूम्रयन्तः. ४ न्यूहा.

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hydera

किं गच्छामि तपोवनं न तपसा शाम्येत्सवैरं मनः
किं भर्तृननुयामि जीवति रिपौ स्त्रीणामियं योग्यता ।
किं वा खड्गसखः पताम्यरिबले नैतच्च युक्तं भवे-
च्चेतश्चन्दनदासमोक्षरभसं रुन्ध्यात्कृतघ्नं न चेत् ॥२४॥

इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।

पञ्चमोऽङ्कः ।

न्तोभिभवन्त इत्यर्थः । बलानां सैन्यानां तुरगखुरपुटक्षोभेण लब्धात्मलाभाः जनिताः पांशुस्तम्बाः गजमदसलिलैश्छिन्नमूलाः सन्तः शत्रूणामुत्तमाङ्गे पतन्तु ॥ २३ ॥

किं गच्छामीति । जीवति रिपाविति शत्रुवैरनिर्यातनमकृत्वा स्त्रीवदनुमरणमयुक्तमिति भावः । खड्गसख इति । खड्गमात्रसहायेनारिबलं कृत्स्नं क्षपयितुं समर्थोस्मि अथापि चन्दनदासस्योपकारिणो मोक्षो न भवेदिति रभसं रभसवदुत्सुकं चेतः रुन्ध्यात् अरिबलक्षपणान्मां रोद्धुं प्रवर्तेत इत्यर्थः । प्रवर्तनायां लिङ् । न चेत् न रुन्ध्याच्चेत्कृतघ्नं भवेदित्यन्वयः । पराक्रमपक्षे चन्दनदासविषये कृतघ्नतादोषः स्वस्यापरिहार्यः स्यादिति भावः । अप्यकार्यशतं कृत्वा येन केनाप्युपायेन चन्दनदासमोचनमेव संप्रत्यावश्यकत्वेनापतितमतस्तत्रैव प्रयतिष्य इत्यत्र तात्पर्यम् ॥ २४ ॥

इति श्रीत्र्यम्बकयज्वप्रभुवर्याश्रितढुण्ढिराजव्यासयज्वविरचिते मुद्राराक्षसनाटकव्याख्याने पञ्चमोऽङ्कः समाप्तः ॥

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hydera

षष्ठोङ्कः ।

ततः प्रविशत्यलंकृतः सहर्षः सिद्धार्थकः ।

सिद्धा०—जअदि जलदणीलो केसवो केसिघादी
जअदि अ जणादिट्ठी चन्दमा चन्दउत्तो ।
जअदि जअणकज्जं जाव काऊण सव्वं
पडिहदपरपक्खा अज्जचाणक्कणीदी ॥ १ ॥

दाव चिरस्स कालस्स पिअवअस्सं समिद्धत्थअं पेक्खामि । (परिक्रम्यावलोक्य च ।) एसो मे पिअवअस्सओ समिद्धत्थओ इदो एव्व उपसप्पदि । जाव णं उपसप्पामि ॥ (क)

(ततः प्रविशति समिद्धार्थकः ।)

समिद्धा०—
संदावे तारिसाणं गेहूसवे सुहाअन्ताणं ।
हिअअट्ठिदाणं विहवा विरहे मित्ताणं दूणन्दि ॥ २ ॥ (ख)

(क) जयति जलदनीलः केशवः केशिघाती
जयति च जनदृष्टिचन्द्रमाश्चन्द्रगुप्तः ।
जयति जयनकार्यं यावत्कृत्वा च सर्वे
प्रतिहतपरपक्षा आर्यचाणक्यनीतिः ॥ १ ॥

तावच्चिरस्य कालस्य प्रियवयस्यं समिद्धार्थकं पश्यामि । एष मे प्रियवयस्यः समिद्धार्थकः इत एवोपसर्पति । यावदेनमुपसर्पामि ।

(ख) संतापे तादृशानां गेहोत्सवे सुखायमानानाम् ।
हृदयस्थितानां विभवा विरहे मित्राणां दूनयन्ति ॥ २ ॥

इत्थं मलयकेतुनिग्रहरूपमवान्तरकार्यनिर्वहणं कृतम् । अतः परं राक्षससंग्रहणरूपप्रधानकार्यनिर्वाहार्थं चन्द्रगुप्तलक्ष्मीस्थैर्यरूपस्य महाफलस्य च सिद्ध्यर्थं षष्ठसप्तमावङ्कावारभ्येते । जअदीति ।

जअदीति । वृत्तकार्यतया चन्द्रगुप्तेन भूषणादिनालंकृतेन सिद्धार्थकेनेष्टदैवतराजचाणक्यनीतीनां जय आघोष्यते । जयत्यनेनेति जयनं सैन्ययुद्धादि । करणे ल्युट् । जयनेन जयकारणेन सेनादिनैव यत्कार्यं तद्यावत्सर्वं स्वयमेव कृत्वा चाणक्यनीतिर्जयतीत्यन्वयः । सेनासन्नाहयुद्धादिकमने-

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hydera

सुदं च मए मलअकेदुकडआदो पिअवअस्सओ सिद्धत्थओ आअदो त्ति ! णं अण्णेसामि । (इति परिक्रामति । विलोक्य ।) एसो सिद्धत्थओ । (क)

सिद्धा०—(उपसृत्य ।) कहं समिद्धत्थओ । अवि सुहं पिअ-वअस्सस्स । (ख)

(इत्यन्योन्यमालिङ्गतः ।)

समिद्धा०—कुदो सुहं जेण तुमं चिरप्पवासपच्चागदो वि अज्ज ण मे गेहं आअच्छसि । (ग)

सिद्धा०—पसीदुदु वअस्सो । दिट्ठमेत्तो एव्व अज्जचाणक्केण आणत्तोह्मि जह सिद्धत्थअ गच्छ एदं पिओदन्तं देवस्स चन्दसिरिणो णिवेदेहित्ति । तदो एदस्स णिवेदिअ एव्वं अणुभूदपत्थिवप्पसादो अहं पिअवअस्सं पेक्खिदुं तुह एव्व गेहं चलिदोह्मि । (घ)

समिद्धा०—वअस्स जदि मे सुणिदव्वं तदो कहेहि किं तं पिअं जं पिअदंसणस्स चन्दसिरिणो णिवेदिदं । (ङ)

(क) श्रुतं च मया मलयकेतुकटकात्प्रियवयस्यः सिद्धार्थकः आगत इति । एनमन्वेषयामि । एष सिद्धार्थकः ।

(ख) कथं समिद्धार्थकः । अपि सुखं प्रियवयस्यस्य ।

(ग) कुतः सुखं येन त्वं चिरप्रवासप्रत्यागतोप्यद्य न मे गेहमागच्छसि ।

(घ) प्रसीदतु वयस्यः । दृष्टमात्र एव आर्यचाणक्येनाज्ञप्तोस्मि यथा सिद्धार्थक गच्छ इमं प्रियोदन्तं देवस्य चन्द्रश्रियः निवेदयेति । तत एतस्य निवेद्यैवमनुभूतपार्थिवप्रसादोहं प्रियवयस्यं प्रेक्षितुं तवैव गेहं चलितोस्मि ।

(ङ) वयस्य यदि मे श्रोतव्यं ततः कथय किं तत्प्रियं प्रियदर्शनस्य चन्द्रश्रियः निवेदितम् ।

पेक्ष्य नीत्यैव सर्वं राजकार्यं चाणक्यः साधितवानित्यर्थः । बहोः कालात्तस्य दर्शनमावश्यकमित्यर्थः । संदावे इति । संतापे तारेशानां चन्द्राणां संतापहारिणामित्यर्थः । गेहोत्सवे इति । मित्रैर्विना गेहोत्सवा व्यर्था इत्यर्थः । हृदयस्थितानां सर्वदा चिन्त्यमानानां मित्राणां विरहे विभवा ऐश्वर्याणि दुःखायैव भवन्ति इति सिद्धार्थकविरहेण क्लिश्यते ॥ २ ॥

---

१ (विलोक्य ।) कधं इदो ज्जेव पिअवअस्सओ सुसिद्धत्थओ। (उपगम्य ।). २ उभाव. ३ पसीदतु पसीदतु. ४ वुत्तन्तं पिअं पिअदंसणस्स. ५ ०दव्वं भोदि ता मं पि सुणावेहि.

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hydera

सिद्धा०—वअस्स किं तुहवि अकहिदव्वं अत्थि ता णिसामेहि । अत्थि दाव चाणक्कणीदिमोहिदमदिणा मलअकेदुहदएण णिक्कासिअ रक्खसं हदा चित्तवम्मप्पमुहा प्पहाणा पञ्च पत्थिवा । तदो असमिक्खकारी एसो दुराआरोत्ति[3] उज्झिअ मलअकेदुहदअभूमिं कुसलदाए भअविलोलसेससैणिकपरिवारेसु सभअं प्पत्थिदेसु पात्थिवेसु सकं विसअं णिव्विण्णहिअएसु सअलसामन्तेसु भद्दभटपुण्णिदत्त-डिङ्गरादबलउत्तराअसेणभागुराअणरोहिदक्खविजअवम्मप्पमुहेहिं संजमिअ गिहीदो मलअकेदू । (क)

समिद्धा०—वअस्स भद्दभटप्पमुहा किलं देवस्स चन्दउत्तस्स अवरत्ता मलअकेदुं समस्सिदोत्ति लोए मन्तीअदि । ता किं णिमित्तं कुकविकिदणाडअस्स विअ अण्णं मुहे अण्णं णिव्वहणे । (ख)

सिद्धा०—वअस्स देवगदीए विअ असुणिदगदीए णमो चाणक्कणीदीए । (ग)

(क) वयस्य किं तवाप्यकथितव्यमस्ति तन्निशामय । अस्ति तावच्चाणक्यनीतिमोहितमतिना मलयकेतुहतकेन निष्कास्य राक्षसं हताश्चित्रवर्म्मप्रमुखाः प्रधानाः पञ्च पार्थिवाः । ततोसमीक्ष्यकार्येष दुराचार इत्युज्झित्वा मलयकेतुहतकभूमिं कुशलतया भयविलोलशेषसैनिकपरिवारेषु सभयं प्रस्थितेषु पार्थिवेषु स्वकं विषयं निर्विण्णहृदयेषु सकलसामन्तेषु भद्रभटपुरुदत्तडिङ्गरातबलगुप्तराजसेनभागुरायणरोहिताक्षविजयवर्म्मप्रमुखैः संयम्य गृहीतो मलयकेतुः ।

(ख) वयस्य भद्रभटप्रमुखाः किल देवस्य चन्द्रगुप्तस्य अपरक्ता मलयकेतुं समाश्रिता इति लोके मन्त्र्यते । तत्किं निमित्तं कुकविकृतनाटकस्येवान्यन्मुखेन्यान्निर्वहणे ।

(ग) वयस्य देवगत्या इव अश्रुतगत्यै नमः चाणक्यनीत्यै ।

चंद्रउत्तस्सेति । चन्द्रगुप्ते अपरक्ता इत्यर्थः । शेषे षष्ठी ।

---

१ तवापि किं असुणिदव्वं अत्थि. २ णिराकरिअ. ३ कदुअ ड०. ४ णिअभूमिकु०. ५ ०सिरिगो.

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hydera

समिद्धा०—तदो तदो । (क)

सिद्धा०—तदोपहुदि सारसाहणसमेदेण इदो णिक्कमिअ अज्ज-चाणक्केण पडिवण्णं सअलराअलोअसहिअं असेसं मेच्छबलं । (ख)

समिद्धा०—वअस्स कहिं तं । (ग)

सिद्धा०—जहिं एदे ।

अदिसअगुरुएण दाणदप्पेण दन्ती
सजलजलदलीलामुव्वहन्तो णदन्दि ।
कसपहरभएण जाअकम्पोत्तरंगा
गिहिदजअणसद्दा संपअन्ते तुरङ्गाः ॥ ३ ॥ (घ)

समिद्धा०—वअस्स एदं दाव चिठ्ठदु । तहा सव्वलोअ-पच्चक्खं उज्झिआहिआरो चिट्ठिअ अज्ज चाणक्को किं उणो वि तं एव्व मन्तिपदं आरूढो । (ङ)

(क) ततस्ततः ।

(ख) ततः प्रभृति सारसाधनसमेतेनेतो निष्क्रम्यार्यचाणक्येन प्रतिपन्नं सकलराजलोकसहितमशेषं म्लेच्छबलम् ।

(ग) वयस्य कुत्र तत् ।

(घ) यत्रैते

अतिशयगुरुकेण दानदर्पेण दन्तिनः
सजलजलदलीलामुद्वहन्तो नदन्ति ।
कशाप्रहारभयेन जातकम्पोत्तरंगाः
गृहीतजयनशब्दाः संपतन्ति तुरङ्गाः ।

(ङ) वयस्य एतत्तावत्तिष्ठतु । तथा सर्वलोकप्रत्यक्षमुज्झिताधिकारः स्थित्वा आर्यचाणक्यः किं पुनरपि तदेव मन्त्रिपदमारूढः ।

अतिशयेति । जातकम्पा अत एवोत्तरङ्गाः । कशाताडनभयेन अत्यन्तं कम्पमानाश्चपला अश्वाः । गृहीतजयनशब्दाः जयनं जयस्तस्य शब्दः गृहीतो ज्ञातो जयनशब्दो यैस्ते तथाभूताः जयघोषणां श्रुत्वा सर्वतः संपतन्तीत्यर्थः ॥३॥

---

१ समुदाएण. २ अराअलोअं असेसराअबलं. ३ ०णीलामुव्वमन्तो. ४ ०म्पा तुरन्ता. ५ सम्पदन्ते.

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hydera

सिद्धा०—अइमुद्धोसि दाणीं तुमं जो अमच्चरक्खसेण वि अणवगाहिअपुव्वं अज्जचाणक्कचरिदं अवगाहिदुमिच्छसि । (क)

समिद्धा०—वअस्स अमच्चरक्खसो संपदं कहिं । (ख)

सिद्धा०—तस्सिं[1] भअविलोले वट्टमाणे मलअकेदुकडआदो णिक्कमिअ उदुम्बरणामहेएण चरेण अनुसंधिज्जमाणो[3] इदं पाडलिउत्तं आअदोत्ति अज्जचाणक्कस्स णिवेदिदं । (ग)

समिद्धा०—वअस्स तहा णाम अमच्चरक्खसो णन्दरज्जपच्चाणअणे किदव्ववसाओ णिक्कमिअ संपदं अकिदत्थो पुणोवि इमं पाडलिउत्तं आअदो एव्व । (घ)

सिद्धा०—वअस्स तक्केमि चन्दणदाससिणेहेणेत्ति । (ङ)

समिद्धा०—वअस्स चन्दणदासस्स[4] मोक्खं विअ पेक्खामि । (च)

सिद्धा०—कुदो से अधण्णस्स मोक्खो । सो क्खु संपदं अज्जचाणक्कस्स आणत्तीए दुवेहिं अह्मेहिं[5] वज्झट्ठाणं पवेसिअ वावादइदव्वो । (छ)

(क) अतिमुग्धोसीदानीं त्वं यतोमात्यराक्षसेनाप्यनवगाहितपूर्वमार्यचाणक्यचरितमवगाहितुमिच्छसि ।

(ख) वयस्य अमात्यराक्षसः सांप्रतं कुत्र ।

(ग) तस्मिन्भयविलोले वर्द्धमाने मलयकेतुकटकान्निष्क्रम्योदुम्बरनामधेयेन चरेणानुसंधीयमान इदं पाटलिपुत्रमागत इत्यार्यचाणक्यस्य निवेदितम् ।

(घ) वयस्य तथा नामामात्यराक्षसो नन्दराज्यप्रत्यानयने कृतव्यवसायो निष्क्रम्य सांप्रतमकृतार्थः पुनरपीदं पाटलिपुत्रमागत एव ।

(ङ) वयस्य तर्कयामि चन्दनदासस्नेहेनेति ।

(च) वयस्य चन्दनदासस्य मोक्षमिव प्रेक्षे ।

(छ) कुतोस्याधन्यस्य मोक्षः । स खलु सांप्रतमार्यचाणक्यस्याज्ञप्त्या द्वाभ्यामावाभ्यां वध्यस्थानं प्रवेश्य व्यापादयितव्यः ।

आअदो एव्वेति । तस्यागमनमश्लाघ्यमित्यर्थः

---

१ बुद्धि. २ सो क्खु तस्सिं. ३ अनुसरन्तो. ४ सच्च चन्दनदासस्स सिणेहेत्ति अध इत्यधि० ५ पि अह्मे०.

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

C-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderaba

समिद्धा०—(सक्रोधम् ।) किं अज्जचाणक्कस्स घादअजणो अण्णो णत्थि जेण अह्मे ईरिसेसुं णिओजिआ अदिणिसंसेसु णिओएसु। (क)

सिद्धा०—वअस्स को[२] जीवलोए जीविदुकामो अज्जचाणक्कस्स आणत्तिं पडिऊलेदि । ता एहि चंडालवेसधारिणा भविअ चन्दणदासं वज्झट्ठाणं णएम । (ख) (इत्युभौ निष्क्रान्तौ ।)

प्रवेशकः ।

(ततः प्रविशति रज्जुहस्तः पुरुषः ।)

पुरु०—

छग्गुणसंजोअदिढा उवाअपरिवाडिघडिअपासमुही ।
चाणक्कणीतिरज्जू रिपुसंजमणुज्जआ[३] जअदि ॥ ४ ॥ (ग)

[परिक्रम्यावलोक्य च ।] एसो सो पदेसो अज्जचाणक्कस्स पुरदो उदुम्बरएणँ कहिदो जहिं मए अज्जचाणक्काणत्तीए अमच्चरक्खसो

(क) किमार्यचाणक्यस्य घातकजनोन्यो नास्ति येन वयमीदृशेषु नियोजिता अतिनृशंसेषु नियोगेषु ।

(ख) वयस्य को जीवलोके जीवितुकाम आर्यचाणक्यस्याज्ञप्तिं प्रतिकूलयति । तदेहि चण्डालवेशधारिणौ भूत्वा चन्दनदासं वध्यस्थानं नयावः ।

[ग] षड्गुणसंयोगदृढा उपायपरिपाटीघटितपाशमुखी ।
चाणक्यनीतिरज्जू रिपुसंयमनोद्यता जयति ॥ ४ ॥

(घ) एष स प्रदेश आर्यचाणक्यस्य पुरत उदुम्बरकेन कथितो यत्र मया आर्यचाणक्याज्ञप्तया अमात्यराक्षसः प्रेक्षितव्यः । कथमेष खल्वमात्यराक्षसः

अथ कथंचिदगतिकतया चन्दनदासमोचनरभसेन समायातो राक्षसः साहसी महावीरः शस्त्रपाणिर्वशयितुमशक्य इति तद्धस्ताच्छस्त्रं त्याजयितुं पुनरपि चाणक्य उपायमारचयति । छग्गुण इति । समागतं राक्षसमतिसंधातुं चाणक्यादिष्टोपायचिकीर्षया करे गृहीतामुद्बन्धनरज्जुं चाणक्यनीतित्वेन निरूपितवान् ।

---

१ ईदिसे निसंसे कम्मे णिजुञ्जीअदि (ईदृशे नृशंसे कर्मणि नियुनक्ति). २ णं णिवारिदुकामो. ३ इज्जुआ. ४ चरेण इत्याधिकम्.

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hydera

पेक्खिदव्वो । [विलोक्य ।] कहं एसो क्खु अमच्चरक्खसो किदसीसावगुण्ठणो इदो एव्व आअच्छइ । ता जाव इमेहिं उज्जाणपादवेहिं अन्तरिदसरीरो पेक्खामि कहिं आसनपरिग्गहं करेदि त्ति । [परिक्रम्य स्थितः ।] (क)

(ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टः सशस्त्रो[3] राक्षसः ।)

राक्ष०—(सास्रम्[4] ।) कष्टं भोः कष्टम् ।

उच्छिन्नाश्रयकातरेव कुलटा गोत्रान्तरे श्रीर्गता
तामेवानुगता गतानुगतिकास्त्यक्तानुरागाः प्रजाः ।
आप्तैरप्यनवाप्तपौरुषफलैः कार्यस्य धूरुज्झिता
किं कुर्वन्त्वथवोत्तमाङ्गरहितैरङ्गैरिव स्थीयते ॥ ५ ॥

अपि च

पतिं त्यक्त्वा देवं भुवनपतिमुच्चैरभिजनं
गता छिद्रेण श्रीर्वृषलमविनीतेव वृषली ।
स्थिरीभूता चास्मिन्किमिह करवाम स्थिरमपि
प्रयत्नं नो येषां विफलयति दैवं द्विषदिव ॥ ६ ॥

मया हि

देवे गते दिवमतद्विधमृत्युयोग्ये
शैलेश्वरं तमधिकृत्य कृतः प्रयत्नः ।

कृतशीर्षावगुण्ठन इत एवागच्छति । तद्यावदेभिरुद्यानपादपैरन्तारितशरीरः प्रेक्षे कुत्रासनपरिग्रहं करोतीति ।

उच्छिन्नाश्रय इति । आप्तैरप्यस्माभिर्दैवोपहतपौरुषफलैरुद्योगः परित्यक्तः अथ अतःपरं कर्तव्यप्रयत्नाभावात्किं वा कुर्मः। वाशब्दो भिन्नक्रमः उत्तमाङ्गरहितैरङ्गैः शवैरिवेति यावत्स्थीयते स्थातव्यं प्रसक्तमित्यर्थः ॥ ५ ॥

पतिमिति । उच्चैरभिजनः वंशो यस्य छिद्रेण कपटेन स्थिरं दृढमपि येषां नः प्रयत्नं द्विषदिव शत्रुवद्दैवमेव द्विषद्भूत्वा विफलयति चेत्किं कुर्मः ॥ ६ ॥

देवे गत इति । अतद्विधः तत्स्वरूपानर्हः मृत्युयोगो यस्य तस्मिन्देवे नन्दे दिवं गते सति शैलेश्वरं पर्वतकमधिकृत्यावलम्ब्य सर्वार्थसिद्धिप्रतिष्ठापनार्थे

---

१ अववारिद. २ तथा स्थितः ३ सशङ्कः ४ सबाष्पम्. ५ उच्छन्ना. ६ कुर्मरत्व०. ७ ०लमिव नीचैव.

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

C-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderaba

तस्मिन्हते तनयमस्य तथाप्यसिद्धि-
दैवं हि नन्दकुलशत्रुरसौ न विप्रः ॥ ७ ॥

अहो विवेकशून्यता म्लेच्छस्य । कुतः

यो नष्टानपि बीजनाशमधुना शुश्रूषते स्वामिन-
स्तेषां वैरिभिरक्षतः कथमसौ संधास्यते राक्षसः ।
एतावद्धि विवेकशून्यमनसा म्लेच्छेन नालोचितं
दैवेनोपहतस्य बुद्धिरथवा सर्वा विपर्यस्यति ॥ ८ ॥

तदिदानीमपि तावदरातिहस्तगतो विनश्येन्न तु राक्षसश्चन्द्रगुप्तेन सह संदधीत । अथवा मम काममसत्यसंध इति वरमयशो न तु शत्रुवञ्चनपराभूत इति । (समन्तादवलोक्य सास्रम् ।) एतास्ता देवपादक्रमणपरिचयपवित्रीकृततलाः कुसुमपुरोपकण्ठभूमयः । इह हि

शार्ङ्गाकर्षविमुक्तप्रशिथिलकविकाप्रग्रहेणात्र देशे
देवेनाकारि चित्रं प्रजविततुरगं बाणमोक्षश्चलेषु ।

कृतः प्रयत्नः । अनन्तरं चाणक्येन राज्यार्धपरिपणनप्रलोभनेन मत्तो विभेद्य स्वायत्तीकृते छद्मना विषकन्यया तस्मिन्पर्वतके हतेस्य तनयं मलयकेतुमधिकृत्य कृतः प्रयत्न इत्यनुषङ्गः । दैवमेव प्रबलं किमनेन ब्राह्मणमात्रेण कर्तुं शक्यमित्यनादरेण विप्र इत्युक्तम् ॥ ७ ॥

यो नष्टानिति । बीजनाशमिति णमुलन्तं समूलं नष्टानित्यर्थः । अक्षतः दृढगात्रः । स्पष्टमन्यत् ॥ ८ ॥

संदधीतेति । पूर्वोक्तार्थपरित्यागेनासत्यसंधो जात इति अयशः मम कामं वरं प्रशस्तं इत्यर्धाङ्गीकारे । अथवाशब्दः कदाचिद्दैवगत्या चन्द्रगुप्तसंधानप्रसक्तिर्वरं न तु शत्रुणा चाणक्येन वञ्चनपराभूत इत्ययशो वरम् । वञ्चनेनैवंभूतेन पराभूततया सुहृत्तमचन्दनदासविपद्दुःखानुभवो न वरमिति भावः ।

शार्ङ्गाकर्षविमुक्त इति । शार्ङ्गाकर्षविमुक्तः अत एव प्रशिथिलः कविकाप्रग्रहः खलीनवल्गा यस्य अत एव प्रजविततुरगं यथा तथा चलेषु लक्ष्येषु

---

१ 'मलयकेतोरित्यधिकम्. २ जीव. ३ मूढमतिना. ४ सर्वात्मना क्षीयते. ५ संधिं कुर्यात्. ६ भूतिः. ७ तावद्देवस्य पादचंक्रमण. ८ •कर्षवि•

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hydera

अस्यामुद्यानराजौ स्थितमिह कथितं राजभिस्तैर्विनेत्थं
संप्रत्यालोक्यमाना कुसुमपुरभुवो भूयसा दुःखयन्ति ॥९॥

तत्क नु गच्छामि मन्दभाग्यः। (विलोक्य।) भवतु दृष्टमेतज्जीर्णोद्यानम्। अत्र प्रविश्य कुतश्चिच्चन्दनदासप्रवृत्तिमुपलप्स्ये। अहो अलक्षितनिपाताः पुरुषाणां समविषमदशापरिणतयो भवन्ति। कुतः

पौरैरङ्गुलिभिर्नवेन्दुवदहं निर्दिश्यमानः शनै-
र्यो राजेव पुरा पुरान्निरगमं राज्ञां सहस्रैर्वृतः।
भूयः संप्रति सोऽहमेव नगरे तत्रैव वन्ध्यश्रमो
जीर्णोद्यानकमेष तस्कर इव त्रासाद्विशामि द्रुतम् ॥ १० ॥

अथवा येषां प्रसादादिदमासीत्त एव न सन्ति। (नाट्येन प्रविश्यावलोक्य च) । अहो जीर्णोद्यानस्यारमणीयता। अत्र हि

विपर्यस्तं सौधं कुलमिव महारम्भरचनं
सरः शुष्कं साधोर्हृदयमिव नाशेन सुहृदाम्।
फलैर्हीना वृक्षा विगुणनृपयोगादिव नया-
स्तृणैश्छन्ना भूमिर्मतिरिव कुनीतैरविदुषः ॥ ११ ॥

अपि च

क्षताङ्गीनां तीक्ष्णैः परशुभिरुदग्रैः क्षितिरुहां
रुजा कूजन्तीनामविरतकपोतोपरुदितैः।

स्वयमपि तुरंगवेगवशादतिचलेन देवेन पूर्वं नन्देन बाणमोक्षः कृतश्चित्रमाश्चर्यमिति चललक्ष्यवेधनकौशलमुक्तम्। स्थितं कथितमिति भावे क्तः। तैस्तदादिभिः राजभिर्नन्दैर्विना संप्रतीत्थं शून्या जीर्णाश्च विलोक्यमाना भूयसा बाहुल्येन दुःखयन्ति दुःखवन्तं कुर्वन्ति। णाविष्ठवद्भावेन मतुपो लोपः ॥ ९ ॥

अलक्षितनिपाता इति। अतर्किितागमाः।

विपर्यस्तमिति। महारम्भा रचना शिल्पं यस्य सौधस्य महारम्भरचना धर्मादिपुरुषार्थो क्रिया यस्य कुलस्य। अविदुषो मूर्खस्य मतिः कुनीतैः कूटनयैः कपटोपदेशैरिव। अत्र जीर्णोद्यानवर्णनव्याजेन सौधकुलादीनामुपमया नन्दकुलविनाशस्तेन स्वहृदयपरिशोषः मलयकेतुयोगात्स्वनयवैफल्यं मलयकेतुमतिविमोहकभागुरायणकुनीतिश्चेत्येते अर्थाश्च ध्वनिताः ॥ ११ ॥

क्षताङ्गानामिति। उदग्रक्रमभृतां अत्यन्तशुष्कानां रुजा कूजन्तीनामि-

---

१ [illegible] २ ([illegible]) ३ तथाहि ४ विधि ५ क्षताङ्गीनाम्.

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

C-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderaba

स्वनिर्मोकच्छेदैः परिचितपरिक्लेशकृपया
श्वसन्तः शाखानां व्रणमिव निबध्नन्ति फणिनः ॥१२॥

एते च तपस्विनः

अन्तःशरीरपरिशोषमुदग्रयन्तः
कीटक्षतिस्रुतिभिरस्रमिवोद्वमन्तः ।
छायावियोगमलिना व्यसने निमग्ना
वृक्षाः श्मशानमुपगन्तुमिव प्रवृत्ताः ॥ १३ ॥

यावदस्मिन्विषमदशापरिणामसुलभे भिन्नशिलातले मुहूर्तमुपविशामि । (उपविश्याकर्ण्य च ।) अये किमिदमस्मिन्काले पटुपटहशङ्खमिश्रो नान्दीनादः । य एषः ।

प्रमृद्नञ्छ्रोतॄणां श्रुतिपथमसारं गुरुतया
बहुत्वात्प्रासादैः सपदि परिपीतोज्झित इव ।
असौ नान्दीनादः पटुपटहशंखध्वनियुतो
दिशां द्रष्टुं दैर्घ्यं प्रसरति सकौतूहल इव ॥ १४ ॥

वेति गम्योत्प्रेक्षा । परिचितपरिक्लेशनिमित्तकृपयेवेति फणिनां स्वाभाविकं श्वसनं कृपाहेतुत्वेनोत्प्रेक्ष्यते । यथा केचित्कृपालवः परिचितजनानां रुजा क्लिश्यमानानां तीक्ष्णशस्त्रव्रणान्कृपया दुःखेन निश्वसन्तः पटच्छेदैर्निबध्नन्ति तद्वदित्युत्प्रेक्षा ॥ १२ ॥

अन्तःशरीरेति । तपस्विनो दीना जलसेकाभावात् अन्तःशोषमुपदर्शयन्तः कीटक्षतिस्रुतिभिः कीटक्षतिरन्ध्रनिर्यासैरस्रमश्रु उद्वमन्त इव छायावियोगेन निष्पर्णतया छायाभावेन मलिनाः शुष्का इत्यर्थः । वृक्षाश्छायावियोगमलिना आतपाक्लिष्टा व्यसने निमग्ना नन्दबन्धव इव नन्दानां श्मशानं तत्रैव विद्यमानमुपगन्तुं प्रवृत्ता इवेत्युत्प्रेक्षा ॥ १३ ॥

यावदिति । विषमदशापरिणामवत्सुलभे विषमदशा संप्रति सुलभा अतर्कितोपनता तथेदं शिलातलं दैवाल्लब्धमित्यर्थः ।

प्रमृद्नन्निति । नान्दीनादो मङ्गलतूर्यध्वनिः । अविद्यमानः सारः प्रसारो विस्तारो यस्य तमसारं संकुचितमित्यर्थः । श्रुतिपथं गुरुतया प्रभूततया प्रमृद्नन्पीडयन् । यथा संकुचिते रन्ध्रे गुरुर्मुद्गरादिः प्रविशंस्तदुपमृद्नाति तद्व-

---

१ ०स्विनो वृक्षाः. २ कीटक्षति शुचमिवातिगुरुं वहन्तः ३ तयावत्, ४ अये तत्किमयमाकस्मिकः शंखपटहमिश्रो नान्दीनादः श्रूयते.

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hydera

(विचिन्त्य ।) आः ज्ञातम् । एष हि मलयकेतुसंयमनसंजातो राजकुलस्य—(इत्यर्द्धोक्ते सासूयम् ।) मौर्यकुलस्याधिकपरितोषं पिशुनयति । (सबाष्पम् ।) कष्टं भोः कष्टम् ।

श्राविनोस्मि श्रियं शत्रोरभिनीय च दर्शितः ।
अनुभावयितुं मन्ये यत्नः संप्रति मां विधेः ॥ १५ ॥

पुरु०—आसीणो अअं । जाव अज्जचाणक्कादेसं संपादेमि । (क) (राक्षसमपश्यन्निव तस्याग्रतो रज्जुपाशेन कण्ठमुद्बध्नाति ।)

राक्ष०—(विलोक्य ।) अये कथमात्मानमुद्बध्नात्ययमहमिव दुःखितस्तपस्वी । भवतु पृच्छाम्येनम् । भद्र किमिदमनुष्ठीयते ।

पुरु०—(सबाष्पम् ।) अज्ज जं पिअवअस्सविणासदुःखिदो अह्मारिसो मन्दभग्गो अणुचिट्ठदि । (ख)

राक्ष०—(आत्मगतम् ।) प्रथममेव मया ज्ञातं नूनमहमिवार्त्तस्तपस्वीति । (प्रकाशम् ।) हे व्यसनसब्रह्मचारिन्यदि न गुह्यं नातिभारिकं वा ततः श्रोतुमिच्छामि[२] ।

पुरु०—अज्ज ण रहस्सं णादिगुरुअं किंदु ण सक्कोमि पिअवअस्सविणासदुक्खिदहिअओ एत्तिअमेत्तं वि मरणस्स कालहरणं कादुं । (ग)

(क) आसीनोयम् । यावदार्यचाणक्यादेशं संपादयामि ।
(ख) आर्य यत्प्रियवयस्यविनाशदुःखितोस्मादृशो मन्दभाग्योनुतिष्ठति ।
(ग) आर्य न रहस्यं नातिगुरुकं किं तु न शक्नोमि प्रियवयस्यविनाशदुःखितहृदय एतावन्मात्रमपि मरणस्य कालहरणं कर्तुम् ।

दित्यर्थः । बहुपीतं जलादि यथोद्गिरन्ति तथान्तरं नान्दीनादं प्रतिध्वनिव्याजेन सौधा उद्गिरन्तीवेत्युत्प्रेक्षा । दिशां दैर्घ्यं द्रष्टुमिति सकलदिग्व्यापित्वमुक्तम् ॥ १४ ॥

सासूयमिति । एष नान्दीनादः । मौर्ये राजशब्दं वक्तुमसूया ।

अनुभावयितुमिति । चन्दनदासविपद्विमोक्षानुरोधेनेदमिव विधिबलादागत्य गले पतितमिति भावः ॥

हे व्यसन इति । व्यसनसब्रह्मचारिन् समानव्यसन । भारिकं भारवत् । मत्वर्थीयष्ठन् । यदि नातिभारिकं नातिमहत्तर्हि कथयेत्यर्थः ।

---

१ (उपसृत्य ।) इत्यधि०. २ अतःपरम्-किं ते प्राणपरित्यागकारणम् इत्यधि०

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

C-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderabad

राक्ष०—(निःश्वस्यात्मगतम् ।) कष्टमेते सुहृद्व्यसनेषु [illegible]-सीनाः प्रत्यादिश्यामहे वयमनेन । [illegible]शम् ।) भद्र यदि न रहस्यं नातिगुरु तच्छ्रोतुमिच्छामि ।

पुरु०—अहो णिब्बन्धो अज्जस्स । क[illegible] णिवेदेमि । अत्थि दाव एत्थ णअरे मणिआरसेट्ठी विह्णुदासो णाम । (क)

राक्ष०—(आत्मगतम् ।) अस्ति विष्णुदासश्चन्दनदासस्य सुहृत्। (प्रकाशम् ।) किं तस्य ।

पुरु०—सो मम पिअवअस्सो । (ख)

राक्ष०—(सहर्षमात्मगतम् ।) अये प्रियवयस्य इत्याह । अत्यन्तसंनिकृष्टः संबन्धः । हन्त ज्ञास्यति चन्दनदासस्य वृत्तान्तम् । (प्रकाशम् ।) भद्र किं तस्य ।

पुरु०—सो संपदं दिण्णाभरणादिविहवो जलणं पवेसिदुकामो णअरादो णिक्कन्तो । अहं वि जाव तस्स असुणिदव्वं ण सुणेमि ताव अत्ताणं उब्बन्धिअ वावादइदुं इमं जिण्णुज्जाणं आअदो । (ग)

राक्ष०—भद्र अग्निप्रवेशे सुहृदस्ते को हेतुः ।

किमौषधपथातिगैरुपहतो महाव्याधिभिः ।

(क) अहो निर्बन्ध आर्यस्य । का गतिः । निवेदयामि । अस्ति तावदत्र नगरे मणिकारश्रेष्ठी विष्णुदासो नाम ।

(ख) स मम प्रियवयस्यः ।

(ग) स संप्रति दत्ताभरणादिविभवो ज्वलनं प्रवेष्टुकामो नगरान्निष्क्रान्तः । अहमपि यावत्तस्याश्रोतव्यं न शृणोमि तावदात्मानमुद्बध्य व्यापादयितुमिदं जीर्णोद्यानमागतः ।

प्रत्यादिश्यामह इति । प्रत्यादेशः प्रतिषेधः । उपलभ्यामह इति यावत् । किमौषधपथातिगैरिति । अचिकित्स्यमहाव्याधी राजक्रोधोगम्यगुरुदारादिप्रधर्षणमप्रतीकार्यसुहृद्विनाशश्चैतान्यात्मघातनिमित्तानीति भावः ॥ रोगाक्रान्ततया तस्य न मरणव्यवसाय इत्यर्थः ।

---

१ गुरु वा. २ एसो णिवें०. ३ दीणजणदिण्णविहवो.

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hydera

णहि णहि । (क)

राक्ष०—किमग्निविषकल्पया नरपतेर्निरस्तः क्रुधा ।

पुरु०—अज्ज सन्तं पावं सन्तं पावं । चन्दउत्तस्स जणवदे ण णिसंसापडिवत्ती।

राक्ष०—अलभ्यमनुरक्तवान्कथय किं नु नारीजनम् ।

पुरु०—(कर्णौ पिधाय ।) सन्तं पावं । अभूमी क्खु एसो अविणअस्स ! (ग)

राक्ष०—किमस्य भवतो यथा सुहृद एव नाशोऽवशः ॥१६॥

पुरु०—अज्ज अह इं । (घ)

राक्ष०—(सावेगमात्मगतम् ।) चन्दनदासस्य प्रियसुहृदिति तद्विनाशो हुतभुजि प्रवेशहेतुरिति यत्सत्यं चलितमेवास्ते युक्तस्नेहपक्षपातांद्धृदयम् । (प्रकाशम् ।) तद्विनाशं च प्रियसुहृद्वत्सलतया मर्तव्ये व्यवसितस्य सुचरितं च विस्तरेण श्रोतुमिच्छामि ।

पुरु०—अदो अवरं ण सक्कोमि मन्दभग्गो मरणस्स विग्घमुप्पादेदुं । (ङ)

राक्ष०—भद्र श्रवणीयां कथां कथय ।

पुरु०—का गई । किं कादव्वम् । एसो क्खु णिवेदेमि । सुणोदु अज्जो । (च)

(क) नहि नहि ।

(ख) आर्य शान्तं पापं शान्तं पापम् । चन्द्रगुप्तस्य जनपदे न नृशंसाप्रतिपत्तिः ।

(ग) शान्तं पापम् । अभूमिः खल्वेषोऽविनयस्य ।

(घ) आर्य अथ किम् ।

(ङ) अतःपरं न शक्नोमि मन्दभाग्यो मरणस्य विघ्नमुत्पादयितुम् ।

(च) का गतिः । किं कर्तव्यम् । एष खलु निवेदयामि । शृणोत्वार्यः ।

अवशोप्रतीकार्यः । चलितमेवास्त इति । चलितमास्त इति यत्तद्युक्तमेवेति व्यवहितेनान्वयः । तद्विनाशमिति। मृत्युं च सुचरितं च विस्तरेण श्रोतुमिच्छामि ।

---

१ अज्ज णहि०. २ किमयमन्य० ३ प्रियसुहृत्तमस्तस्य प्रियसुहृद्विनाश एवाग्निप्रवेशहेतुरिति यत्समाकुलित एवास्मि. ४ सुहृत्स्नेहपक्षपातिना हृदयेन. ५ इति नास्ति क्वचित्. ६ एतु भणसु.

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

C-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderaba

राक्ष०---भद्र अवहितोस्मि[१] ।

पुरु०—अत्थि[२] एत्थ णअरे मणिआरसेट्ठी चन्दणदासो णाम। (क)

राक्ष०—(सविषादमात्मगतम् ।) एतत्तदपावृतमस्मच्छोकदीक्षाद्वारं दैवेन । हृदय स्थिरीभव किमपि ते कष्टतरमाकर्णनीयमस्ति । (प्रकाशम् ।) भद्र श्रूयते मित्रवत्सलः साधुः । किं तस्य ।

पुरु०—सो एदस्स विह्णुदासस्स पिअवअस्सो होदि । (ख)

राक्ष०—(स्वगतम् ।) सोयमभ्यर्णः शोकवज्रपातो हृदयस्य ।

पुरु०---तदो विह्णुदासेण वअस्ससिणेहसरिसं अज्ज विण्णविदो चन्दउत्तो । (ग)

राक्ष०---कथय किमिति ।

पुरु०---देव मह गेहे कुडुम्बभरणपज्जत्ता अत्थवत्ता अत्थि ता एदिणा विणिमएण मुञ्चिज्जदु पिअवअस्सो चन्दणदासो त्ति । (घ)

राक्ष०—(स्वगतम् ।) साधु भो विष्णुदास साधु । अहो दर्शितो मित्रस्नेहः । कुतः ।

पितॄन्पुत्राः पुत्रान्परवदभिहिंसन्ति पितरो
यदर्थं सौहार्दं सुहृदि च विमुञ्चन्ति[४] सुहृदः ।
प्रियं[५] मोक्तुं तद्यो व्यसनमिव सद्यो व्यवसितः
कृतार्थोयं सोर्थस्तव सति वणिक्त्वेपि वणिजः ॥ १७ ॥

(क) अस्ति इह नगरे मणिकारश्रेष्ठी चन्दनदासो नाम ।
(ख) स एतस्य विष्णुदासस्य प्रियवयस्यो भवति ।
(ग) ततो विष्णुदासेन वयस्यस्नेहसदृशमद्य विज्ञप्तश्चन्द्रगुप्तः ।
(घ) देव मम गेहे कुटुम्बभरणपर्याप्तार्थवत्तास्ति तदेतेन विनिमयेन मुच्यतां प्रियवयस्यश्चन्दनदास इति ।

शोकदीक्षाद्वारमिति । शोकदीक्षा शोकानुभवनियमस्तद्द्वारमागमनमार्गः ।

पितॄनिति । तदिति सामान्ये नपुंसकं तद्योसद्यो इति अनुप्रासलोभेन प्रयुक्तमग्रे सोर्थ इति पुल्लिङ्गेन निर्देशात् । तमर्थं व्यसनमिव स्त्रीद्यूतपानादिव्यसनमिव । तद्धि व्यसनिभिरतिप्रियतया दुस्त्यजमिति भावः । वणिक्त्वेपि वणिजामर्थलोभः सहजो दोष इति भावः ॥ १७ ॥

---

१ दत्तावधानोस्मि. २ जाणादि अज्जो इत्यधिकम्. ३ अभिसंधाय. ४ समुज्झन्ति. ५ प्रियं सद्यस्त्यक्तुं व्यसनानि वयस्ये व्यवसितः.

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hydera

(प्रकाशम् ।) भद्र ततस्तथाभिहितेन किं प्रतिपन्नं मौर्येण ।

पुरु०—अज्ज तदो [1]एवं भणिदेण चन्दउत्तेण पडिभणिदो सेट्ठी विह्णुदासो ण मए अत्थस्स कालणेण चन्दणदासो संजमितो किंदु पच्छादिदो अणेण अमच्चरक्खसस्स घरअणो त्ति बहुसो जाणिदं । तेण वि बहुसो जाचिदेण ण समप्पिदो । ता जदि [1]तं समप्पेदि तदो अत्थि से मोक्खो । अण्णहा पाणहरो से [2]दण्डो त्ति भणिअ वज्झट्ठाणं आणविदो चन्दणदासो । तदो [3]जाव वअस्सचन्दणदासस्स असुणिदव्वं ण सुणोमि [4]ताव जलणं पविसामित्ति सेट्ठी विह्णुदासो णअरादो णिक्कन्दो । अहं वि [5] विह्णुदासस्स असुणिदव्वं जाव ण सुणोमि ताव उब्बन्धिअ अत्ताणं वावादेमिं त्ति इदं जिण्णुज्जाणं आअदो ॥ (क)

राक्ष०—भद्र न खलु व्यापादितश्चन्दनदासः ।

पुरु०—अज्ज दाव वावादीअदि । सो खु संपदं पुणो पुणो अमच्चरक्खसस्स घरअणं जाचीअदि । ण खु सो मित्तवत्सलदाए समप्पेदि ता एदिणा कालणेण ण करेमि मरणस्स कालहरणं । (ख)

(क) आर्य तत एवं भणितेन चन्द्रगुप्तेन प्रतिभणितः श्रेष्ठी विष्णुदासः न मयार्थस्य कारणेन चन्दनदासः संयमितः किंतु प्रच्छादितोनेनामात्यराक्षसस्य गृहजन इति बहुशो ज्ञातम् । तेनापि बहुशो याचितेनापि न समर्पितः तद्यदि तं समर्पयति तदास्त्यस्य मोक्षः । अन्यथा प्राणहरोस्य दण्ड इति भणित्वा वध्यस्थानमानायितश्चन्दनदासः । ततो यावदस्य चन्दनदासस्याश्रोतव्यं न शृणोमि तावज्ज्वलनं प्रविशामीति श्रेष्ठी विष्णुदासो नगरान्निष्क्रान्तः । अहमपि विष्णुदासस्याश्रोतव्यं यावन्न शृणोमि तावदुद्बध्यात्मानं व्यापादयामीतीदं जीर्णोद्यानमागतः ।

(ख) अद्य तावद्व्यापाद्यते । स खलु सांप्रतं पुनः पुनरमात्यराक्षसस्य गृहजनं याच्यते । न खलु स मित्रवत्सलतया समर्पयति । तदेतेन कारणेन न करोमि मरणस्य कालहरणम् ।

---

१ अमचरक्खसस्स घरअणं. २ दण्डो अह्मकोपं पडिमागेदुत्ति अणो वि जनो एवं ण करइस्सदित्ति इत्यधिकम्. ३ जाव विअवअस्सस्स. ४ ताव ज्जेव अत्ताणअं वावादेमित्ति जलणे पविसिदुकामो. ५ वि पिअवअस्सस्स.

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

C-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderaba

राक्ष०—(सहर्षमात्मगतम् ।) साधु वयस्य चन्दनदास साधु ।

शिबेरिव समुद्भूतं शरणागतरक्षया ॥
निचीयते त्वया साधो यशोपि सुहृदा विना ॥ १८ ॥

(प्रकाशम् ।) भद्र गच्छ गच्छेदानीं शीघ्रं विष्णुदासं ज्वलनप्रवेशान्निवारय । अहमपि चन्दनदासं मरणान्मोचयामि ।

पुरु०—अह उण केण उवाएण तुमं चन्दणदासं मरणादो मोचेसि । (क)

राक्ष०—(खड्गमाकृष्य ।) नन्वनेन व्यवसायसुहृदा निस्त्रिंशेन । पश्य

निस्त्रिंशोयं सजलजलदव्योमसंकाशमूर्ति-
र्युद्धश्रद्धापुलकित इव प्राप्तसख्यः करेण ।
सत्त्वोत्कर्षात्समरनिकषे दृष्टसारः परैर्मे
मित्रस्नेहाद्विवशमधुना साहसे मां नियुङ्क्ते ॥ १९ ॥

पुरु०—अज्ज एवं सेट्ठिचन्दणदासजीविदप्पदाणपिसुणिदं विसमदसाविपाकणिपडिदं साधु ण सक्कोमि तुमं णिण्णीअ पडिवत्तुं किं सुगिहीदणामहेआ अमच्चरक्खसपादा तुह्मे दिट्ठिआ दिट्ठात्ति । (इति पादयोर्निपत्य ।) ता करेहि मे पसादं संदेहणिण्णएण । (ख)

(क) अथ पुनः केनोपायेन त्वं चन्दनदासं मरणान्मोचयसि ।
(ख) आर्य एवं श्रेष्ठिचन्दनदासजीवितप्रदानपिशुनितं विषमदशाविपाकनिपतितं साधु न शक्नोमि त्वां निर्णीय प्रतिपत्तुं किं सुगृहीतनामधेया अमात्यराक्षसपादा यूयं दिष्ट्या दृष्टा इति । तत्कुरु मे प्रसादं संदेहनिर्णयेन ।

शिबेरिवेति । शिबेरिवेतीवशब्दो भिन्नक्रमः यशसा संबध्यते । शरणागतरक्षया हेतुना समुद्भूतं समुत्पन्नं शिबेर्यश इव त्वया यशो निचीयते संपाद्यते । शिबिनेवेति तृतीयान्तपाठः सुगमः । तेन हि शरणागतस्य सन्निधावेव स्वविनाशोभ्युपगतः । त्वया तु सुहृदा विनापि । अपिशब्दो भिन्नक्रमः । ममासंनिधान इदं यशो निचीयत इत्यहो शिबेरपि त्वमधिकगुणः श्लाघ्योसीति भावः ॥ १८ ॥

निस्त्रिंशोयमिति । व्यवसायः उत्साहः पौरुषमिति यावत् । तदेकसहायेन खड्गेन तत्सर्वं मौर्यबलमुत्साद्य सुहृदं मोचयामीत्यर्थः । सजलः जलधारासहितश्चासौ जलदव्योमसंकाशमूर्तिश्चेति विशेषणकर्मधारयः । नैल्यनैर्मल्यगुणाभ्यां जलदव्योमदृष्टान्तः । धाराजलसहितत्वादेव युद्धश्रद्धापुलकित इवेत्युत्प्रेक्षा धाराजलकणिकानां पुलकसादृश्यसंभवात् । सत्त्वोत्कर्षान्मम कर इवाग्रमपि सत्त्वो-

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hydera

राक्ष०—सोऽहमनुभूतभर्तृविनाशः सुहृद्विपत्तिहेतुरनार्यो दुर्गृहीतनामधेयो यथार्थो राक्षसः।

पुरु०—(सहर्षं पुनः पादयोः पतित्वा ।) ही हीमाणहे दिट्ठिआ दिट्ठोसि । (क)

राक्ष०—उत्तिष्ठोत्तिष्ठ अलमिदानीं कालहरणेन । निवेद्यतां विष्णुदासाय एष राक्षसश्चन्दनदासं मरणान्मोचयतीति । (इति निस्त्रिंशोयमिति पठन्नाकृष्य खड्गं परिक्रामति ।)

पुरु०—(पादयोः निपत्य ।) पसीदन्दु अमच्चपादा। अत्थि दाव एत्थ पढमं चन्दउत्तहदएण अज्जसअडदासो वज्झट्ठाणं आणत्तो सो अ वज्झट्ठाणादो केणवि अवहरिअ देसन्तरं णीदो[1] । तदो चन्दउत्तहदएण कीस एसो प्पमादो किदोत्ति अज्जसअडदासे[2] समुज्जलिदो कोवव्वन्‍ही[3] घादअजणणिहणेण णिव्वाविदो। तदोपहुदि घादआ जं कंवि गिहिदसत्थं अपुव्वं पुरुसं पिट्ठदो वा अग्गदो वा पेक्खन्ति तदो[4] अत्तणो जीविदं परिरक्खन्तो अप्पमत्ता वज्झट्ठाणे वज्झं वावादेन्ति । एवं च गिहिदसत्थेहिं अमच्चपादेहिं गच्छन्तेहिं सेट्ठिचन्दणदासस्स वहो तुवरिदो होदि । (निष्क्रान्तः ।) (ख)

(क) आश्चर्यं दिष्ट्या दृष्टोसि ।

(ख) प्रसीदन्त्वमात्यपादाः ।अस्ति तावदत्र प्रथमं चन्द्रगुप्तहतकेनार्यशकटदासो वध्यस्थानमाज्ञप्तः । स च वध्यस्थानात्केनाप्यपहृत्य देशान्तरं नीतः । ततश्चन्द्रगुप्तहतकेन कस्मादेष प्रमादः कृत इति आर्यशकटदासे समुज्ज्वलितः कोपवह्निर्घातकजनानिधनेन निर्वापितः । ततः प्रभृति घातका यं कमपि गृहीतशस्त्रमपूर्वं पुरुषं पृष्ठतो वाऽग्रतो वा प्रेक्षन्ते तदात्मनो जीवितं परिरक्षन्तोप्रमत्ता वध्यस्थाने वध्यं व्यापादयन्ति । एवं च गृहीतशस्त्रैरमात्यपादैर्गच्छद्भिः श्रेष्ठिचन्दनदासस्य वधस्त्वरायितो भवति ।

त्कर्षशालीत्यर्थः । परैः समरनिकषे दृष्टसारः बहुशोकुण्ठितशक्तित्वेनानुभूत इत्यर्थः। मित्रस्नेहाद्विवशं मित्रस्नेहाधीनतया कार्याकार्यविचारविमुखं मां साहसे नियुङ्क्ते। हिताहितमनपेक्षं यत्कर्म तत्साहसं विदुः ॥ १९ ॥

चन्दउत्तेति । चन्द्रगुप्तहतकेनेति आर्यशकटेति च वचनं स्वस्य नन्दकुलपक्षपातित्वद्योतनार्थम् ।

---

१ अववाहिदो. २ ०दासवधवञ्चणाए. ३ रोसग्गी (रोषाग्निः) ४ तदो अद्धबधे ज्जेव.

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderabad

राक्ष०—(स्वगतम् ।) अहो दुर्बोधश्चाणक्यबटोर्नीतिमार्गः । कुतः

यदि च शकटो नीतः शत्रोर्मतेन ममान्तिकं
किमिति निहतः क्रोधावेशाद्वधाधिकृतो जनः ।
अथ न कृतकं तादृक्कष्टं कथं नु विभावये-
दिति मम मतिस्तर्कारूढा न पश्यति निश्चयम् ॥ २० ॥

(विचिन्त्य ।)

नायं निस्त्रिंशकालः प्रथममिह कृते घातकानां विघाते
नीतिः कालान्तरेण प्रकटयति फलं किं तया कार्यमत्र ।
औदासीन्यं न युक्तं प्रियसुहृदि गते मत्कृतामेव घोरां
व्यापत्तिं ज्ञातमस्य स्वतनुमहमिमां निष्क्रयं कल्पयामि ॥ २१ ॥

इति निष्क्रान्ताः सर्वे ॥

षष्ठोऽङ्कः ।

यदि चेति । शत्रोर्मतेन मौर्यानुमत्या छद्मना यदि शकटदासो ममान्तिकं प्रापितस्तर्हि घातकवधपर्यवसायी क्रोधावेशो न घटेत । अथ घातकवधान्यथानुपपत्त्या कृतकं नेति तदीयं पलाय्यागमनं कृतकं छद्मरूपं न भवति । परमार्थत एव शकटदासः सिद्धार्थकस्य तात्त्विकसाहसोपकारेण पलाय्य गतः स्यात्तदा तादृक्कष्टं कुत्सितं स्वहस्तलेखमुद्राङ्कनादिरूपं स्वामिद्रोहं शकटदासः कथं नु विभावयेत्कर्तव्यत्वेन कथं चिन्तयेत् आचरेदित्यर्थः । चिन्तनमपि तस्यानुचितं किमुताचरणमिति भावः । इत्यादितर्कारूढो न कमपि निश्चयं प्राप्नोमीत्यहो दुर्बोधश्चाणक्यनीतिमार्ग इत्यर्थः । स्वहस्तलेखात्स्वामिद्रोहरूपं कर्मातिकुत्सितं वाचा वक्तुमयोग्यमिति तादृक्कष्टमित्युक्तम् । तादृग्लेख इति क्वचित्पाठः ॥ १९ ॥

नायमिति । प्रथमं पूर्वं छलतः परमार्थतो वा घातकानां विघाते कृते त्वरिततरं चन्दनदासघातनप्रसक्तिभयान्निस्त्रिंशधारणमनुचितम् । नीत्याचरणं तु शिरसि भयं दूरे तत्प्रतीकार इति न्यायेनानुपपन्नम् । सुहृद्विनाशोपेक्षणं तु कृतघ्नतादिमहादोषमापादयेत् । अतश्चन्द्रगुप्ताय दासीभावेनात्मानं निष्क्रीयैव सुहृद्विमोचनं न्याय्यत्वेन गले पतितमिति ज्ञातं निश्चितमिति भावः ॥ २० ॥

इति श्रीत्र्यम्बकप्रभुवर्ययज्वाश्रितढुण्ढिराजव्यासयज्वविरचिते मुद्राराक्षसनाटकव्याख्याने षष्ठोऽङ्कः समाप्तिमगमत् ॥

---

१ स. २ ०तस्तेन क्रोधाद्वधा०. ३ चक्रारूढा. ४ मत्कृते चातिघोराम्. ५ ०स्मिन्.

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hydera

सप्तमोऽङ्कः ।

ततः प्रविशति चण्डालः ।

चण्डा०—ओसलेह ओसलेह अवेह अवेह ।

जई इच्छह लक्खिदव्वे प्पाणे विहवे कुले कलत्ते अ ।
ता पलिहलह विसमं लाआपत्थं सुदूलेण ॥ १ ॥ (क)

आविअ

होदि पुलिसस्स वाही मलणं वा सेविदे अपत्थम्मि ।
लाआपत्थे उण सेविदे सअलं वि कुलं मलदि ॥२॥ (ख)

ता जदि ण पतिज्जह ता एह पेक्खह एअं लाआपत्थकालिणं सेठ्ठिचन्दणदासं सउत्तकलत्तं वज्झट्ठाणं णीअमाणं ।(आकाशे श्रुत्वा ।)

(क) अपसरत अपसरत अपेत अपेत ।
यदि इच्छत रक्षितव्याः प्राणा विभवः कुलं कलत्रं च ।
तत्परिहरत विषमं राजापथ्यं सुदूरेण ॥ १ ॥

(ख) अपि च ।
भवाति पुरुषस्य व्याधिर्मरणं वा सेविते अपथ्ये ॥
राजापथ्ये पुनः सेविते सकलमपि कुलं म्रियते ॥ २ ॥

(ग) तद्यदि न प्रतीथ तदत्र प्रेक्षध्वमेनं राजापथ्यकारिणं श्रेष्ठिचन्दनदासं सपुत्रकलत्रं वध्यस्थानं नीयमानम् । आर्याः किं भणथ । अस्त्यस्य

इत्थ षष्ठेनाङ्केन राक्षसवशीकरणरूपं प्रधानकार्यं बीजवद्भिर्यथायथं विप्रकीर्णैरत्रैकार्थीभावमुपनीतैर्मुखसंध्याद्यर्थैर्निर्व्यूढम् । अथ राक्षसेन चन्द्रगुप्तसाचिव्यग्रहणद्वारा तल्लक्ष्मीस्थिरीकरणरूपस्य नाटकस्य प्रधानतमं फलमुपगमयितुं सप्तमोऽङ्क आरभ्यते । पूर्वाङ्के रज्जुहस्तेन पुरुषेण निवेदितं चन्दनदासस्य वध्यस्थाननयनं श्रुत्वा राक्षसः ससंभ्रमं शस्त्रमुत्सृज्य वध्यस्थानं प्रति निष्क्रान्त इत्युक्तम् । संप्रति स एव चन्दनदासवृत्तान्तोऽस्मिन्नङ्के प्रपञ्च्यत इतीदमङ्कावतरणं यत्र स्यादुत्तराङ्कार्थः पूर्वाङ्कार्थानुसंगत इति तल्लक्षणात् ।

---

१ ओसलध. २ ०ह माणहे (मान्याः). ३ अवेध जइ मणहं लक्खिदुं निअप्पाणे विहवे कुले कलत्ते च । पलिहलध से विसमिव लाआपत्थं पअत्तेण ॥ (अपेत यदि मन्यध्वं रक्षितुं निजप्राणान्कुलानि कलत्राणि च । परिहरत तस्माद्विषमिव राजापथ्यं प्रयत्नेन ॥).

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

C-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderabad

अज्जा! किं भणह। अत्थि से कोवि मोक्खोवाओ त्ति। [1]अज्जा अत्थि अमच्चरक्खसस्स वरअणं जइ समप्पेदि। (पुनराकाशे।) किं भणह। एसे सलणागदवच्छले अत्तणो जीविदमेत्तस्स कालणे इदिसं अकज्जं ण कलिस्सदि त्ति। अज्जा तेण हि अवधालेह से सुहां गदिं। किं दाणिं तुह्माणं एत्थ पडिआरविआरेण। (ग)

(ततः प्रविशति द्वितीयचण्डालानुगतो वध्यवेशधारी शूलं स्कन्धेनादाय कुटुम्बिन्या पुत्रेण चानुगम्यमानश्चन्दनदासः।)

चन्द०——(सबाष्पम्।) हद्धी हद्धी अह्मारिसागं वि णिच्चं चारित्तभङ्गभीरूणं चोरज[3]णोचिदं मरणं होदि त्ति णमो किदन्तस्स। अह वा ण णिसंसाणं उदासीणेसु इदरेसु वा विसेसोत्थि। तहहि। (क)

मोत्तूण आमिसाइं मरणभएण तिणेहिं जीवन्तं[4]।
वाहाणं मुद्धहरिणं हन्तुं को णाम णिब्बन्धो॥ ३॥ (ख)

(समन्तादवलोक्य।) भो पिअवअस्स विह्णुदास कहं पडिवअणं वि ण मे पडिवज्जसि। अह वा दुल्लहा ते क्खु माणुसा

कोपि मोक्षोपाय इति। आर्या अस्त्यमात्यराक्षसस्य गृहजनं यदि समर्पयति। किं भणथ। एष शरणागतवत्सल आत्मनो जीवितमात्रस्य कारणे ईदृशमकार्यं न करिष्यतीति। आर्याः तेन हि अवधारयतास्य सुखां गतिम्। किमिदानीं युष्माकमत्र प्रतीकारविचारेण।

(क) हा धिक् हा धिक्। अस्मादृशानामपि नित्यं चारित्रभङ्गभीरूणां चोरजनोचितं मरणं भवतीति नमः कृतान्तस्य। अथवा न नृशंसानां उदासीनेषु इतरेषु वा विशेषोस्ति। तथाहि।

(ख) मुक्त्वा आमिषाणि मरणभयेन तृणैर्जीवन्तम्।
व्याधानां मुग्धहरिणं हन्तुं को नाम निर्बन्धः॥ ३॥

(ग) भो प्रियवयस्य विष्णुदास कथं प्रतिवचनमपि न मे प्रतिपद्यसे। अथवा दुर्लभास्ते खलु मानुषा य एतस्मिन्काले दृष्टिपथेपि तिष्ठन्ति। एतेस्मत्प्रिय-

---

सलणागदवच्छलेति। इत्यादिपौरवचनेनास्य शरणागतरक्षणविरुदं लिखितपठितत्वेन सकललोकप्रसिद्धमित्युक्तं भवति। सुखां गतिं शरणागतरक्षणपुण्येनोत्तमलोकप्राप्तिमिति बहिरर्थः। राक्षसप्राप्त्या बन्धमोचनात्सुखप्राप्तिमिति गूढम्।

---

१ कुतो से अधगस्स मोक्खोवाओ। एदं उण इत्यधिकम्. २ अज्जा जइ एवं अवधाणेध से असुभगतिं। एत्तिके दाणीं तुह्माणं पडीआले. ३ चोरजणाणं विअ मरणं पत्तं ति णमो णमो किदन्तस्स. ४ जीवन्ति.

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hydera

जे एंदस्सिं काले दिट्ठिपथे वि चिट्ठन्ति । (सवाष्पम् ।) एदे अह्म-पिअवअस्सा असुंपादमेत्तकेण किदंणिवावसलिला विअ कहं वि पडिणिवत्तमाणा सोअदीणवअणा वाहगुरुआए दिट्ठीए मं अणुग-गच्छन्दि । (इति परिक्रामति ।) (ग)

चण्डा०—अज्ज चन्दणदास आअदोसि वज्झट्ठाणं ता विस-ज्जेहि पलिअणम् । (क)

चन्द०—कुटुम्बिणि णिवत्तेहि संपदं सपुत्ता । ण जुत्तं क्खु अदोवरं अणुगच्छिदुम् । (ख)

कुटु०—(सवाष्पम् ।) परलोअं पत्थिदो अज्जो ण देसन्तरं । (ग)

चन्द०—अज्जे अअं मित्तकज्जेण मे विणासो ण उण पुरिस-दोसेण तों अलं विसादेण । (घ)

कुटु०—अज्ज जइ एवं ता दाणिं अकालो कुलजणस्स णिव-ट्टिदुम् । (ङ)

चन्द०—अह किं ववसिदं कुडुम्बिणीए । (च)

कुटु०—भत्तुणो चलणे अणुगच्छन्तीए अप्पाणुग्गहो होदित्ति । (छ)

वयस्या अश्रुपातमात्रेण कृतनिवापसलिला इव कथमपि प्रतिनिवर्तमानाः शोकदीनवदना वाष्पगुर्व्या दृष्टया मामनुगच्छन्ति ।

(क) आर्य चन्दनदास आगतोसि वध्यस्थानं तद्विसर्जय परिजनम् ।

(ख) कुटुम्बिनि निवर्तस्व सांप्रतं सपुत्रा । न युक्तं खल्वतःपरमनुगन्तुम् ।

(ग) परलोकं प्रस्थित आर्यो न देशान्तरम् ।

(घ) आर्ये अयं मित्रकार्येण मे विनाशो न पुनः पुरुषदोषेण तदलं विषादेन ।

(ङ) आर्य यद्येवं तदिदानीमकालः कुलजनस्य निवर्तितुम् ।

(च) अथ किं व्यवसितं कुटुम्बिन्या ।

(छ) भर्तुश्चरणावनुगच्छन्त्या आत्मानुग्रहो भवतीति ।

परलोअं इति । देशान्तरं प्रस्थितं बन्धुं नानुगच्छेदिति शास्त्रम् । परलोकं प्रस्थितस्य त्वनुगमनमुचितमेवेति भावः ।

---

१ इमस्सिं २ कितप्पदीआरा स्सरीरेहिं णिवत्तमाणा परिवड्ढमाणसोअ०

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

C-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderabad

चन्द०—अज्जे दुव्ववसिदं एदं। तुए अअं पुत्तओ असुणिदलोअसंववहारो बालो अणुगेह्निदव्वो। (क)

कुटु०—अणुगिह्णन्दु णं पसण्णाओ देवदाओ। जाद पुतअ पतं पच्चिमेसु पिदुणो पादेसु। (ख)

पुत्र०—(पादयोर्निपत्य।) ताद किं दाणिं मए तादविरहिदेण अणुचिट्ठिदव्वम्। (ग)

चन्द०—पुत्त चाणक्कविरहिदे देसे वसिदव्वम्। (घ)

चाण्डा०—अज्ज चन्दणदास णिखादे शूले ता सज्जो होहि। (ङ)

कुटु०—अज्जा परित्ताअध परित्ताअध। (च)

चन्द०—अज्जे अह किं एत्थ आक्कंदसि। सग्गं गदाणं दाव देवा दुखिअं परिअगं अणुकम्पन्दि। अण्णं अ मित्तकज्जेण मे विणासो ण अजुत्तकज्जेण। ता किं हरिसट्ठाणे वि रोदीअदि (छ)

(क) आर्ये दुर्व्यवसितमिदं त्वया। अयं पुत्रकोऽश्रुतलोकसंव्यवहारो बालोनुगृहीतव्यः।

(ख) अनुगृह्णन्त्वेनं प्रसन्ना देवताः। जात पुत्रक पत पश्चिमयोः पितुः पादयोः।

(ग) तात किमिदानीं मया तातविरहितेनानुष्ठातव्यम्।

(घ) पुत्र चाणक्यविरहिते देशे वस्तव्यम्।

(ङ) आर्य चन्दनदास निखातः शूलस्तत्सज्जो भव।

(च) आर्याः परित्रायध्वं परित्रायध्वम्।

(छ) आर्ये अथ किमत्र आक्रन्दसि स्वर्गं गतानां तावद्देवा दुःखितं परिजनमनुकम्पन्ते। अन्यच्च मित्रकार्येण मे विनाशो नायुक्तकार्येण। तत्किं हर्षस्थानेपि रुद्यते।

पश्चिमेष्विति। अतःपरं द्रष्टुमशक्येष्वित्यर्थः।

चाणक्क इति। अनेन चाणक्यस्यात्यन्तं क्रौर्यमुक्तम्। आक्रन्दसीति। शोकावेशेन नीचान्प्रति किमाक्रन्दसि सुचरितानुकम्पिनो देवा एव शरणीकरणीया इत्यर्थः। मित्तकज्जेणेति। मित्रकार्येण मरणात्स्वस्य स्वर्गो निश्चित इति भावः।

१ पणमअ अपच्छिमस्स पिदुणो पादेसु. २ भद्दमुह मुहुत्तअं चिट्ठ। अह जीविदव्वच्छले किं एत्थ०.

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hydera

प्रथमश्चण्डालः—अले विल्लपत्त गेह्ण चन्दणदासं । सअं एव्व परिअणो गमिस्सदि । (क)

द्वितीयश्चण्डालः—अले वज्जलोमा एस गेह्णामि (ख)

चन्द०—भद्द मुहुत्तं चिट्ठ जाव पुत्तअं सन्तआमि । (पुत्रं मूर्ध्नि आघ्राय ।) जाद अवस्सं भविदव्वे विणासे मित्तकज्जं समुव्वहमाणो विणासमणुभवामि । (ग)

पुत्र०—ताद किं एदं वि भणिदव्वं । कुलधम्मो क्खु एसो अह्माणं । (इति पादयोः पतति ।) (घ)

चाण्डा०—अले गेह्ण एणं[2] । (ङ)

कुटु०—(सोरस्ताडम् ।) अज्ज परित्ताहि परित्ताहि । (च)

(प्रविश्य पटाक्षेपेण राक्षसः ।) भवति न भेतव्यम् । भो भोः शूलायतनाः न खलु व्यापादयितव्यश्चन्दनदासः ।

येन स्वामिकुलं रिपोरिव कुलं दृष्टं विनश्यत्पुरा
मित्राणां व्यसने महोत्सव इव स्वस्थेन येन स्थितम् ।
आत्मा यस्य वधाय वः परिभवक्षेत्रीकृतोपि प्रिय-
स्तस्येयं मम मृत्युलोकपदवी वध्यस्रगाबध्यताम् ॥ ४ ॥

(क) अरे विल्वपत्र गृहाण चन्दनदासम् । स्वयमेव परिजनो गमिष्यति ।
(ख) अरे वज्रलोमन् एष गृह्णामि ।
(ग) भद्र मुहूर्तं तिष्ठ यावत्पुत्रकं सान्त्वयामि । जात अवश्यं भवितव्ये विनाशे मित्रकार्यं समुद्वहमानो विनाशमनुभवामि ।
(घ) तात किमिदमपि भणितव्यम् । कुलधर्मः खल्वेषोस्माकम् ।
(ङ) अरे गृहाणैनम् ।
(च) आर्य परित्रायस्व परित्रायस्व ।

अणुभवामीति । अतस्त्वया न शोचितव्यमिति भावः । अत्र करुणः स्थायी शोकदीनवचनादिभिर्विभावैरनुभावैश्च पुष्कलः ।

प्रविश्य पटाक्षेपेणेति । असूचितस्य सहसा संभ्रमेण प्रवेशः पटाक्षेपः ।

शूलायतना इति । शूलमायतनं जीवनाश्रयो येषां ते तथोक्ताः ।

येनेति । महोत्सव इवेति सप्तम्यन्तम् । यस्य मम परिभवक्षेत्रीकृतोपि । एतादृशं परिभवमनुभवन्नपि आत्मा शरीरं वपुः युष्मादृशां वधाय वधार्थं

---

१ पुत्रं परिष्वज्य मूर्ध्नि समाघ्राय. २ अस्मादग्रं—(चण्डालौ गृहीतश्चन्दनदास-मालोकयितुं [illegible]) इति पाठः.

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

C-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderabad

चन्द०—(सबाष्पं विलोक्य ।) अमच्च किं एदं । (क)

राक्ष०—त्वदीयसुचरितैकदेशस्यानुकरणं किलैतत् ।

चन्द०—अमच्च सव्वं वि इमं पआसं णिप्फलं करन्तेण तुए किं अणुचिट्ठिदं । (ख)

राक्ष०—सखे स्वार्थ एवानुष्ठितः । कृतमुपालम्भेन[1] । भद्रमुखे[2] निवेद्यतां दुरात्मने चाणक्याय ।

वज्र०—किं त्ति (ग)

राक्ष०—

दुष्कालेपि कलावसज्जनरुचौ प्राणैः परं रक्षता
नीतं येन यशस्विनातिलघुतामौशीनरीयं यशः ।
बुद्धानामपि चेष्टितं सुचरितैः क्लिष्टं विशुद्धात्मना
पूजार्होपि स यत्कृते तव गतः शत्रुत्वमेषो[3]ऽस्मि सः ॥५॥

प्रथमः—अले विल्लपत्तअ तुमं दाव चन्दणदासं गेह्णिअ इह एदस्स मसाणपादपस्स छाआए मुहुत्तं चिट्ठ जाव अहं अज्ज चाणक्कस्स णिवेदेमि गिहीदो अमच्चरक्खसो त्ति । (घ)

(क) अमात्य किमिदम् ।

(ख) अमात्य सर्वमपीमं प्रयासं निष्फलं कुर्वता त्वया किमनुष्ठितम् ।

(ग) किमिति ।

(घ) अरे बिल्वपत्रक त्वं तावच्चन्दनदासं गृहीत्वेहैतस्य श्मशानपादपस्य छायायां मुहूर्तं तिष्ठ यावदहमार्यचाणक्यस्य निवेदयामि गृहीतोमात्य राक्षस इति ।

प्रियो जातः यदर्थं किल चाणक्येन कौलूतादयः युष्मादृशा घातकाश्च छलेन वृथा व्यापादिताः एतादृशपातकनिमित्तभूतोप्यात्मा येन मया न परित्यक्त इत्यात्मोपलम्भः ॥ ४ ॥

सखे स्वार्थ एवेति । इदं त्वत्संरक्षणं ममात्मरक्षणादप्यभ्यर्हितं श्रेयस्करमिति भावः ।

दुष्कालेपीति । शिविना पुण्ये कृतयुगे तत्कृतमिति नाश्चर्यं चित्रम् । पापे कलियुगे ईदृशं कर्म कुर्वाणस्ततोप्यतिशयितो यश्चन्दनदासः स त्वयात्यर्थ-

१ सखे चन्दनदास कृतमुपालंभेन । स्वार्थप्रधानो हि जीव लोकः । २ ०मुख अयमर्थो निवेद्यतां तावत् । ३ ०तो वध्यत्व०।

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hydera

द्वितीयः—अले वज्जलोमा गच्छ । (क)

(इति सपुत्रदारेण चन्दनदासेन सह निष्क्रान्तः ।)

प्रथमः—एदु अमच्चो । (राक्षसेन सह परिक्रम्य ।) अत्थि एत्थ कोवि णिवेदेह दाव णन्दकुलणगकुलिसस्स मौलिअकुलपडिट्ठावकस्स अज्जचाणक्कस्स । (ख)

राक्ष०—(स्वगतम् ।) एतदपि नाम श्रोतव्यम् ।

चाण्डा०—एसो अज्जणीदिसंजमिदबुद्धिपलिसले गिहीदे अमच्चरक्खसे त्ति । (ग)

(ततः प्रविशति जवनिकावृतशरीरो मुखमात्रदृश्यश्चाणक्यः ।)

चाण०—भद्र कथय कथय ।

केनोत्तुङ्गशिखाकलापकपिलो बद्धः पटान्ते शिखी
पाशैः केन सदागतेरगतिता सद्यः समासादिता ।
केनानेकपदानवासितसटः सिंहोऽर्पितः पञ्जरे
भीमः केन च नैकनक्रमकरो दोर्भ्यां प्रतीर्णोऽर्णवः ॥ ६ ॥

(क) अरे वज्रलोमन्गच्छ ।

(ख) एत्वमात्यः । अस्त्यत्र कोपि निवेदयत तावन्नन्दकुलनगकुलिशस्य मौर्यकुलप्रतिष्ठापकस्यार्यचाणक्यस्य ।

(ग) एष आर्यनीतिसंयमितबुद्धिपरिसरो गृहीतोमात्यराक्षस इति ।

मर्चनीयोपि यस्य मम कृत ईदृशीं विपत्तिमनुनीतः सोयं तव विधेयोस्मीत्यर्थः । बुद्धा अत्यंतदयालव इति प्रसिद्धं तेषामपि चेष्टितं दयालुत्वं क्लिष्टं कृशीकृतमित्यर्थः ।

एष आर्यनीतीति । आर्यचाणक्यस्य नीत्या संयमितः कुण्ठीकृतः बुद्धिपरिसरो यस्य सः ।

केनेति । सदागतेर्वायोरगतिता गतिनिरोधः पाशैः सूक्ष्मरशनाभिः केन समासादितः कृत इत्यर्थः । सोपि झटिति कृत इत्याश्चर्यं भित्तितिरस्करिणीबन्धनादिना क्रमेण चिरात्कथंचित्कर्तुं शक्य इत्यर्थः । एवं दुष्करो राक्षसवशीकारः केन कृत इति रूपकातिशयोक्त्या स्वात्मगुणश्लाघा । इयमद्भुतार्थप्राप्तिरुपगूहनं नामाङ्गम् ॥ ६ ॥

१ ०कुलसेणसञ्चअचुण्णणकुलिसस्स. २ ०डिट्ठाविदधम्मसञ्चअस्स. ३ ०णीदिनिअम. ४ दृश्यः सहर्षः

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

C-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderabad

चाण्डा०—णीदिणिउणबुद्धिणा अज्जेणं । (क)

चाण०—मा मैवम् । नन्दकुलविद्वेषिणा दैवेनेति ब्रूहि ।

राक्ष०—(स्वगतम् ।) अयं दुरात्मा अथवा महात्मा कौटिल्यः।

आकरः सर्वशास्त्राणां रत्नानामिव सागरः ।
गुणैर्न परितुष्यामो यस्य मत्सरिणो वयम् ॥ ७ ॥

चाण०—(विलोक्य सहर्षं स्वगतम् ।) अये अयमसावमात्यराक्षसः । येन महात्मना

गुरुभिः कल्पनाक्लेशैर्दीर्घजागरहेतुभिः ।
चिरमायासिता सेना वृषलस्य मतिश्च मे ॥ ८ ॥

(जवनिकां करेणापनीयोपसृत्य च ।) भो अमात्यराक्षस विष्णुगुप्तोहमभिवादये ।

राक्ष०—(स्वगतम् ।) अमात्य इति लज्जाकरमिदानीं विशेषणम् । (प्रकाशम् ।) विष्णुगुप्त न मां चाण्डालस्पर्शदूषितं स्प्रष्टुमर्हसि ।

चाण०—भो अमात्यराक्षस नेमौ चाण्डालौ । अयं खलु दृष्ट एव भवता सिद्धार्थको नाम राजपुरुषः । योप्यसौ द्वितीयः सोपि समिद्धार्थको नाम राजपुरुष एव । शकटदासोपि तपस्वी तं तादृशं लेखमजानन्नेव कपटलेखं मया लेखितः ।

राक्ष०—(स्वगतम् ।) दिष्ट्या शकटदासं प्रत्यपनीतो विकल्पः ।

चाण०—किं बहुना । एष संक्षेपतः कथयामि ।

भृत्या भद्रभटादयः स च तथा लेखः स सिद्धार्थक-
स्तच्चालंकरणत्रयं स भवतो मित्रं भदन्तः किल ।

(क) नीतिनिपुणबुद्धिनार्येण ।

नन्दकुलेति । नन्दकुलं सर्वं दैवेन निपातितमिति निरवलम्बतया निर्व्यवसायोयमेव वशीभूत इत्यर्थः ।

गुरुभिरिति । सेनायां कल्पनाक्लेशाः सदासंनहनादयः । मतौ कल्पनाक्लेशा ऊहापोहादयः । यन्मतिपौरुषभयान्मौर्यसैन्येन मया चाहर्निशं जाग्रता महानायासोनुभूत इति भावः । इदं दुःखप्रशमनं समयः ॥ ८ ॥

भृत्या इति । भवतो मित्रं किल अलीकमित्यर्थः । सर्वमिति । नपुंसकमनपुंसकेनेत्येकशेषः । जातावेकवचनं च । ते भद्रभटादयो भृत्याः स लेख

१ पं णीदि०. २ ०ण ज्जेव. ३ विद्यानां. ४ ०कान्तरेण. ५ श्वपाक. ६ श्वपाकौ. ७ सहर्षमात्मगतम्. ८ ये ते.

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hydera

जीर्णोद्यानगतः स चापि पुरुषः क्लेशः स च श्रेष्ठिनः
सर्वं मे (इत्यर्द्धोक्ते लज्जां नाटयति ।)
वृषलस्य वीर भवता संयोगमिच्छोर्नयः ॥ ९ ॥

तदयं वृषलस्त्वां द्रष्टुमिच्छति ।

राक्ष०—(स्वगतम् ।) का गतिः । एष पश्यामि ।

(ततः प्रविशति राजा विभवतश्च परिवारः ।)

राजा०—(स्वगतम् ।) विनैव युद्धादार्येण जितं दुर्जयं परबलमिति लज्जित एवास्मि । मम हि

फलयोगमवाप्य सायकानां विधियोगेन विपक्षतां गतानाम् ।
न शुचेव भवत्यधोमुखानां निजतूणीशयनव्रतं प्रतुष्ट्यै ॥१०॥

अथवा ।

विगुणीकृतकार्मुकोपि जेतुं भुवि जेतव्यमसौ समर्थ एव ।
स्वपतोपि ममेव यस्य तन्त्रे गुरवो जाग्रति कार्यजागरूकाः ॥११॥

(चाणक्यमुपसृत्य ।) आर्य चन्द्रगुप्तः प्रणमति ।

इत्याद्येवंजातीयं सर्वमुपायजातं वृषलस्य भवत्साचिव्यमिच्छोर्मम नयो नीतिप्रकार इति संक्षेपः । त्वत्संग्रहार्थमेतावान्मया नयः कृत इत्यर्थः । अतिशूरः साहसी भवान्विक्रमादिना मलयकेतुवन्निग्रहीतुं न शक्य इति ध्वनयितुं वीरेति संबोधनम् । इदं बीजवतां मुखाद्यर्थानां विप्रकीर्णानामैक्यार्थोपनयनं कार्योपसंहृतिः संहारो नामाङ्गं नवमम् ॥ ९ ॥

फलयोगमिति । विधियोगेन सुदैवप्रसादेन फलयोगं कार्यसिद्धिप्राप्तिमन्यत्र शल्ययोगं प्राप्यापि विपक्षतां विरोधितां गतानामिति विरोधाभासः। वीनां कङ्कानां पक्षा येषामिति बहुव्रीहिः । तेषां भावस्तत्तां गतानां विशिष्टकङ्कपत्रवतामिति वा । इति विरोधपरिहारः । शुचेव विपक्षताप्राप्तिजातया शुचेवेति हेतूत्प्रेक्षा । अधोमुखानां सायकानां निजतूणीशयनमेव व्रतं सर्वदा तत्रैवावस्थाननियमरूपं प्रतुष्ट्यै संतोषाय न भवति । अनियोगेन विलक्षतां गतानामिति पाठे नियोगो युद्धादौ विनियोगस्तदभावेन लज्जितानामित्यर्थो वर्णनीयः ॥ १० ॥

इत्येवं प्रकारेण लज्जित्वा पुनरपि समाधत्ते । विगुणीकृतेति । विगुणीकृतं ज्यारहितं प्रयोजनाभाववच्च कृतं कार्मुकं यस्य । इयं वाञ्छितार्थप्राप्तिरानन्दः ॥ ११ ॥

---

१ चार्तपु०. २ सर्वोसौ. ३ ०मागच्छति. ४ (प्रकाशम् ।) इत्यधिकम्. ५ ... ६ अनियोगेन ७ विलक्षतां. ८ स्वप्त०. ९ व्रतप्रतिष्ठा.

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderabad

चाण०—संपन्नास्ते सर्वाशिषः । तदभिवादयस्व तत्रभवन्तममात्यमुख्यम् ।[1]

राक्ष०—(स्वगतम् ।) योजितोनेन संबन्धः ।

चाण०—(राजानमुपसृत्य ।) अयममात्यराक्षसः प्राप्तः प्रणमैनम् ।[2]

राजा०—(राक्षसमुपसृत्य ।) आर्य चन्द्रगुप्तः प्रणमति ।

राक्ष०—(विलोक्य स्वगतम् ।) अये चन्द्रगुप्तः । य एषः

बाल एव हि लोकेस्मिन्संभावितमहोदयः ।[3]
क्रमेणारूढवान्राज्यं यूथैश्वर्यमिव द्विपः ॥ १२ ॥

(प्रकाशम् ।) राजन्विजयस्व ।

राजा—आर्य

जगतः किं न विजितं मयेति प्रविचिन्त्यताम् ।
गुरौ षाड्गुण्यचिन्तायामार्ये चार्ये च जाग्रति ॥ १३ ॥[4]

राक्ष०—(स्वगतम् ।) स्पृशति मां भृत्यभावेन कौटिल्यशिष्यः । अथवा विनय एवैष चन्द्रगुप्तस्य मत्सरस्तु मे विपरीतं कल्पयति । सर्वथा स्थाने यशस्वी चाणक्यः । कुतः

द्रव्यं जिगीषुमधिगम्य जडात्मनोपि
नेतुर्यशस्विनि पदे नियतं प्रतिष्ठा ।[5]
अद्रव्यमेत्य भुवि शुद्धनयोपि मन्त्री
शीर्णाश्रयः पतति कूलजवृक्षवृत्त्या ॥ १४ ॥[6]

चाण०—अमात्य राक्षस इष्यते चन्दनदासस्य जीवितम् ।

बाल एवेति बाल्यमारभ्यैव राजलक्षणलक्षिततया महोन्नतो भविष्यतीति संभावित इत्यर्थः ॥ १२ ॥

जगत इति । जगत इति शेषे षष्ठी । जगति किं न विजितमित्यर्थः ॥१३॥

कौटिल्यशिष्य इति । स्वाभाविक एवैष विनय इत्यर्थः ।

द्रव्यमिति । द्रव्य भव्य इति निपात्यते । द्रव्यं श्रेयःप्राप्तियोग्यं जिगीषुं जयोद्योगिनमधिगम्य जडात्मनो मन्दबुद्धेरपि नेतुरमात्यस्य यशस्विपदे स्थाने प्रतिष्ठा नियतमवश्यं भवति किमुतोदारबुद्धेरमात्यस्य । अयोग्यप्रभोराश्रयेण विशुद्धनयोपि मंत्री अहमिव शीर्णाश्रयः सन्पतति नदीकूलगतवृक्ष इवेत्यर्थः ॥१४॥

---

१ ०त्यराक्षसं । पैतृकस्तवायममात्यमुख्यः इत्यधिकम् । २ एतन्नास्ति क्वचित्. ३ ०र्केन. ४ त्वयि च । ५ नियता. ६ अपि इष्यते.

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hydera

राक्ष०—भो विष्णुगुप्त कुतः संदेहः ।

चाण०—अमात्य राक्षस अगृहीतशस्त्रेण भवतानुगृह्यते वृषल इत्यतः संदेहः । तद्यदि सत्यमेव चन्दनदासस्य जीवितमिष्यते ततो गृह्यतामिदं शस्त्रम्[२] ।

राक्ष०—भो विष्णुगुप्त मा मैवम् । अयोग्या वयमस्य विशेषतस्त्वया गृहीतस्य ग्रहणे ।

चाण०—राक्षस[३] योग्योहं न त्वं योग्य इति किमनेन । पश्य

अश्वैः सार्द्धमजस्रदत्तकविकैः क्षामैरशून्यासनैः
स्नानाहारविहारपानशयनस्वेच्छासुखैर्वर्जितान्[४] ।
माहात्म्यात्तव पौरुषस्य मतिमन्दृप्तारिदर्पच्छिदः
पश्यैतान्परिकल्पनाव्यतिकरप्रोच्छूनवंशान्गजान् ॥१५॥

अथवा किं बहुना[५] । न खलु भवतः शस्त्रग्रहणमन्तरेण चन्दनदासस्य जीवितमस्ति ।

राक्ष०—(स्वगतम् ।)

नन्दस्नेहगुणाः स्पृशन्ति हृदयं भृत्योस्मि तद्विद्विषां
ये सिक्ताः स्वयमेव वृद्धिमगमं[६]श्छिन्नास्त एव द्रुमाः ।

एवं मनसि विचारयन्तं राक्षसं चन्द्रगुप्तसाचिव्याभ्युपगमाय प्रवणयति । अमात्येत्यादिना । साचिव्यमनभ्युपगम्य ताटस्थ्येन वृषलानुग्रहः अप्रयोजक इति भावः ।

अश्वैरिति । स्नानाहारादिवर्जनादेव क्षामैः कृशैरजस्रदत्तकविकैरशून्यासनैरनपनीतखलीनपल्याणैः सदा संनद्धैरित्यर्थः । परिकल्पनाव्यतिकरेण सदा संनाहप्रसङ्गेन पल्याणापनयाभावात्प्रोच्छूनाः शोफरुजा व्याप्ता वंशाः पृष्ठास्थिभागा येषां तान्पश्येति । आदरेण पुनः पश्येति प्रयोगः । मतिमतः दृप्तारिदर्पच्छिदः पौरुषशालिनश्च तव माहात्म्यादिति साचिव्याय त्वमेव योग्य इति प्रवणीकर्तुं प्रशंसा ॥ १५ ॥

किं बहुनेति अस्मत्परिक्लेशकथनेन किं प्रयोजनम् । साचिव्यपदं भवतावश्यमङ्गीकर्तव्यमित्याह । न खल्विति ।

नन्देति । ये नन्दाः स्वयमेव मया सिक्ताः गर्भपतनात्प्रभृति तैलद्रोणीनिधानादिना महता परिक्लेशेन परिपालिताः सन्तः वृद्धिमगमंस्ते संप्रति नष्टाः ।

---

१ नानु०. २ अस्मात्परं (राक्षसश्चिन्तयाति) ॥ चाण०-तपोवनं यामि विहाय मौर्ये त्वां चाधिकारे ह्यधिकृत्य मुख्यम् । त्वयि स्थिते वाक्यनिबद्धबुद्धौ भुनक्तु गामिन्द्र इवैष चन्द्रः ॥ [illegible]

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection c/o Hon. Dr. Shri Madhusudan Penna

C-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderaba

शस्त्रं मित्रशरीररक्षणकृते व्यापारणीयं मया
कार्याणां गतयो विधेरपि न यन्त्याज्ञाकरत्वं चिरात् ॥१६॥

(प्रकाशम् ।) विष्णुगुप्त नमः सर्वकार्यप्रतिपत्तिहेतवे सुहृत्स्नेहाय । का गतिरेष प्रह्वोस्मि ।

चाण०—(सहर्षम् ।) वृषल वृषल अमात्यराक्षसेनेदानीमनुगृहीतोसि । दिष्ट्या वर्द्धते भवान् ।

राजा०—आर्यप्रसाद एष चन्द्रगुप्तेनानुभूयते ।

(प्रविश्य) **पुरुषः**—जेदु अज्जो । एसो क्खु भद्दभटभाउराअणप्पमुहेहिं संजमिदकलचलणो मलअकेदू पडिहारभूमिं उवट्ठिदो । एदं सुणिअ अज्जो प्पमाणम् । (क)

चाण०—भद्र निवेद्यताममात्यराक्षसाय । सोयमिदानीं जानीते ।

राक्ष०—(स्वगतम् ।) दासीकृत्य मामिदानीं विज्ञापनायां मुखरीकरोति कौटिल्यः । का गतिः । (प्रकाशम् ।) राजन् चन्द्रगुप्त विदितमेव ते यथा वयं मलयकेतौ कंचित्कालमुषितास्तत्परिरक्ष्यन्तामस्य प्राणाः ।

राजा०—(चाणक्यमुखमवलोकयति ।)

चाण०—प्रतिमानयितव्योमात्यराक्षसस्य प्रथमः प्रणयः । (पुरुषं

(क) जयत्वार्यः । एष खलु भद्रभटभागुरायणप्रमुखैः संयमितकरचरणो मलयकेतुः प्रतिहारभूमिमुपस्थितः । इदं श्रुत्वा आर्यः प्रमाणम् ।

तद्गुणाकृष्टहृदयस्यापि मम तेषां विद्विषो मौर्यस्य भृत्यत्वं मित्रशरीररक्षणार्थमवश्यमभ्युपेयत्वेन प्रसक्तमित्यहो कार्याणां गतिवशाद्विधिविलसितमप्यन्यथा भवतीति खिद्यते । कार्याणां गतयः विधेरप्याज्ञाकरत्वं चिरान्न यन्ति । अतिप्रबलोपि विधिः कार्यगतिवैचित्र्यात्कार्यगतिकिंकर इव भवतीत्यर्थः ॥१६॥

एष प्रह्वोस्मीति । इदं प्राप्तकार्यानुमोदनमाभाषणमङ्गम् ॥ आर्यप्रसाद एष इति । इदं लब्धस्थिरीकरणं कृतिर्नामाङ्गम् ॥ भद्र निवेद्यतामिति । इदमिष्टकार्यदर्शनं पूर्वभावो नामाङ्गम् ॥ प्रतिमानयितव्य इति । यद्यपि शत्रुशेषं न शेषयेदिति शास्त्रान्मलयकेतुर्न मोक्षणीय इति तथापि राक्षसस्य साचिव्यग्रहणप्रथमप्रार्थनावश्यं मानयितव्येत्यर्थः ।

---

१ व्यान्त्यालोचनागोचरम्. २ सज्जः. ३ गृहीतशङ्केन. ४ राजकार्यं करिष्यति. ५ किंचित्कालान्तरम्.

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hydera

प्रति ।) भद्र अस्मद्वचनादुच्यन्तां भद्रभटप्रमुखा यथामात्यराक्षसेन विज्ञापितो देवश्चन्द्रगुप्तः प्रयच्छति मलयकेतवे पित्र्यमेव विषयम् । अतो गच्छन्तु भवन्तः सहानेन । प्रतिष्ठिते चास्मिन्पुनरागन्तव्यमिति ।

पुरु०—जं अज्जो आणवेदि (इति परिक्रामति ।) (क)

चाण०—भद्र तिष्ठ तिष्ठ । अपरं च वक्तव्यो दुर्गपालः अमात्यराक्षसलाभेन सुप्रीतश्चन्द्रगुप्तः समाज्ञापयति य एष श्रेष्ठी चन्दनदासः स पृथिव्यां सर्वनगरश्रेष्ठिपदमारोप्यतामिति । अपि च विना वाहनहस्तिभ्यः क्रियतां सर्वमोक्ष इति । अथवामात्यराक्षसे नेतरि किमस्माकं प्रयोजनमिदानीम् ।

विना वाहनहस्तिभ्यो मुच्यतां सर्वबन्धनम् ।
पूर्णप्रतिज्ञेन मया केवलं बध्यते शिखा ॥ १७ ॥

पुरु०—जं अज्जो आणवेदि (इति निष्क्रान्तः।) (ख)

चाण०—भो राजन् चन्द्रगुप्त भो अमात्य राक्षस उच्यतां किं वां भूयः प्रियं करोमि ।

(क) यदार्य आज्ञापयति ।
(ख) यदार्य आज्ञापयति ।

भद्रभटप्रमुखा इति । भद्रभटादयः राक्षसस्य साचिव्यनिर्वाहाध्यवसाये संदिहानास्तद्वचनं चन्द्रगुप्तवचनं च न प्रमाणीकरिष्यन्तीत्यस्मद्वचनादित्युक्तम् । किं च । अमात्यराक्षसेन विज्ञापित इति वचनं स्वयं तथापकृतेनापि राक्षसेन स्वस्मिन्नेवमुपकृतमिति राक्षससौजन्यं मलयकेतुना ज्ञातव्यमिति ।

विना वाहनहस्तिभ्य इति । ततः प्रविशति मुक्तां शिखां परामृशन्निति मुखसंधावुपक्षिप्तस्य बीजस्यैवं मया निर्वहणं कृतमित्याह । तीर्णप्रतिज्ञेन मया केवलं बध्यते शिखेति ।

भो राजन्निति । इदानीं चन्द्रगुप्तस्य राज्यलक्ष्मीस्थिरीकरणाध्यवसायाद्वृषलशब्दमपहाय राजन्निति संबोधनम् । किं च मलयकेतुविग्रहराक्षससंग्रहरूपं चन्द्रगुप्तस्य प्रियं कृतं मलयकेतुजीवनदानस्वराज्यप्रतिष्ठापनरूपचन्दनदासबन्धमोचनसकलनगरश्रेष्ठिपदलाभरूपं च राक्षसस्य महत्प्रियमनुष्ठितम् । अतोप्यधिकं युवयोः प्रियं किं करोमीत्याह । किं वां भूय इति ।

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

१ ०सत्य गृहीतशस्त्रस्य भृत्या देवश्च०. २ अस्मात्पर-इति शिखां बध्नाति.

C-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderaba

राजा०—किमतः परमपि प्रियमस्ति ।

राक्षसेन समं मैत्री राज्ये चारोपिता वयम् ।
नन्दाश्चोन्मूलिताः सर्वे किं कर्तव्यमतः प्रियम् ॥ १८ ॥

राक्ष०—तथापीदमस्तु भरतवाक्यम् ।

वाराहीमात्मयोनेस्तनुमवनविधावास्थितस्यानुरूपां
यस्य प्राग्दन्तकोटिं प्रलयपरिगता शिश्रिये भूतधात्री ।
म्लेच्छैरुद्विज्यमाना भुजयुगमधुना संश्रिता राजमूर्तेः
स श्रीमद्बन्धुभृत्यश्चिरमवतु महीं पार्थिवश्चन्द्रगुप्तः ॥१९॥

इति निष्क्रान्ता :सर्वे।

सप्तमोऽङ्कः ।

इति विशाखदत्तविरचितं मुद्राराक्षसं नाटकं समाप्तम् ।

राक्षसेनेति । इदं शुभशंसनं प्रशस्तिर्नाम निर्वहणसंधेरुत्तममङ्गम् ॥१८ ॥

वाराहीमिति । भूतधात्री पृथ्वी प्रलयपरिगता प्रलयेनोपप्लुता सती प्राक्कल्पादौ अवनविधौ जगद्रक्षणविधाने अनुरूपां समर्थां वाराहीं तनुमाश्रितस्यात्मयोनेः स्वयंभुवः आदिवराहमूर्तेर्भगवतः श्रीविष्णोर्दन्तकोटिं दंष्ट्राग्रं शिश्रिये आश्रिताभूत् । तस्यैव संप्रति राजमूर्तेः राजा चन्द्रगुप्त एव मूर्तिः शरीरं यस्य । ना विष्णुः पृथिवीपतिरिति स्मरणात् । तथाभूतस्य भगवतो भुजयुगमधुना म्लेच्छैरुद्विज्यमाना भूतधात्री संश्रितास्ते । श्रीमद्बन्धुभृत्यः श्रीमन्तः बन्धवो भृत्याश्च यस्य स तथाभूतः अनेन बन्धुभृत्येभ्यः संपत्प्रदत्वमस्योक्तम् । पार्थिवश्चन्द्रगुप्तः पार्थिवचन्द्रगुप्तरूपः स श्रीमाननादिविष्णुर्महीमवतु रक्षत्वित्यर्थः । अत्र श्रीविष्णोश्चन्द्रगुप्तस्य चाभेदकथनादनुभयाभेदरूपकमलंकारः । अयं हि धूर्जटिः साक्षाद्येन दग्धाः पुरः क्षणादितिवत् ॥ १९ ॥

मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि मङ्गलान्तानि शास्त्राणि प्रथन्ते वीरपुरुषकाणि भवन्ति आयुष्मत्पुरुषकाणि चेत्यादि श्रीमहाभाष्यकारपतञ्जलिभगवत्पादानुशासनात्कविरत्र नाटक आदौ धन्या केयं स्थिता ते शिरसीत्यादिनान्दीपद्यद्वयेन भगवतः सदाशिवस्य गुणसंकीर्तनरूपं मङ्गलं कृतवान् । मध्ये च शरद्वर्णनप्रस्ताव आकाशं काशपुष्पच्छवीति पद्येन भगवतः शिवस्य प्रत्यग्रोन्मेषजिह्मेति पद्येन भगवतो नारायणस्य च गुणसंकीर्तनरूपं मङ्गलं विहितवान् । नाटकसमाप्तौ च वाराहीमात्मयोनेरिति पद्येनादिवराहरूपधारिणो भगवतो महापुरुषस्य जगदुद्धरणगुणसंकीर्तनरूपं मङ्गलं विरचितवान् । अनेन मङ्गलाचरणेनोपास्योपासकभेदावस्थायामप्युपास्ययोर्हरिहरयोरभेदेनैवोपासनमखिलश्रेयःप्राप्तिसाधनत्वेन श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणप्रसिद्धमित्युक्तं भवति । तथा च श्रीमदा-

---

१ मवज्वलामा०. २ इद्वेज्यमाना. ३ पीवरम्. ४ श्रीमान्. ५ ०वीव(र)न्तिवर्मा.

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hydera

चार्यभगवत्पादैः श्रीविष्णुसहस्रनामभाष्ये हरिहरयोरभेदोपासनपराणि महाभारतादिवचनान्युदाहृतानि । नामानि तव गोविन्द यानि लोके महान्ति च । तान्येव मम नामानि नात्र कार्या विचारणा ॥१॥ त्वदुपासा जगन्नाथ सैवास्तु मम गोपते । आवयोरन्तरं नास्ति शब्दैरर्थैर्जगत्पते ॥ २ ॥ यस्त्वां द्वेष्टि स मां द्वेष्टि यस्त्वामनु स मामनु ।इत्यादीनि वचनानि द्रष्टव्यानि । गङ्गास्तुतौ च भगवत्पादैरनयोरभेदभक्तिप्रार्थना कृता ॥ भूयाद्भक्तिरविच्युता हरिहराद्वैतात्मिका शाश्वतीति ॥

इति श्रीत्र्यम्बकयज्वप्रभुवर्याश्रितढुण्ढिराजव्यासयज्वविरचिते मुद्राराक्षसनाटकव्याख्याने सप्तमोङ्कः समाप्तिमगमत् ॥

बुधो ढुण्ढिर्नाम्ना जगति विदितो लक्ष्मणसुधी-
मणेः श्रीमद्व्यासान्वयजलधिचन्द्रस्य तनयः ।
स्फुटं साङ्गं व्याख्यन्नयगुणविदस्त्र्यम्बकविभो-
र्नियोगात्प्रौढार्थं बुधगणमुदे नाटकमिदम् ॥ १ ॥

अत्र नाटके चतुर्थेङ्के कविरद्भुततरचाणक्यनीतिविषयकस्वसंविधानक्लेशमनुभाव्य प्रमोदभरमनुभवन्तः सरसाः सहृदया जगति दुर्लभा इति मन्वानः स्वयमेव स्वस्य नाटकीयसंविधानक्लेशं राक्षसवचनव्याजेन प्रस्तौति स्म । कार्योपक्षेपमादौ तनुमपि रचयंस्तस्य विस्तारमिच्छन्नित्यादिना । एवं नाटकीयं चतुःषष्ट्यङ्गलक्षणानुसरणकविहृदयाभिमतार्थाविष्करणप्रयासोपि व्याख्यातुरनुमोदयितव्यः सहृदयैरिति प्रार्थयामः ।

कर्तेदंनाटकस्याद्भुतरसविलसत्संविधानप्रवीणः
क्लेशं चाणक्यनीतौ वहुविधमतनोल्लक्षणाढ्यैर्वचोभिः ।
तत्तल्लक्ष्ये तदङ्गानुसरणविषयावासमस्मद्विधानां
राजश्रीत्र्यम्बकार्यानुमतिसुविहितं वीक्ष्य तुष्यन्तु सन्तः ॥ १ ॥

श्रीमद्विशाखकविवर्यकृतिर्मयैषा श्रीत्र्यम्बकानुमतितो विवृता यथावत् ।
श्रीस्वामिशैलवसतिर्भगवान्विशाखो देवोनया मुदमुपैतु सनत्कुमारः ॥ २ ॥

वाणाभ्यृतुमहीसंख्यामितेब्दे जयनामके ॥
ढुण्ढिना व्याकृतं जीयान्मुद्राराक्षसनाटकम् ॥ ३ ॥

[१६३५ शालिवाहनशाकेब्दे जयसंवत्सरफाल्गुनमासि विरचितामिदं मुद्राराक्षसनाटकव्याख्यानं जीयादित्यर्थः ॥]

श्रीकृष्णाद्रिसुतेशपादजलजे संधाय चित्ताम्बुजं
वाणीसौरभशालिभेदतमसः संधूननैकाग्रधीः ।
मुद्राराक्षसनाटकं लिखितवान्कौटिल्यनीतेः कलां
गन्तुं यत्र विहारिणः प्लवनतो नीत्यम्बुधौ सज्जनाः ॥ १ ॥

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection, c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

C-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderaba

श्लोकसूची.

अक्षीणभक्तिः	२	२२
अतिशय गुरुकण	६	३
अत्युच्छ्रिते मंत्रिणि	४	१३
अन्तःशरीरपरिशोष	६	१३
अपामुद्धृत्तानां	३	८
अप्राज्ञेन च कातरेण	१	१५
अम्भोधीनां तमाल	३	२४
अश्वैः सार्धमजस्र	७	१५
अस्ताभिमुखे सूर्ये	४	१९
अस्माभिरमुमेव	२	२०
आकरः सर्वशास्त्राणां	७	७
आकाशं काशपुष्पच्छवि	३	२०
आनन्दहेतुमपि देव	२	६
आनयन्त्यै गुणेषु	५	९
आर्याज्ञयैव मम	३	३२
आर्हतानां प्रणमामि ये	५	२
आरुह्यारूढकोपस्फु	३	२७
आलिङ्गन्तु गृहीतधूप	३	२
आविर्भूतानुरागाः क्षण	४	२२
आशैलेन्द्राच्छिलान्त	३	१९
आस्वादितद्विरद	१	८
इष्टात्मजः सपदि	२	८
इह विरचयन्साध्वीं	३	६
उच्छिन्नाश्रयकातरेव	६	५
उत्तुङ्गास्तुङ्गकुलं स्रुत	४	१६
उत्सिक्तः कुसचिव	३	१२
उद्यच्छता धुरमूकः	४	६
उपरि घनं घनरटितं	१	२१
उपलशकलमेतद्	३	१५
उल्लङ्घयन् मम	१	१०
एकगुणा तिथिः	४	२०
एतानि तानि तव	५	१६
ऐश्वर्यादनपेतमीश्वरम्	१	१४
कन्यां तीव्रविष	५	२१
कन्या तस्य वधाय	२	१६
कमलानां मनोहराणां	१	१९
कर्णेनैव विषाङ्गनैक	२	१५
कामं नन्दमिव प्रमथ्य	२	९
कार्योपक्षेपमादौ तनु	४	३
किमौषधपथा	६	१६
किं गच्छामि तपोवनं न	५	२४
किं शेषस्य भरव्यथा न	२	१८
कुले लज्जायां च	५	४
कृतागाः कौटिल्यो भुजग	३	११
केनोत्तुङ्गशिखाकलाप	७	६
कौटिल्यः कुटिलमतिः स	१	७
कौटिल्यधीरज्जु	२	२
कौमुदी कुमुदानन्दे	४	९
कौलूतश्चित्रवर्मा	१	२०
क्रूरग्रहः सकेतुः	१	६
क्षताङ्गानां तीक्ष्णैः	६	१२
गम्भीरगर्जितरवाः	४	१७
गुणवत्युपायनिलये	१	५
गुरुभिः कल्पनाक्लेशैः	७	८
गृध्रैराबद्धचक्रं वियति	३	२८
गौडीनां लोध्रधूली	५	२३
चन्द्रगुप्तस्य विक्रेतुः	५	१७
चाणक्यतश्चलित	३	३१
चीयते वालिशस्य	१	३
जगतः किं न विजितं	७	१३
जयति जलदनीलः	६	१

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hydera

जानन्ति तन्त्रयुक्ति	२	१
तीक्ष्णादुद्विजते मृदौ	३	५
त्यक्त्वा मृत्युभयं प्र	२	१३
त्यजत्यप्रियवत्प्राणान्	१	२४
त्वय्युत्कृष्टबलेभियोक्तरि	४	१५
दुष्कालेपि कलावसज्जन	७	५
दूरे प्रत्यासत्तिर्दे	४	४
दृष्ट्वा मौर्यमिव प्र	२	२१
देवस्य येन पृथिवी	४	११
देवे गते दिव	६	७
द्रव्यं जिगीषुमधि	७	१४
धन्या केयं स्थिता	१	१
धूर्तैरन्वीयमानाः स्फुट	३	१०
न तावन्निर्वीर्यैः	२	१०
नन्दकुलकालभुजगीं	१	९
नन्दस्नेहहगुणाः स्पृ	७	१६
नन्दैर्वियुक्तमन	३	१८
नायं निस्त्रिंशकालः	६	२१
निस्त्रिंशोयं सजल	६	१९
नृपोपकृष्टः सचिवात्	४	१४
नेदं विस्मृतभक्तिना	२	५
पातिं त्यक्त्वा देवं	६	६
परार्थानुष्ठाने	३	४
परिहृतमयशः पातित	२	१९
पादस्याविर्भवन्ती	१	२
पादाग्रे दृशमवधाय	५	१३
पीत्वा निरवशेषं	२	११
पितॄन् पुत्राः पुत्रान्	६	१६
पुरुषस्य जीवितव्यं	१	१८
पृथिव्यां किं दग्धाः	२	७
पौरैरङ्गुलिभिर्नवे	६	१०
प्रणमतिं यमस्य	१	१७
प्रत्यग्रोन्मेषजिह्मा	३	२१

प्रमृद्गञ्छत्रूणां	६	१४
प्रस्थातव्यं पुरस्तात्	५	११
प्रारभ्यते न खलु	२	१७
फलयोगमवाप्य	७	१०
वाल एव हि लोके	७	१२
वुद्धिजलनिर्झरैः	५	१
भक्त्या नन्दकुलानु	५	५
भर्तुस्तथा कलुषितां	३	९
भवति पुरुषस्य व्याधि	७	२
भयं तावत्सेव्यात्	५	१२
भूषणाद्युपचारेण	३	२३
भृत्यत्वे परिभाव	५	२०
भृत्या भद्रभटा	७	६
भेतव्यं नृपतेस्ततः	३	१४
मद्भृत्यैः किल सोपि	३	१३
मम विमृशतः कार्या	४	२
मित्रं ममेदमिति	५	७
मित्राणि शत्रुत्व	५	८
मुद्रा तस्य कराङ्गुलि	५	१५
मुक्त्वा आमिषाणि	७	३
मुहुर्लक्ष्योद्भेदा	५	३
मौर्यस्तेजसि सर्व	२	२३
मौर्योसौ स्वामिपुत्रः	५	१९
यत्रैषा मेघनीला	२	१४
यदि इच्छत	७	१
यदि च शकटो	६	२०
येन स्वामिकुलं	७	४
ये याताः किमपि	१	२५
यो नन्दमौर्यनृपयोः	३	१७
यो नष्टानपि बीज	६	८
राक्षसेन समं मैत्री	७	१८
राजनियोगो मही	४	१
राज्ञां चूडामणीन्दु	४	१२
रूपादीन् विषयान्	३	१

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

C-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderaba

लग्नं भवति सुलग्नं	४	२१
लब्धायां पुरि	३	२६
लेखोयं न ममेति	५	१८
वक्षस्ताडनभिन्न	४	५
वहति जलमियं	१	४
वामां वाहुलतां	२	१२
वाराहीमात्मयोने	७	१९
विक्रान्तैर्नयशालि	१	२२
विगुणीकृतकार्मुको	७	११
विना वाहनहस्ति	७	१७
विपर्यस्तं सौधं	६	११
विरुद्धयोर्भृशमिह	२	३
विष्णुगुप्तं च मौर्यं च	५	२२
वृष्णीनामिव नीति	२	४
शनैः श्यानीभूताः	३	७
शासनमर्हतां	४	१८
शार्ङ्गाकर्षावमुक्त	६	९
शिखां मोक्तुं वद्धां	३	२९
शिबेरिव समु	६	१८
शोचन्तोवनतैः	१	१२
श्यामीकृत्याननेन्दून्	१	११
श्रावितोस्मि श्रियं	६	१५
श्रुतं सखे श्रवण	५	६
षड्गुणसंयोगदृढा	६	४
सत्त्वभङ्गभयाद्राज्ञां	४	८
सत्त्वोत्कर्षस्य धात्रा	३	२२
स दोषः सचिवस्यैव	३	३२
सद्यः क्रीडारस	४	१०
संतापे तारेशानां	६	२
समुत्खाता नन्दा	१	१३
संरम्भोत्स्पन्दिपक्ष्म	३	३०
स हि भृशमभियुक्तो	३	२५
साध्ये निश्चितमन्व	५	१०
सुलभेष्वर्थलाभेषु	१	२३
सुविश्रब्धैरङ्गैः	३	३
सोत्सेधैः स्कन्धदेशैः	४	७
स्मृतं स्यात्पुत्रदारस्य	५	१४
स्वच्छन्दमेकचर	१	२६
स्वयमाहृत्य भुञ्जाना	१	१६
स्तुवन्ति श्रान्तास्याः	३	१६

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hydera

MUDRÂRÂKSHASA.

PRELUDE.

"Who is this blessed lady that thrones on your head"? "*S'as'ikalâ* (the digit of the moon)." "What? Is *that* her *name*? "That indeed, is her name (that signifies her). How (lit. by what reason) did you forget it, though it was familiar to you?" "I ask (about) the woman and not the Moon." "If you do not believe in the Moon (lit. if the Moon be no authority) let Vijayâ tell you." May the skill in equivocation of the Lord S'iva displayed in thus concealing the celestial river, (Gangâ), from his queen, protect you.

Moreover,

May the dance of the Conqueror of Tripura, rendered uneasy (uncomfortable or difficult) on account of his regard for (*i.e.* having to accommodate himself to) the place (of dancing) protect you: the Conqueror of Tripura who avoided the bending of the earth (by gentle steps) which (else) would have manifested itself by the wilful fall of the foot; who every now and then gesticulated by the mere contraction of his arms (else) stretching beyond all worlds, and who did not fix on objects his gaze emitting fierce sparks of fire, lest they be scorched (lit. for fear of scorching them).

After the recital of the Benediction.

MANÂGER.—Enough of prolixity. I have been asked by the audience to represent (before them) a new drama, MUDRA'RA'KSHASA by name, a composition by the poet Vis'âkhadattâ, grandson of the tributary prince Vaṭes'varadatta and the son of Pṛthu, bearing the title of Mahârâja. Surely, I too, who am now performing before an audience knowing (*i. e.* appreciating) the excellence of poetry feel very great satisfaction. For,

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

C-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderaba

Cultivation of (seeds sown by) even a foolish person when bestowed (scattered) on a good field (*i. e.* fertile soil) bears fruit; the being formed into ears (*i. e.* luxuriant growth) of S'âli does not stand in need of any excellence on the part of the sower.

I will therefore first go home, and having called my consort, will commence singing with the inmates of the house. Here is our house. I will at once enter. *(Entering and looking about.)* Holla, what do I see here? There seems to be a festival in it; the attendants are unusually engaged in their respective duties. For, lo!

Here is a woman fetching water; here is one pounding aromatic herbs; and here is another stringing together charming (lit. diversified) garlands; while this lady here is often accompanying the pestle as it descends, with a soft indistinct *hum* (sound).

Well, I will call my wife and ask her. *(Looking towards the attiring room.)*

Oh you, who are meritorious, who are an abode of expedients (expert in devising expedients), who bring about (or accomplish) the three objects of existence which are the cause of the stability of worldly life, who are the science (or code) of morals (incarnate) of my house, and who are my instructor (or, guide) in (all) duties, come here quickly.

The Actress (*Entering.*)—Here am I, my lord. May your honour favour me with your command (lit. the entrusting with &c.).

Mana.—Lady, let aside for a moment the entrusting-with-my-command. Tell me—has our family been favoured by you by having invited venerable Brâhmaṇas? Or have welcome guests come to our house, that there are these special preparations of meals?

Actr.—My lord, the worthy Brâhmaṇas have been invited by me.

Mana.—Tell me for what reason.

Actr.—Because they say the moon is to be eclipsed.

Mana.—Lady, who says so?

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hydera

ACTR.—Such, indeed, is the talk among the townsfolk.

MANA.—Lady, I have spent some labour on (*i. e.* studied carefully) the science of astronomy with its 64 branches; let, therefore, your preparation of meals in honour of the worthy Brâhmaṇas be proceeded with; as for the eclipse of the moon you are deceived by some one. For, see,

That well known Ketu, the malignant planet wishes perforce to attack (devour) the moon having the full orb;

(*Behind the curtains.*)

Who is he that, while I live, wishes to overpower *Chandra**?

MANA.—but the union (*i. e.* near presence of) Budha (Mercury) saves him.

ACTR.—But my lord, who is this that, being a denizen of the earth (or having shown himself on the earth), desires to save the moon from the attack of the planet?

MANA.—My lady, to tell you the truth, I too did not observe him. Well, being attentive again, I shall mark the manifestation of his voice (*i. e.* ascertain clearly whoss voice it is). [*He repeats*—That malignant planet &c.

(*Behind the scenes.*)

Ah,! Who is he that desires to attack Chandragupta while I am alive?

MANA.—(*Listening.*) Ah, I see. It is Kauṭilya.

ACTR.—(*Gesticutates fear.*)

MAN.—This is that Kauṭilya of perverse intellect, by whom the race of the Nandas was, perforce, burnt up in the fire of his wrath. Having heard the words चन्द्रस्य ग्रहणं (the seizure of the moon) he understands by them that there is to be an attack by the enemy on the moon-like Maurya who bears the same name (as Chandra).

Let us therefore go away hence. [*Exeunt.*

END OF THE PRELUDE.

---

* The sense understood by Chāṇakya is this—He of wicked resolve (Râkshasa), accompanied by Ketu (Malayaketu), wishes to attack with impunity, Chandra(-gupta) whose sovereignty is not fully established.

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

C-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderaba

ACT I.

(*Enter* CHA'NAKYA *in an angry mood touching by the hand his loosened hair.*)

CHA'.—Tell me who it is that desires to attack Chandragupta while I am yet living. Look here,

Who is it that wishes to snatch away with force from the mouth of the lion, with his mouth wide open in the act of yawning, his bright jaw, the colour of which is reddened with the blood of the elephants (just) tasted (by him), and which (consequently) appears like a digit of the moon tinted red by the twilight.

Besides,

What doomed man (person seeking his death) does not even now wish that my tufted-hair should be tied up, (the hair) which is the (destructive) black female-serpent to the race of the Nandas, and the circling dense dark smoke of the fire of my anger.

Who, being at a loss to distinguish between the measure of his own strength and that of others, can court instantaneous destruction in the manner of a moth, crossing the intense heat of my blazing anger, acting like fire to the forest (in the form) of the race of the Nandas?

S'ârṅgarava! S'ârṅgarava!

PUPIL (*Entering.*)—Revered sir, what are your commands?

CHA'.—Dear boy, I wish to sit down.

PUPIL.—Preceptor, why, there is the hall in the court near the door already provided with a cane-seat. The Preceptor, therefore, will be pleased to take his seat there.

CHA'.—My boy, it is absorption in (or, ardent devotion to) work that distracts me, and not the roughness of temper towards pupils naturally to be found in preceptors. (*Sits down.*) (*To himself.*) How, now, has this matter got abroad among the citizens that Râkshasa, whose anger is excited by the destruction of the house of Nanda, having allied himself with Malayaketu, whose anger is inflamed by the assassination of his father, and who

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hydera

has been encouraged by the offer of the entire kingdom of the Nandas, and being assisted (lit. surrounded) by a large force of the barbarian (Mlechchha) princes is striving (preparing) to attack Vṛshala? (*Thinking.*) Or rather, am I not able to counteract this matter though it is spreading abroad—I, who, having first in the presence of all people vowed the destruction of the Nanda-race, crossed the insurmountable river of solemn vow? For,

The fire of my anger, having by means of the incessant (columns of) smoke of grief darkened the moons in the form of faces, of the directions in the form of the young wives of the enemies, having scattered at will (or profusely) over the trees in the form of ministers, the ashes of stupefaction (or embarrassment) wafted by the wind of my policy, and having burnt down the shoots of the bamboos in the form of the Nandas, excepting the flocks of frightened birds in the form of citizens, has abated (ceased to burn) like a conflagration in a forest, not owing to weariness, but through the absence of any thing consumable.

Moreover,

Those persons, who bewailing with down-cast faces with the words 'fie upon him' concealed in them on account of the fear of the king, formerly gazed upon me, helpless, as I was dragged away from the seat of honour, have now seen Nanda along with his family pulled down, just in the same way, from the throne, by me like a lord of elephants thrown down by a lion from the summit of a mountain.

I then, though I have acquitted myself of the burden of (completely fulfilled) the vow, hold the weapon (retain office as chief minister) out of regard for Vṛshala—I, by whom,

The nine Nandas have been eradicated (*i.e.* extirpated) like so many heart-diseases of the Earth; sovereignty has been made firm-footed (firmly established) in the case of Maurya like a lotus-plant in a lake; and the two-fold well-deserved fruit of the two things, anger and love, has been equally meted out with a careful mind to the foe and the friend.

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

C-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderaba

Or rather, so long as Râkshasa has not been won over, how can the race of Nanda be said to be extirpated or what stability has been given to the sovereignty of Chandragupta? (*Thinking.*) Oh! how unsurpassable is the excellence of devotion of Râkshasa to the house of Nanda! So long as any member (how-so-ever remote) of the race of Nanda is living he cannot, indeed, be made to accept the ministership of Vṛshala. If made free from his work in the interest of (lit. devotion to) that (family), it is possible for us to manage him (*i. e.* win him over). In this very belief, poor Sarvârthasiddhi of the family of Nanda was caused to be assassinated, though he had retired to the penance-grove. He is nevertheless making still greater efforts for our destruction by having accepted (as his master) Malayaketu. (*Fixing his look on the sky, as if on some tangible object.*) Noble, very noble, oh minister Râkshasa; praiseworthy, oh learned Bráhmaṇa; well done, o you Bṛhaspati-like minister, well done! For,

These (*i. e.* ordinary) people serve their lord (so long as he is) not deprived of his sovereignty, for the sake of gain; those who follow him in adversity do so in the hope of his restoration; but rarely are to be found those blessed persons of your type, who undertake the responsibility of duty out of disinterested devotion, remembering past favours, even after the utter destruction of their master.

Hence our attempt to secure you—how he (you) might be disposed to favour (us) by accepting the ministership of Vṛshala. For,

What is the use of a servant who is not wise and is timid though possessed of loyalty (or devotion)? Or what good can come out of one, who, though distinguished by his intelligence and bravery, is devoid of loyalty? Those servants tend to (*i. e.* bring about) the prosperity of their royal master who combine (lit. display) in themselves the qualities of intelligence, bravery and devotion; others are like wives (to be fed by their lords) in prosperity as well as in adversity.

Therefore, I too do not sleep over this matter, but am

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hydera

making an effort, as much as I can, to secure him. How is that? In the first place this (has been done). A scandal is caused to be circulated in the world that poor Parvataka, our extremely obliging friend, has been killed by Râkshasa by means of a poison-maid, thinking that harm would be done to Châṇakya by the destruction of either of the two, *viz.* Vṛshala or Parvataka. In order to make this very matter clear and that people might be convinced, Malayaketu, son of Parvataka has been removed by Bhâgurâyaṇa, having in private inspired fear in him that his father was killed by Châṇakya. Although he were to rise (against us) aided by the talent of Rákshasa, he can indeed be subdued by the force of my intellect. I do not, however, wish by subduing him to efface (*i.e.* suppress) the scandal about Râkshasa in connection with the assassination of Parvataka, which is spreading abroad. I have also employed emissaries in various disguises and conversant with various places, dresses, languages, manners and modes of dealing, with the desire of knowing the people that are attached to or disaffected towards our side or that of the enemy. The doings and actions of the ministers and friends of the Nandas are also being skilfully watched (lit. looked into). The principal persons, Bhadrabhaṭa and others, whose rise is simultaneous with and dependent upon that of Chandragupta, have been kept well pleased by creating various opportunities (to reward their services). Trusted persons, ever careful to take measures against men employed by the enemy to administer poison, and of tried loyalty have been appointed to be near (*i. e.* in attendance upon) the king. There is also a Brâhmaṇa, a friend of ours and a fellow-student, Indus'armâ by name. He has acquired very great proficiency in the science of politics as taught by Us'anas, and also in the science of astronomy in all its sixty-four departments. That person was, immediately after my vow to destroy the family of Nanda, brought by me to Kusumapura in the disguise of a Jaina mendicant and made to form friendship with all the ministers of Nanda. Râkshasa, in particular, places very great confidence in him. Presently, an important service

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

C-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderaba

will be rendered by him. Thus then, nothing is wanting on our side. It is only Vṛshala, who, being a monarch entirely dependent on his minister, entrusts the responsibility of administering the kingdom to me, and always remains apathetic. Or rather, that sovereignty alone gives happiness, which is removed from (*i. e.* devoid of) the peculiar troubles of self-application to work. For,

Lords of elephants and lords of men, who have to toil for their livelihood, generally give way under affliction, although they are naturally possessed of strength.

(*Then enter a* SPY *with a* YAMAPATA.)

SPY.—Bow to the feet of Yama; what is the use of other deities? For, he takes away the struggling life of those who are devoted to other (deities).

Moreover—A man can obtain his livelihood from even the dreadful Yama when propitiated by devotion. We live by means of that Yama who kills all people.

I shall therefore enter this house, and exhibiting the *yamapaṭa* sing my lays. (*Walks about.*)

PUPIL.—(*Seeing him.*) Good man, you should not enter.

SPY.—Oh Brâhmaṇa, whose house is this?

PUPIL.—Of our preceptor the venerable Châṇakya, of auspicious name.

SPY.—(*Smiling.*) Oh Brâhmaṇa, then it belongs to a relative, my own spiritual brother. Allow me, therefore, to enter, so that I will show the *yamapaṭa* to your preceptor, and tell him something about Duty (*Dharma*).

PUPIL.—(*Angrily.*) Fie upon you, fool! Do you pretend to be better conversant with *Dharma* than our preceptor?

SPY.—No offence, oh Brâhmaṇa. It is not indeed that every one knows every thing. Your preceptor knows certain things while people like myself know others.

PUPIL.—Blockhead, do you wish to deny the omniscience of our preceptor?

SPY.—O Brâhmaṇa, if your preceptor knows every thing, then let him know (*i. e.* ask him if he knows) by whom *Chandra* (the moon, *or*, Chandragupta) is not liked.

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hydera

PUPIL.—You wiseacre! Of what consequence is it, whether it is known or not?

SPY.—Your preceptor alone will know the use of its being known. While you simply know this much, that the moon is not liked by lotuses. Just see,

The character of lotuses, however lovely, is inconsistent with their form (or, outward beauty), since they are opposed to the moon though full-orbed.

CHA'N.—(*Listening, to himself.*) Ah, he has hinted that he knows the people who are estranged from (or, disaffected towards) Chandragupta.

PUPIL.—Fool, what do you talk all this nonsense for?

SPY.—O Brâhmaṇa, it will be good sense.

PUPIL.—How?

SPY.—If I get a person who knows to hear.

CHA'N.—Good sir, enter freely. You will get a person who will hear and understand.

SPY.—Here, I enter. (*Entering and approaching.*) Victory to your honour.

CHA'N.—(*Observing him, to himself.*) How now? This is Nipuṇaka appointed by me to know the minds of the people. (*Aloud.*) Good sir, you are welcome. Sit down.

SPY.—As your honour commands. (*Sits down on the ground.*)

CHA'N.—Good man, now give me an account of your mission. Do the subjects love Vṛshala?

SPY.—They do. The various causes of dissatisfaction being removed by your honour, the subjects are firmly attached to His Majesty Chandragupta, of blessed name. But there are three persons in the city who have already conceived affection and a great regard for Râkshasa, and who do not bear to see the prosperity of His Majesty Chandragupta.

CHA'N.—(*Angrily.*) Why, rather say, they do not bear (*i. e*, are weary of) their lives. Well, do you know their names?

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

C-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderaba

Spy.—How can I inform your honour, if I do not know their names?

Cha'n.—Then I wish to hear them.

Spy.—May your honour hear. Then there is first a Jaina mendicant, Jîvasiddhi by name, who has fixed his affection on the side of your honour's enemy.

Cha'n.—(*Joyfully, to himself.*) So, that mendicant has fixed his affection on the side of our enemy!

Spy.—That Jîvasiddhi, by whom the poison-maid employed by Râkshasa was directed against king Parvateshvara.

Cha'n.—(*To himself.*) This Jîvasiddhi is but our spy. (*Aloud.*) Good fellow, who is the second man?

Spy,—Your honour, the second man is a Kâyastha, also a friend of Râkshasa, Sákaṭadâsa by name.

Cha'n.—(*With a smile, to himself.*) A Kâyastha is a matter of small moment (*i. e.* a negligible quantity). Yet it is not proper to neglect even a small enemy. (*Aloud.*) Well, now, I wish to hear the third name.

Spy.—The third man, the second heart as it were of the minister Râkshasa, is the chief of jewellers, Chandanadâsa by name, and an inhabitant of Pushpapura, in whose house Râkshasa deposited his family and escaped from the town.

Cha'n.—(*To himself.*) Surely, he must be his best friend; for Râkshasa will not leave his family with persons unworthy of himself. (*Aloud.*) Good man, how do you know that Râkshasa left his family in the house of Chandanadâsa?

Spy.—Sir, this seal-ring will acquaint your honour with every thing. (*With these words, he hands over the ring.*)

Cha'n.—(*Looking at the ring, takes it and reads the name of* Rakshasa; *and then joyfully to himself.*) I should rather say that Râkshasa himself has sought the love of my finger (*i. e.* has come into my possession). (*Aloud.*) Good man, I wish to know in detail how you came by the ring.

Spy.—Let your honour hear. Being appointed by your honour to spy the actions of the citizens, I wandered about showing this *yamapaṭa*, which excites no suspicion when I

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hydera

enter the house of a stranger. Thus, I entered the house of the jewel-merchant Chandanadâsa. There I unfolded my *yamapaṭa* and began to sing the songs.

CHA'N.—What next?

SPY.—Then from one of the windows of the house a boy about five years old, with a lovely and pleasing form of body and with his eyes dilated through curiosity natural to childhood, began to come out. Then there arose from inside the very window a great confused noise, "Ah he has gone out! Ah he has gone out!" proceeding from women, indicative of the feeling of fright. Then that boy while coming out was caught hold of after chiding with a soft creeper-like hand, by a lady who showed her face slightly at the region of the door. Then this signet-ring, made to suit the measure of the finger of a man slipped down from her hand, the fingers of which moved about in the hurry of restraining the boy and fell down at the threshold; (and thence) rebounding, it reached the vicinity of my feet, quite unnoticed by her, and became steady (remained motionless) like a noble-born girl remaining motionless in the act of salutation. I too seeing that it bore the impress of the name of the minister Râkshasa brought it to your honour's feet. This is how the ring came into my possession.

CHA'N.—Good man, I have heard it. You may withdraw. Ere long you will get a reward worthy of your trouble.

SPY.—As your honour commands. [*Exit.*

CHA'N.—S'ârṅgarava! Oh S'ârṅgarava!

PUPIL. (*Entering.*)—What are your commands?

CHA'N.—Boy, get me an inkstand and paper.

PUPIL.—(*Does accordingly.*)

CHA'N.—(*Taking the paper, to himself.*) What shall I write here? For Râkshasa is to be won over by this document.

FEMALE DOORKEEPER. (*Entering*)—Victory to Your Excellency.

CHA'N.—(*With joy, to himself.*) I accept the word of victory. (*Aloud.*) S'onottarâ, what brings you here?

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

C-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderaba

FEM. D.—Your Honour, His Majesty, the esteemed Chandragupta, having placed on his forehead his folded hands resembling a lotus bud, begs to inform your honour—"I wish with your honour's permission to perform the obsequies of His Highness Parvates'vara, and to present to the Brâhmaṇas the ornaments formerly worn by him."

CHA'N.—(*With joy, to himself.*) Well done, O Vṛshala! You have sent this message as if after consulting my very heart. (*Aloud.*) Say to him in my name—"Well done, child! You are indeed well acquainted with the ways of the world. Do as you desire; but the excellent (*i. e.* precious) ornaments formerly worn by Parvates'vara ought to be given to *worthy* Brâhmaṇas. I myself therefore shall send you Brâhmaṇas of tried merits.

FEM. D.—As your honour commands. [*Exit.*

CHA'N.—S'âr̄ngarava, say at my command to the three brothers, Vis'vávasu and others—'you should take as a gift the ornaments from Vṛshala and see me.'

PUPIL.—Your command will be obeyed. [*Exit.*

CHA'N.—This (*i. e.* the subject of ornaments) shall form the latter part of the letter. What shall be the first? (*Musing.*) Ah! I have it. I have learnt from my spies that out of the followers of the barbarian prince (*i. e.* Malayaketu) five principal princes follow Râkshasa on terms of the greatest friendship. They are Chitravarman, king of the Kulûtas, the brave Simhanâda, lord of Malaya, Pushkarâksha, of Kâshmîra, Sindhusheṇa, king of Sindh, who has eclipsed the glory of his enemies, and the Persian Emperor Megha, the fifth of the party, with a large force of cavalry,—I shall indelibly write down their names. Let Chitragupta blot them out (if he can, *or*, from his account book.).

(*Thinking.*) But no, I shall rather not write them. Let the first part be vague. (*Gesticulating writing.*) S'ár̄ngarava!

PUPIL (*Entering.*)—Your commands, Preceptor.

CHA'N.—Child, the handwriting of a S'rotriya Brâhmaṇa (like myself) although written with care must certainly be illegible. Tell, therefore, my command to Siddhárthaka—'Get

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hydera

a letter written in these words by S'akaṭadâsa, without the name of the addressee, saying that it is to be read by some one to some one else in person, and then come to me. You should not tell him that Châṇakya wants him to write."

PUPIL.—As you command. [*Exit.*

CHA'N.—(*To himself.*) Thank God, Malayaketu is subdued. (*Enter* SIDDHARTHAKA, *letter in hand.*)

SID.—Victory to your honour. Sir, here is the letter written by S'akaṭadása.

CHA'N.—(*Taking it and looking at the writing.*) Oh, how beautiful is the handwriting! (*Going over it silently.*) Good sir, seal it with this ring.

SID.—(*Doing so.*) Here is the letter with the seal. What else is to be done?

CHA'N.—My good friend, I wish to employ you in a business which can only be done by a trustworthy person.

SID.—(*With joy.*) It is a favour, sir. Your honour may tell me what this your slave is to do for you.

CHA'N.—In the first place you go to the place of execution, and make the executioners understand the sign made by the angry contraction of the right eye; and when they, having understood the sign, run here and there under the pretext of fright, S'akaṭadâsa should be carried away (by you) from the place of execution and taken to Râkshasa. You may accept a reward from him (which he will offer you) being pleased at your having saved the life of his friend. You should then serve Râkshasa himself for some time; and when the enemies are near, you should execute the following business. (*Whispers into his ear*—thus &c.).

SID.—As your honour commands.

CHA'N.—S'ârṅgarava! S'ârṅgarava!

PUPIL (*Entering.*)—Your command, Preceptor?

CHA'N.—Say at my bidding to Kálapás'ika* and Daṇḍapás'ika that Vṛshala gives the following order—"You should

---

* Two principal hangmen.

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

C-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderaba

ignominiously drive out of the city the Jaina mendicant Jîvasiddhi who being instigated by Rákshasa, killed Parvates'vara by means of the poison-maid, after proclaiming this very crime to the public."

PUPIL.—So I will do. (*Going.*)

CHA'N.—Wait my boy, wait a little.—"And that other man, S'akaṭadása, a Káyastha, who at Rákshasa's instigation ever tries to plot against our life should also be impaled after the publication of this his guilt, and his household put into prison."

PUPIL.—I will execute your command. [*Exit.*

CHA'N.—(*Gesticulates anxiety ; to himself.*) Is it likely that this wicked Rákshasa can be taken ?

SID.—Taken sir—

CHA'N.—(*Joyfully to himself.*) Heyday ! Rákshasa is taken. (*Aloud.*) Friend, what is this that is taken ?

SID.—I have taken your honour's instructions. I shall therefore go to accomplish my mission.

CHA'N.—(*Handing over the letter and the seal-ring.*) You may go. May you obtain success in your business.

SID.—May it be so. [*Exit.*

PUPIL (*Entering.*)—Preceptor, Kálapás'ika and Daṇḍapâs'ika beg to request your honour that they will immediately execute the command of His Majesty Chandragupta.

CHA'N.—Good. Child I wish now to see Chandanadása, the head-jeweller.

PUPIL.—Well. (*Exit, and re-enter with* CHANDANADA'SA.) This way, this way, sir.

CHAND.—In the case of the ruthless Cháṇakya, a person though innocent and but accidentally called entertains fear ; how much more, should I who have committed a crime ? I have therefore warned Dhanasena and others living in my house thus.—Perhaps the wretched Cháṇakya might search the house. Be careful therefore, about the safety of (or to carry away) the family of my master Rákshasa. As to myself, let any fate overtake me.

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hydera

PUPIL.—This way, this way, merchant.

CHAND.—Here I am coming. [BOTH *turn round.*

PUPIL.—(*Approaching.*) Sir, here is the merchant Chandanadása.

CHAND.—Victory to your honour.

CHA'N.—(*Gesticulating to look at him.*) Merchant, you are welcome. Take this seat, please.

CHAND.—(*Bowing.*) Does not your honour know that undeserved courtesy shown to a man grieves the heart even more than an (open) insult? I shall therefore sit down here on the ground, which is proper for me.

CHA'N.—O, do not say so. So much respect is but due to you from persons like me. Pray, therefore, do take the seat

CHAND.—(*To himself.*) Oh, the wretch has set on foot (commenced) something. (*Aloud.*) As your honour commands. (*Sits down.*)

CHA'N.—Oh merchant Chandanadása, are the emoluments of your honest mercantile transactions on the increase?

CHAND.—(*To himself.*) This extreme courtesy raises suspicion. (*Aloud.*) Yes, my business goes on uninterrupted by your honour's favour.

CHA'N.—Do not the faults of Chandragupta now make the subjects remember (with regret) the virtues of former kings?

CHAND.—(*Stopping his ears.*) God forbid! (On the contrary) the subjects are delighted all the more with the worthy Chandragupta as with the full moon rising in an autumnal evening.

CHAN.—Oh merchant, if so, the kings expect some benefit (agreeable service) in return from their contented subjects.

CHAND.—Your honour will be pleased to order what and how much is expected from this person.

CHA'N.—O merchant, this is the reign of Chandragupta and not of Nanda. For, the prospect of money alone pleased Nanda who was greedy of wealth. The good-will (well-being) of you (his subjects) alone pleases Chandragupta.

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

C-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderaba

CHAND.—(*Joyfully.*) Your honour, I am highly obliged to you.

CHA'N.—Oh merchant, you ought to have asked me how that good-will is manifested.

CHAND.—Your honour should explain it.

CHA'N.—In a word, by their (the subjects) acting in a manner not hostile to the king.

CHAND.—Sir, what wretch is he, who is considered by your honour as hostile to the king?

CHA'N.—In the first place, you yourself.

CHAND.—(*Stopping his ears.*) Heaven forbid such a thing! What kind of hostility can grass bear to fire?

CHA'N.—The hostility is of this nature, that you having conveyed (removed) to your house the family of the minister Ràkshasa who acts inimically towards the King, still keep it there.

CHAND.—Sir, this is an untruth told to your honour by some one ignorant of facts.

CHA'N.—O merchant, do not be alarmed. It is usual with the servants of ex-kings when overtaken with fear, to leave their families in the houses of the citizens even against their will, and to go to other countries. But then, it is their concealment that constitutes a crime.

CHAND.—It is quite so (just as your honour says). The family of the minister Rákshasa was in my house at that time.

CHA'N.—First of all you said it was an untruth; now you say, there was the family &c. These are two contradictory assertions.

CHAND.—So much only has been my dishonesty in words (and not in reality).

CHA'N.—In the reign of Chandragupta, there is no acceptance (toleration) of dishonesty. Deliver up the family of Rákshasa and clear yourself of dishonesty.

CHAND.—Sir, do not I say that there was *formerly* (but not now) the family of Rákshasa in my house.

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hydera

CHA'N.—Whither is it gone now?

CHAND.—I don't know.

CHA'N.—(*Smiling.*) What, do you not know it? O merchant, danger stands (immediately) over your head, while its remedy is far away.* Besides, as Vishṇugupta eradicated Nanda (*Gesticulating the feeling of modesty.*) so, do not even suppose that the minister Rákshasa will extirpate Chandragupta. Just see.

Who can attempt to separate from king Chandragupta the sovereignty, like moonlight from the moon, (now) consolidated and delighting the whole world, which, unsteady as it often was, could not be made firm (even) at the time when Nanda lived, by good ministers such as Vakranása and others who were brave and skilled in politics.

Moreover,

Who desires to snatch away &c. (s'loka 8.)

CHAND.—His bragging has been made consistent (justified) by the result.

(*A confused noise behind the scenes.*)

CHA'N.—S'árṅgarava, ascertain what noise it is.

PUPIL.—As you command. (*Exit and re-enter.*) Sir, it is the Jaina mendicant Jîvasiddhi, a traitor to the king, who is by the command of His Majesty Chandragupta being turned out of the city with disgrace.

CHA'N.—I am sorry for you, oh Kshapaṇaka. Or why, taste (reap) the fruit of being treacherous to the king. O merchant Chandanadása, the king thus inflicts a severe punishment upon traitors. Act up, therefore, according to the salutary advice of a friend. Surrender the family of Rákshasa and enjoy the various royal favours for a long time.

---

* After this some copies read—

CHAND.—(*To himself.*)

Overhead is the deep thunder of clouds; the beloved is far away. What is this that has come to pass? On the Himalayas grow the herbs of supernatural efficacy, whereas the serpent is seated on the head.

CHA'N.—

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

C-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderaba

CHAND.—The family of the minister Rákshasa is not in my house.

(*Renewed noise behind the curtains.*)

CHA'N.— S'árṅgarava, see what the matter is.

PUPIL.—As you command. (*Exit and enter again.*) Here is this another felon, the *Ka'yastha* S'akaṭadása, being arried away for being impaled.

CHA'N.—Let him suffer the consequences of his own acts. Merchant, this king who is thus merciless in his punishment of traitors will not excuse your concealment of the family of Rákshasa. Save, therefore, your wife and life by delivering up the wife of another.

CHAND.—Sir, why do you seek to frighten me? I would not have delivered up the family of the minister Rákshasa, even if it were in my house. What then, when it is not in my house?

CHA'N.—Chandanadása, is that your resolution?

CHAND.—Yes, that is my firm resolve.

CHA'N.—(*To himself.*) Bravo, Chandanadása, you ought to be praised.

When the acquisition of money is easy by delivering up what belongs to another, who, except S'ibi, can, in this world, now do such a difficult thing?

(*Aloud.*) Chandanadása, is this your resolve?

CHAND.—Aye, it is.

CHA'N.—(*Wrathfully.*) Oh villain, thou wicked merchant, experience then the anger of the king.

CHAND.—I am prepared. Your honour may do what befits your (high) office.

CHA'N.—S'árṅgarava, say at my bidding to Kálapás'ika and Daṇḍapás'ika—Let this rascally merchant be pinioned immediately. Or, wait. Let Vijayapála the jail superintendent (or the keeper of the fort) be told to detain him in prison with wife and sons, after having confiscated all the valuables in his house, till I shall have informed Vṛshala of

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hydera

the matter. Vṛshala himself will pass the sentence of death upon him.

PUPIL.—As the Preceptor commands. Merchant, this way.

CHAND.—Here do I follow you, sir. (*To himself.*) Fortunately I suffer ruin for the sake of a friend and not for any fault of my own. [*Exit with* PUPIL.

CHA'N.—(*With delight.*) I am glad, Rákshasa is now in my hand. For,

Just as this (merchant) sacrifices his life as if it were unwelcome to him when he (Rákshasa) is in calamity, so indeed, will life become a burden to him (Rákshasa) when this man is in peril.

(*Noise behind the scenes.*)

CHA'N.—S'árṅgarava ! S'arṅgarava !

PUPIL (*Entering.*)—Your command, Preceptor ?

CHA'N.—What noise is this ?

PUPIL.—(*Goes out, ascertains the cause and re-entering.*) Sir, it is Siddhárthaka running away from the place of execution having carried with him S'akaṭadása who was going to be killed.

CHA'N.—(*Aside.*) Well done Siddhárthaka, you have set yourself about your work. (*Aloud.*) What, has he gone away by force ? (*Angrily.*) Child, tell Bhâgurâyaṇa that he should immediately overtake him.

PUPIL.—(*Having gone out and re-entering, in alarm.*) Alas, sir, what a misfortune ! Bhâgurâyaṇa has also run away.

CHA'N.—(*Aside.*) Let him go to accomplish his mission. (*Aloud, with feigned anger.*) Child, say to Bhadrabhaṭa, Purushadatta, Dingarâta, Balagupta, Rájasena, Rohitâksha, and Vijayavarman that I command them to quickly pursue the villain Bhágurâyaṇa and apprehend him.

PUPIL.—I will execute your command, sir. (*Exit, and re-enter, with dejection.*) Alas, what a calamity ! oh ! the whole machinery is out of gear (*i. e.* the whole arrangement is unhinged or gone out of order). Those persons too, Bhâgurâyaṇa and others, were the first to go away this morning.

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

C-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderaba

CHA'N.—(*To himself.*) May their way be prosperous in all respects. (*Aloud.*) Child, do not be dejected ; for, see—

Those who have already gone having formulated some scheme in their mind, are indeed gone; let those also who still remain by all means try to go away, just as they like. Let only my intellect, which by itself is more than a hundred armies in the accomplishment of desired objects, and the greatness of whose prowess was seen in (*i. e.* proved by) the destruction of the Nandas, not forsake me.

(*Rising, and fixing his glance on something in the air.*) Here shall I bring back the wicked Bhâgurâyaṇa and others. (*To himself.*) Oh Râkshasa of wicked resolve, where can you go now ? Here shall I, ere long,

Catch hold of you by (the force of) my intellect and make you apply yourself to work in the interest of Vṛshala, you who are acting alone at will, whose power to give (munificence) is brilliant (great) and who are laying out deep plots in your overbearing pride, just as I should catch by contrivance and break to labour a wild elephant who wanders all alone in full freedom, whose capacity to shed rut is great and who roams (in the woods) through the exuberant strength of youthful vigour.

[*Exeunt Omnes.*

END OF ACT I.

ACT II.

(*Enter a* SNAKE-CATCHER.)

SNAKE-CATCHER—Those who know the application of antidotes, (are conversant with the plans or policy to be followed in the administration of a kingdom), who draw the enchanted circle in the right way, (who prescribe the proper course of conduct for or properly mark out, *i. e.* hold in check, the circle of Kings), and who are devoted to the observance of spells, (are versed in preserving state secrets),can deal with (*i. e.* manage) a serpent (*i. e.* a serpent-like king).

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hydera

(*Looking at the sky.*) What do you say sir? Do you ask me who I am? I am a serpent-catcher, Jîrṇvisha by name. What say you? That you too wish to play with a serpent? Well, what is your honour's means of subsistence? What do you say? That you are a servant of the King? Then your honour does, indeed, play with a serpent. You want to know how? A snake-catcher who is not well-acquainted with charms and medicinal herbs, one who mounts an intoxicated elephant without the knowledge of restraining it, and a servant of the King (an officer of State) invested with authority (and) proud of his success—these three persons assuredly meet with ruin. O, he has vanished from my sight the moment he was seen. (*Again looking at the sky.*) What does your honour say? You ask me as to what these baskets and boxes contain? They contain, sir, snakes, the means of obtaining my livelihood. What say you? That you wish to see them? Please your honour, this is not the proper place to exhibit them. If you have a curiosity, come with me. I will show them to you in this house. What does your honour say? That the house belongs to the minister Râkshasa, where people of your sort can have no access? Well then, your honour may take your departure. I, however, shall have access here, through the favour of my trade. How now? He too has gone away?

(*To himself, speaking in Sanskrit.*)

O, wonder! Seeing Chandragupta guided by the intellect of Châṇakya I consider the attempt of Rákshasa as futile; considering again (that) Malayaketu (is) aided by the counsel of Rákshasa, I look upon Chandragupta as almost deposed from his supreme power. For,

I consider the Royalty of king Maurya as stable, with her form tied down by the rope, in the form of the intellect of Kauṭilya; but that very Royalty I look upon as being snatched away by Ra'kshasa with his hands, in the form of plans (or, expedients).

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

C-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderaba

Therefore, when there is this contest (rivalry) between these two excellent ministers eminent for their talents, the sovereign power of the Nanda family is, as it were, in suspense.

The bewildered goddess of wealth is surely tired by moving backwards and forwards through indecision between these two eminent ministers strongly opposed to each other in this case, like a female-elephant in a large forest between two wild elephants.

I will therefore see minister Ra'kshasa. (*Turns about and waits.*)

(*Then enter* Ra'kshasa *seated in an anxious mood followed by an* Attendant.)

Ra'k.—(*Tearfully.*) Alas, O, alas !

Now that the large family of the Nandas, who, like the Vṛshṇis, vanquished their enemies by the employment of the qualities of prudence and valour, is destroyed by merciless fate, I, who am watchful night and day, with a mind tossed by intense anxiety, am (as it were) practising painting (using my diplomatic skill) in the same way (as when the Nandas lived, but) without a back-ground (*or*, without having a wall to paint upon). Or rather,

It is not because I have forgotten my loyalty (to my old master), not because my heart is engrossed in the enjoyment of the objects of senses, not because I am afraid of the loss of my life, nor because I am desirous of self-glorification, that I have closely and carefully devoted my attention to politics, but because His Majesty (*i. e.*, Nanda) though gone to heaven may be propitiated by the destruction of his enemies. (*Looking towards the sky, with tears in his eyes.*) O venerable lotus-throned goddess, you are quite incapable of appreciating merits. For,

Tell me why, you, having discarded His Majesty Nanda, though a source of delight, have become attached to his enemy, the son of Maurya ? Why, oh fickle one, did you not

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hydera

vanish for ever at that very time, like the line of ichor-water disappearing at the death of a scent-elephant?

Moreover, oh you base-born one!

Are all sovereigns of illustrious descent on earth dead (lit. burnt up) that you, oh wicked one, should have chosen Maurya, of low extraction, for your lord? Or rather, (why should I blame you?) the mind of elderly ladies which by nature is as fickle as the edge of a *Kâs′a* flower is averse (has no inclination) to appreciate (discriminate) the merits of men.

And now, oh ill-bred one, I will for that reason defeat you in your object by destroying your very resting-place. (*Thinking.*) I for myself did a right thing in keeping my family in the house of my best friend Chandanadâsa, when I left the town. For, the energetic work of the adherents of His Majesty residing in the city who are united in interest with us, will not be slackened, as they will perceive that "Râkshasa is not indifferent in the matter of the attack on the city of Kusumapura." S′akaṭadâsa has been kept there with a large treasure in his possession for keeping well-pleased the persons engaged by us to administer poison and to do injury to the body of Chandragupta, and for communicating to us the secret doings of the enemy. And friends like Jîvasiddhi and others have been employed to secure information about the enemy every moment, and to break up their confederacy. Why waste more words on this matter?

I shall pierce with the dart of intelligence the vital parts of that very person, whom, his Majesty, fond of sons, having brought up, like a cub of a tiger, was suddenly ruined along with his family, if invisible Fate will not serve (him) as an armour.

(*Then enter the* CHAMBERLAIN.)

CHAM.—Old age, having eradicated passion in me, just as the policy of Châṇakya destroyed Nanda, has gradually firmly established religious feeling (Dharma) in me like Maurya in the city; and now avarice having got an opportunity through service (accepted by me) just as it (Dharma),

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderabad

began to grow, is trying to put it down like Ràkshasa who having found an opportunity (for his place) by (accepting) service is endeavouring to vanquish Chandragupta who is gaining in strength, but does not succeed.

(*Turning round and walking forth.*) This is the dwelling of the minister Râkshasa. I will enter. (*Entering and looking about.*) Prosperity to you!

RA'K.—Venerable man, my respects to you. Priyamvadaka, bring a seat.

ATTENDANT.—Here is a seat. Your honour may sit down.

CHAM.—(*Sitting down.*) Prince Malayaketu requests Your Excellency—My heart is grieved that your honour has left off personal decorations for a long time. Although the merits of your master (Nanda) cannot at once be forgotten, yet you will be pleased to honour my request (by accepting the ornaments.) (*So saying and showing him the ornaments.*) Your Excellency will please put on these ornaments which have been sent by the Prince after having taken them off from his person.

RA'K.—Worthy Jâjali, respectfully say to the Prince in my name—The merits of the Lord have already been forgotten by me through my partiality for Your Highness' merits. However—

I will not wear the slightest decoration on these my limbs which are powerless and pitiable by being subjected to disgrace at the hands of the enemy, so long as, oh best of men, this golden throne of Your Highness has not been placed in the Sugânga palace after Your Highness has completely destroyed the circle of your enemies.

CHAM.—While the minister (*i. e.* you) is the leader (*i. e.* is at the head of affairs) it is easy for the Prince to accomplish this. May therefore this first request of the Prince be granted.

RA'K.—Worthy sir, you too are one like the Prince, whose words cannot be transgressed. I therefore obey the command of the Prince.

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hydera

CHAM.—(*Gesticulates putting on the ornaments.*) Prosperity to Your Excellency. I take my departure.

RA'K.—Venerable man, my respects to you.

[*Exit* CHAMBERLAIN.

RA'K.—Priyamvadaka, ascertain who waits at the door desirous of an audience (lit. seeing me).

MAN.—As your honour commands. (*Turning round and observing the* SNAKE-CATCHER) Sir, who are you ?

SNAKE-CATCHER.—Sir, I am a snake-catcher, Jîrṇavisha by name. I wish to give a performance with my snakes before the Minister.

MAN.—Wait, till I inform the Minister. (*Going back to* RA'KSHASA) Minister, it is a snake-catcher (lit. a man who earns his livelihood by snakes) who wishes to exhibit snakes.

RA'K.—(*Gesticulating a twitching of the left eye to himself.*) How, at the very beginning, there is the sight of serpents ? (*Aloud.*) Priyamvadaka, I have no curiosity to see snakes. Therefore satisfy him and let him go.

PRIY.—As you order. (*Approaching.*) Sir, the Minister shows you his favour by giving you this reward (lit. that which would have resulted from his having actually seen your exhibition); he has no mind, however, to see the serpents.

SNAKE-CATCHER.—Good sir, say to the Minister, that I am not only a professional snake-charmer, but also a versifier in Prâkṛt. If, therefore, the Minister does not wish to favour me with an audience, request him to read this letter.

PRIY.—(*Taking the letter and approaching* RA'KSHASA.) Sir, he requests your honour, saying "I am not only a snake-catcher by profession but also a versifier in Prâkṛt. If the Minister, therefore, does not grant me the favour of an audience he will at least read this letter."

RA'K.—(*Takes the letter and reads it.*) That which the bee emits after having by its skill completely drunk up *Kusumarasa** (honey of flowers), serves the purpose of others.

* Important news from *Kusumapura.*

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

C-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderaba

(*Musing, to himself*) Ah, the verse purports to say that he is my spy and is acquainted with the affairs in Kusumapura. I forgot it on account of my mind being engrossed in my work, and of the large number of my spies. Now remembrance comes back to me. He is evidently Virádhagupta disguised as a snake-charmer. (*Aloud*) Priyamvadaka, usher him in ; he is a fine poet ; I will hear from him good sayings.

PRIY.—As you command. (*Approaching the* SNAKE-CATCHER.) Your honour may come in.

SNAKE-CATCHER—(*Gesticulates that he goes in. Looking about, to himself, adopting Sanskrt*) This is minister Rákshasa. He,

Afraid of whose efforts the goddess of wealth, having loosely thrown her creeper-like left arm round the neck of Maurya, with her face turned away and her right arm constantly falling down, though perforce placed on the shoulder, does not even now bring her right breast in contact with the bosom of Maurya, with its nipple hard-pressed in the act of close embrace.

(*Aloud*) Victory to the Minister !

RA'K.—(*Looking at him*) Ah, Virâdha—(*here he breaks off.*) I say, what a beard he has got !

Priyamvadaka, I wish to have some pastime with the serpents. Let the servants therefore retire. You too attend to your duty.

PRIY.—As you command. [*Exit with* ATTENDANTS].

RA'K.—Friend Virâdhagupta, take this seat.

VIRA'DH—(*Gesticulates that he sits down*).

RA'K.—(*Closely marking him*) Alas ! that this should be the condition of a servant of his majesty ! (*Weeps*).

VIRA'DH.—Away with this sorrow, Minister. Ere long your honour will restore us to our former position.

RA'K.—Friend, report the state of affairs in Kusumapura.

VIRA'DH.—Minister, the tale of Kusumapura is very long. Where shall I narrate it from ?

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hydera

RA'K.—Friend, I wish to hear it beginning with the doings of the persons employed by us to give poison, from after the formal entry of Chandragupta himself into the city.

VIRA'DH—Here I begin. The city of Kusumapura was blockaded from all sides by the forces belonging to Chandragupta and Parvates'vara, composed of the S'akas, Yavanas, Kirâtas, Kâmbojas, Pârasîkas, Bâlhikas and others, guided by the directions of Chaṇakya, and resembling the oceans with their waters in wild commotion (*lit.* running high) at the time of the world's final destruction.

RA'K.—(*Drawing his sword in great haste.*) Ah, who dares blockade Kusumapura while I am living? Pravîraka! Pravîraka! Quickly now,

Let archers move rapidly round the rampart, let elephants able to break through the lines of the elephants of the enemy stand (be posted) at the gates; and let those united in mind with me who are ambitious of glory, and who, regardless of (*lit.* dismissing) the fear of death, are bent upon attacking the weak force of the enemy, march out with me.

VIRA'DH—Your honour should spare this agitation. It is the past that is being described by me.

RA'K.—(*Sighing.*) Alas, it is a past event! I however imagined that it was the same time now. (*Dropping down the sword.*) Oh King Nanda, I call to my mind your excessive graciousness towards Râkshasa. For, you at the time of battle,

Seemed to think in your affection that there were a thousand Râkshasas living in the city when you despatched to me order after order, thus:—Where this line of elephants, dark-blue like (a mass of) clouds, moves, there let Rákshasa go; let this troop of cavalry bounding like heaving waves be warded off by Râkshasa; let Râkshasa destroy the body of infantry; and the like.

What further?

VIRA'DH.—Thereupon when his Majesty Sarvârthasiddhi seeing Kusumapura besieged on all sides and not bearing,

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

C-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderaba

to see the great hardships of a siege entailed on the citizens for a long time, came to an underground passage and out of regard for the subjects even in such a state left the city to retire to a penance-grove; when deprived of their king your forces slackened their efforts, when your partisans residing in the city were found out to be so by their daring acts, such as their obstruction to the proclamation of (Chandragupta's) victory; when you too escaped by the subterranean passage for the restoration of the sovereignty of the Nandas; and when poor Parvataka was killed by the poison-maid employed by you for the destruction of Chandragupta.—

RA'K.—Friend, see the wonder of it.

The efficacious poison-maid, destined to kill one man, whom I had reserved for the destruction of Chandragupta, came in contact with king Parvataka, and to the great good luck of Vishṇugupta, killed him whose very death was sought by him (*i.e.* Vishṇugupta), as the powerful missile, the one-man-slayer, which was kept in reserve by Karṇa in order to kill Arjuna, smote, to the great interest of Vishṇu (Kṛshṇa), the son of Hidimbâ wished to be destroyed by him (Kṛshṇa).

VIRA'DH—Minister, it was the wanton pastime of fate. What could be done?

RA'K.—Well, proceed with your story.

VIRA'.—Then, after prince Malayaketu, frightened at the murder of his father, had fled, and Vairochaka, the brother of Parvataka, had been taken into confidence, the entry of Chandragupta into the palace of the Nandas was publicly announced, when the wretched Châṇakya called together all the carpenters resident in Kusumapura and addressed them thus—"According to the directions of the astrologers the entry of Chandragupta into the abode of the Nandas will take place at midnight. You will therefore decorate the royal palace commencing with the (main) eastern entrance." Then the carpenters said—"Sir, the front gate of the royal palace has already been embellished

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hydera

with special decorations, such as the construction of golden arches, by the carpenter Dâruvarman who had learnt that His Majesty Chandragupta would make his entry into the palace of the Nandas. We shall therefore make the decorations in the interior." Then the fellow Châṇakya hearing that the carpenter Dâruvarman had without being ordered decorated the gate of the palace, bestowed, as if pleased, a long eulogy on the foresight of Daruvarman and said— 'O Daruvarman ere long you will receive a fitting reward for this your foresight.'

Ra'k.—(*With agitation.*) Whence can there be satisfaction in the case of that fellow Cha'ṇakya !. I think the labour of Dáruvarman must have been fruitless or even it must have led to an undesirable end ; for, by his not waiting till he received the order, be it through foolishness or through the excess of devotion to the king, a strong suspicion must have been aroused in the mind of the devil Cháṇakya. What next?

Vira'dh.—Then that cursed fellow Chàṇakya, having made the artisans and the citizens understand that the entry of Chandragupta would take place at midnight owing to a favourable juncture of stars, seated Vairochaka, the brother of Parvateshvara, at that very time, on the same throne with Chandragupta and divided between them the sovereignty of the world.

Ra'k.—What? Was half the portion of the kingdom that had already been promised, given away to Vairochaka, brother of Parvates'vara ?

Vira'dh.—Yes, it was.

Ra'k.—(*To himself.*) The extremely shrewd (or wily) Cháṇakya must have assuredly thought of some secret way of doing away with the poor man, and given rise to this report among the public in order to wipe away the ill-repute (scandal) caused by the murder of Parvates'vàra. (*Aloud* And after that ?

Vira'.—Then, the entry of Chandragupta having already been proclaimed as taking place at night, Vairochaka was made to go through the semblance of coronation ceremony; and

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

C-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderaba

when the same Vairochaka, whose body was covered with a piece of mail (armour) formed of variegated texture of bright pearls and gems woven cross-wise, whose head looked all the more graceful on account of the close fitting diadem richly set with jewels, on whose broad bosom glittered garlands of fragrant flowers placed crosswise, and whose form (being thus hid) could not have been recognised even by those who knew him most, mounted at the command of the vile Cháṇakya the female elephant, Chandralekhá, whom Chandragupta used to ride, and followed by the princes, the (habitual) attendants of Chandragupta, was entering the palace of Nanda, the carpenter Daruvarman as directed by you, kept his mechanical gateway ready to drop down on him, believing him to be Chandragupta. In the meantime the attendant princes of Chandragupta reined in their steeds and staid outside, when Varvaraka, Chandragupta's driver, also employed by yourself, caught hold of a hollow gold stick suspended by a gold chain with his hand with the intention of drawing out the poniard that was concealed in the gold stick.

RA'K.—The efforts of both were alike misdirected.

VIRA'D.—Then the she-elephant anticipating a stroke on the hips took to a different gait with very quick steps. Then the arch which was let fall according to a calculation based on her previous speed, but which fell wide of the mark, smashed poor Varvaraka with the drawn poniard clenched in his hand, ere he reached Vairochaka, whom he had taken for Chandragupta. Anticipating his own execution on account of his having let fall the arch, Daruvarman, who had already got upon the top of a lofty archway drew out the iron bolt (or pivot) by which the machinery could be moved, and killed poor Vairochaka seated as he was on the female elephant.

RA'K.—Alas! Two misfortunes have happened. Chandragupta is left unharmed, while Vairochaka and Varvaraka are killed by fate! Now, how fared the carpenter Dáruvarman?

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hydera

VIRA'D.—He was stoned to death by the footmen themselves who marched before Vairochaka.

RA'K.—(*With tears in his eyes.*) Alas, we are bereaved of our affectionate friend Dâruvarman. Now, what has the physician Abhayadatta, living there, done?

VIRA'D.—He did every thing.

RA'K.—(*Joyfully.*) What? Is the wicked Chandragupta killed?

VIRA'D.—No, Minister, he was not killed, as fate would have it.

RA'K.—(*In dismay.*) How could you say then that he did every thing.

VIRA'DH.—Minister, he had prepared a medicine mixed with powder of magical virtue for Chandragupta; but the villainous Châṇakya happening to examine it, observed a change of colour in a gold plate, and said to Chandragupta—Vṛshala, this medicine is poisoned, you should not drink it.

RA'K.—He is a wily fellow indeed. What of the physician?

VIRA'DH—He was compelled to drink the same medicine, and died.

RA'K.—Alas! A great treasure of knowledge is lost! And what became of Pravîraka, who had charge of (the king's) bed chamber?

VIRA'DH.—He shared the fate of others.

RA'K.—(*In alarm.*) How do you mean?

VIRA'DH.—That fool having obtained the large treasure given by you began to enjoy pleasures with great extravagance, and when questioned as to how he came by so much wealth, he made many contradictory statements, whereupon that rogue Chaṇakya ordered his death in a strange way.

RAK'—(*Sorrowfully.*) How, here too we have been disappointed by fate? And what news you bring of Bibhatsaka and others who were charged by us to slay Chandra-

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. b/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

C-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderaba

gupta when lying down on his bed, and who lay in wait having already occupied a recess in the wall of the royal palace?

VIRA'DH.—Minister, it is a very heart-rendering story.

RA'K.—(*With uneasiness.*) How? A very heart-rendering story? I hope that villain Châṇakya did not find them out when concealed there?

VIRA'DH.—Minister, he did. That wicked soul, the cursed Châṇakya, entered the bed-chamber before Chandragupta's entry, when, the very moment, casting a searching look about, he noticed a line of ants with particles of food in their mouths issuing from some crevice in the wall, whence concluding that there were men hidden in the interior of the house, he ordered the bed-chamber to be set on fire. As it was burning, all those, Bîbhatsaka and others, with their eyes obstructed by smoke, could not find the outlet through which they had previously arranged to make their exits, and being enveloped in flames, perished.

RA'K.—(*Fearfully*) Alas! What a sad end, oh! Friend, behold the tide of the good luck of the wicked Chandragupta, of cursed name. For,

The maid with a poisoned body whom I secretly employed to bring about his death, fortunately for him killed that very Parvataka who was to claim half of his kingdom. Those persons who were employed to use weapons and poisons (against him) were made to suffer death by those very means. Mark, how my schemes yield a rich harvest of blessings to Chandragupta himself.

VIRA'DH.—Minister, still what is undertaken must not be given up. See,

Mean (low-spirited) men set not to work from fear of obstacles; ordinary men begin, but desist, when confronted by difficulties; but men of exalted qualities (best energy) although again and again assailed by difficulties, do not give up an undertaking.

Moreover, is it because S'esha does not feel the pain caused by the load of the earth on his body, that he does

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hydera

not throw it down? Or does not the Sun feel fatigued that he does not sit down motionless? (Not so). But a praiseworthy man is ashamed to lay aside, like a mean-hearted person, what he has once undertaken. To carry their undertakings to their end—this is indeed the family-vow of the good.

RA'K.—Friend, you actually see that we are not giving up what we have undertaken. What further?

VIRA'DH.—The cursed Cháṇakya who thenceforth grew a thousand times more careful about the life of Chandragupta arrested your friends in the city after learning on enquiry that such attempts originated from them.

RA'K.—(*With uneasiness.*) Oh, tell me who were arrested.

VIRA'DH—In the first place the Jaina mendicant, Jîvasiddhi, was banished the city with ignominy.

RA'K.—(*Aside.*) So far is bearable. Loss of place will not pain one who has no earthly connections. (*Aloud.*) Friend, on what charge was he expelled?

VIRA'DH.—On the charge that he killed Parvates'vara with the poison-maid employed by you.

RA'K.—(*To himself.*) Cleverly done! O Kautilya, it was a nice trick of yours!

Removing the ill-repute from yourself, you have cast it upon us, while at the same time the person who would have claimed half the kingdom is done away with. Thus a single seed of your policy (state-craft) bears multfarious fruits.

(*Aloud.*) Who else?

VIRA'DH.—Then he ordered S'akaṭadâsa to be impaled after having it proclaimed throughout the city that Dâruvarman and others were instigated by him to plot against the life of Chandragupta.

RA'K.—(*With tears.*) Ah, friend S'akaṭadâsa, such an end was quite undeserved by you; or, you who perished for your master, must not be regretted for. But accursed is the life of me who wish to live even after the race of Nanda is destroyed.

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderabad

VIRA'DH.—(But) Minister, yor are working purely in the interest of your master.

RA'K.—Friend,

I, ungrateful as I am, have not followed his majesty (*i. e.* have not gone to the other world), having in view this very object (*viz.* the interest of my master), and not through the desire to live (*i. e.* not because I care any thing for life). Proceed, I am prepared to hear of the misfortunes of other friends also.

VIRA'DH.—On hearing of these occurences, Chandanadàsa had your family removed.

RA'K.—Friend, he did wrong in thus going against that cruel fellow Chàṇakya.

VIRA'DH.—But, Minister, it would be worse to betray a friend.

RA'K.—What followed ?

VIRA'DH.—When he did not surrender your wife, although requested to do so, the wretched Chàṇakya flew into a rage.

RA'K.—(*In alarm.*) Surely he did not order his execution ?

VIRA'DH.—No, he sequestered his property, and sent him to prison with his wife and son.

RA'K.—How do you say then with satisfaction that he had the wife of Ràkshasa removed ? You had rather say that Ràkshasa himself, with wife and son, was put into irons.

A SERVANT (*Entering.*)—Victory to the Minister, S'akaṭadàsa is waiting at the door.

RA'K.—Good man, is it true ?

SERVANT—Can I report a falsehood to the Minister ?

RA'K.—Friend, Viràdhagupta, how is this ?

VIRA'DH.—Minister, it may be so. Destiny protects one on whom fortune smiles.

RA'K.—Priyamvadaka, why do you tarry now ? Quickly usher him in.

SERVANT—As you order [*Exit.*

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hydera

(*Enter* S'AKATADA'SA *followed by* SIDDHA'RTHAKA.)

SA'K.—(*To himself.*)

That my heart, having seen the impaling stake firmly planted into the ground, like Maurya firmly established on the earth, as also the garland tied round the head which destroys one's consciousness, like the sovereignty of Maurya which pains consciousness, and having heard the sounds of trumpets of execution sounding as terrific and dismal as at the time of the dethronement of the lord, did not break down, was, meseems, because it was hardened by previous strokes.

(*Going near and seeing* RA'KSHASA ; *with joy.*)

This is minister Ràkshasa ; he who with his devotion to Nanda unimpaired though Nanda himself has disappeared and bearing up the cause of his master, stands on earth like the highest standard (*i. e.* noblest pattern) of those who are loyal to their masters.

(*Approaching.*) Victory to the Minister.

RA'K.—(*Seeing him, rejoicingly.*) Friend, S'akaṭadàsa, it is by good luck that I see you, though fallen into the clutches of Kauṭilya. Do you, therefore, embrace me.

RA'K.—(*After a long embrace.*) Take this seat please.

S'AK.—(*Gesticulates that he sits down*).

RA'K.—Friend, S'akaṭdàsa–To whom am I beholden for this delight of the heart (*i. e.* this delightful event) ?

S'AK.—(*Pointing to* SIDDHA'RTHAKA.) This dear friend Siddhàrdhaka put the executioners to flight and bore me hither.

RA'K.—(*Joyfully.*) Good friend, Siddhàrthaka, what can be an adequate return for this favour ? But take these. (*He takes off the ornaments from his body and gives them to* SIDDHA'RTHAKA.)

SIDDH.—(*Takes them, and falls at his feet ; to himself.*) Such is indeed the advice of my master. I will act accordingly. (*Aloud.*) Minister, as I come to this place for the first time, I have no acquaintance here to whom I can entrust

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection c/o Dr. Shri Madhusudan Penna

C-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderaba

this favour of Your Excellency and be free from care (on that score). I should, therefore, like to deposit the ornaments after having sealed them with this seal-ring in your treasury. I will take them away when there is an occasion for them.

RA'K.—Friend, what harm is there in that ? S'akaṭadàsa do so.

S'AK.—As the Minister commands. (*Looking at the seal-ring ; aside.*) Minister, the ring has your name inscribed upon it.

R'AK.—(*Looking at it, to himself.*) To be sure, this was taken from me by my wife, when I left the city, as a souvenir. How could it then come into his hands ? (*Aloud.*) Friend Siddhàrthaka, how did you come by this ring ?

SIDDH.—There is in Kusumpura a jeweller Chandanadása by name. I found this ring fallen near the door of his house.

RA'K.—That is right.

SIDDH.—Minister, what is right in this ?

RA'K.—Friend, that such a thing should be found fallen somewhere in the houses of very rich men.

S'AK.—Friend Siddhàrthaka, the ring bears upon it the stamp of the Minister's name. Give it to him. The Minister will reward you with money exceeding its value.

SIDDH.—I esteem it a favour that the Minister accepts the ring. (*He hands over the ring.*)

RA'K.—Friend, S'akaṭada'sa you are to use this ring in discharging your office.

S'AK.—As the Minister commands.

SIDDH.—Minister, I have a request to make.

RA'K.—Speak out unreservedly.

SIDDH.—The Minister knows full well, that when one has given offence to the wretch Chàṇakya, entry into Pátaliputra is prohibited to him. I wish therefore to remain in your honour's service.

RA'K.—Friend, I am pleased at this. Only my ignorance

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hydera

of your intention prevented me from seeking this favour myself. Do so then.

SIDDH.—(*Joyfully.*) I feel beholden to your honour.

RA'K.—S'akaṭadàsa, see that Siddhàrthaka takes rest.

S'AK.—As you command. [*Exit with* SIDDHA'RTHAKA.

RA'K.—Friend Viràdhagupta, go on with the remainder of your tale. Do the subjects of Chandragupta lend a favourable ear to our overtures?

VIRA'D.—Minister, they do They are already acting in pursuance of them as certain things are being revealed.

RA'K.—Friend, what are the things that are being revealed there?

VIRAD.—This is what has come to light there, Minister, that Chandragupta has got angry with Chàṇakya ever since Malayaketu's escape. Chàṇakya of course in his extreme arrogance does not bear this, and pains the heart of Chandragupta with various acts of disobedience. Such is *my* experience too.

RA'K.—(*Delightfully.*) Friend Viràdhagupta, go again to Kusumapura in this very disguise of a snake-charmer. There lives a dear friend of mine, Stanakalas'a by name, disguised as a bard. Tell him in my name that as Chàṇakya will be committing acts of disobedience he should praise Chandragupta with stanzas calculated to inflame his spirit (*i. e.* excite his jealousy); and that whatever business he will have to transact, he should send me word under the profoundest secrecy through Karabhaka.

VIRA'D.—As the Minister commands. [*Exit.*

SERVANT.—(*Entering.*) Minister, Sakaṭadàsa informs you that these three ornaments of a set are offered for sale, and that you should examine them yourself.

RA'K.—(*Looking at them.*) Oh, these are very precious ornaments. Friend, tell S'akaṭadàsa in my name, that he should satisfy the seller and buy them. [*Exit.*

SERVANT—As you command.

RA'K.—I too will immediately send Karabhaka to Kusu-

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

C-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderaba

mapura. (*Rising.*) Would there be a split between Chandragupta and the vile Chāṇakya? Or why? I consider my desire as already fulfilled. For,

Maurya reigns in glory, ruling over all the kings of the earth. Chaṇakya too is full of self-sufficiency at the thought that Maurya became king through his support. The feeling of satisfaction itself, when it finds a suitable opportunity, will certainly alienate them from their friendship—the one happy by his acquisition of the kingdom, the other by his having successfully crossed the ocean of his vow.

[*Exeunt Omnes.*

END OF ACT II.

ACT III.

(*Enter the* CHAMBERLAIN.)

CHAM.—(*Dejectedly.*)

The operations of perceiving the objects of sense have been impaired with regard even to those very organs of sense, the eye and others, by means of which thou hadst derived thy being, by having perceived the objects of sense such as form and others; the organs of action which were (formerly) obedient to thee, have perforce given up their energy. Thus, O Desire, old age has planted its foot on thy very head; in vain dost thou pine now.

(*Turning round and looking into the air.*) Oh you officials of the Sugāṅga palace, His Majesty Chandragupta, of blessed name, commands you thus—"I wish to enjoy a sight of Kusumapura, now the more delightful on account of the commencement of the Kaumudī festival. You should therefore decorate, for our reception, the upper terraces of *Sugāṅga.* (*Again looking into the air.*) What do you say? Do you say "Sir, does not His Majesty know that the festival has been forbidden?" Ah, fie upon you, ill-fated be-

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hydera

ings! Why should you allude to a subject which will bring about your instantaneous death. Quickly now,

Let the beauty of bright *châmaras* that rival in splendour the streaming rays of the full moon embrace the pillars, fragrant by being fumigated with incense, and having garlands fastened round them; let also a sprinkling with sandal-water mixed with flowers quickly favour (refresh) the earth that has long been as it were drooping under the weight of the lion-emblemed throne.

What do you say? 'That you are readily obeying the order of the King?' Make haste, friends. His Majesty Chandragupta is at the gates. He,

Who being strong-minded, has resolved to bear aloft even in his prime of youth that very yoke of the earth, which though heavy was for a long time borne by his experienced and able father, who did not step amiss even on rough paths on account of his firm limbs; he stumbles on account of his youthfulness (*i. e.* inexperience) but bears it lightly (lit. without feeling pain).

(*Behind the Scenes.*)

This way, this way Your Majesty.

(*Then enter the* KING *and a* FEMALE DOOR-KEEPER.)

KING—(*To himself.*) Sovereignty is, indeed, a source of great uneasiness to a king, who is intent on conforming to the duties of sovereigns (doing his duty as a sovereign). For,

If he devotes himself to the interests of others he has to neglect his own interest (lit. his application to his interest abandons him); and a king who abandons his personal interest is not the lord of the earth in the real sense of the term. If moreover, he values more others' interests than his own, then alas, he is dependent; and when a man is dependent, how can he have the taste of pleasures?

Besides, the goddess of wealth is difficult to be propitiated even by self-controlled kings. For,

She shrinks from one who is austere; abides not with one who is meek from fear of insult; hates a fool, but shows no

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

C-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderaba

love for the most learned either ; she is afraid very much of the brave ; but scoffs at those who are always timid ; the goddess of wealth is very difficult to please like a harlot, who has got a wide scope for her occupation.

Moreover, it is the advice of my esteemed minister that I should feign a quarrel with him and manage matters independently for some time. I accepted it with great difficulty as if it were a sin, or rather, with my mind properly guided by his honour I am always independent. For,

In this world as long as a pupil acts in the right way, he experiences no check (from his preceptor) ; when however, he strays from the proper path through infatuation, the preceptor becomes a goad to him ; *those good people* therefore, who like to act according to instruction are always free from restraint ; we for our part are averse to any independence beyond this.

(*Aloud*) Venerable Vaihînarî, lead the way to Sugànga.

CHAMB.—This way, Sire, this way. (*He gesticulates that he walks on.*) This is the palace Sugànga. Ascend gently, my lord.

KING.—(*Gesticulates ascent, and looks at the quarters.*) Oh the extreme loveliness of the directions whose beauty is enhanced by the autumnal season ! For,

Gradually shrinking up, having the patches of white clouds for sandbanks, crowded all round with swarms of sweetly gabbling water-fowls, and thick-set at night with asterisms of various forms like so many full-blown lotus flowers, the extensive ten directions flow down from the sky like ten long rivers (flowing in consequence of the rainy season &c.).

Moreover,

Leading back the turbulent waters to their proper basins, making the paddy-stalks bend low being laden with a wealth of grain and depriving the peacocks of their excessive lust as of virulent poison, Autumn seems to have imparted a proper training to the whole world,

Also,

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hydera

Like a female messenger adept in love-matters the Autumnal Season having with great difficulty brought Gangâ, who was so much offended with her husband for his having many wives, to the proper path as she grew leaner and leaner, leads her in a completely serene mood to the lord of rivers.

(*Taking a view of the region around.*) Ah, how is it that the Kaumudî festival has not yet been commenced in Kusumapura? Venerable Vaihînari, has not the Kaumudî festival been proclaimed in Kusumapura at our command?

Chamb.—Aye, my lord.

King—Why then, have not the citizens obeyed our command?

Chamb.—(*Stopping his ears*) God forbid, God forbid! Your Majesty's order has never been disobeyed in the world. How can it be disobeyed by the citizens?

King.—How is it then that the festivities have not been commenced in Kusumapura?

Harlots accompanied by gay beaux skilled in free and clever talk do not grace the streets with their gaits slow on account of the weight of their plump hips; nor do the householders forming the leading citizens vying with one another by the wealth of their houses and being free from misgivings partake, along with their consorts, in the desired festivity falling on the full-moon day.

Chamb.—It is just this.

King—What is that?

Chamb.—My lord, this—

King—Speak clearly.

Chamb.—The Kaumudî festival has been prohibited.

King—(*Angrily.*) By whom?

Chamb.—My lord, beyond this I am not able to say.

King—I hope the venerable Cháṇakya has not deprived the spectators of an exceedingly lovely sight.

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

C-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderaba

CHAMB.—Sir, who else that loves life can transgress the command of Hour Majesty.

KING—S'onottarà, I wish to sit down.

FEM. DOOR-KEEPER—Sir, here is the seat of state.

KING—(*Sitting down.*) Venerable Vaihînari, I wish to see the venerable Cháṇakya.

CHAMB.—As my lord commands. [*Exit.*

(*Then enter* CHA'NAKYA *seated in his house in an angry and contemplative mood.*)

CHA'N—How now ? Does the wicked Ràkshasa keep up rivalry with me ?

" As Kauṭilya, on leaving the town after being insulted, like an (injured) snake, destroyed the Nandas and raised Vṛshala, son of Murà to the throne, so shall I deprive the moon-like Maurya of his sovereignty "—Thus resolved he is attempting to surpass the excellence of my own genius.

(*Fixing his glance on vacancy.*) Ràkshasa, Râkshasa, desist from your pursuit of this wicked design.

It is not Nanda who was conceited and whose affairs of state were managed by bad ministers ; it is Chandragupta (with whom you have to deal). Nor are you Chàṇakya ; enmity to the principal person is the only point of resemblance in your imitation of myself.

(*Musing.*) Or rather, I need not much worry my mind in this matter. For,

That son of Parvataka, as I well know, has been circumvented by my servants who have gained his confidence; my spies, Siddhàrthaka and others are intent on executing the mission entrusted to them. Now causing a sham quarrel with the moon-like Maurya, I, who am skilled in the art of creating discord, shall in no time separate Ràkshasa who is plotting against me, from the enemy.

CHAMB. (*Entering.*)—Hard indeed is service.

In the first place a servant has to be afraid of the king, then of his minister, then of his favourite and also of other voluptuous persons who dwell in his palace, having gained

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hydera

his favour. It is but right that the wise regard the service, which degrades a man, of one who from penury plods for bread by his entreating looks and the concealment of his feelings, as a dog's life.

(*He walks and looks forward.*) This is the house of the venerable Chàṇakya ; I will enter. (*He enters and takes a survey of the house.*) Oh! the pomp of the minister of a universal sovereign! Thus it is.

Here is a piece of stone for breaking cow-dung-cakes ; here is a bundle of the holy grass brought by his young disciples ; and the house too, with its dilapidated walls appears to have the skirts of its roof bent down by the holy sticks exposed for drying.

It is but right, therefore, that Chandragupta should be called Vṛshala by him. For,

That persons who (else always) speaking, the truth indulge in words through helplessness and praise a king for qualities which he does not even possess, till their tongues are wearied—all that, indeed, is the might (result) of Desire. Otherwise to those who are free from Desire, a king is an object of contempt (little importance) like grass.

(*Looking forward, with awe.*) Ah, here is his honour Châṇakya,

Who setting at naught the world brought about at one and the same time the rise and fall of the kings, Maurya and Nanda, and who thus by his lustre surpasses the lustre of the thousand-rayed Sun which causes heat and cold in alternate succession and which does not pervade all space.

(*Falling on his knees.*) Victory to your honour.

CHA'N.—Vaihînari, what brings you here?

CHAMB.—Sir, His Majesty Chandragupta, of blessed name, the couple of whose lotus-like feet is purpled by the rays of the pieces of rubies on the series of the diadems of kings, shaken in the act of their hurried salutation, respectfully bows to your honour and says—"I wish

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

C-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderaba

to see your honour without causing any interruption in your (other) duties (*i. e.* at your leisure).

CHA'N.—Vṛshala wants to see me? Vaihînari, the prohibition of the Kaumudî festival made by me has not reached the ears of Vṛshala, I hope?

CHAMB.—It has, sir.

CHA'N.—(*Wrathfully.*) Ah, who told him that?

CHAMB.—(*In alarm.*) Please, your Honour, His Majesty himself when he went to the Sugânga palace saw that the festival) was not commenced in the town.

CHA'N.—Ah, I understand it. So you secretly exasperated Vṛshala and provoked his anger. What else?

CHAMB.—(*Shows fear and hangs down his head in silence.*)

CHA'N.—Oh the feeling of hatred entertained by the servants of the king towards Châṇakya! Where is Vṛshala now?

CHAMB.—(*Showing fear.*) Sir, His Majesty who was in the Sugânga palace sent me to your honour's feet.

CHA'N.—(*Rising.*) Lead the way to Sugânga.

CHAMB.—This way your Honour. (BOTH *walk on.*)

CHAMB.—This is the palace Sugânga. Your Honour may gently ascend.

CHA'N.—(*Ascends and looks forward.*) Oh, Vṛshala is seated on the throne. Very good, very good.

The throne wrested from the Nandas, who treated with scorn even Kubera (who were exceedingly wealthy), has been occupied by Vṛshala, the foremost among sovereigns; and it has thus been united with a worthy king. These good occurrences (brought about by me) produce a very great satisfaction in me.

(*He approaches* VRSHALA.) Victory to you, Vṛshala.

KING.—(*Rising from his seat.*) Venerable sir, Chandragupta bows to you. (*Falls at his feet.*)

CHA'N.—(*Taking him by the hand.*) Rise, child.

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. Co Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hydera

May kings coming again and again from the lord of mountains cooled by the showers of spray of the celestial river (Ganges) playing about among its rocks, as well as from the farthest extremity of the shores of the southern ocean brilliant with gems flashing with divers colours, bow to your feet in awe and ever make the parts between the toes of your feet filled with the rays of their crest-jewels.

KING—All this I find realised through the favour of your honour. Your honour may sit down. (*Both sit down according to rank.*)

CHA'N.—Vṛshala, why did you summon me?

KING—To bless myself with your honour's sight.

CHA'N.—(*With a smile.*) No more compliments, please Kings do not send for their officers without purpose.

KING—Sir, what good has your honour in view in forbidding the Kaumudî festival.

CHA'N.—(*With a smile.*) You have then summoned me to administer me a reproof.

KING—God forbid, God forbid. No, not at all; only to make a respectful representation.

CHA'N.—If so, the uncontrolled tastes of those who are to be respectfully treated ought by no means to be checked by a pupil.

KING—It is so; there is no doubt. But your honour never does a thing without having some object in view. So there is scope for my question.

CHAN.—Vṛshala, you have well comprehended the fact that *Cha'ṇakya* never does a thing without some aim.

KING—Therefore, sir, the desire to know (your motive in prohibiting the festival) makes me speak (*i. e.* ask you the question).

CHA'N.—Vṛshala, listen. In connection with this topic writers on politics mention three kinds of administration:—(1) That dependent on the king, (2) dependent on the minister, (3) and dependent upon both. Now what

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

C-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderaba

have you, who are entirely dependent upon your minister, to do with enquiring into the reasons of a thing? Since I who am the responsible officer will alone act in this matter.

KING—(*Turns away his face in anger.*)

(*Behind the scenes*—TWO BARDS.)

FIRST BARD.—Whitening the sky with its ashen hue (with its ashes—in the case of ऐशी तनु) that surpasses the brightness of Kâs'a flowers, counteracting the impression of the elephant-hide-like space dark with clouds (of the elephant-hide dark like a cloud) by means of the streaming rays of the moon, bearing the bright moon-light like a white garland of skulls (bearing the white moon-light-like garland of skulls) and displaying its swans like beauteous smiles (with its smiles like swans) may the Autmnal Season, thus unusually accoutred, remove your trouble, like the body of S'iva.

May the half-closed eyes of Vishṇu when about to leave his broad serpent—bed having the group of hoods for its pillow grant you protection for ever—the eyes which look slantingly on account of their recent opening, which are turned away for an instant from the beaming lustre of the jewel-lamps, which are (yet) tardy in performing their function, in which particles of water have been produced on account of yawning accompanied with the movements of the limbs, and which are reddish at the corners from break of sleep.

SECOND BARD.—O best of kings, some universal sovereigns alone like you, who are for mysterious reasons created by the Creator the receptacles of pre-eminent valour, who, by their peculiar might, subdue kings having a large force of rut-shedding elephants, and who are distinguished by their sense of self-esteem and pride, do not put up with the disobedience of their command, just as the lords of beasts who for some reason are created by the Creator as the store-houses of strength, who by their fierce vigour conquer the rut-shedding leaders of elephant-herds, and

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hydera

whose dignity and haughtiness are distinctly manifested, do not bear the breaking of their jaws.

Moreover,

A lord does not become a lord by the wearing of ornaments, &c. He is said to be a lord, like you, whose order is not slighted by others.

CHA'N.—(*To himself.*) The first is a blessing describing the beauties (lit. qualities) of the autumnal season now set in, in the form of the praise of a specific deity. What this other is, I do not understand. (*After reflecting.*) Ah, I comprehend it now. It is the design of Râkshasa. You are detected (lit. seen), vile Râkshasa. Be sure Kauṭilya is wide awake.

KING—Venerable Vaihînari, let a hundred thousand gold coins be given to these bards.

CHAMB.—As Your Majesty commands. (*He rises and turns round.*)

CHA'N.—(*Angrily.*) Stop Vaihînari, don't go. Vṛshala, why this large expenditure for a paltry thing?

KING—(*In a rage.*) Kingship is like bondage to me, when my course of action is thus checked in every case by your honour; it is not like kingship at all.

CHA'N.—Vṛshala, such evils are but the lot of those kings who do not apply themselves to their own duties. If you cannot bear them, apply yourself to your duties.

KING—Just now do we apply ourselves to our duties.

CHA'N.—It is agreeable to us. We too shall apply ourselves to our duties.

KING—Well then I want to know in the first place your object in prohibiting the Kaumudî festival.

CHA'N.—Vṛshala, I too wish to hear your reason for the celebration of the Kaumudî festival.

KING—The first and foremost is the obedience of my command.

CHAN.—Vṛshala, disobedience of your order is *my* first purpose in forbidding the Kaumudî festival. For,

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection m/o Hon Dir. Shri Madhusudan Penna

C-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderaba

That order of yours, which is borne like a garland of unfaded flowers on their heads by hundreds of kings up to the shores of the four oceans, the forests on the coast-lines of which are darkened by the leaves of *tamâla* trees and the waters of which are inwardly agitated by the collections of *timi* fishes quickly moving about, when failing in me alone, tells of your character as a sovereign as graced by humility.

And if you wish to hear the second reason that too I will tell you.

KING—Do so.

CHA'N.—S'oṇottarâ, tell the Kâyastha Achala that I command him to send me the document in connection with Bhadrabhaṭa and his colleagues who left us through discontent and went over to Malayaketu.

FEM. DOOR-KEEPER—As your honour commands. (*Exit and re-enter.*) Your Honour, here is the writing.

CHAN.—(*Taking it.*) Vṛshâla, read this.

KING—(*Reads to himself.*) "Reverence to the lord. This is a document containing the list of those principal persons who once shared in the prosperity of His Majesty Chandragupta, of blessed memory, who having fled from here have gone over to the ill-fated Malayaketu. They are:—In the first place Bhadrabhaṭa, the principal officer of elephant-warriors, Purushadatta, the commander of cavalry, Dingarâta, the nephew of Chandrabhânu, the principal porter, king Baladevagupta, a kinsman of His Majesty, Râjasena, who was from his boyhood a personal attendant of His Majesty, Bhâgurâyaṇa, the younger brother of general Simhabala, Lohitâksha, the son of the king of Mâlava, and Vijayavarman, the head of a class of Kshatriyas. We on our part are vigilantly guarding the interests of His Majesty."

(*Aloud.*) So far the contents of the letter. Now I wish to know the causes of this disaffection of these men.

CHA'N—Vṛshala, hear. Those two, by name Bhadrabhaṭa and Purushadatta, respectively the commanders of the elephant and the horse, were addicted to women, wine and chase,

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hydera

and neglected to look after the elephants and the horses; so they were removed by me from their office and kept on mere subsistence-allowance. They therefore went over to the enemy and took service under Malayaketu in their respective capacities. As to Dingaráta and Balagupta, they were affected by extreme greed and thinking the salaries given by you insufficient, went over to Malayaketu, believing that they could get more there. As to Rájasena, your young page, he too having suddenly through your favour got considerable fortune, consisting of a large treasure, elephants and horses, went and betook to Malayaketu from fear of its being taken back. Now about the other fellow, Bhágaráyaṇa, the younger brother of general Simhavarman. He had at that time formed friendship with Parvataka, and out of affection for him frightened Malayaketu in secret by inventing the story that his father was killed by Cháṇakya and made him leave the town. When afterwards Chandanadása and others who acted perfidiously towards you, were arrested, he entertained fear on account of his own misdeeds and fled for protection to Malayaketu. He (Malayaketu) too, thinking that he (Bhágurâyaṇa) had saved his life, out of gratitude conferred upon him his ministership, a rank next to his own (or, appointed him his private secretary). Lastly, the two, Lohitáksha and Vijayavarman could not bear, in their great vanity, what you gave to their relatives, and went over to Malayaketu. These are the causes of their disaffection.

KING—If the causes of their discontent were known, why did not your honour promptly counteract them?

CHA'N.—Vṛshala, it was not possible to counteract.

KING—Why, owing to want of skill or to some purpose in view?

CHA'N.—How could there have been want of skill? There was a special purpose in view.

KING—That purpose I want now to hear.

CHA'N.—Hear it and bear it well in mind. With regard to the present matter (I have to observe that) there are two ways of dealing with discontented subjects, *viz.* favour or

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

C-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderaba

punishment. In the case of Bhadrabhaṭa and Purushadatta who were dismissed from office, to show favour would mean to re-instate them. And if such people, who are careless in the discharge of duty on account of their addiction to vice, be restored to office, they would lead to destruction the whole body of horse and elephant, the main prop of the realm. How could it have been possible to win over those extremely covetous fellows, Dingaráta and Balagupta who would not be pleased even by the gift of the whole kingdom? In the case of Rájasena and Bháguráyaṇa who were afraid of losing their property there was not the least scope for a kind treatment. What kind of favour would have won the affection of Lohitàksha and Vijayavarman who are jealous of their relatives and who are extremely proud? For these considerations I had to abandon the first alternative. The other alternative too (*viz.* of adopting severe measures) had to be given up. For after our recent acquisition of the realm of the Nandas, had we inflicted severe punishment upon the influential persons who were our adherents we should have been distrusted by the subjects who are yet attached to the family of the Nandas. Having thus received our partisans into his favour, and guided by the counsels of Ràkshasa, Malayaketu, son of Parvataka, incensed at his father's murder, is preparing to attack us with a large force of Mlechchhas. The present is thus the time for exertion and not for festivities. Thinking, therefore, that we had rather put the fortress in order than celebrate the festival, I forbade (the latter).

King—Sir, I have much to ask in this matter.

Ch'an.—Vṛshala, ask without reserve. I too have much to explain.

King—Why did you allow Malayaketu, the cause of all this mischief, to escape?

Cha'n.—In case he was not allowed to escape, there were two courses open—to punish him or to give him half the kingdom as promised. To have punished him would have been ourselves giving support to (the supposition) that the

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hydera

murder of Parvataka was an act of ingratitude perpetrated by us. On the other hand, had the promised half of the kingdom been given him, the only result of the assassination of Parvataka would have been the sin of ingratitude. For these reasons I suffered Malayaketu to escape.

King—This is your explanation in this case. Then again you neglected to take proper steps against Ràkshasa who was living here. What has your honour to say to this?

Cha'n.—Ràkshasa on account of his unswerving devotion to his master and his long stay in one place enjoys the perfect confidence of the subjects who are attached to the Nandas and who know the character of persons; he is endowed with intelligence and valour, is strong in allies, and has a large treasure at his command. If, therefore, he had been allowed to remain in this very city, he would indeed have caused great internal trouble. Whereas, if he were removed from the city, and then he caused disaffection abroad, it would be possible to manage him. He was therefore pulled off even as he lived here, like a dart rankling in the heart, and removed to a distance.

King—Sir, why did you not capture him by force?

Cha'n.—He is Ràkshasa, mind you. Had we used violence against him, he would have destroyed many of your soldiers, or, found death himself—an unwelcome result in either case. See,

If being hard-pressed he were to meet with his end, then, O Vṛshala, you would indeed lose so great a person as he is; if on the other hand, he were to destroy the flower of your army, that too would be a serious injury. He must, therefore, be trained (won over) with stratagems like an elephant of the forest.

King—We are unable to surpass your intelligence. But after all Ràkshasa is more praiseworthy.

Cha'n.—(*In anger.*) "Than you" I should supply. But it must not be so. O Vṛshala, what has he done?

King—If you cannot know it yourself, then hear it from me. He, a magnanimous soul,

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

C-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderaba

Dwelt in the city, which had been captured by us, as long as he liked, planting his foot on our neck, (*i. e.* quite in defiance of us) and forcibly offered resistance to the proclamation of victory &c. made by our forces. Thus my mind thrown into great bewilderment by the manifold magnificence of his state-craft has no confidence even in our own trusty adherents?

CHA'N.—(*Laughing.*) *This* was done by Ràkshasa. I, however, thought he had invested Malayaketu with the post of sovereign of sovereigns on earth like you, having uprooted you as (I did) Nanda.

KING—It was another that did this. What has your honour to boast of in this?

CHA'N.—O you envious creature,

By whom else having made a dreadful vow in the presence of the people, difficult (lit. long) to be performed on account of the *whole race* of enemies having to be destroyed and in which the knot of hair was loosened by the tips of fingers forcibly agitated by the flashing of anger that was rising within, were the proud Nandas, the well known lords of ninety-nine hundred crores, killed in succession like so many beasts under the very eyes of Ràkshasa.

Moreover,

Behold, these fires which contain in them a large store of marrow dripped down, do not cease to burn yet, making the circle of directions appear as if overcast with clouds, the rays of the sun being obscured by the smoke-like vultures wheeling round in circles in the sky with their out-stretched and motionless wings, and entertaining the animals that haunt the cemetery with a feast on the Nandas.

KING—All this was brought about by some one else.

CHA'N.—By whom then?

KING—By fate which bore inveterate hatred to the family of the Nandas.

CHA'N.—The illiterate alone believe in fate.

KING—The literate too are not given to boasting.

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hydera

CHA'N.—(*In anger.*) Vṛshala, you wish to lord it over me like a common servant.

My hand again runs to loosen the knot of hair though tied up.

(*Stamping the ground with his foot.*)

This foot moves forth to enter upon another pledge. Being doomed by the god of destruction you now inflame the fire of my anger which was extinguished on account of the destruction of the Nandas.

KING—(*In alarm, to himself.*) How now? His honour is really angry. For,

His ruddy eyes though dimmed by being washed by the clear water dropping from the eyelids raised up in anger flashed forth, as it were, fire, in which, the knittings of the eyebrows appeared like smoke, and, methinks, the stamping of his foot was borne with difficulty and with a fearful quaking by the Earth, who must have remembered Rudra exhibiting in his frantic dances the sentiment of terror.

CHA'N.—(*Checking his pretended anger.*) Vṛshala, enough of bandying words. If you think Râkshasa is superior to me give him this sword. (*He throws down the sword; then rising and fixing his eyes on vacancy; to himself.*) Râkshasa, Ràkshasa, this is indeed the height of your intellect in your desire to outdo the genius of Kauṭilya!

The whole plan of dissension which has now been devised by you, thinking that you would very easily conquer Maurya when he has swerved from his devotion to Châṇakya, will end, oh deceitful one, in your own conviction. [*Exit.*

KING.—Venerable Vaihînari, let it be proclaimed to the subjects that henceforward Chandragupta himself will rule independently of Châ akya.

CHAMB.—(*To himself.*) Oh, he calls him Châṇakya, without any epithet of respect, and not as revered Châṇakya. Alas! Authority has been withdrawn from him. But His Majesty is not to blame in this matter. For, it is the fault of the minister himself if the King does wrong (or does

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

C-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderabad

not respect the minister). An elephant comes to be censured as a vicious animal through the carelessness of the driver.

KING—Venerable sir, what are you thinking of?

CHAMB.—Nothing sire. I am glad Your Majesty has now become a king in reality.

KING—(*Aside.*) By our being looked on in this light (*i.e.* as independent) let his honour wishing to accomplish his object realise his desire. (*Aloud.*) S'oṇottarà, I have got a headache on account of this useless quarrel. Lead the way to the bed-chamber.

FEM. DOOR-KEEPER—Come, my lord, come.

KING.—(*To himself.*)

My mind has as it were begun to enter the very cavity of the earth though I overstepped the limits of respectfulness by the command of his honour himself. How, indeed, does not shame rend the hearts of those who really (wantonly) slight their preceptors? [*Exeunt Omnes.*

END OF ACT III.

ACT IV.

(*Enter a* MAN *in a traveller's costume.*)

MAN—What wonder, oh!

All powerful is the royal command. Who, indeed, would undertake to come and go back, if there were not the command of the master, inviolable even when one has to go at an unseasonable hour?

This is the house of minister Ràkshasa. I will go there. (*Walks on like one tired.*) Holla, is there any door-keeper here? Tell your master, minister Rákshasa that Karabhaka has come from Pátaliputra in great haste.

DOOR-KEEPER (*Entering.*)—Good sir, do not speak so loudly. The minister who has been suffering from headache brought on by sleeplessness caused by the cares of state is

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hydera

yet in bed. Wait therefore for about an hour. When I find a suitable opportunity I shall announce your arrival.

MAN—Good sir, do so.

(*Enter* RA'KSHASA *seated in his bed-chamber, lost in anxious thoughts,* S'AKATADA'SA *at his side.*)

RA'K.—(*To himself.*)

While I reflect upon the adverseness (or, uncontrollable nature) of fate at the very outset of my scheme, and seriously take into account the crooked policy of Chàṇakya and further see how all my plans have been completely frustrated, I remain awake thinking "how is this' (*i. e.* the object desired) to succeed in the face of all this?" and thus the night even passes away.

Moreover,

First of all to cast the tiny seeds of the enterprise, then to look to their development, and when the seeds have shot up, to unfold the secret deep-hidden fruit; then to lay out the plot more definitely by the force of intellect, and finally to make the various incidents converge to the desired issue—such is the trouble which a writer of plays or a person like me (politician) has to undergo.

Would that the wicked fellow Chàṇakya may—

DOOR-KEERER (*Entering.*)—Be victorious,

RA'K—still be duped?—

DOOR-KEEPER—Minister.

RA'K.—(*Indicating that his left eye throbbed; to himself.*) The goddess of speech, as manifested in the discourse and coinciding with the throbbing of the left eye, declares that the vile Cháṇakya will be successful, and I, the minister, shall be duped. Still I must not give up my effort. (*Aloud.*) Good man, what do you want to say?

DOOR-KEEPER—Minister, Karabhaka is waiting at the door.

RA'K.—Quickly introduce him.

DOOR-KEEPER—As you order. (*He goes and approaching the MAN.*) Good sir, you may see the minister. [*Exit.*

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

C-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderaba

KAR.—(*Approaching.*) Victory to the Minister.

RA'K.—Sit down, friend.

KAR.—As the Minister commands. (*Sits on the ground.*)

RA'K—(*Aside.*) I really do not recollect, on account of the multiplicity of affairs, on what errand he was sent.

[*He reflects.*

(*Then enter* ANOTHER MAN *with a cane-staff in his hand.*)

MAN—Move away, sirs, move away; off, off, men. Don't you see ?

Let alone their near presence; even a sight of kings, the representatives of blessed races, is, like that of gods, difficult to be obtained by the unlucky. (*Looking at vacancy.*) What do you say, noble sirs? "Why is the passage being cleared ?" Sirs, here is prince Malayaketu, coming this very way to see the minister Rákshasa who has got a headache. I therefore ask you to move aside. [*Exit* MAN.

(*Enter* MALAYAKETU *followed by* BHA'GURA'YANA *and the* CHAMBERLAIN.)

MAL.—(*With a sigh, to himself.*) This is the tenth mouth since my father's death, and yet through the vain pride of self, I have not offered even one handful of water to his memory. I then solemnly pledged myself to this—

That I should first reduce the wives of my foes to that altered condition which was then brought on my mothers by grief, a condition, in which they beat their breasts till their pearl-necklaces were shattered, their upper garments fell off, cries of 'woe' were piteously uttered, and the hair made rough by the particles of dust, and then I should offer the funeral offerings to my sire.

In short,

Bearing up a yoke worthy of a brave man I will either follow the path of my father by dying in battle, or I shall forcibly take away the tears from the eyes of my mothers and transfer them to the wives of my enemies. (*Aloud.*) Venerable Jájali, tell in my name the princes that form my suit, that going alone I wish to give delight to the minister Rák-

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderabad

shasa by my unexpected visit. You will, therefore, not trouble yourselves by following me further.

CHAMB.—As Your Highness orders. (*Turning round and looking into the air.*) Ye kings, the Prince orders you that none of you should follow him. (*Looking off; with joy.*) No sooner was the Prince's command proclaimed than the kings have turned back. See, my lord,

Some kings have checked their coursers whose loftly necks are excessively bent on account of the very harsh bridles being pulled in and who are striking, as it were, with their hoofs against the sky in front of them, while others have turned back their stately elephants whose bells are silent on account of their speed being checked—Thus, my lord, the kings, like the oceans do not trespass the boundary assigned to them by your order.

MAL.—Noble Kanchuki, you too retire with your followers. Let Bháguràyaṇa alone follow me.

CHAMB.—As Your Highness commands.

[*Exit with his train.*

MAL.—Friend Bhàgurâyaṇa, when Bhadrabhaṭa and others came here, they told me that they sought my desirable service not through the minister Râkshasa, but that, being alienated from Chandragupta who was wholly guided by a vile minister, they approached me through my general S'ikharaka, thinking me to be a worthy master on account of my amiable qualities. But I have not been able to grasp the meaning of their words although I have been long musing on them.

BHA'G.—The meaning of these words is not hard to understand. This is certainly a very proper course of conduct; since one should resort to a master who is ambitious and endowed with personal qualities through the medium of one who is beloved and friendly.

MAL.—But friend Bhâgurâyaṇa, Râkshasa is certainly our dearest and most well-meaning friend.

BHA'G.—Yes, he is. But the minister Rákshasa bears hatred towards Châṇakya and not towards Chandragupta.

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

C-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderaba

So if Chandragupta, not brooking the extreme haughtiness of Châṇakya, should ever remove him from the post of minister, then on account of his devotion to the family of Nanda, as well as of his yearning for his friends, Râkshasa, might form an alliance with Chandragupta, thinking that he is the scion of the family of the Nandas. Chandragupta too would agree to the alliance thinking him to be the hereditary minister of his father. In that case Your Highness would not trust them (Bhadrabhaṭa and others). This is the import of their words.

MAL.—That is right. Now lead the way to the mansion of the minister.

BHA'G.—This way, this way, Your Highness. (BOTH *walk forth.*)

BHA'G.—This is the mansion of the minister. Your Highness may enter.

MAL.—Here I enter.

RA'K.—(*To himself.*) Ah, I recollect it. (*Aloud.*) Friend, did you see Stanakalas'a in Kusumapura?

KAR.—Minister, I did.

MAL.—(*Listening.*) Bhâguráyaṇa, affairs relating to Kusumapura are being talked over. Let us not go forth at once, but overhear them. For,

Ministers speak in one way in the presence of their master for fear of giving offence (or displeasing them), but in another way in confidential talks where matters are freely and openly stated.

BHA'G.—As the Prince commands.

RA'K.—Friend, did the business succeed?

KAR.—Yes, by your favour.

MAL.—Friend, Bhâgurâyaṇa, what might the business be?

BHA'G.—Prince, the affairs of the minister are mysterious. It cannot be definitely known at this stage. Your Highness should hear attentively.

RA'K.—Friend, I wish to hear it in detail.

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderabad

KAR.—Your Honour may listen. I was ordered by Your Excellency saying 'Karabhaka, go you to Kusumapura and in my name, tell the bard Stanakalas'a that he should praise Chandragupta in stanzas that might rouse his anger as Châṇakya will be committing various acts of disobedience'.

RA'K.—Friend, what next?

KAR.—Then I went to Pâṭaliputra and communicated your honour's message to the minstrel Stanakalas'a. In the mean time the King, desiring to gladden the towns-folk who still lament the destruction of the Nandas, proclaimed the Kaumudî festival. That proclamation about a festival grown familiar by being long in existence was, like the company of a beloved wife, delightfully received by the citizens.

RA'K.—(*Tearfully.*) Alas, O, King Nanda!

O moon-like king, what Kaumudî (festival) could there be without you, the cause of delight to the whole world, even if there were the moon (Chandragupta) the delight of lotuses (of the earth).

KAR.—But the festival, the joy of the eyes of the people, was forbidden by the cursed Châṇakya in spite of the king. Meanwhile Stanakalas'a sang a series of stanzas that exasperated Chandragupta.

RA'K.—What were the verses?

KAR.—(*Repeats* "O best of kings, &c.")

RA'K.—(*With joy.*) Bravo, Stanakalas'a, bravo!

The seed of discord sown in time assuredly bears the desired fruit. For,

Even an ordinary person will not brook any interruption though it be for a short time; much less then a king possessed of lustre transcending that of all men.

MAL.—It is just so.

RA'K.—What next?

KAR.—Then Chandragupta enraged at the infringement of his order praised your virtues (naturally) suggested by the occasion, and dismissed the vile Châṇakya from office.

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

C-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderaba

MAL.—Friend Bhâgurâyaṇa, by this praise of his qualities Chandragupta has shown his leaning through affection towards Râkshasa.

BHA'G.—Not so much by the praise of his qualifications, as by the removal from office of the cursed Chàṇakya.

RA'K.—Is this prohibition of the Kaumudî festival the only cause of Chandragupta's displeasure towards Cha'ṇakya or is there any other ?

MAL.—Friend, what good does he see from enquiring into other causes of Cha'ndragupta's displeasure ?

BHA'G.—Prince, the sagacious Chàṇakya will not rouse Chandragupta's anger for nothing. Chandragupta too is grateful and will not, for one single reason, transgress (the bounds of) the respect due to him. He therefore means that if the breach is due to a number of causes then only it will be lasting.

KAR.—Yes, there is another cause of Chandragupta's anger—that he connived at the escape of Malayaketu and of the minister Ràkshasa.

RA'K.—Sakaṭadàsa, Chandragupta now will come into my power. Now Chandanadàsa will be released from prison and you will be united with your wife and sons.

MAL.—Friend, what does he mean by saying "into my power"?

BHA'G.—What else? He does not see any benefit by uprooting Chandragupta when he is estranged fron Chàṇakya.

RA'K.—Friend, deprived of his office, where is the fellow now?

KAR.—He lives in that very Pàṭaliputra.

RA'K.—(*In great uneasiness.*) What, he stays there? Did he not go to a penance-forest or enter upon a second vow?

KAR.—Minister, he means to retire to a penance-grove, I hear.

RA'K.—S'akaṭadàsa, this is not explainable. Just think.

How can that proud fellow, who did not put up with the insult offered to him by His Majesty who was the very Indra

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hydera

on earth, in that he was pulled off from the foremost seat occupied by him, suffer this disgrace at the hands of Maurya, a king of his own creation?

MAL.—Friend, what benefit does he look to in Chàṇakya's retiring to a forest or undertaking a new vow?

BHA'G.—The matter is not very difficult to understand. The more Chàṇakya is alienated from Chandragupta, the easier is the accomplishment of his object.

S'AK.—Don't take the matter otherwise; it is capable of being explained. Your Ministership should just consider.

How can Maurya, at whose feet kings bend their heads with their crests adorned with the lustre of their moon-like crest jewels, put up with the breach of his command committed by his own people? Kauṭilya too, though wrathful, knowing personally from his incantations (practised for the destruction of his foes) the hardships of a solemn vow and having fulfilled one by good luck, does not make another in anticipation of failure in future.

RA'K.—Friend S'akaṭadàsa, go and look to Karabhaka's taking rest.

S'AK.—As you command. [*Exit with* KARABHAKA.

RAK.—Now I wish to see the Prince.

MAL.—I have myself come to see your honour.

RA'K.—(*Looking at him.*) Oh, the Prince. (*Rises from his seat.*) Here is a seat, please sit down, Prince.

MAL.—Here I sit down. Your honour, too, should do so. (*They sit down according to rank.*)

MAL.—Sir, has your headache moderated?

RA'K.—Prince, how can my headache subside, so long as your title of 'Prince' is not supplanted by an imperial one.

MAL.—This, as it has been undertaken by your honour, will not be difficult to attain. How long shall we remain inactive, with our forces thus mustered, in expectation of some weak point of the enemy?

RA'K.—Prince, whence can there be any more time for delay? Start for victory.

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderab

MAL.—Sir, have you found out any weak point of the enemy?

RA'K.—Yes.

MAL.—Of what nature is it?

RA'K.—A ministerial one, what else? Chandragupta has fallen off from Cháṇakya.

MAL.—Sir, a weak point arising from the (loss of a) minister is no weak point.

RA'K.—A difficulty arising from a minister may be no difficulty in the case of other kings; but with Chandragupta it is so.

MAL.—Sir, it is not so. The faults of Cháṇakya are the cause of the dissaffection of Chandragupta's subjects; since he is removed now, those who were already attached to Chandragupta will manifest a still greater attachment to him.

RA'K.—Not so at all. The subjects are divided into two classes, the adherents of (lit. those who owe their rise to) Chandragupta, and the followers of (lit. those attached to) Nanda. The misdeeds of Cháṇakya are the cause of disaffection of the adherents of Chandragupta and not of those attached to the house of Nanda. These (latter) are indeed tormented by disaffection and anger, knowing as they do that Chandragupta destroyed the family of Nanda which bore parental affection to them (or, relation to him). But not finding an able leader they follow Chandragupta himself. If on the other hand they get a champion like you who may well be thought to possess the power to root out the enemy, they will quickly leave him and come over to your side. In proof of this statement I cite my own instance.

MAL.—Sir, is Chandragupta's ministerial difficulty the only reason for acting on the offensive or is there any other?

RA'K.—What have you to do with a number more? This is the principal.

MAL.—How do you call it 'the principal'? Is not Chandragupta now able to resist our attack (or to take counter-

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hydera

measures against us) by entrusting the affairs of his kingdom to another minister or having taken them up himself ?

RA'K.—Oh, no. For this reason, that it is possible only in the case of those kings the accomplishment of whose object depends upon themselves. The vile Chandragupta, however, is habitually dependent on his minister and is therefore like a blind man unfamiliar with the affairs of the world. How will he be able to resist us by himself ?

The goddess of royalty stands with her legs rigidly placed on a king and on a minister when (both of them have) grown too powerful; being, as a woman, unable to sustain her weight she abandons one of them.

A king who entrusts everything to his minister, if drawn away from him, like a suckling child weaned from its mother's breast, will not be able to act (conduct his affairs) even for a moment, his intellect not being unfolded on account of his inexperience of the affairs of the world.

MAL.—(*Aside.*) I am glad that I don't depend on a minister for the management of my affairs. (*Aloud.*) Although it is so, still when there are *many* reasons for commencing hostilities success is certain in the case of one who carefully tries to find out some misfortune of the enemy and then assails him.

RA'K.—Certain success the Prince should look for (in the present case). For,

When you possessed of an excellent army are the leader, the town is attached to the Nandas, Chàṇakya adversely disposed owing to his removal from office, Maurya is but a new king, and I am at your disposal—(*Here he breaks off through modesty.*) whose endeavours to suggest the means will be limited to merely the pointing out of the way, our desired objects are now delayed (lit. separated), oh Prince, simply by your will.

MAL.—If your honour thinks that this is the fit time for an attack, why should we sit idle ?

My lordly elephants, red with red-lead, of towering height, dripping rut, darkish in colour, sending forth a loud roar,

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderab

and undermining the banks with their tusks, will drink in hundreds the water of the S'oṇa, with its lofty banks, its swift flowing water, its darkish trees lining the banks, its noisy waves and its banks undermined by the current.

Moreover,

Let the rows of my elephants sending forth a deep thunderous roar, and pouring down a rain of foamy particles mixed with the water of their rut besiege the city as trains of clouds pouring an abundance of rain surround the Vindhya mountain. [*Exit* MAL. *with* BHA'G.

RA'K.—Who waits there ?

MAN—(*Entering.*) Your command, sir.

RA'K.—Which of astrologers is in attendance at the door ?

MAN.—Kshapaṇaka.

RA'K.—(*Gesticulating that he perceived a bad omen ; to himself.*) What ? Kshapaṇaka, at the first sight !

MAN.—Jîvasiddhi.

RA'K.—(*Aloud.*) Let him enter in a dress not loathsome (*i. e.* auspicious).

MAN.—As you order. [*Exit.*

(*Enter* KSHAPAṆAKA.)

KSHAP.—Accept the words of the worthy (Saints), the physicians that heal the disease of ignorance ; they teach what is bitter only for a moment, but is wholesome in its effects. (*Approaching.*) May salvation attend the faithful (*i. e.* the worshippers of Buddha or Jina).

RA'K.—Bhadanta, ascertain an auspicious day for our expedition.

KSHAP.—(*Meditates.*) Pupil, I have ascertained that the full-moon-day on which the moon is full is till noon quite inauspicious. The constellation also is not propitious, to you who are marching from the norh to the south.

Moreover,

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hydera

You should go when the sun* has almost set, and the full-orbed Chandra (moon) risen, in conjunction with the planet Budha (mercury), when Ketu has risen and set (*i. e.* Ráhu's head is rising and its tail disappearing).

RA'K.—Bhadanta, the day itself is not propitious.

KSHAP.—Pupil,

The virtue of the day is one, of the constellation fourfold and of the conjunction sixty-fourfold ; such is the conclusion of the science of astrology.

Hence, a conjunction although bad, becomes favourable when under a gentle planet; going by the power of Chandra (the moon,-Chandragupta) you will get everlasting success.

RA'K.—Bhadanta, compare your decision with that of other astrologers.

KSHAP.—Compare it yourself. I go.

RA'K.—I hope you are not angry ?

KSHAP.—Bhadanta is not angry with you.

RA'K.—Who then ?

KSHAP.—The worshipful science of astrology. For you have left your own side (despised me) and gone over to that of others (*i. e.* appeal to other persons).

[*Exit* KSHAPANAKA.

RA'K.—Priyamvadaka, see what time it is.

PRI.—His reverence the sun is about to set.

RA'K.—(*Rising and looking.*) Indeed, the divine sun is going to set. For now,

The garden trees having manifested their affection in the form of red tinge and quickly gone in front of the sun when about to rise from the orient mountain, by means of the

---

* There is a double *entendre* on these words. सूर the brave Ràkshasa, चन्द्र—Chandragupta firmly established; बुध—Chàṇkya; केतु—Malayaketu.

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderab

shadows of their leaves, have now turned back, when his disc is pending on the brim of the western mountain; generally servants who wait upon their masters leave him when he declines in prosperity. [*Exeunt Omnes.*

END OF ACT IV.

ACT V.

(*Enter* SIDDHA'RTHAKA *with a letter and a sealed box containing ornaments.*)

SID.—Wonderful, wonderful!

Sprinkled with streams of the water of intellect from the jars of proper place and season, the creeper of Cháṇakya's policy will bear the rich fruit of success.

I have therefore taken with me this letter stamped with the seal of the minister Rákshasa which was first caused to be written by his honour Chàṇakya, and this box of ornaments also marked with Ràkshasa's seal. Now I am ostensibly going to Pàṭaliputra. Let me then set out. (*He moves forth and sees* KSHAPANAKA.) Holla, here comes Kshapaṇaka. His sight though an ill-omen, is favourable to me. I will not therefore avoid him.

(*Enter* KSHAPANAKA.)

KSHAP.—I bow to the followers of Arhat who by their profound intellect accomplish their objects in this world by uncommon paths.

SID.—Bhadanta, I salute you.

KSHAP.—S'ràvaka, salvation to you. (*Eyeing him.*) S'ràvaka, I find that you are busy in preparing for a journey.

SID.—How do you know it, Bhadanta?

KSHAP.—What is to be known in that? This good omen capable of directing your way properly, and the letter you hold in your hand, tell me that.

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hydera

SID.—You have rightly guessed. I am going on a journey. Please therefore tell me what sort of day I have.

KSHAP.—(*With a laugh.*) You inquire after the constellations after getting yourself shaved!

SID.—What harm is there even now? Tell me. If the constellations be favourable to my departure I will go.

KSHAP.—There will be nothing favourable at present in Malayaketu's camp.

SID.—Pray, tell me, whence is this?

KSHAP.—Listen. Formerly people had free ingress and egress in this army. But now that Kusumapura is near, nobody is allowed to go out or to come in without a passport (lit. a seal-impression). If you have a pass from Bhàguráyaṇa, go in good cheer. Otherwise stay, lest you might be taken to the king's palace by the officers at the out-post.

SID.—Do you not know that I am a personal attendant of minister Rákshasa? Who will therefore have the power to stop me even though I leave without a pass?

KSHAP.—You may be a friend of Rákshasa or of the devil; but there is no way for you to get out unless you have a pass.

SID.—Bhadanta, be not angry that I may succeed in the accomplishment of my object.

KSHAP.—S'ràvaka, go; may success attend you. I too go to ask for a pass of Bháguráyaṇa. [*Exeunt* BOTH.

END OF THE PRAVES'AKA.

(*Enter* BHA'GURA'YANA *followed* by an ATTENDANT.)

BHA'G.—(*To himself.*) Oh the manifold nature of the policy of worthy Cháṇakya!

Sometimes its manifestations can be clearly discerned, sometimes it is deep, not being comprehended, now full in all its parts and now very subtle, in accordance with the object to be gained; to-day its seed appears to be destroyed, to-morrow laden with an abundance of fruit—Oh how varied

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderab

in character like Destiny is the strategy of the politician Chàṇakya.

(*Aloud.*) Friend Bhásuraka, the Prince does not wish that I should be far off from him. Place my seat therefore in this very council-pavilion.

ATTEND.—Here is the seat ; your honour may sit down.

BHA'G.—(*Sits down.*) Whoever may wish to see me for a pass, bring him to me.

ATTEND.—As your honour commands. [*Exit.*

BHA'G.—(*To himself.*) Alas! It is hard to have to deceive this prince Malayaketu who is kind to me to such an extent. Or rather,

Why shall a man in a dependent position, having first turned his back on his pedigree, on the sense of shame, on personal reputation and self-esteem, and sold his body for the sake of momentary wealth to a rich man, still consider when executing his command, whether a thing is good or bad when he has passed the stage of reflection ?

(*Enter* MALAYAKETU *followed by a* FEMALE DOOR-KEEPER.)

MAL.—(*To himself.*) Oh, my mind being perplexed by doubts about Rákshasa does not come to a decision. For,

Will he, through his devotion strengthened by his affection for the house of the Nandas make an alliance with Maurya who is connected with the Nanda family, and who is now happy by his removal of Cháṇakya ? Or will he, counting foremost the firmness of the virtue of fidelity remain true to his promise ? Thus does my mind whirl about continually as if it was mounted on a potter's wheel.

(*Aloud.*) Vijayá, where is Bhágaráyaṇa ?

FE. D.-K.—Here he is engaged in the work of issuing passes to those who desire to leave the camp.

MAL.—Vijayá, remain motionless for a moment, so that I may approach him from behind and cover his eyes with my hands.

FE. D.-K.—As the Prince commands.

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hydera

ATTENDANT--(*Entering*, to BHA'GURA'YANA.) Sir, here is Kshapaṇaka wishing to see you for a pass.

BHA'G.—Let him come in.

ATTEND.—As you order. [*Exit*.

KSHAP.—(*Entering*.) Salvation to the faithful !

BHA'G.—(*Seeing him, to himself*.) Oh, this is Jîvasiddhi, Rákshasa's friend. (*Aloud*.) I believe you are going on some business to be done for Rákshasa ?

KSHAP.—God forbid ! ! I will go to a place where I may not hear the name of either Rákshasa or the devil.

BHA'G.—Great is your love-quarrel with your friend. What offence has Rákshasa given you ?

KSHAP.—Sir, he has given me no offence. But I am myself an unfortunate wretch who am ashamed of my own deeds.

BHA'G.—You rouse my curiosity. I wish to hear what you mean.

MAL.—(*To himself*.) I too wish to hear it.

KSHAP.—S'ràvaka, why hear a matter which is not worthy of your ear ?

BHA'G.—If it is a secret, let it go.

KSHAP.—It is not a secret, but something extremely cruel.

BHA'G.—If it be no secret, then tell it.

KSHAP.—Sir, it is no secret ; yet I won't tell it.

BHA'G.—Then I won't give you a pass.

KSHAP.—(*To himself*.) It is right that I should tell it as he is much pressing me for it. (*Aloud*.) What help is there for me ? Listen. I, an unlucky creature, first formed friendship with Rákshasa while residing in Pàṭaliputra. At that time Rákshasa killed Parvates'vara by the mysterious means of a poison-maid.

MAL.—(*Shedding tears, to himself*.) What ? Rákshasa killed my father, and not Chàṇakya ?

BHA'G.—What next ?

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderab

KSHAP.—Then Chàṇakya thinking me to be a friend of Ràkshasa had me disgracefully expelled from the city. And even now, Ràkshasa who is skilled in doing many bad things has planned something similar to it by which I shall be turned out of this world of living creatures.

BHA'G.—Sir, we heard that the cursed Cháṇakya not intending to give the promised half of the kingdom committed this foul deed.

KSHAP.—(*Stopping his ears.*) Heaven forbid! Chàṇakya did not even know the name of the poison-maid.

BHA'G.—I give you the pass. Come, tell this to the Prince.

MAL.—(*Approching.*)

I have heard, friend, the words rending the ear with regard to the enemy from the mouth of his friend, by which my grief for my father's murder as if increases twofold even to-day though a long time has elapsed.

KSHAP.—(*Aside.*) Ah, the wretch Malayaketu has heard it. Heyday! I have gained my object. [*Exit.*

MAL.—(*Looking into space as if he saw* RA'KSHASA *visibly before him.*) Ràkshasa, Ràkshasa, very proper, indeed, this!

Oh, Rákshasa, since you caused my father to fall (killed him) along with the tears of his relations, when he, with his mind perfectly at ease at the thought that you were his friend, had trustingly entrusted all his affairs to you, you are a Ràkshasa in the full sense of the word.

BHA'G.—(*Aside.*) It is the order of my master that Rákshasa's life should be saved. Well then, it must be so. (*Aloud.*) Prince, do not be excited. Pray sit down. I have to speak with you.

MAL.—(*Sits down.*) What do you want to say, friend?

BHA'G.—Prince, in this world, in the case of politicians the consideration of friend, or foe, or neutral, is dependent on interest, and not on personal inclination as with ordinary men. As at that time Ràkshasa wished Sarvàrthasiddhi to be king, His Highness Parvates'vara, of blessed name, on account of his being more powerful than even Chàṇakya

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderabad

stood as an obstacle in the way of his project, and was consequently his great foe. So Ràkshasa acted against him. I therefore see that there was nothing wrong in this. The Prince should just consider.

Turning from considerations of interest friends into foes and foes into friends, policy leads a man, while still living, into another kind of existence in which past conduct (relations) is all forgotten.

Ràkshasa therefore should not be blamed in this matter, but should be retained in service till you gain the kingdom of Nanda. Afterwards you are free to retain him or to dismiss him from service.

MAL.—Quite so. Your view is right. For if the minister be killed the subjects will be irritated (or, will rise into revolt), and thus victory would be doubtful.

SERVANT—(*Entering.*) Victory to the Prince. (*To* BHA'G.) Sir, Dîrgharaksha, the superintendent at the out-post, begs to inform you—Here is a person with a letter arrested by us as he was going out of the camp without a pass. Your honour should be pleased to see him.

BHA'G.—Good man, introduce him.

SERV.—As you command. [*Exit.*

(*Enter* SIDDHA'RTHAKA *bound hand and foot, followed by the* SERVANT.)

SID.—(*To himself.*) I bow to Loyalty, the mother of people of my sort, which turns (all that is commanded) into virtue and makes us blind to faults.

SERV.—Here is the man, your honour.

BHA'G.—(*Looking at him.*) Is he a stranger or an attendant of some one here ?

SID.—Sir, I am an attendant of the minister Ràkshasa.

BHA'G.—Friend, why do you then leave the camp without a pass ?

SID.—Sir, the importance of the business made me make haste.

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderab

BHA'G.—What is the important business that makes you transgress the royal order?

MAL.—Friend Bhàguràyaṇa, take the letter from him.

BHA'G.—(*Taking it from* SID.'s *hand and seeing the seal.*) Prince, here is the letter. The seal bears Ràkshasa's name.

MAL.—Open the letter preserving the seal, and show it to me.

BHA'G—(*Does accordingly and shows him the letter.*)

MAL.—(*Reads.*) After compliments some body from some place informs some important personage in the proper place. The veracious one has shown an indescribable truthfulness in dismissing our adversary. Now, the truthful one will be pleased to secure the pleasure of these our friends with whom an alliance has already been proposed by encouragement, by giving them the already stipulated exchange for the alliance. These on their part, when thus favoured, will come over to their benefactor after destroying their present master. We remind the truthful one of this, though it has not been forgotten. Of these some desire the treasure and army of the enemy, and others his territory. I received the three ornaments sent by the truthful one. I have also sent something as an accompaniment to the letter which should be accepted. The verbal message should be heard from this most trusty person.

MAL.---What sort of lettr is this?

RHA'G.—Friend, Siddhàrthaka, whose is the letter?

SID.—Sir, I don't know.

BHA'G.—You rogue, you carry the letter and don't know whose it is. Never mind other things. By whom is to be heard your oral message?

SID.—(*Showing fear.*) By you.

BHA'G—What? By us?

SID.—Being arrested by your honour I don't know what I say.

BHA'G.—(*Angrily.*) You will soon know it. Bhàsuraka, take him out and beat him till he confesses.

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hydera

SERV.—As the minister commands. (*Going out with him and re-entering.*) Sir, this sealed box dropped from his arm-pit.

BHA'G.—(*Looking at it.*) This too is sealed with Rákshasa's seal.

MAL.—Friend, this must be the present accompanying the letter. Open it also and show it, but preserve the seal.

BHA'G.—(*Does accordingly and shows it.*)

MAL.—(*Looking at it.*) Ah, these are the ornaments which I took from my person and sent to Ràkshasa. Clearly the letter is meant for Chandragupta.

BHA'G.—Prince, we shall just have the doubt solved. Friend, beat him again.

SERV.—As you order. (*Going out and re-entering with* SID.) The fellow, being punished, says that he will confess the matter to the Prince alone.

MAL.—Let him do so.

SID.—(*Falls at his feet.*) Your Highness will favour me by granting me amnesty.

MAL.—A dependent person is always exempt from punishment. Tell everything as it happened.

SID.—Please Your Highness, the Minister Ràkshasa gave me this letter and sent me to Chandragupta.

MAL.— I wish to hear the verbal message now.

SID.—The Minister ordered me to say—"Here are my friends, five princes, who feel affection for you. They are—Chitravarman, the chief of the Kulûta country, Simhanàda, lord of the city of Malaya, Pushkaràksha, king of Kâshmîra, Sindhusena, sovereign of Sindh, and Meghanâda, of Persia. Out of these, the first mentioned three kings desire the dominion of Malayaketu, and the last two his elephants and treasury. Just as, therefore, the magnanimous one delighted me by dismissing Chàṇakya, so you should please them by granting them the aforesaid things." This much is the oral message.

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderab

MAL.—(*To himself.*) Strange that Chitravarman and the others also conspire against me! Or why? This accounts for their unbounded love for Râkshasa. (*Aloud.*) Vijayâ, I want to see Râkshasa.

FE. D.-K.—As the Prince commands. [*Exit.*

(*Enter* RA'KSHASA *seated in his mansion with a* FOLLOWER, *full of anxious thoughts.*)

RA'K.—My mind is not really at ease since our army is filled with Chandragupta's men. For,

That *Sâdhana* (army—middle term) alone leads to *Siddhi* (victory—a conclusion) which has the *Sa'dhya* (a particular aim—major term) established, which has *Anvaya* (union,—capability of being joined in an affirmative proposition), which has *Sapaksha* (is faithful to its side—a corroborative instance on the same side), and is turned away from *Vipaksha* (enemy's side—a negative instance); but where the *Sa'dhana* is indentical with *Sa'dhya* (an army seeks its own interest—the middle term is itself the major term) or is equal to both sides (is indifferent to the result—can be joined in an affirmative proposition with both *Sapaksha* and *Vipaksha*), or is adverse to the *paksha* (faithless through treachery—it cannot be joined with the minor term), reliance upon it is fatal to the disputant as it is to a king.

Or rather, I ought not to have any misgivings, since our army is nearly full of persons the causes of whose disaffection were fully ascertained, and who had already accepted our overtures. (*Aloud.*) Friend, Priyamvadaka, tell in my name the kings, the allies of the Prince, that as every day's march brings us in closer and closer proximity to Kusumapura they should proceed on their march after forming detachments in the following manner.—Let the troops consisting of the bands of the Khas'as and the Magadhas follow me in the van, drawn up in battle-array. Let the Gândhâras, along with the Yavana chieftains take care about the march of the central division. After them should march the valiant S'aka kings with the Chinese and the Hûṇas ; while the

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hydera

other kings, Kaulûta and others should guard the person of the Prince in every part of the way.

Priy.—As you command. [*Exit.*

Fe. D. K.—(*Entering.*) Victory to the Minister. Minister, the Prince wishes to see you.

Ra'k.—Good woman, wait a little while. Holla, who is here?

Servant (*Entering.*)—Your order, Minister?

Ra'k.—Say to S'akaṭadása—The Prince has given me ornaments; it is not therefore becoming in me to see him without decoration. Send me therefore one of the three ornaments that have been purchased.

Sen.—As you command. (*Exit and re-enter.*) Minister, here is one of the ornaments.

Ra'k.—(*Putting on the decoration and rising.*) Good woman, show the way leading to the King.

Fe. D. K.—Come, Minister.

Ra'k.—(*To himself.*) A post of authority is, indeed, a source of great fear (or misgivings) even to an innocent man. For,

In the first place fear of the master takes entire possession of the servant, and then fear of those about him occupies his heart. Then the position of those who rise very high provokes the jealousy of the wicked. The condition of those occupying a high rank considers a fall to be close at hand.

(*They walk forth.*)

Fe. D. K.—Minister, here is the Prince. You may approach him.

Ra'k.—Here is the Prince, who

With his motionless eyes fixed on the tip of his feet and not perceiving their particular objects through their vacant staring, is supporting by his hand his moon-like face, bent down as it were under the weight of his arduous undertakings.

(*Approaching.*) Victory to the Prince.

Mal.—Minister, I bow to you. Please take this seat.

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderab

RA'K.—(*Does so.*)

MAL.—Minister, we felt uneasy since we did not see you so long.

RA'K.—Prince, I had to arrange the march, so I came to have this taunt from you.

MAL.—Minister, I want to know what arrangements you have made with regard to the march.

RA'K.—Prince, the allied kings have been thus ordered:—(*He repeats* 'Let the troops &c.")

MAL.—(*Aside.*) What? The very kings surround me who are endeavouring to please Chandragupta by ruining me? (*Aloud.*) Minister, is there any one who goes to or comes from Kusumapura?

RA'K.—The purpose of going there and coming back is at an end. We ourselves shall go there in a few days.

MAL.—(*Aside.*) I understand. (*Aloud.*) If so, why did you then send this man with a letter ?

RA'K.—(*Looking at him.*) Ah! Siddhárthaka! Friend, what is this?

SID.—(*With tears, and gesticulating shame.*) Excuse, Minister. Being beaten I could not keep the secret.

RA'K.—Friend, I don't understand what secret you mean.

SID.—Do not I say that being beaten I—(*He breaks off in fear and casts down his head.*)

MAL.—Bhágusáyaṇa, he will not tell it before his master, either through fear or shame. You yourself tell it to the Minister.

BHA'G.—As the Prince commands. Minister, he says that you sent him to Chandragupta with a letter and an oral message.

RA'K.—Friend, Siddhàrthaka is this true ?

SID.—(*Gesticulating shame.*) When soundly beaten, I said so.

RA'K.—It is untrue. What will not a man say when beaten ?

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hydera

MAL.—Friend Bhàguráyaṇa, show him the letter. The verbal message the servant will tell.

BHA'G.—Minister, here is the letter.

RA'K.—(*Having read it.*) Prince, this is the work of the enemy.

MAL.—You also sent this ornament as a present accompanying the letter. How can it then be the work of the enemy?

RA'K.—(*Closely looking at the ornament.*) This was sent to me by you. I too made a present of it to Siddhàrthaka on some occasion of joy.

BHA'G.—Is such a costly ornament, especially one sent as a favour by the Prince from his bodily attire, to be given away to such a person?

MAL.—You also write that Siddhàrthaka will communicate the verbal message.

RA'K.—What message, and to whom? The letter itself is not mine.

MAL.—Then whose seal is this?

RA'K.—Rogues can manufacture a counterfeit seal.

BHA'G.—Prince, the Minister speaks truly. Friend Siddhàrṭhaka, whe wrote this letter?

SID.—(*Looks at* RA'K. *and keeps silent with his face hung down.*)

BHA'G.—Friend, do not provoke a second beating. Tell it.

SID.—By S'akaṭadàsa, sir.

RA'K.—If S'akaṭadása wrote it, then it is as good as written by me.

MAL.—Vijayà, I want to see Sàkaṭadàsa.

BHA'G—(*Aside.*) The emissaries of his honour Chàṇakya will not say any thing that has not been well ascertained. But S'akatadàsa, if he comes here, may recognise the document as the same that he was made to write once, and may disclose all that passed between him and

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderal

Siddhárthaka. In that case Malayaketu will be distrustful and the plan will fail. (*Aloud.*) Prince, perhaps S'akaṭadàsa will not admit in the presence of his master that he wrote the letter. Let us therefore get another writing of his. The similarity of letters will at once decide the matter.

MAL.—Vijayà, do so.

FE. D.-K.—Prince, the seal-ring also ?

MAL.—Get both.

FE. D. K.—As the Prince commands. (*Exit, and re-enter.*) Here is a letter written by S'akaṭadàsa, and the ring.

MAL.—(*Looks at both.*) Minister, do the characters agree?

RA'K.—(*Aside.*) The letters agree; but S'akaṭadàsa is my friend, so they cannot agree. May it be that S'akaṭadâsa—

Forgetting his loyalty, and coveting transitory wealth and not imperishable fame, should have thought only of his wife and children ?

But what doubt is there?

The ring is ever on his finger and Siddhàrthaka is his friend; the letter, the basis of the plot, is proved to be his, by the other writing; evidently S'akaṭa wishing to save his life has turned his back on loyalty and stooped to this mean act, having entered into an alliance with the foes who are skilled in causing dissensions.

MAL.—(*Looking at* RA'K.) Minister, you say in your letter that you duly received the three ornaments sent by His Majesty. Is this (one that you wear) one of them ? (*Looking more carefully, to himself.*) This is the very ornament that my father wore. (*Aloud.*) Minister, whence did you get these ornaments ?

RA'K.—By purchase from merchants.

MAL—Vijayà, do you recognise this decoration ?

VIJA.—(*Marking closely, with tears.*) Prince, how can I not recognise it ? It was worn by Parvates'vara, of blessed name.

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hydera

MAL.—(*Tearfully.*) Alas ! Father !

The ornament of the face ! These are the ornaments, worthy of your person who loved ornaments, by which you, with your moon-like face shining, were graced like an autumnal evening with the moon and the stars.

RA'K.—(*To himself.*) What? These were worn by Parvates'vara, he says. Evidently they must be his. (*Aloud.*) These too were sold to us by some merchants set on by Châṇakya.

MAL.—Minister, it does not seem probable that these ornaments which were worn by my father, and especially, which were in the possession of Chandragupta, should be sold by merchants. Or, this is quite possible. For,

You, a cruel man, have fixed us as the price to be paid for these to Chandragupta who sells them in the hope of making a more valuable acquisition (in return).

RA'K.—(*To himself.*) Oh, the snares were skilfully laid by the foe. For,

To say that the document is not mine is not a proper reply, since it bears my seal. And how can it be believed that S'akaṭadàsa broke the ties of friendship? Again who will possibly expect king Maurya to sell the ornaments? A free admission therefore is better in this case than a churlish reply.

MAL.—I ask your honor this—

RA'K—(*With tears.*) Prince, ask him who is a man of honour. I am no longer a man of honour.

MAL.—That Maurya is the son of your master, while I am the son of your friend, intent upon serving you. He is the giver of wealth to you, while you give it to me, ever following your own opinion. There you have the post of a minister which is but honourable servitude, while here you are the master. What greater interest could there be, the desire for which makes you act in a dishonourable way ?

RA'K.—Prince, in uttering these unworthy things, you have yourself given the answer. Well, it is not your fault. (*He repeats the verse* "That Maurya &c." *exchanging the second personal pronoun with the first, and vice versa.*)

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderab

MAL.—(*Pointing to the letter and the box containing the ornaments.*) And what is this here ?

RA'K.—(*Tearfully.*) The wanton play of my fate. For,

It is the grand work of that Fate, the frustrator of men's exertions, which, the accursed one, destroyed those kings who were the proper judges of men, and who, masters as they were, being grateful and of refined intellect, did not out of affection regard me as different from a son although there was the relation of servitude, which is subject to humiliation.

MAL.—(*Angrily.*) You still deny it, calling it the sport of Fate and not of your greed! Unrighteous man!

Oh ungrateful one, having employed the maid, dangerous by the use of virulent poison absorbed by her, you formerly consigned my father, disposed to trust you, to the domain of history. And now coveting (lit. attaching a high value to) the post of (the enemy's) minister, you have commenced, in order to work my destruction, to sell me off to the enemy like a steak of flesh.

RA'K.—(*Aside.*) This is a pimple on a boil. (*Stopping his ears. Aloud.*) God forbid, God forbid ! I never set the poison-maid against Parvates'vara.

MAL.—Who then killed my father ?

RA'K.—Ask Destiny.

MAL.—(*Angrily.*) I should ask Destiny, and not Kshapaṇaka Jîvasiddhi ?

RA'K.—(*Aside.*) What ? Jîvasiddhi too a spy of Chaṇakya ! Alas ! The enemies have captured my very heart.

MAL.—(*In a rage.*) Bhàsuraka, give my order to Sekharasena thus:—The five princes, Chitravarman of Kulûta, Simhanâda, king of Malaya, Pushkaràksha, the Kàshmîra king, Susheṇa, king of Sindhu, and Meghanáda of Persia, having formed a close friendship with Rákshasa wish to gain Chandragupta's favour by designing against our person. Of these the first three covet my territory; they should be taken to a deep pit and buried with earth; the other two who wish to have my elephants should be killed by means of an elephant.

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hydera

SERV.—As you command. [*Exit.*

MAL.—(*In anger.*) Rákshasa, Ràkshasa, I am not Rákshasa, a treacherous murderer. I am, indeed, Malayaketu. Go therefore and serve Chandragupta with all your heart. See, I am able to uproot Vishṇugupta and Maurya though advancing in combination with you, like sinful conduct defeating the three objects of life.

BHA'G.—Prince, we must no longer delay. Let our forces be now ordered to lay siege to Kusumapura.

Let the columns of dust risen from the tread of the hoofs of horses in the army, and having their roots severed by the rut-water of the elephants, fall on the heads of the enemies, imparting a smoky hue to the cheeks of the Gauḍî ladies, richly perfumed with the pollen of *lodhra* flowers, and obscuring the black colour of their curly hair resembling a swarm of black bees. [*Exit* MALAYAKETU *and suite.*

RA'K.—(*With anguish.*) Alack-a-day! What a misfortune! Poor Chitravarman and the others too are slain! How is it that Râkshasa is working for the destruction of his friends and not of his enemies? What can I do now, an unlucky man?

Shall I go to a penance grove? There my revengeful heart will feel no relief. Shall I follow my master (in death)? That is a course fit for women, so long as my foe is alive. Or shall I, having the sword for my companion, fall on the forces of the enemy? This step too is not proper. My heart which is very eager to release Chandanadàsa would not allow me to do that; else it would be ungrateful.

[*Exeunt Omnes.*

END OF ACT V.

ACT VI.

(*Enter* SIDDHA'RTHAKA *decorated and in high spirits.*).

SID.—Glory to the cloud-coloured Keshava, the slayer of Kamsa! Glory to Chandragupta, the moon to the eyes

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderal

of the people and glory to the Diplomacy of the venerable Cháṇakya which has destroyed the party of the enemy, having accomplished all that may be gained by means of an army (lit. the instrument of victory) !

I will now see my dear friend Samiddhàrthaka after a long time. (*Walks round and looks forward.*) Here comes my dear friend Samiddhàrthaka. I will in the mean while approach him.

(*Enter* SAMIDDHA'RTHAKA.)

ṢAMI.—Riches give pain when there is separation from friends, who are like the moon in times of affliction, who give delight on occasions of household festivals, and who are (ever) present in the heart.

I hear that my dear friend Siddhárthaka has arrived from Malayaketu's camp. I will find him out. (*He walks forth and looks forward.*) Oh, here is Siddhàrthaka.

SID.—(*Approaching.*) Holla, Siddhârthaka, how do you do, dear friend ? [*They embrace each other.*)

SAMID.—How can I be happy when you did not come to my house to-day, though you have returned from your long journey ?

SID.—Excuse me, friend. The moment the venerable Chàṇakya saw me, he ordered me to communicate the happy tidings to His Majesty the moon-like Chandragupta. Then having communicated the news to him and received this royal favour, I am just on my way to your house to see you, my dear friend.

SAMID.—Friend, if I may hear it, then tell me what the agreeable news is, that you communicated to the worthy Chandragupta of lovely appearance.

SID.—Friend, what is it that I should withhold from you ? Listen then. First the cursed Malayaketu, whose mind's eye was bedimmed by the policy of Cháṇakya, discarded Ràkṣhasa, and killed five of the principal kings, Chitravarman and others. Then thinking that he was rash and wicked, the allied kings left the camp of Malayaketu, for safety and set

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hydera

out in fear for their dominions followed by their remaining soldiers and attendants trembling with fear, while all his vassals became sick at heart. Whereupon Bhadrabhaṭa, Purushadatta, Dingaráta, Balagupta, Rájasena, Bhágaráyaṇa, Rohitàksha, Vijayavarman and others seized Malayaketu and made him captive.

SAMID.—Friend, it was talked of among the people, that Bhadrabhata and others being discontented with king Chandragupta espoused the side of Malayaketu. Why is there then one thing in the laying out, and another in the consummation of the plot, as in the play of a bad poet ?

SID.—Bow to the state-craft of Chàṇakya, the course of which is inscrutable like that of Destiny.

SAMID,—What next ?

SID.—Thereupon the venerable Chàṇakya marched out from here with a picked force and encountered the entire army of the Mlechchhas and the chieftains.

SAMID.—Friend, where did he attack them ?

SID.—There,

Where the elephants, resembling (imitating the action of) clouds charged with water, are roaring in their excessive pride of rut, and where ths horses from fear of the stroke of the whip tremble like waves, and catching the sounds of victory rush forth together.

SAMID.—Friend, let all this aside. How did the venerable Cháṇakya having in that manner resigned his post of authority in the presence of all men, accept again the very post of minister ?

SID.—You appear to me to be a simpleton, since you wish to fathom the deeds of his honour Cháṇakya, not fathomed before even by the minister Ràkshasa.

SAMID.—Friend, where is the minister Ràkshasa now, ?

SID.—It has been reported to his honour Chânakya that as the frightful tumult (of war) thickened, he issued from the camp of Malayaketu and came here to Pàṭaliputra, his steps being dogged by a spy named Udumbara.

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderal

SAMID.—Friend, has the minister Ràkshasa after all come back to this Pàṭaliputra, with his object unaccomplished, having left it in that manner, resolved to restore the sovereignty of Nanda ?

SID.—He came here I think out of his affection for Chandanadàsa.

SAMID.—I fancy Chandanadàsa will be set free.

SID.—Whence can the unfortunate man obtain his release? By the order of his honour Cháṇakya we two have ourselves to take him just now to the place of execution and to kill him.

SAMID.—(*Angrily.*) Does his honour Chàṇakya find no other hangmen that he appoints us to such exceedingly cruel tasks ?

SID.—Who, in this world of mortals, that desires to live, can oppose the order of his honour Cháṇakya ? Come, let us dress ourselves as Chaṇḍálas and take Chandanadàsa to the place of execution. [*Exeunt* BOTH.

End of the Praveśaka.

(*Enter a* MAN, *rope in hand.*)

MAN—

Glory to the rope of Chaṇakya's policy, which is strong by the combination of six *guṇas* (strings, expedients), the noose of which consists of snares (stratagems) formed by a series of efforts and which is ready to capture the enemy !

(*He walks forth and looks about.*) This is the region mentioned to his honour Chàṇakya by Udumbara, where I have to see Ràkshasa by the order of his honour Chàṇakya. (*Looking about.*) Ah, the minister Ràkshasa is coming in this very direction, with his head veiled. Hidden by the trees of the garden I will just see where he takes his seat. (*He walks forth and waits.*)

(*Enter* RA'KSHASA, *armed with a sword, as already described.*)

RA'K.—(*Shedding tears.*) Alas ! alas !

Like a harlot, Royalty has gone to another house being afraid on account of her loss of support; the subjects for-

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hydera

saking their love (loyalty) have gone after her, being blind followers; even our trusty friends not having obtained the reward for their manly efforts, have given up the arduous task (they had undertaken); but what could they do? They have to live like bodies without heads.

Moreover,

The goddess of Sovereignty having abandoned the king, her husband, the lord of the world and of illustrious descent, has, by taking advantage of a weak point, gone to Vṛshala like an immodest wench, and has settled firmly with him.

What can we do in the matter since fate like an enemy thwarts our efforts, howsoever persevering? For I,

When His Majesty had gone to heaven, not at all deserving the kind of fate he met with, made a vigorous effort, having placed Parvates'vara, at the head of affairs and after he was killed, his son, but attained no success. Fate therefore is the enemy of the house of Nanda, and not that Bráhmaṇa.

Oh the want of judgment betrayed by the Mlechchha!

How can that Rákshasa who serves his masters even when they are destroyed to the very seed, enter, as long as he is sound in body, into an alliance with the foes? Of this much even, the Mlechchha, his mind being devoid of discrimination, did not think. Or why, the reason of those doomed by destiny, becomes entirely vitiated.

Even now Ràkshasa will rather die, falling into the hands of the enemy, than treat with Chandragupta; or I would prefer the disgrace of being false to my word to that of being duped by my adversary. (*Looking about, with tears.*) These are the border grounds of Kusumapura the surface of which is rendered holy by being accustomed to the walks of His Majesty. For,

In this place His Majesty loosening his grasp of the bridle cast down in drawing his bow, discharged in a wonderful way his arrows at moving marks while his horse galloped at full speed. In this grove of trees the king sat; here he

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderab

talked with his feaudatories; the sight of these grounds of Kusumapura, now bereaved of them, causes very great pain.

Whither can I go then, an ill-starred man? (*Looking about.*) Ah, here is the old garden. I will enter it and obtain some tidings about Chandanadása from some one. Oh, the favourable and unfavourable turns of life fall to the lot of men without their being foreseen! For,

I, who formerly walked forth with gentle steps from the town like a king surrounded by thousands of feudatory princes, the citizens pointing at me with their fingers as at the new moon, I, the very same person, am now quickly entering the old garden of the very town, in fear like a thief, all my efforts having become fruitless.

But why, *they* are no more, through whose favour all this existed. (*Entering and looking about.*) Oh the sad appearance of the old garden! For here,

The mansion, a grand work of masonry, is dilapidated like a family that once performed mighty deeds; the lake is dried up like the heart of a good man by the ruin of his friends; the trees bear no fruits like political schemes with a weak-minded king; and the ground is covered over with grass like the mind of a foolish man with bad counsels.

Moreover,

The serpents heaving sighs are, as it were, through pity excited by the sufferings of their acquaintances, bandaging, with the pieces of their sloughs, the wounds of the branches of the trees which are uttering cries of pain in the form of the cooings of the pigeons, the trunks of the trees being hewn with huge and sharp edged axes.

Again, these unfortunate

Trees, clearly disclosing the drying up within their trunks, shedding tears, as it were, in the form of the exudations from the holes bored in them by worms, gloomy-looking from want of shade and plunged into misery, are, as it were, proceeding to the cemetery.

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hydera

In the meanwhile I will sit on this broken stone-stab, easy to be obtained in the adverse condition of life. (*He sits down and listens.*) Ah, why this sound of rejoicing mixed with the sound of deep sounding drums and conches?

This tumult of rejoicing blended with the sound of deep-sounding drums and conches, which on account of its heavy swell over-powers (stuns) the narrow cavity of the ears of the hearers, and which on account of its magnitude is drunk in and then vomited forth as it were by the mansions, spreads as if curious to measure the expanse of the quarters. (*Musing.*) Ah, I have it. This sound arising from the capture of Malayaketu indicates the increased joy in the royal palace—(*Breaking off through jealousy.*) in the palace of Maurya. (*Weeping.*) Alas! alas!

I have been made to hear of the prosperity of my foe, I have been made to see it after being brought here, and I think the effort of fate is now to make me feel it!

MAN—He has sat down. I shall now execute the command of his honour Cháṇakya. (*He throws the noose of the rope round his neck in front of* RA'K. *feiging not to have noticed him.*)

RA'K.—(*Seeing him.*) Oh, the poor man is hanging himself up being miserable like myself! Well, I will ask him. Good man, what are you doing?

MAN—(*Weeping.*) Sir, the same that an unlucky man like myself does, when grieved at the loss of his dear friend.

RA'K.—(*To himself.*) I already knew that the fellow was miserable like myself. (*Aloud.*) Oh my companion in misery, if it is not a secret, nor very painful, I wish to hear your account.

MAN—Sir, it is neither secret nor very painful; but with my heart afflicted with the loss of a dear friend, I cannot afford to brook even so much delay in death.

RA'K.—(*Breathing a sigh, to himself.*) Woe to me! Here I am, put to shame by this man since I am so apathetic in the calamity of my friend. (*Aloud.*) Friend, if it is neither secret nor painful then I wish to hear it.

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderab

MAN—Oh, your honour is very pressing. What help! I will tell it. There is in this town a jewel-merchant named Vishṇudása.

RA'K.—(*To himself.*) Vishṇudása is a friend of Chandanadàsa. (*Aloud.*) What of him?

MAN—He is my dear friend.

RA'K.—(*With joy, to himself.*) Ah, his dear friend, he says. That is a very close connection. I am glad he may be knowing Chandanadàsa's account. (*Aloud.*) Friend, what of him?

MAN—Having given away the ornaments and all other property, he has now gone out of the city with the desire of throwing himself into fire. I too came to this old garden in order to hang myself up before I should hear of his sad end.

RA'K.—Friend, what is the cause of your friend's entering fire?

Is he attacked by serious diseases that baffle the power of medicine?

MAN—No, no.

RA'K.—Is he smitten with royal displeasure little short (in its dire effects) of fire or poison.

MAN—God forbid, sir, God forbid. No acts of cruelty are committed in the kingdom of Chandragupta.

RA'K—Did he love some woman that was out of his reach?

MAN—(*Stopping his ears.*) Heaven forbid. He is not the man to commit such an act of immodesty.

RA'K.—Did he suffer, like you, from the inevitable loss of a friend?

MAN—So, it is, sir.

RA'K.—(*Aside.*) On hearing that he is the friend of Chandanadàsa, and that the ruin of a friend is the cause of his entering fire, my heart does but rightly tremble within me through the feeling of affection. (*Aloud.*) I long to hear in detail the account of his friend's destruction and also

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hydera

the noble life of one who is prepared to die for his affection for his friend.

MAN—Unlucky that I am, I can cause no further delay to my death.

RA'K.—Friend, tell me a tale that is so worth hearing.

MAN—What course? What can I do? I will tell you; listen.

RA'K.—Friend, I am all attention.

MAN—There is a jewel-merchant in this town, by name Chandanadàsa.

RA'K.—(*In alarm, to himself.*) Here fate has opened the door for initiating me into the study of grief. Be firm, my heart, thou hast to hear something very painful. (*Aloud.*) Yes friend, he is known to be a good man and a loving friend. What of him?

MAN—He is the beloved friend of that Vishṇudàsa.

RA'K.—(*Aside.*) Now the thunderbolt of grief is about to fall on my heart.

MAN—Then, Vishṇudàsa to-day made a request to Chandragupta in a manner befitting his affection for his friend.

RA'K.—What request, pray?

MAN—This. He said—" My lord, there is in my house wealth sufficient for the maintenance of a family. You should take that in exchange and set my friend Chandanadàsa at liberty.

RA'K.—(*To himself.*) Bravo, Vishṇudàsa, bravo! You have proved your love for a friend. For,

You are at once resolved to cast off as an evil, that wealth for which sons try to kill their parents and parents their sons as if they were enemies, and for which friends relinquish their affection for friends. That wealth, therefore, of yours; oh merchant, has accomplished its end, though you are a trader.

(*Aloud.*) Friend, what did Maurya say in reply when thus addressed?

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderab

MAN.—Sir, thus addressed, Chandragupta replied to the merchant Vishṇudàsa—"I have imprisoned Chandanadása not for the sake of money; but it was frequently brought to my notice that he had concealed the wife of minister Rákshasa; and he did not deliver her up although repeatedly asked to do so. If therefore he would deliver her, he might obtain his release; otherwise he would be capitally punished." Having said so, he ordered Chandanadàsa to be taken to the place of execution. Thereupon the merchant Vishṇudàsa left the town intending to enter fire before he heard of the sad end of Chandanadàsa. I too came to this old garden in order to hang myself to death before the melancholy news about Vishṇudàsa reaches my ears.

RA'K.—Friend, I hope Chandanadàsa is not yet put to death.

MAN—He will be executed to-day. He is now repeatedly requested to give up minister Ràkshasa's family; he does not deliver it out of his affection for his friend. For this reason I would no longer delay my death.

RA'K.—(*Joyfully, to himself.*) Bravo, Chandanadása, bravo.

Noble man, you are acquiring a fame like that of S'ibi arising from the protection of those who came to you for protection even in the absence of your friend.

(*Aloud.*) Friend, go, go quickly to Vishṇudása, and prevent him from entering the fire. I, on my part, will rescue Chandanadása from death.

MAN—By what means will you release Chandanadàsa from death?

RA'K.—(*Drawing his sword.*) By means of this sword, my companion in any undertaking. Lo,

This my sword, which, bright (full of water) and dark-blue in appearance like a cloud and the sky, appears to be thrilling with eagerness for fight, being grasped in the hand, and the strength of which, in consequence of its great virtue, has been seen by my enemies tested on the touch-stone of

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hydera

battle, now prompts me, who have lost control over myself on account of my affection for my friend, to some act of reckless daring.

Man—Sir, when you thus betray yourself by offering your life for the merchant Chandanadàsa, but are fallen into an adverse condition of life, I am not able to know you definitely and to recognize in you Minister, Ràkshasa of blessed name, whose feet I have thus the good luck to see to-day. (*He falls at his feet.*) Do you favour me then by clearing my doubt.

Ra'k—I am that man who witnessed the destruction of his masters, who is the cause of his friends' misery, a villain, of accursed name, and a Ràkshasa in the real sense of the term.

Man—(*Again joyfully falls at his feet.*) Oh wonder! I am glad I have seen you.

Ra'k.—Arise, arise; no further delay now. Tell Vishṇudàsa that Rákshasa is just going to deliver Chandanadása from death. (*He repeats* 'This my sword &c.", *and draws his sword and walks about.*)

Man—(*Falling at his feet.*) Excuse me revered Minister. As you know, S'akaṭadása was first ordered by the cursed Chandragupta to be taken to the place of execution. From that place he was carried away by some one and taken to some other country. Then the cursed Chandragupta, angry that such a piece of carelessness should have been committed, quenched the blazing fire of his anger against his honour S'akaṭadàsa with the blood of the executioners. Since that time, whenever the executioners see a stranger armed with a weapon either behind them or in the front, they are on their guard, and wishing to save their own lives, kill the victim on the spot of execution. If your honour, therefore, goes there thus armed, the death of Chandanadása will only be expedited. [*Exit.*

Ra'k.—Oh, how inscrutable is the course of the cursed Chánakya's policy! For,

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderab

If S'akaṭadása was brought to me with the consent of the enemy then why were the executioners (lit. persons appointed to kill criminals) put to death in the fury of anger? If he was not, then how could he even think of such a sinful fabrication? Thus my mind being mounted on conjectures arrives at no definite conclusion.

(*Reflecting.*)

This is not the time for the sword, since the hangmen were slain on a former occasion. Policy bears fruit after an interval of time; what is the use of it in this case? Indifference is not proper, when my dear friend has met with a dreadful calamity caused by myself. I know now how to act—I will offer this my body as a ransom for him.

[*Exeunt Omnes.*

END OF ACT VI.

ACT VII.

(*Enter a* CHA'NDA'LA.)

CHA'N.—Move away, move away; be off, be off.

If you wish to save your life, property, family and wife, then keep very far off from treason to the king which is so dreadful.

Moreover,

If a man has recourse to something unwholesome, he alone is affected by a disease or dies; whereas if he takes to felony against a king the whole family perishes.

If you don't believe me then see here the merchant Chandanadása who is being led to the place of execution with wife and son for acting treacherously towards the king. What do you say, ye respectable citizens? Do you ask me whether there is any means of setting him at liberty or not? There is, sirs, if he delivers up the family of the minister Rákshasa. (*Again looking into the sky.*) What do you say? That he, who is kind to those who seek his protection, will never do

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hydera

a wicked deed like this merely for the sake of his life. Then wish him, ye respectable men, a blissful passage; but no more think of a means of rescue in this case.

(*Then enter* CHANDANADA'SA *in a criminal's dress with a pale on his shoulder, accompanied by his* WIFE *and* SON *and followed by a second* CHA'NDA'LA.)

CHANDANA.—(*Weeping.*) Alas! alas! Bow to the god of Death, that people like us who are afraid of deviation from the path of duty should die the death of a bandit! Or why? Cruel men make no distinction between those who are indifferent or otherwise. For,

What obstinate desire it is of hunters to kill an innocent deer that leaves flesh and lives on grass through the fear of death?

(*Looking about.*) Oh dear friend Vishṇudàsa, how is it that you do not even give me any response. Or rather, rare indeed are those men who will even (care to) stand within the range of sight at such an hour. (*Tearfully.*) These dear friends who are returning with great difficulty, having as it were offered libations of water simply by shedding tears, are, with their faces sad with grief, following me with eyes heavy through grief.

CHA'NDA'.—Revered Chandanadàsa, you have arrived at the place of execution. Dismiss therefore your people.

CHANDANA.—Dear wife, return now with your son. It is not proper to follow me further.

WIFE.—(*Weeping.*) You leave, my dear, for the next world, not for a distant country.

CHANDANA.—Dear wife, I die for a friend's sake, and not for a personal crime. Grieve not therefore.

WIFE.—My dear, if that be the case then it is not proper for persons of a respectable family to return.

CHANDANA.—What has my lady now resolved to do?

WIFE.—I shall be blessed if I follow my lord's feet (in death).

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderab

CHANDANA.—That is an ill-conceived idea, dear. You should take care of this our son who is young and who has got no experience of worldly affairs.

WIFE.—May the deities, taking pity, bless him. Child, my boy, fall at the feet of thy father which you see for the last time.

SON.—(*Falling at his father's feet.*) Papa, what shall I do bereaved of you ?

CHANDANA.—Child, live in a country where Cháṇakya will not be found.

CHA'NDA'.—Revered Chandanadása, the pale has been implanted ; be you, therefore, ready.

WIFE.—Help, o, sirs, help.

CHANDANA.—Wife, why do you cry now. The gods take compassion on the afflicted families of those who go to heaven. Besides I suffer death for a friend and not for doing anything wrong. Why do you weep then when you ought to rejoice ?

FIRST CHA'N.—O Bilavpatra, seize Chandanadása; his family then will go of itself.

SEC. CHA'N.—O Vajraloman, here I seize him.

CHANDANA.—Friend, wait for a while, so that I will console my son. (*Smelling his* SON *on the head.*) Child, when death is sure to befall a man, I die in doing a service to my friend.

BOY.—Need this be said, father ? This is our family-rule. (*Falls at his feet.*)

CHA'N.—O, seize him.

WIFE.—(*Beating her breast.*) Save him, sir, save him.

(*Enter* RA'KSHASA *with a hurried toss of the curtain.*)

RA'K.—Fear not, lady, fear not. Ye hangmen, kill not Chandanadàsa.

Let this execution-garland, the road leading to the world of death, be hung upon me, who formerly witnessed the

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hydera

family of my master suffering destruction before me (*i. e.* in my very presence) as if it were an enemy's family, who remained at ease when my friends were smitten with calamity as if it was an occasion of great festivity, and who loves his soul, though made the object of ignominy, for the destruction of people like you.

CHANDANA.—(*Looking at him with tearful eyes.*) Minister, what is this ?

RA'K.—Merely an imitation of a portion of your noble conduct.

CHANDANA.—Minister, what is this that you have done by rendering vain all this my effort ?

RA'K.—Friend, I have only attended to my own interest. Do not blame me. (*To one of the* CHA'NDA'LAS.) Friend, tell the wicked Chàṇakya—

VAJRA.—What is it ?

RA'K.—Here am I, the man for whose sake this person, though worthy of veneration, has incurred thy enmity, he who, the glorious one, saving another at the cost of his own life in these evil times of the Kali age in which the tastes of the people are wicked, has rendered insignificant even the glory of S'ibi, and who being pure in soul, has by his virtuous conduct eclipsed the course of conduct of the Buddhistic saints.

FIR. CHA'N.—O Bilvapatra, you take Chandanadàsa in your charge and wait for a while in the shade of this cemetery-tree, while I report to Chàṇakya that Minister Ràkshasa is caught.

SEC. CHA'N.—O Vajraloman, you may go. [*Exit.* F. C. *with* CHANDANADA'SA *followed by his* WIFE *and* SON.]

FIR. CHA'N.—Come Minister. (*They walk on.*) Holla, is there any one here? Inform the noble Chàṇakya, the thunderbolt to the mountain of the race of Nanda and the founder of the house of Maurya—

RA'K.—Even this I must hear !

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderab

CHA'ND.—That Minister Rákshasa the operation of whose intellect is thwarted by his honour's state-craft is in our hands.

(*Enter* CHA'NAKYA, *his face only visible, the rest of his body covered with a veil.*)

CHA'N.—Say, friend say,

Who bound with the skirt of his garment the fire red with the mass of its mighty flames? Who reduced the ever-moving (wind) to a state of stillness with snares? Who confined into a cage a lion with his mane still smelling of the rut-water of elephants? Who crossed by means of his arms the dreadful ocean, abounding in crocodiles and alligators?

CHA'NDA'.—By your honour whose intellect is adept in state-craft.

CHA'N—No, no, say not so. Say—by Fate, the inveterate foe of the house of Nanda.

RA'K.—(*Aside.*) This is the mean-minded—or rather noble-minded Kauṭilya.

The mine of all S'ástras, as the ocean is of jewels, with whose merits we are not pleased, being simply jealous.

CHA'NAKYA.—(*Looking at* RA'K., *joyfully to himself.*) Ah, here is the minister Rákshasa, by whom, the great-minded one,

The army of Vṛshala and my own intelligence were seriously taxed for a long time with the heavy troubles of preparations, and of the devising of plans, which were the cause of protracted wakefulness.

(*Removing the veil with his hand and approaching.*)

Oh minister Rákshasa, I, Vishṇugupta, salute you.

RA'K.—(*Aside.*) 'Minister' is a humiliating epithet now. (*Aloud.*) Vishṇugupta, please do not touch me, polluted by the touch of a Chânḍála.

CHA'N.—O minister Rákshasa, these are not Chânḍálas. This one is a royal official named Siddhàrthaka whom you have already seen. This other here too is a servant of the

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri.Madhusudan Penna

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hydera

king, Samiddhárthaka by name. Poor S'akaṭadása also was made to write that forged letter by me, he knowing nothing (about its nature).

RA'K.—(*Aside.*) I am glad my suspicion about S'akaṭadása is removed.

CHA'N.—Why waste more words? I tell you briefly—

Those (your) servants, Bhadrabhaṭa and others, the letter written in that way, that Siddhárthaka, those three sets of decoration, that your friend Bhadanta, the man you saw in the old garden, and the trouble of the merchant, all these—(*Breaking off through modesty.*)—oh valiant one, were devices of mine through my desire for Vṛshala's union with you.

Here is Vṛshala, therefore, wishing to see you.

RA'K.—(*Aside.*) What help? I will see him.

(*Enter* the KING *followed by his* SUITE *according to rank.*)

KING—(*Aside.*) I am indeed ashamed that his honour has conquered, without a fight, the invincible army of the enemy. For, to me,

Is not much pleasing the condition of my arrows which have to lie down in their own quiver, which have hung down their heads as if through grief, and which by good fortune are furnished with sharp-edged points and are possessed of birds' feathers.

Or rather,

One in whose interest, as in mine, his preceptors are wide awake and attend to all the affairs of his kingdom, though he himself be sleeping, is able even with his bow unstrung, to vanquish on earth whatever is desired to be conquered.

(*Approaching* CHA'NAKYA.) Venerable sir, Chandragupta bows to you.

CHA'N.—All your desires have been accomplished. Salute therefore, his honour your prime-minister.

RA'K.—(*Aside.*) He has established the relationship.

KING—(*Approaching* RA'KSHASA.) Sir, Chandragupta bows to you.

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderab

RA'K.—(*Looking at him, to himself.*) Ah, Chandragupta, he—

Who when yet a boy gave distinct promise of his future exaltation, and who has gradually obtained sovereignty like an elephant obtaining mastery over a herd of elephants.

(*Aloud.*) Victory to you, King.

KING—Sir,

Just think—What have I not conquered in the world, when his honour and your honour are, as *gurus*, wide awake in the proper use of the six expedients ?

RA'K—(*Aside.*) Ah, the disciple of Kautilya refers to me as a servant ! Or rather, this is indeed but the humility of Chandragupta, and it is only jealousy that makes me think otherwise. All things considered, it is but proper that Cháṇakya has become victorious. For,

In this world a minister, although dull-minded is sure to rise to an exalted position when he has to serve a proper person (*i. e.* King.) who is ambitious, whereas a minister though of unerring policy, falls in the manner of a tree on the bank of a river, when he has to deal with an unworthy master.

CHA'N.—Minister Ràkshasa, do you wish that Chandanadàsa should live ?

RA'K.—Vishṇugupta, whence can there be any doubt (about it) ?

CHA'N.—Minister Rákshasa, I have some doubt because you are favouring Chandragupta without accepting the sword (the badge of ministerial office). If then you really wish to save Chandanadâsa's life, accept this weapon.

RA'K.—No, Vishṇugupta; not so. I am unworthy to receive the weapon, especially when it was wielded by you.

CHA'N.—Ràkshasa, what is the good of saying that I am fit and you are not fit. Just see,

These horses which being continually bridled and ridden have become emaciated, and also look at the elephants which have their spine swollen on account of being kept in continual readiness, both deprived of the pleasures of bathing, feeding, sporting, drinking and sleeping at will." (And all

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hydera

this) oh talented one, is owing to the greatness of your prowess which subdues the pride of conceited foes.

Or, to be brief, Chandanadàsa cannot live unless you accept the weapon.

RA'K.—(*Aside.*)

The qualities of the kindness of the Nandas touch my heart, yet I am now a servant of their foes. Those trees which being watered by me had attained growth are cut off. I must wield this weapon for saving the life of my friend. The courses of events do not submit to fate even after a long time.

(*Aloud.*) Vishṇugupta, I bow to that affection for a friend which makes one undertake anything whatsoever. There is no alternative. I am willing.

CHA'N.—(*With joy.*) Vṛshala, Vṛshala. you are now favoured by the minister Ràkshasa. I congratulate you on your good fortune.

KING—It is your honour's favour that Chandragupta is thus enjoying.

(*Enter a* MAN.)

MAN—Victory to your honour. Here, Malayaketu has arrived at the door with his hands and feet chained by Bhadrabhaṭa, Bhàguràyaṇa and others. The future depends upon your pleasure.

CHA'N.—Friend, communicate your message to Minister Ràkshasa. He knows (what orders to pass) now.

RA'K.—(*Aside.*) Having made me a slave Kauṭilya now makes me give the order. What help? (*Aloud.*) King Chandragupta, you know that I was living with (*i.e.* in dependence upon) Malayaketu for some time. Let therefore his life be spared.

KING—(*Looks at* CHA'NAKYA'S *face.*)

CHA'N.—The first request of Minister Ràkshasa must be granted. (*To the* MAN.) Tell Bhadrabhaṭa and the others in my name that King Chandragupta, at the request of Minister Ràkshasa, grants Malayaketu his paternal kingdom.

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderab

They should therefore accompany him and come back after he is established on his throne.

MAN—As your honour commands. (*Going.*)

CHA'N.—Stay, friend, stay. I have something more to say. Tell the superintendent of the fort that Chandragupta, highly pleased at the reconciliation of Rákshasa, orders that the merchant Chandanadàsa should be appointed to the post of the principal merchant in all cities of the world; and further that all except the horses and elephants should be set free. Or rather, with minister Rákshasa as the adviser (of the King) what remains for me to do now?

Unloose every tie except that of horses and elephants; having fulfilled my solemn declaration, I will (now) simply tie up my hair.

MAN.—As your honour commands. [*Exit.*

CHA'N.—O King Chandragupta, O Minister Ràkshasa, tell me what further favour I may confer upon you.

KING.—Is there any thing dearer than this?

Ràkshasa is won over; I have been placed on the throne, and all the Nandas are annihilated; what thing more dear than this remains to be accomplished?

RA'K—Still let there be this word of Bharata—

May King Chandragupta with his prosperous connections and servants long protect the earth—he who is a kingly manifestation of that self-existent God, to whose tusk, when He had assumed the form of the Boar fitted to grant protection, the earth, of yore, clung, amidst universal destruction, and on whose arms she now leans, being frightened by the Mlechchhas.

[*Exeunt Omnes.*

END OF ACT VII.

END OF THE DRAMA MUDRA'RA'KSHASA COMPOSED BY VIS'A'KHADATTA.

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hydera

NOTES.

P. 7. मुद्राराक्षसम्—मुद्रया जितः राक्षसः मुद्राराक्षसः स एव अभेदोपचारात् (by transference of epithets) तदाख्यं नाटकम्; here neither छ (ईय) nor अण् can be affixed; nor can we explain the comp. as a Bah. comp. (मुद्रया जितो राक्षसः यस्मिन्); for in that case we shall have to take recourse to Lakshaṇa', as it is not राक्षस that the work contains but an account of the way in which Ra'kshasa was won over to his side by Cha'ṇakya.

धन्या—Pa'rvatî, who had believed herself to be the most fortunate lady having obtained a place in half the part of S'iva's body, now finds that there is another actually worshipped by her husband being allowed a seat on his head, and therefore calles her 'blessed'. The question may also imply taunt as suggested in the com. शशिकला—S'iva pretends to misunderstand the point of Pa'rvati's question, and answers 'It is S'as'ikala" (also situated on his head). Pa'rvatî in her simplicity of mind asks किं नु &c. The equivoques and puns are fully explained in the com. नाम—in the second line of the stanza does not mean a proper name, but 'a term that signifies' a particular thing (अभिधेयवाचकशब्द). कस्य हेतोः—By Pa'ṇ. षष्ठी हेतुप्रयोगे, and सर्वनाम्नस्तृतीया च (II. 3. 26, 27.)-when a pronoun and the word हेतु are both used and 'cause or reason' is to be expressed, the gen. or the instr. may be used; केन हेतुना कस्य हेतोर्वा वसासि। नार्री पृच्छामि—त्वां is understood in the first case, प्रश्नं in the other. विजया—a female attendant of Pa'rvatî. In the Pa'rvatîpariṇaya Na'ṭaka (*Cf.* also Kum. VIII. 49) she is represented as P.'s attendant in her father's house before marriage.

शाठ्य—does not mean 'fraud' but 'equivocation, skill in *Vakrokti*', being an abstract noun from शठ which has the same meaning as in शठनायक.

The fig. in the stanza according to the com. is *Vakrokti* (equivoque), which consists in giving quite a different sense to the words of another by means of a pun or an affected change of tone. See K. P. IX. 1 (78). As pointed out by the Com. the equivocations of the stanza are intended to indicate the crooked policy which underlies the plot of the play. Ganga' is the sovereignty of Chandragupta, Pa'rvati of Nanda. *Indu* suggests Chandragupta.

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderab

P. 8. आविर्भवन्ती—Present for immediate future; see com. रक्षतः—avoiding. स्वैर—does not mean स्वच्छन्द but 'unrestrained, at random' लक्ष्य-लक्ष्यत इति an object. त्रिपुर—त्रयाणां धातूनां पुराणि त्रावि, यद्वा त्र्यवयवं पुरं त्रिपुरं (and not त्रयाणां पुराणां समाहारः as some explain it; for that will give त्रिपुरी) तद्विजयमीति. The reference is to the three cities of gold, silver and iron built in the sky, air and on earth by Maya, the architect of the demons which were destroyed by S'iva at the request of the gods. त्रिपुर also came to signify the demon who ruled over these three cities. दुःखनृत्त—दुःखेन कृतं नृत्तं A Madh. comp. नृत्त is defined as 'नृत्तं ताललयाश्रयं' *i. e.* a dance which consiss of the mere movements of the body without gesticulation and which is regulated by the marking of the musical intervals or stops.

This stanza too has a bearing on the plot of the play. It foreshadows the difficulties to be experienced by Cha'ṇakya on account of his desire to spare the life and secure the services of Ra'kshasa, though able to kill him and Malayaketu; see com. There is in the first three lines the fig. *Atis'ayokti* or exaggeration, and *Parikara* or the fig. of the significant epithet in the fourth line.

P. 13. नान्दी—the benedictory stanzâ or stanzas, so called because the deities are supposed to delight by it (नन्दन्ति देवता अत्र). Jagaddhara derives the word as आशीर्योगादिना नन्दयतीति नन्दः । पचाद्यच् । नन्द एव नान्दः । प्रज्ञादित्वादण् । and by adding ङीप् (ई) नान्दी. For the origin compare नन्दी वृषः कोपि महेश्वरस्य रङ्गान्त्वमादौ किल खे जगाम । तद्रङ्गमुद्दिश्य कृतां तु पूजां नान्दीति तां नाट्यविदो वदन्ति ॥ The नान्दी here consists of 8 *padas* if *pada* be understood to mean 'a quarter of a stanza'.

नान्द्यन्ते सूत्रधारः—At the close of the Na'ndî the Sûtradhâra. This seems somewhat puzzling. What is the predicate to be supplied? If we supply पठति then two questions would naturally present themselves—Who repeats the Na'ndî? and when does the Sûtradha'ra enter? The only possible answer to these is that the Sûtradha'ra enters the stage and himself recites the *Nândî*. But as the Na'ndî contains a blessing or a salutation to some deity it is auspicious and as such must form the first words according to the general usage of Sanskrit writers. *Cf.* Jagaddhara on Ma'l. Ma'd. नान्द्यन्ते सूत्रधारस्यैव प्रयुक्तत्वेनेयमपि तेनैव पठनीया । प्रथमं सूत्रधारः प्रविशतीति नोक्तम् । मङ्गलार्थं देवतानमस्कारादेरेव विधानात् । *Cf.* in this respect Pa'ṇini who begins his work with वृद्धिरादैच् though it should have properly been आदैज्वृद्धिः (like the following sûtra 'अदेङ्गुणः') by putting in वृद्धि

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hydera

first, as it is indicative of prosperity. Comp. also the words of Patanjali quoted by our com. on p. 177. Hence it is that the stage direction प्रविश्य सूत्रधारः never introduces a Sanskṛt play, but is usually written after the Nándî as नान्द्यन्ते सूत्रधारः. For other particulars, see our note on these words at S'ák. p. 4. or Vic. p. 5. Bharata's rules also provide that the Sûtradhàra may retire after having repeated the Nándî and then another actor possessing qualities answering to those of the Sûtradhàra and called 'Sthàpaka' should enter and commence the play. But the best writers do not seem to have taken advantage of this option.

सूत्रधारः—The manager or chief actor. It is probable, the exhibitions of puppets and paper figures preceded the drama and that *Sûtradha'ra* meant originally the holder of threads or strings by which he moved the figures as he spoke. When the drama was developed Sûtra came to mean the thread of connection running through and holding together the various incidents &c. to be represented in a piece. See com.

सामन्त—सम्यगन्तः समन्तः adjoining region, frontier; तत्र भवः a frontier-king paying tribute to an emperor (see Malli. on Rag. IX. 15) hence a tributary prince in general. For सार्वभौम and other names, see Introduction. कृति—like क्रिया (Vic. I. 2) is used for a literary action or composition. यत्सत्यं—To tell the truth, forsooth, indeed. This comp. indec. is of constant occurrence. Cf. यत्सत्यं कंपितमिव मे हृदयं Veṇ. I. Mṛch. IV. Kàd. p. 131. प्रयुञ्जानः—The present participle is used intransitively to show a हेतु or cause=यतोऽहं प्रयुञ्जे.

बालिश—बलिशस्य मत्स्यवेधनस्यायं मूर्खत्वादपूज्यत्वात्। Bhânujî Dîkshita on Amara. कृषि—Act of ploughing, cultivation; here used in its *làkshaṇika* or secondary sense of 'seeds sown'. स्तम्बकरिता—fr. स्तम्ब (a stalk or a sheaf of corn)+कृ+इ(न) which is added to कृ by Pàṇ. III. 2. 24 and the Vàrt. on it (see com.) to स्तम्ब and शकृत् in the sense of 'corn' and 'a calf' respectively; (स्तम्बकारः, शकृत्कारः otherwise).

संगीत—गीतं वाद्यं नर्तनं च त्रयं संगीतमुच्यते।

गृहाः—Mas. and pl. (when it means the house with its environments). The word is by no means of rare occurrence; cf. सखामारं धनपतिगृहानुत्तरेणास्मदीयं Meg., ममापि सस्वैरभिभूयन्त्वे गृहाः S'ák. VI. p. 117.

P. 15. हुंकृत—is a sort of sound resembling हुं which accompanies every effort in such mechanical works as that spoken of here,

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderab

कुटुम्बिनी—कुटुम्बमस्यास्तीति कुटिम्बी तस्य भार्या. गुणवति &c.—An instance of भारती वृत्ति a style of composition which is characterised by simple compounds and words of easy import. The adjectives qualify both भार्या (which follows from the context) and नीतिविद्या (the science of policy personified—whose help is invoked as being indispensably necessary for success in the object sought to be accomplished in the piece). The six *gunas* in the case of नीति are (1) संधिः (forming an alliance), (2) विग्रहः (war), (3) यानम् an expedition or marching against, (4) आसनं waiting for a suitable opportunity to attack or to improve one's weakened resources, (5) द्वैधं (duplicity), and (6) आश्रयः (applying to a powerful king for help). उपाय–(1) expedients, to be used in household management; (2) The four *upâyas* are भेदो दण्डः साम दानम् । Amara. स्थिति—(1) a householder's position; (2) stability of a kingdom. त्रिवर्ग in the case of *Nîti* means—the three states of loss, stability and increase (of the collection of the eight things *viz.*—कृषिर्वणिक्पथो दुर्गः सेतुः कुञ्जरबन्धनं । खन्याकरबलादानं शून्यानां च निवेशनम् ॥) कार्य—(1)household duties; (2) political ends. मन्त्रवन०, ०चार्ये—*cf.* the subhâshita कार्येषु मन्त्री वचनेषु दासी भोज्येषु माता शयनेषु रम्भा । धर्मानुकूला क्षमया धरित्री भार्या च षाड्गुण्यवतीह दुर्लभा ॥ The Com. points out also an implied reference to Autumn described in the third act and explains the equivoques in support of his statement. See com. He thus shows the stanza to be an instance of what is technically called '*Trigata*' a minor *anga* of A'mukha or Prelude.

P. 16. ब्राह्मणानामुपनिमन्त्रणेन—Feeding the Brâhmaṇas is a part of the *Puras'charaṇa* enjoined at an eclipse. See Dharmasindhu p. 27. अतिथि-अतति गच्छति न तिष्ठति इति; fr. अत् + इथिं; or न विद्यते द्वितीया तिथिर्यस्य. *Cf.* Manu एकरात्रं तु निवसन्नतिथिर्ब्राह्मणः स्मृतः । अनित्यं हि स्थितो यस्मात्तस्मादतिथिरुच्यते ॥

चतुषष्ट्यंगे—According to Garga there are 24 *Angas* and 40 *Upângas* of the mixed science of astronomy and astrology all of which are here spoken of without distinction as *Angas*.

क्रूरग्रहः &c.—The *double entendre* on this stanza is well explained in the com. ०ग्रहः—(2) determined purpose, firm resolve. केतुः (1) for Râhu, to suit the double meaning ; (2) it stands for Malayaketu by a sort of convention often resorted to by poets, as भामा does for सत्यभामा, राम for परशुराम &c. चन्द्र०—separate in the second case चन्द्र (which signifies चन्द्रगुप्त as भीम does भीमसेन.) असंपूर्ण०; this reading is preferable to चन्द्रं संपूर्णमण्डलं; for we know that Chandragupta

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hydera

was not yet संपू०; *cf.* further on अथवा अगृहीते राक्षसे &c. p. 22; वयमचिरादधिगतनन्दैश्वर्याः &c. p. 91. *Cf.* अचिराधिष्ठितराज्यः शत्रुः प्रकृतिष्वरूढमूलत्वात् । नवसंरोहणशिथिलस्तरुरिव सुकरः समुद्धर्तुम् ॥ Mál. I. 8.

P. 17. चन्द्रमसि०—Some mss. omit these words but they are necessary for the following speech of the Nați to be intelligible. Some read चन्द्रगुप्त but this is wrong, as the full name will leave no scope for the Nați's question. In his first impulse of anger Chàņakya catches up the word चन्द्र from the Sûtradhàra's speech and so utters it. बुधयोगः—बुध (1) the planet mercury; (2) the wise Cháņakya. योग—(1) conjunction; (2) policy, strategy. धरणीगोचरो भूत्वा—Being a denizen of this world—for whom the task would be impossible. Or this may be equivalent to धरण्यामात्मानं दर्शयित्वा showing himself on the earth. अभियुक्तः—devoted to; hence attentive; mark this sense here and the various other senses in which the root अभियुज् is used in this work; *cf.* p. 14. l. 2, p. 18 l. 5, p. 23. l. 8, p. 26. l. 3. p. 87. l. 19 &c.

चन्द्रगुप्तं—Chàņakya fancying that he was not properly understood utters the full name of Chandragupta.

P. 18. कौटिल्यः &c.—As to कौटिल्यः कुटिलमतिः see *infra* p. 99. प्रसमं—प्रगता सभा विचारो यस्मिन्कर्मणि; Com. on Amara. It is more probably derived fr. सह to bear or endure ह being changed to भ. श्रुतेः—usually means श्रुतिवाक्यात् but here=श्रुत्वा. सनाम्नः—स is substituted for समान by a rule obtained by detaching the syl. समानस्य from the Sútra समानस्य छंदसि &c. Pàņ. VI. 3. 84. विषयनियोग—*cf.* pp. 111, 112.

P. 19. The mode in which the principal character is introduced here is technically called *Udghâtyaka.* It consists in giving to the words of one quite a different sense and thus introducing a character on the stage. *Cf.* S'àh. Dar. 289, where the stanza क्रूरग्रहः &c. is quoted as an instance of this mode. प्रस्तावना—see com. p. 14.

मुक्तां शिखां &c.—Chàņakya had vowed that he would not tie up his hair until he had completed the task of effecting the total destruction of the Nanda dynasty. That task was not complete as long as Chandragupta's rule was not thoroughly established. Chàņakya therefore ties up his hair at the end of the play. The student will remember the similar loosening and tying up of Draupadi's braid in the Veņisamhára.

सत्यपि &c.... defeated'; has here the force of an adv. 'in spite

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderab

of, with force'. For the implications of the various expressions, see com.

P. 20. ज्वालगुरुयी—Which is well known for the spirit of vengeance, नीलं—indicates that the fire is yet smouldering and may burst into a flame again at any time. धूमलवा—धूमो लवा प्र. यद्यापि—Though I have fulfilled my vow. *Cf.* कौरव्यवंशदावेऽस्मिन्क एष शलभायते । मुक्तवेणीं स्पृशत्येनां कृष्णां धूमशिखामिव ॥ Ven. I. 19.

ज्वालावधूमकेतु—occurs in Utt. and Chandakaus'ika. शालभ—शलभ-स्यापं. लभतां—The imper. indicates the certainty of the destruction. *Cf.* अविदित्वात्मनः शक्तिं परस्य च समुत्सुकः । गच्छन्नभिमुखो वह्नौ नाशं याति पतंगवत् ॥ Also Bhar. Vai. S'a. sl. 21.

उपाध्यायः—उपेत्याधीयतेऽस्मात् । उपवेष्टुमिच्छामि implies censure cast on the pupil for not having prepared the seat. कार्याभियोगः—indicates the casting of the *Bija*; see com. व्याकुलयति—and hence I did not notice the seat; see com. दुःशीलता—roughness of conduct, petulance.

P. 21. परिपणन—'an offer' (in consideration of service done). सर्वलोकप्रकाशं—सर्वेषां लोकानां प्रकाशो यथा स्यात्तथा । च समर्थः—Mr. Telang seems to prefer the reading समर्थः प्रशमयितुम्. But the intended sense got by implication (अपि तु समर्थ एव) is certainly more forcible and poetical.

श्यामीकृत्य &c.—Notice the vigorous style of and bold metaphors in this sloka. सम्भ्रान्त &c.—shows that Chánakya was not a reckless murderer of men, but duly respected the rights of the citizens.

P. 22. अग्रासन—अग्रे स्थितमासनं । The syntactical construction of these two slokas though somewhat irregular is not very difficult to understand.

वृषलापेक्षया—out of regard for, because I take interest in the well-being of Vrshala. शस्त्र—The sword, the symbol of ministerial office. The chief minister of those days, it seems, had, in addition to his other duties, to act as commander of the forces in times of war. Thus we find both Rákshasa and Chánakya as principal in command of the troops of Malayaketu (see p. 183) and of Chandragupta (p. 148).

द्वयोः सारं &c.—The fig. is यथासंख्य. *Cf.* शत्रुं मित्रं विपत्तिं च जय रञ्जय भञ्जय.

P. 23. तदभियोग—अभियोग zealous or devoted work for the Nandas. If अभि॰ be taken to mean 'an attack, then तद् must refer to Vrshala.

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hydera

शक्योवस्थापयितुं—It is possible to manage him; lit. to place in a favourable or subservient position. बुद्धि—belief, intention, or object in view. तपस्वी—poor, helpless; it is generally used as a term of pity; but always in a good sense, while वराक is used in a good as well as in a bad sense. It never means miserable or wretched as some dictionaries give it. See our note on तपस्विनी S'âk. p. 99. विपुल—वि + पुल great fr. पुल् to be great. आकाशे—This is what is technically called आकाशभाषित. For its definition &c. see Act II. p. 48. अमात्य—अमा सह वसतीति; fr. अमा + त्य by Vârt. on Pâṇ. IV. 2. 104. श्रोत्रिय—A Brâhmaṇa well versed in the Vedas. छन्दोधीत इति श्रोत्रियः irregularly derived by Pâṇ. V. 2. 84. *Cf.* जन्मना ब्राह्मणो ज्ञेयः संस्कारैर्द्विज उच्यते । विद्यया याति विप्रत्वं त्रिभिः श्रोत्रियं उच्यते ॥

अर्थतः—तस् shows हेतु; for the sake of. अनु—is a कर्मप्रवचनीय (a prep. which can be used by itself in government with a noun or pronoun in the acc.) in the sense of direction towards (लक्षण) or statement of a particular relation or state (इत्थंभूताख्यान). See Sid. Kau. on लक्षणेत्थंभूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्यनवः । Pâṇ. I. 4. 90. सर्वथै-&c.—*cf.* एते सत्पुरुषाः परार्थघटकाः &c. Bh. Nit. S'a. 74. and भृत्या अपि ते एव ये संपत्तेर्विपत्तौ सविशेषं सेवन्ते &c, Kâd. p. 470.

कथमसौ &c.—explains the यत्न.

P. 24. अप्राज्ञेन च &c.—*Cf.* किं भक्तेनासमर्थेन किं शक्तेनापकारिणा । भक्तं शक्तं च मां विद्धि नावज्ञातुं त्वमर्हसि ॥ Pt. I. 136.

नशयानः—A comp. सुप्सुपा; see Malli. on 'मातिशीतोष्णः' Rag. IV. 8. तद्ग्रहणं प्रति यत्नः—Châṇakya had a double object to accomplish—to secure the whole kingdom of the Nandas for Chandragupta and to win over Râkshsa to his side. For this purpose he formed the following plan. He procured the death of Parvates'vara, but could not have killed Malayaketu also without risking his popularity. He therefore secretly frightened Malayaketu by the suggestion that the murder of his father proceeded from him, but at the same time he spread a report that Râkshasa had killed Parvates'vara. He strengthened the report by suffering Malayaketu quietly to escape from the camp of Chandragupta. He knew that Malayaketu would join Râkshasa and thus place himself in an adverse position to him when it would be easy to get rid of him. The rumour circulated was intended to be afterwards the means of destroying the alliance between Malayaketu and Râkshasa and thus to throw each of them into a desperate condition. See the Com.'s remarks. विषकन्या—A maid with a poisoned body, intercourse with whom proves to be fatal.

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderab

उत्तिष्ठमानः—उदोऽनूर्ध्वकर्मणि Pāṇ. I. 3. 24. The root स्था preceded by उत् is Atm. when it does not mean 'getting up', *i. e.* is used in a figurative sense such as 'striving for, aspiring to &c. *Cf.* Kir. XI. 13, S'is. II. 101, XIV. 17. Bhaṭṭi. VIII. 12. निमहात्—goes with प्रमार्ष्टुम्. अनुरक्तापरक्त—A conjunctive Dvandva.

P. 25. संचार—'modes of proceeding or dealing' as Mr. Telang takes it. व्यञ्जन—external form or appearance, disguise; *cf.* अमात्यव्यञ्जना राज्ञां दूष्यास्ते शत्रुसंज्ञिताः। S'is. II. 56. तपस्वीव्यञ्जनोपेतः Hit. निपुणं—may better be taken as an adv. प्रचारगतं—Actual doings, movements. तत्तत्कारणं &c.—The commentator's explanation seems to be farfetched. सहोत्थायिनः—adherents; lit. those whose rise follows the rise of him whose adherents they are. *Cf.* सहाध्यायी &c. तीक्ष्णरस—poison. औशनसी—composed by Us'anas or S'ukràchàrya, son of Bhṛgu and preceptor of the *Asuras.* दण्डनीति-दण्डो नीयते बोध्यते अनया दण्डं नयतीति वा. The science of government or politics.

क्षपणक—a Jaina mendicant. लिङ्ग—external mark; *cf.* यतिपार्थिवलिङ्गधारिणौ, Rag. VIII. 16, वर्णिलिङ्गी Kir. I. 1.

P. 26. प्रधानप्रकृतिः—Mr. Telang reads प्रधानप्रकृतिषु अस्मासु. But evidently it is not a good reading. In the first place Chàṇakya would not call himself प्रधान; secondly our reading agrees well with the context further on. See p. 111.तन्त्र—administration, governing. *Cf.* लोकतन्त्राधिकारः, and प्रजाः स्वा इव तन्त्रयित्वा. S'ák. V. 5. उदास्ते—remains indifferent or apathetic; takes no interest in state matters or politics. अभियोग—close application or devotion to; see p. 17.

यमपट—A roll of cloth (*cf.* प्रसार्य p. 31) containing a series of pictures illustrative of the expoits of Yama or connected with his court. The instr. is उपलक्षणार्थी.

P. 27. सुगृहीतनामन्—सुखाय शुभाय वा गृह्यते नाम अस्य; lit. one whose name it is auspicious to invoke or utter. It is an epithet to be used when speaking about persons entitled to respect or veneration; see Das. R. II. 68. धर्मभ्राता—धर्मेण जातो भ्राता one who is in a similar relation as that of a brother, by learning under the same *guru* or by professing the same religious creed &c. चोरयितुं—to steal away, hence here to deny. This passage (from चरः—हं हो ब्रह्मण...... to चाणक्यः—चन्द्रगुप्तादपरक्तान्पुरुषाञ्जानामि &c.) is quoted in the Das. R., with different readings, as an instance of Nàlikà, a subdivision of Vìthi which is defined as सोपहासा निगूढार्था नालिकैव प्रहेलिका।

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hydera

P. 28. कमलानां &c.—कमल is a lotus blooming at sunrise; *cf.* S'ák. V. 28. उपक्षिप्तं—Thrown out, hinted.

P. 29. वृषलमनुरक्ताः—Notice the acc.; in such cases अनु should be taken separately and treated as a कर्मप्रवचनीय. See *supra*, our note on अनु p. 23. and A. G. § 94.

विराग—discontent, disaffection. अस्ति—Indec. used as an introductory particle, 'अस्ति सत्त्वे' Amara.

नामधेयतः—*cf.* मातरं नामतः पृच्छेयं S'ák. p. 197. चाणक्यः सहर्षं—See the reason of this explained in the com.

P. 30. कायस्थ—A man of a mixed class, (proceeding from a Kshatriya father and a S'údra woman). *Cf.* Yáj. I. 336. Mrch. IX. The Kayasthas who formed the writer caste, seem to have been much looked down upon in old days. "The name S'akaṭadása is to be noted. It seems to belong to Eastern India where the Káyasthas are still a large and important class of the population, and Dás is still a prevailing surname."—Telang.

मात्रा—Lit., measure, hence consideration, significance. प्राकृतमपि रिपुं —*cf.* अल्पीयसोऽप्यरेर्वृद्धिर्महानर्थाय रोगवत् । Malli. on S'is. II. 10.

श्रेष्ठी—श्रेष्ठं धनादिकमस्त्यस्य. चन्दनदास—may be a Bengalee or a Gujaráthi name, but more probably the former here.

P. 31. अङ्गुलिप्रणयी—For a similar, though not identical use, *cf.* कृतोऽक्षसूत्रप्रणयी तया करः । Kum. V. 11. अस्ति—an Avy.; you know, as you remember; see *supra* p. 29. अपवरक—an air-hole, a window; fr. अपवृ+अक, also अपवारक. ॰देशीयः—The affixes देश्य, देशीय and कल्प are added in the sense of 'bordering on, little less than'; पञ्चवर्ष-समीपे वर्तमानः. देशीय originally derived from देश (पञ्चवर्षाणि देशस्तत्र भवः); *cf.* अष्टादशवर्षदेशीयां कन्यां Kad. p. 212.

P. 32. दापित—cau. used in the primitive sense (दत्त). पुरुषाङ्गुलि &c. This gives the reason why the ring slipped down so easily. देहली—देहं गोमयाद्युपलेपं लातीति. मुद्राया आगमः—Here begins the प्रतिमुखसंधि. See com. The acquisition of the ring is the incident which gives rise to the Bindu; (see Introduction). For the passage cited in the com. see D. R. pp. 13, 14.

P. 33. जयशब्दः—The announcement of victory, scil. that in जेदं &c. coming immediately after जेतव्यः. Such an accidental utter-

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderab

ance is supposed to indicate future success or otherwise, and forms a common device in Sanskṛt dramas. It is technically called गण्ड and is classed as a subvariety of *Patâkâsthâna*. It is defined as— गण्डः प्रस्तुतसम्बन्धि भिन्नार्थं सहसोदितम् । *i. e.* an unexpected combination of words having a distinct bearing, but so put together as to be syntactically connected; *Cf.* किमस्या न प्रेयो यदि पुनरसह्यस्तु विरहः । दौ०—देव उपस्थितः। Uttar. &c.; Das'. R. III. 18. *Cf.* also अज्जो गहीदो । &c. p. 37 *infra*. ब्राह्मणानां—The Prakṛta gen. for the dative.

P. 34. अस्मद्वचनात्—is an expression of frequent occurrence. It means 'in my name, at my command.'

उत्तरो लेखार्थः—अर्थ subject matter. The latter part refers to the ornaments which the three brothers are directed to receive from Chandragupta and to bring to him (Châṇakya). See the latter at p. 129. *infra*.

कौलूतः—King of the Kulúta country. Kulúta is the name of a district (the modern Kulu, according to Mr. Borooah) lying to the north-east of the Jalandar Doab, and on the right bank of the S'atadru (Suṭlej). मलयनरपतिः—King of Malaya, the southern portion of the Ghauts running from the south of Mysore and forming the eastern boundary of Travancore. काश्मीर—This province is still known by the same name. सैंधवः—King of Sindh, the country around the Indus.

P. 35. पारसीकाधिराजः—King of the Pârasîkas. These are supposed to be the ancient Persians, or inhabitants of that part of Persia which lies nearest to the Indus. It should be observed that with the exception of Malaya, all these names refer to the Northern and North-western part of India. पृथुतुरगबलः—The ancient Persians were known for their cavalry; *cf.* Rag. IV. 62. ध्रुवम्—indelibly; not to be effaced. चित्रगुप्तः—One of Yama's servants, who registers men's virtues and vices. See Muir's Sanskṛit Texts Vol. V. p. 302. प्रमार्ष्टु—Telang compares Milton's phrase 'blotted out from the book of life'. This shows that Châṇakya was quite certain of the success of his plan.

बाह्यनाम—The name of the addressee. उपतिष्ठस्व—स्था with उप is Âtm. in the senses of 'उपाद्देवपूजासंगतिकरणमित्रकरणपथिष्विति वाच्यं' Vart. on Pâṇ. I. 34. here संगतिकरण. अनुवाच्य—अनुवाच् to read to oneself as distinguished from 'to read aloud'.

P. 36. आप्त—very friendly, trustworthy. *Cf.* R. V. 39. परेद्यु-

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hydera

The enemies; see p. 120. प्रयोजनं—see p. 119. *et. seq.* निकार—disgrace, ignominy; *cf.* Kir. I. 43.

P. 37. अपि नाम—indicates a wish and introduces a question with respect to that wish being realised. It may also mean here 'Is it likely that'?

P. 38. चाणक्यहतकः—हतक is a depreciatory term mostly used at the end of compounds and means 'cursed, miserable, vile' &c. See रामहतक Utt. I. Sometimes it precedes the word with which it is used; हतविधिः, हतकहिमांशुः Vid.

P. 39. संभावितं—is here equivalent to संभावना, honour, respect or civility. The other reading is simpler. संव्यवहार—honest, fair transactions. Cháṇakya perhaps pays here a compliment to the merchant. वृद्धिलाभ—Earning of interest, emoluments. वणिज्या—वणिजः कर्म (भावो वा); fr. वणिज्+य by the rule 'दूतवणिग्भ्यां च (Bhà. Dik. and Kás'.); but the Sid. Kau. remarks वणिज्यमिति काशिका। माधवस्तु वणिज्या शब्दः स्वभावात् स्त्रीलिंगः। भाव एव चायं प्रत्ययो न तु कर्मणीत्याह। भाष्ये तु दूतवणिग्भ्यामिति नास्त्येव। More correctly therefore explain वणिजि साधुः; यत् being affixed by Páṇ. IV. 4. 98. The form वाणिज्या is incorrect. स्मारयन्ति—स्मृ cau. to cause to remember with regret or longing for the past. (स्मृ आध्याने। आध्यानमुत्कण्ठापूर्वकं स्मरणम्। Sid. Kau.). The text should have read स्मरयन्ति. *Cf.* S'is. VI. 56. शान्तं पापं—An expression constantly occurring in plays and expressing one's disapproval of or abhorrence at blasphemous or malevolent words, or indicating a wish that some evil should be averted. पूर्णिमा—पूर्णं चन्द्रस्य पूरणं, तेन निर्वृत्ता (aff. इम). प्रतिप्रिय—प्रतिकृतं प्रियं, प्रतिप्रीणातीति वा. See Rag. V. 56.

P. 40. नन्दस्यैवार्थरुचेः—on the cupidity of the Nandas Mr. Telang refers to Max Muller's History of A. S. Literature p.p. 289-296, and adds 'cupidity seems to be attributed to the Mauryas also.' राज्ञा विरुद्ध—is ungrammatical; it should be राज्ञः or राजनि वि०, unless it means 'opposed by the king'.

P. 41. वाक्छलं—Dishonesty in words and not in reality. चन्द्रगुप्ते राजनि—Notice the loc.; or it may be loc. abs.; 'in the reign of Cha.'. शिरसि भयं &c.—He means—dangers easily befall man; but it is very difficult to remedy them. One therefore must not tempt them.

उपरि घनं &c.—For the idea *cf.* Meg. 3 and Rag. XIII. 28,

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderab

हिमवति &c.—The mountain Himalaya is famous for herbs of great potency and virtue. *Cf.* Kum. I. 10. This stanza (with a variety of readings) is quoted in the Sar. Kan. as an instance of उत्तरवक्रानिदर्शन.

P. 42. अहह—is used here खेदे.

P. 43. सुलभेष्व०—संवेदन in the sense of समर्पण is unusual; निवेदन is the word used in that sense; *cf.* Rag. XIV. 70. शिबिना—As to S'ibi, see notes on VI. 18.

P. 44. दुर्गपालः—The keeper of the fort or superintendent of the prison. Some read च after विज०, in which case दुर्ग० becomes a proper name. See p. 175. ०सार—valuables, property.

P. 45. साधु—(l. 7.) may also go with कृतः &c.; you have made an excellent beginning. संभावय—catch or overtake. Mark this sense of the root. *Cf.* आपि नाम जीवन्तींमिनां संभावयेयं Mal. Mád. V. तन्त्र—Arrangement. शिवाः पन्थानः सन्तु—I wish them god-speed.

P. 46. प्रधार्य हृदये—*cf.* S'ák. किमपि हृदये कृत्वा Act I. कामं प्रकाम०—one of these is superfluous both being synonyms. (See Amara. II. 9. 57) कामं however may be taken to mean, 'If they desire although they do not (अकामानुमतौ कामं Amar. III. 4. 13). बुद्धिस्तु मागान्मम—Cháṇakya speaks like one quite conscious of the success his plot is to attain. He knows how excellently it was begun.

एकचर—(1) moving about (*i. e.* acting) alone, away from the relatives and friends of Nanda. (2) straying from the herd. *Cf.* Kir. XIII. 3. उत्सेकिन्—from उत्सिच् to overflow or to spout up; excessive. विगाहमान—(1) forming schemes; (2) roaming about. प्रगुणीकरोमि—(1) force him to yield or to be inclined to, prepare him for; (2) break in for use. The comparison with the elephant implies power but without a proportionate degree of mental vigour or acuteness of intellect. The fig. is repeated at p. 93.

ACT II.

P. 48. With this Act begins the *garbhasandhi* (see com.) which is a combination of प्राप्त्याशा (a certain hope about the attainment of the final object) and पताका or an episodical dramatical incident. For further particulars see com. p. 11. For the passage अभूताहरणं &c. quoted in the com. see D. R. p. 19.

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hydera

आहितुण्डिकः—a juggler, a serpent-charmer; अहितुण्डेन जीवतीति. तुण्ड being the principle part of a serpent's body which attracts attention, is used here for the body by लक्षणा. तन्त्र—There is a श्लेष or pun upon the several words of this sl.; the double meanings are explained in the com. मण्डल—in the case of the snake means the enchanted circle which a serpent-charmer draws round a snake to keep it within its limits. मन्त्र—(1) charms and (2) state secrets. उपचरन्ति—(1) prescribe remedies, (2) deal with, serve.

आकाशे—This is what is technically called आकाशभाषितं. For its definition see com., where the quotation is from D. R. p. 41. It is a speech addressed to some one not present on the stage. In reply to his question the actor pretends to hear something said by the person addressed and repeats it for the audience by asking the question 'what do you say &c.'

अहिना—अहि is a word of Vedic origin and originally meant the malignant influence personified as a demon (also called Vṛtra) that kept confined the celestial cows (the waters) which Indra liberated by killing the demon. Then it came to signify the malignant snake.

P. 49. **मत्तमतंगजारोही**—*v. l.* मत्त is emphatic. A rider who is foolish enough to ride a mad elephant. **जितकाशी**—जित is used in the sense of the abstract noun जय. (भावे क्तः तेन काशते उद्धतो भवतीत्यर्थः। Here the juggler evidently refers to Chāṇakya as likely to be ruined on account of his haughtiness. This he does to show to the audience that he is a partisan of Râkshasa. **पुनराकाशे**—The juggler meets with two men, the one a royal servant, the other an ordinary passer-by. This second man is brought in in order to introduce the juggler to the minister's house. **समुद्गक**—समुद्गच्छति that which rises well (assumes a beautiful form) समुद्गम्+ड (अ)+कन् स्वार्थे.

संस्कृतमाश्रित्य—As Virâdhagupta is not speaking in his assumed character he uses the language proper for him; as for the changes of language see D. R. II. 66. **मतिपरिगृहीत**—aided, entirely guided by the counsels of.

P. 50. **धीरज्जु**—The metaphor is repeated in VI. 4. **उपाय**—see I. 5. **संशयिता**—संशयमापन्ना; p.p.s. of intran. roots are used actively. **वशा**—a female elephant, a wife (as here). **गतागतैः**—The goddess of wealth is supposed to move to one side or to the other as the one or the other of the ministers proves to be superior

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderab

for the moment, and hence she gets wearied by these movements. *Cf.* Rag. VII. 93.

P. 51. वृष्णीनां—the Yâdavas, so named after Vṛshṇi, an ancestor of Kṛshṇa. शान्त—used in the sense of the causal; see com. चित्रकर्म—(1) painting; (2) divers efforts. भित्ति—The back-ground. Divested of the fig. it means support. Ràkshasa means that since the Nandas are dead, all his activity is without the main thing which should support it.

अथवा &c.—Herein he justifies his activity by saying that though he could not carry out his main object *viz.* the reinstatement of the Nandas, yet he would be doing them a service by being active in that way.

॰व्यासङ्गरूढ—set on the desire for *i. e.* intensely fond of. शात्रव-शत्रुरेव शात्रवः by adding अण् (अ) स्वार्थे which is affixed to the words of the प्रज्ञादि group. See Pàṇ. V. 4. 38.

गन्धगज—A superior species of elephants so called from the strong smell they give out. The possessing of such an elephant is supposed to ensure victory to a king. गन्धप्रधानो गजः Madhya. comp.; *cf.* यस्य गन्धं समाघ्राय न तिष्ठन्ति प्रतिद्विपाः । स वै गन्धगजो नाम नृपतेर्विजयावहः ॥ चपला—Unsteadiness is usually ascribed to Laksmî. *Cf.* Rag. VI. 41. कुलहीन—Because he was a वृषल, of mixed caste being the son of a Kshatriya by a S'ûdra wife.

P. 52. पुरन्ध्री—a woman having her sons and husband living; here used for a woman in general.

अकामा—defeated in your wish to live with a low-born husband. उपजाप-fr. उपजप to whisper; secret communication. *Cf.* this with the kindred but slightly different sense it has at p. 70. सुहृदो जीवसिद्धिप्रभृतयः—This was the fatal mistake committed by Ràkshasa. He had not the sagacity to look men through, but rashly admitted even strangers to his intimacy. पोत—fr. पू to purify. *Cf.* the kindred Latin words *putus*, *pullus*.

P. 53. कञ्चुकी-see p. 73. प्रतिष्ठा—being firmly established; *cf. supra* p. 23; and Rag. VIII. 10. अनु—See p. 29. ॰लब्धान्तर—*Cf. infra*, sl. 22; अन्तरान्वेषी भवामि S'ak. VII. p. 191. च = but (पक्षान्तरे) A. G. § 272. विस्मर्तुं—an instance of pass. inf.

P. 54. पक्षपात—a strong liking, affection; *cf.* भवन्ति भव्येषु हि पक्षपाताः । Kir. III. 12. and अहेतुः पक्षपातो यस्तस्य नास्ति प्रतिक्रिया Utt. V.

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hydera

17. and *supra* p. 29. It, however, often means partiality as in Mâl. p. 12. &c. सुगाङ्ग—name of the palace of the Nandas at Pàtaliputra, so called probably because it commanded a good view of the Ganges. सिंहासनमिदम्—of course Ràk. is speaking as if the throne of Malayaketu is before his eyes. प्रतिमान्यताम्—*i. e.* honour it by accepting the ornaments.

P. 55. सर्पदर्शन—The sight of such cruel animals as snakes &c. is held to be inauspicious. *Cf.* Mṛch. IX. 12 दर्शनकार्य-What would have resulted from his having seen the show *viz.* some present, remuneration. प्राकृतकवि—may mean 'a poet composing songs in the Pràkṛta languages, or a petty poet.'

P. 57. विराध—Ràkshasa unmindfully half utters the name of Viràdhagupta, but suddenly checking himself tries to give the term a different meaning by adding प्ररूढश्मश्रुः. See com. भुजंगैरिङ्गानीं &c.—This is contrary to the purpose for which the apparent juggler was called in. Ráksliasa does not purposely allude to his *Subhâshitas* lest the servants might desire to wait there; at least he could not have unceremoniously asked them to withdraw and thus deprived them of the pleasure of listening to the songs.

स्वं नियोगं &c.—This is the usual form used when a servant is to be asked to withdraw. *Cf.* S'ak. p. 53, Mâl. p. 17 &c.

P. 58. शकयवन &c.—The S'akas appear to be a tribe inhabiting the North-western frontier of India between the Indus and the sea—the Sacæ of the classical writers and generally identified with the Scythians. The Marâthi word शक is derived from this name. The Yavanas referred to here were probably the frontier tribes, inhabitants of Afghanistan and the neighbouring districts. They cannot be Greeks as Prof. Wilson supposes. *Kiratas*—a savage tribe which, according to Mr. A. Boroonh inhabited the hilly tracts just below the Himalayas, near Kumaon and Nepàl. The Kambojas were a people that inhabited the Hindukush mountain which separates the Giljit valley from Balkh and probably extended upto little Thibet and Ladàk. Their country was famous for handsome horses and shawls, and abounded in walnut trees. See Rag. IV. 69 and our notes there. The Pàrasikas were doubtless the people that inhabited Persia and the adjoining regions. Their country was also famous for the best breed of horses. See Rag. IV. 60. where the horses are mentioned as coming from the Vanàyu country. Bàlhîka is the name of the tribes that inhabited the

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderab

Punjaub. Their country is the modern Bactria or Balkh. In the Mah. Bhá. they are said to have inhabited the country watered by the Indus and the five rivers of the Punjaub outside 'holy India'. Their country was noted for its breed of horses and asafœtida.

क्षिप्रं—one क्षिप्रं is redundant. To avoid tautology take the other क्षिप्रं as modifying the परिक्रमणक्रिया. प्रहर्तुमनसः—हृ with प्र is generally construed with the loc.; *cf.* न प्रहर्तुमनागसि S'ak. I. 11; ऋषिप्रभावान्मयि ना न कोपि प्रभुः प्रहर्तु &c. Rag. II. 62; also II. 54. &c. ज्ञातं—Believed, thought.

P. 59. वैशस—hardships, troubles; fr. शस् with वि to kill &c. अन्तर्नगरवासिषु—These were the adherents of the Nandas.

कर्णेनैव &c.—Karṇa obtained from Indra the *S'akti* here mentioned which was destined to kill *one* warrior, whoever he may be. See Mah. Bhá. Droṇa p. Ads. 179–180. विष्णोः—*i. e.* of Kṛshṇa. आत्यन्तिक—अतिक्रान्तोऽन्तमत्यन्तः तत्र भवः (ठञ्)—श्रेयसे—because the S'akti and the maid not only did not kill the *proteges* of Kṛshṇa and Chaṇakya, but killed the very persons whom they wished to get rid of. हैडिम्बेय—is Ghaṭotkacha, the son of Bhîma by Hidimbâ (the daughter of the demon Hidimba).

P. 60 प्रकाशित—publicly announced, proclaimed. सांवत्सरिक—संवत्सरं वेत्तीति (aff. ठञ्) an astrologer. चाणक्यबटु-बटु at the end of a comp. is used as a depreciatory term. विकल्प—optionality of thought, hence suspicion.

P. 61. राज्यार्धविभागः—अर्धश्चासौ विभागश्च अर्ध०, राज्यस्य अर्ध०. उपांशु—secret. In many cases an adv. stands as the first member of a Karm. comp. उपनिवृत्ता अंशवो यस्मात्, that from which the rays have departed; hence, hidden, secret. This speech shows that Ràkshasa. was ignorant of the rumour circulated by Cháṇakya whom he believed to be the author of Parvates'vara's murder. किल—is used here अलीके 'only a semblance of coronation; or वार्तायां 'as was reported'. चित्रपट—not a variegated cloth, but a texture formed of pearls and diamonds woven together. वैकक्ष्य—wearing in the manner of the sacred thread; see com. चन्द्रगुप्तोपवाह्या—the riding she-elephant of Chnadragupta. प्रविशति वैरोचके &c.—Notice the vigilance and shrewdness of Chàṇakya apparent from this arrangement. यन्त्रतोरण—a gateway that moved by some mechanical contrivance.

P. 62. कनकदण्डिका—A hollow gold stick that served as

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hydera

a sheath and suspended from his belt. असिपुत्रिका—असेः पुत्रिका इव; पुत्रिका is here treated as a diminutive.

प्रभ्रष्टलक्ष्यं—in which the mark was missed, wide of the mark. यन्त्रघट्टनबीज—the means (a bolt or axle) by which the machine was moved. लोष्ठघातं—see com.; 'करणे हनः' Pâṇ. III. 4. 31. वत्सलं—वत्से अभिलाषो ऽस्यास्तीति; from वत्स+ल (a possessive affix added to वत्स and अंस in the sense of 'affection' and 'strength' respectively by Pāṇ. V. 2. 98).

P. 63. योगचूर्ण—a powder having magical virtue. औषध—ओषधेरिदम् fr. ओषधि+अण् which is added in any other sense than jâti or species (Pâṇ. V. 4. 37). 'According to the Buddhistic accounts Chandragupta was fed on poison and thus made proof against it by Châṇakya. See Max Muller's Ancient Sanskrit Literature pp. 294-95.' Telang.

वाक्यभेदान्—divergent accounts, contradictory statements. विचित्रवध—also occurs in Dk. Ull. I. (चित्रवधवार्ताप्रेषणेन) and means death in an unusual way *e. g.* by being tied to the foot of an elephant or being hurled down from a precipice &c.

P. 64. मन्त्रीतयः—my schemes or plots, devices of policy.

प्रारभ्यते &c.—This stanza is quoted in the com. on the D. R. (p. 44.) as from Bhartṛhari with the reading in the fourth line—प्रारब्धमुत्तमजनास्त्वमिवोद्वहन्ति—a reading which is more appropriate, if so at all, in the Mud. It is probable, therefore, that the author of the Das'arûpakâvaloka quoting from memory, quoted the text of his copy of the Mud. wrongly attributing it to Bhar. S'at. The following stanza too occurs in some mss. of Bha.'s S'atakas. The probable explanation of such occurrences is to be sought in what may be called the Subhâshita theory—that the stanzas already existed as subhâshitas and were borrowed by the authors of both the works as suited their purpose. Probably the two stanzas are interpolated in Bha.; they are appropriate here. The reading त्वमिवो &c., however, is not appropriate to the context, which requires the stanza to be a general statement. With our reading only Virâdhagupta's introductory speech and the following words of Râk. सखे प्रारब्धमपरित्याज्यं &c. are intelligible.

P. 65. कृपणवत्—Like a mean-hearted person, a coward (who has no sense of personal honour) opp. to श्लाघ्य. *Cf.* कार्पण्य III. 16; कृपणं V. 15. निर्व्यूढं—pp. noun, same as निर्वाह *V. l.*; carrying to their completion or end. गोत्रव्रतं—*cf.* कुलधर्म p. 167.

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderab

एतदीदृशं—Such attempts, viz. to poison Chandragupta &c. निष्परिग्रह—one without earthly belongings or ties. अर्धराज्य—is generally considered to be a grammatical anomaly; it should be राज्यार्धः। as it was exactly half of the revenue of the kingdom and not of the land. The comp. is correct if exactly half of the land be meant.

P. 66. अयुक्तरूपः—exceedingly undeserved or unworthy, the aff. रूप is added in the sense of प्रशंसा which here lies in the excess of युक्तता, by 'प्रशंसायां रूपप्' Pán. V. 5. 66. युक्तरूपो न भवतीति अयुक्तरूपः।

ननु वक्तव्यं &c.—Ra'kshasa knew quite well what the result of Chandanadása's imprisonment would be. He felt that his future was bound up in the lot of his friend.

P. 67. भव्यं—Fortunate, not condemned by fate, destined to live; *cf.* 'अरक्षितं तिष्ठति दैवरक्षितम्' Pt. I. 20. भवितव्यता—The state of what is destined to happen, personified into Destiny. *Cf.* Kir. XI. 47, Mál. Mád. I. 23 प्रतिष्ठितपद—(1) firmly planted, fixed; (2) established on the throne. चेतनाप्रमथिनी—(1) destroying consciousness; (2) irritating the mind. मूर्द्धाव॰—a strange comp. The reading मूर्ध्नविबध्य स्रजम् appears better as it well harmonises with दृष्ट्वा and श्रुत्वा. As to the स्रज् *cf.* वध्यस्रज् VII. 4; Mrch. X. 21. and p. 478. where Chárudatta wears a similar garland. रौद्रविषमान्—रौद्र refers to the feeling of terror roused; विषम harsh or fearful to the ear. आघात॰—आघातार्थं तू॰; trumpets sounded at the time of his execution. Mr. Telang takes आघा॰ in the sense of 'musical instruments to be beaten like a drum &c.' प्रथमाभिघात—previous strokes of misfortune. S'akaṭadàsa means that he could bear the sight of the pale, listen to the dismal music &c. simply because his heart had grown callous by previous calamities.

अक्षीणभक्तिः &c.—Here the poet gives his own estimate of Ràkshasa's character. स्वाम्यर्थमुद्वहन्—Upholding the cause of his master. ॰गोचरगतः—fallen into his clutches, given into his power. Mark the meaning of गो in such instances where it means any इन्द्रिय though it generally refers to the eye.

P. 63. इदं—*scil.* his gift of the ornaments. अस्य प्रियस्य—this favour, this agreeable service rendered by you, *viz.* the rescue of S'akaṭadása. अयं—*scil*, that he should receive the ornaments keep them with Ràkshasa &c.; see com.

P. 69. ब्राह्मण्या—his wife. उत्कंठाविनोदार्थं—as a keepsake,

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hydera

a means of alleviating the pain of separation. This appears to be a common thing with ladies; *cf.* the similar use of the ring in the S'âk. गेह—is derived by Bhânujî Dikshita as गेन गणेशेन ईह्यते काम्यते, गो गणेशो गन्धर्वो वा ईह ईप्सिता यस्मिन् वा. But these explanations seem far-fetched. गेह is probably the Prâkrta form for गृह afterwards re-sanskritised. अमात्य अत्र किं युज्यते—Siddhárthaka of course intends by this question to elicit if he can some further information about Rákshasa's family and friends.

P. 70. स्वाधिकार—What this अधिकार was, is not clearly stated. It however appears that S'akaṭadasa had the management of Râkshasa's private affairs. See p 71. ll. 15, 16 and *cf.* p. 139. *infra.* पाटलिपुत्र—The capital of Magadha (or South Behar) situated near the confluence of the Ganges and the S'oṇa. It was also called Kusumapura (Palibothra, referred to in the classical accounts of India). It is said to have been destroyed by a river inundation about the middle of the 8th century A. D. The legend accounting for the origin of the name given in the Kathâ S. is briefly this–Putraka, an exiled king, secretly married Pâtalî, the princess of A'karshikâ, and to avoid the dreadful consequences of her father's anger, fled with her to the banks of the Ganges. At the request of his wife, he founded there, by his magical power, a city which was called Pâtaliputra:—अथ गङ्गातटनिकटे गङ्गाभिवर्तीये स प्रियां श्रांताम् । पात्र (a magical utensil in his possession) प्रभावजातैराहारैर्नन्दयामास ॥ आलोकित प्रभावः पाटल्या सोऽर्थितश्च ततः । यष्ट्या (a stick with magical virtue) लिलेख तत्र स नगरं चतुरङ्गबलयुक्तम् ॥ तदिदं दिव्यं नगरं मायारचितं सपौरमत एव । नाम्ना पाटलिपुत्रं क्षेत्रं लक्ष्मीसरस्वत्योः ॥ See Kathâ S. I. 3. अनुनयः—request. विश्रामय—make arrangements about his taking rest; see that he ie well lodged and fed. उपजाप—overtures, secret negotiations; instigation to rebellion; *cf.* उपजापः कृतस्तेन S'is. II. 99; उपजापसहान् विलंघयन् &c. Kir. II. 47; also XVI. 42.

यथाप्रकाशम्—As things are disclosing themselves. This is explained in the context.

P. 71. जितकाशितया—see p. 49 *supra.* उपचिनोति—*Cf.* the use of the word at p. 61. (उपचिता). उपश्लोकयितव्यः—उपश्लोकय् a denom. meaning to praise in stanzas or songs. अलंकारसंयोगाः—sets of ornaments, articles of decoration.

P. 72. तेजसि—*i. e.* क्षात्रतेजसि. a king's majesty. स्मयः—pride, self-sufficiency. *Cf.* तस्मै स्मयावेशविवर्जिताय. Rag. V. 19; प्रभवः

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderab

स्मयदूषिताः Bh. Vai. 2. कृतकृत्यता &c.—Because they are no longer in need of each other's help. लब्धान्तरा—For the meaning of अन्तर see II. 9. Here end the *Patâka'* and the *Garbhasandhi.*

ACT III.

P. 73. The Third Act embodies the अवमर्श Sandhi. See com. कञ्चुकी-सनिर्वेदम्—Kanchukin (so called from his long thin robe) is a respectable attendant of the harem. He is generally represented as an old man, a Brâhmaṇa, endowed with many good qualities, such as truthfulness &c. The Sanskṛt plays represent him as always full of despondency. In fact the Kanchukin's character is surrounded by a dignity and air which make the impression about the effects of old age he makes on the minds of the audience more vivid and telling.

करण--An instrument of knowledge; an organ of perception. आत्मलाभ--its own being, birth; *cf.* Kâd. sl. 3. p. 351. स्वार्थ--their proper object. अङ्ग—is used here in the sense of 'an organ of action'. मुधा ताम्यसि—Because the powers of action and perception being enfeebled by age, your cravings cannot be satisfied; they will only cause pain.

कौमुदीमहोत्सव—This falls on the full-moon day of *Âs'vina.* Jagaddhara commenting on the word at Mâl. Mad. Act VII. p. 178, however, says—कौमुद्याश्विनपूर्णिमाव्रतं यद्वा कार्तिक्यां चन्द्रमण्डलपूजा कौमुदीव्रतम्। But see Dr. Bhândârkar's note (p. 316 of his Edu.)

P. 74. भूमयः—floors. दैवोपहत—doomed by fate, ill-fated. कथोपोद्घात—mentioning or alluding to a topic or subject. पिनद्ध०-The अ of अपि is optionally dropped. सिंहासन—the throne of Chandragupta, distinguished by a lion's picture. संजातमूर्छा—The earth is supposed to be languishing under the load of the throne. सुविश्रब्ध—well-confident, showing no nervous tottering. धुर्य—धुरं वहतीति (accustomed to bear the yoke) opposed to दम्य (दमनार्हः to be trained to bear the yoke). The comparison is common enough; *cf.* Rag. V. 66 &c. The bull was considered a noble animal in ancient times, and the word वृषभ expressed 'excellence' when at the end of a compound, like सिंह, शार्दूल &c. दुःखं—Adv.

P. 75. रहयति—जडयति *v. l.* seems to be a better reading. In this case the second line becomes a different alternative. परवान्—Because he is not at liberty to attend to personal comforts, since he

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hydera

must devote his attention first to the interests of others. आत्मवत्—self-restrained. *Cf.* आत्मवत्तया v. 1. Rag. VIII. 10. संतिष्ठते—स्था with सं, अव, प्र and sometimes वि is Atm. (Páṇ. I. 3. 22). एकान्तभीरु—exceedingly timid, or always timid, as Mr. Telang takes it. लब्धप्रसरा—(1) who has got a considerable scope for occupation; (2) who has got considerable ascendancy. *Cf.* Malli. on S'is. III. 35. वेशवनिता—वेशे वेश्याजनसमाश्रये वर्तमाना वनिता or वेशेन (by hire. D. R. p. 90) लभ्या वनिता. कृतक—artificial, hence pretended or sham. कालान्तरं—not a Nityasamâsa but a gen. Tat.

P. 76. संस्क्रियमाणमतयः-*cf.* for a similar thought चंद्रापीडस्ताभिरमलाभिरुपदेशवाग्भिः प्रक्षालित इवोन्मीलित इव स्वच्छीकृत इव निर्मृष्ट इवाभिषिक्त इवाभिलित इवालंकृत इव पवित्रीकृत इवोद्भासित इव प्रीतहृदयः &c. Kàd. p. 179.

परतरमतः &c.–Independence beyond this *i. e.* independence guided by विनय as mentioned in the third line. The commentator's explanation does not seem to be accurate. By making the observation अथवा &c. which is explained in the present stanza, Chandragupta is trying to satisfy his mind about the *Pa'tak* he thought he was guilty of, by supposing that he is always independent in a way and that his present conduct is in conformity with that स्वातंत्र्य.

सितजलधर—सितजलधरच्छेदा एव पुलिनानि यासां; पक्षे ०च्छेदा इव पुलिनानि यासां;

P. 77. विकच०—०नक्षत्राणीव कुमुदानि (also नक्षत्राणि कुमुदानि च) पक्षे नक्षत्राण्येव कुमुदानि तैः । The double meanings are explained in the com. नभस्तः—(1) From the sky; (2) From the time of the rainy season. नभस् *cf.* Latin *nebula.* The description of autumn here is very beautiful and can compare well with similar descriptions by Kàlidàsa and other great poets. As to the commentator's remark ' अनेन शरद्गुणकथनेन &c. *cf.* Rag. IV. 24.

उद्वृत्तानां—The epithets are used in a literal and a figurative sense; (1) overflowing their boundaries, in flood; (2) going astray. *Cf.* उद्वृत्तः क इव सुखावहः परेषाम् । S'is. VIII. 18. Rs. III. 3. स्थितिपद—(1) the proper bed for their flow; (2) the right path of conduct. अवनति—(1) bending posture; (2) humility. उदग्र—&c. (1) a rich crop; (2) abundance of wealth. *Cf.* भवन्ति नम्रास्तरवः &c. S'ak. V. 12. मयूराणां &c.—*Cf.* शरदि हंसरवाः परुषीकृतस्वरमयूरमयू रमणीयताम् । Sis. VI. 44; also 45. पश्यन्ति नोन्नतमुखा गगनं मयूराः । Rs. III. 12; also 13. विनय—training, regulation; *Cf.* Rag. II. 8; and *infra* III. 25. कलुषिता—(1) rendered turbid by the rains; (2) offended, jealous. *Cf.* Raghu. V. 64 (where some take कलुष in this sense).

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderab

बहुवल्लभ—The sea is often poetically spoken of as the husband of rivers; *cf.* Rag. IV. 45. XIII. 9. तनूभवन्ती—*Cf.* Rag. IV. 24. सर्वात्मना—doing her best; goes with नयति; or it may better be taken with प्रसन्ना completely pleased. गङ्गां—Here Gangà is represented as a *Khaṇḍità* Nàyikà. See D. R. II. 25. प्रसन्नां—Waters resume their lucidity in the winter. *Cf.* Rag. IV. 21; XIII. 46. This simple idea is clothed here in rich poetic imagery. As remarked by the com. the बीजावमर्श is visible in these three slokas.

P. 78. गृहीतं—Obeyed, acted on. स्खलिष्यति—will be disobeyed. *Cf.* Lat. Scelus,-eris.

धूर्त—gay, licentious people; beaux. It generally means gamblers, gamesters &c., a deceitful lover &c. See. D. R. p. 92. com. पृथुजघन०—For the idea comp यातं यच्च नितम्बयोर्गुरुतया मन्दं विलासादिव S'àk. II. 2. मुक्तशङ्का—Because of the permission granted by the king. This may be taken with वेशनार्यः also. अभिलषितं—The festival seems to have been time-honoured and held in great esteem by the citizens. See p. 105. पार्वणं—falling on the Parvan or full-moon-day (here of A'svina; the com. refers to that of Kàrtika.). See our note on कौमुदीमहोत्सव p. 73. *Cf.* the description of the spring festival at Rat. I. 11, 12.

P. 79. अनुविद्धा—Mixed with, full of. *Cf.* S'àk. I. 18 and com. thereon. दुरात्मा—perverse-minded, of wiked resolve. कृतागाः—means 'one against whom an offence was committed,' injured or insulted.

P. 80. मौर्येन्दोः—Mark the propriety of इन्दु in connection with श्री. दुर्व्यसन—persistence in an evil pursuit.

उत्सिक्तः—vain, conceited; from उत्सिच् to spout out; hence to be swelled or puffed up with pride; *cf.* S'àk. IV. 17; Rag. IV. 70; स्नूयमाना नोत्सिच्यन्ते Kad. p. 470. कुसचिव०—*Cf.* दौमन्त्र्यान्नृपतिर्विनश्यति Bhart. Nì. 42; and the Subh. दुर्मन्त्री राज्यनाशाय. प्रधानवैरं—प्रधानस्य वैरं enmity to the principal person. See sl. 11. किल—Assuredly, verily. प्रविष्टान्तरैः—who have entered in *i. e.* dived into the secrets of the enemy. स्वमतेन—We have followed Mr. Telang in translating this line. The com. interprets differently. His way seems preferable; we should have rather read स्वमतेन भेदकुशलं 'him who, according to his own idea, is &c.

P. 81. विटाः—Voluptuous companions, whose duty it is to please by flattery. अपलपन—see com.; it rather means 'conceal-

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hydera

ment of one's real feelings and thoughts' lest the declaration of truth might give offence. *Cf.* ये च विद्यमानेपि स्वात्मनि अस्वाधीनसकलेन्द्रियवृत्तयः पश्यन्तोऽप्यन्धा इव शृण्वन्तोपि बधिरा इव वाग्मिनोपि मूका इव स्वामिचित्तादर्शे प्रतिबिंबवद्वर्तन्ते Kád. p. 471; Bhar. Vai. S'a. 6; Nit. 31.

कृतधियः—Those of refined or cultivated intellect (शिक्षितबुद्धयः Malli. on S'is. II. 79.). It may also mean those who have fixed notions about a subject. **श्ववृत्तिः**—(1) शुन इव वृत्तिः (or शुनः वृत्तिरिव); (2) शुनः वृत्तिः। *cf.* सेवा श्ववृत्तिराख्याता तस्मात्तां परिवर्जयेत्। Manu. IV. 6. **राजाधिराज०**—अधिको राजा अधिराजः।

विभूति—grandeur, pomp. The sentence is of course ironical as remarked by Mr. Telang. **गोमय**—means here dry cow-dung cakes or balls. Chāṇakya therefore was an Agnihotrin. **स्तूप**—a heap; from स्तूप् 10 cl. to raise. This is the word used for the Buddhist 'Tope', but is not confined to that sense'.—Telang. **पटल**—roof. This stanza clearly shows how simple was the private life of Cháṇakya and greatly redeems his character as an ambitious statesman. See Introduction.

P. 82. **वृषलोद्यः**—This is difficult to explain grammatically. For by the rule 'वदः सुपि क्यप् च' Páṇ. III. 1. 106. क्यप् or यत् (*i. e.* य) may be added to the root वद्; so ब्रह्मोद्यं or ब्रह्मवद्यं 'recital of Veda'. वृषलोद्य (according to Bhaṭṭoji who would have the aff. भावे) means वृषल शब्दस्य वदनं the act of uttering the word वृषल; and then by affixing अच् including the word under the अर्श आदि group, we get वृषल शब्दस्य वदनमस्यास्तीति वृषलोद्यः; *cf.* सत्यवद्यः Bhaṭṭi. V. 60. But then it must go with चाणक्यः and not चन्द्रगुप्तः. And even if we add the aff. कर्मणि (as some grammarians would have it —See Kau. on the above Sûtra) the same difficulty confronts us. This, therefore, is a grammatical anomaly. **अस्य**—For the gen. Mr. Telang compares वीरो न यस्य भगवान्भृगुनन्दनोपि Utt. V. 34.

अभूतैः—not really existing, imaginary. भूत means what exists, what is really present; *cf.* भूतार्थ S'ak. p. 6; and भूतार्थव्याहृति Rag. X. 33. **प्रवाचः कार्पण्यात्**—may also mean 'on account of the absence of plain speaking (प्रकृष्टा वाक् तस्याः), since they cannot speak out plainly. **वितथ**—विगतं तथा सत्यं यस्मात्। **निरीहाणां**—*cf.* तृणमिव लघुलक्ष्मीर्नैव तान्संरुणद्धि। Bh. Ni. 17; and the Subhàshita निस्पृहस्य तृणं जगत्।

परिभूयलोकं—Separate परिभूय लोकं. Mark the meaning of परिभूय. **पर्याय०**—in succession or turns. **असर्वगामि**—Because sunlight is not all-reaching; *e. g.* it does not dispel गुहागतं तमः &c.; but the

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderab

influence of Chánakya was universally felt. धाम्ना अतिशाययति makes his lustre (might) surpass that of the sun. See com. The late Mr. Apte seems to take अतिशाययति in the primitive sense (=अतिशेते). See A. G. p. 45 and notes. Notice the व्यतिरेकालं० in this which consists in representing the *upameya* as superior to the *upamâna* in some particular respect.

P. 83. प्रणति०—Mr. Telang has adopted the reading—प्रणतसंभ्रम०, though he pronounces in favour of the reading adopted by us. In that case प्रणत must be taken as a separate adj. qualifying भूमिपाल or as equivalent to प्रणमन. अन्तरा—Secretly. प्रद्वेषपक्षपातः—feeling of hatred (Telang); or a strong liking for hatred.

P. 84. ०राजराज—is Kubera. For the enormous riches of the Nandas see *infra*. sl. 23. Mr. Telang suggests that राजराज may also mean 'principal kings under the Nandas'. *Cf*. in this respect उपजापसहान् विलङ्घयन् स विधाता नृपतीन् मदोद्धतः । सहते न जनोऽप्यधःक्रियां किमु लोकाधिकधाम राजकम् ॥ Kir. II. 47. The reading in the foot-note will also do. गुणाः—excellences, good results. मन should be construed with प्रीतिं.

०मणिरुचः—The southern ocean is known for its pearls; see Rag. IV. 50; *cf*. however Bilhaṇa, रत्नोत्करग्राहिषु यद्धटेषु तटस्फुटन्मौक्तिकशुक्तिभङ्ग्या । Vikramâ. I. 108.

न निष्कारणं &c.—The student will here see the first glimpse of the sham quarrel between Chân. and the king.

P. 85. विज्ञापयितुं—To make a respectful representation. Mark the contrast between विज्ञापय् and आज्ञापय्. Both mean to represent, to inform &c.; but the first carries with it the additional sense of respect or humility, the second that of authority or command, and hence these are used with respect to inferior and superior persons when making a representation. See our note on आज्ञापय् Viç. p. 30. स्वैररुचयः—independent tendencies or tastes. गृहीतवान्—*cf*. *supra* p. 37. शुश्रूषा &c.—Notice the respectful tone of Chandra. in his earlier speeches. His unwillingness to disrespect his *guru* (even at his suggestion) is distinctly seen in this. अर्थशास्त्र—अर्यते गम्यते इत्यर्थः भूम्यादिस्तस्य शास्त्रं means here the science of polity, politics. It also means the science of practical life and is often contrasted with धर्मशास्त्र. सिद्धि—the accomplishment of objects. 'The distinction is,' remarks Mr. Telang, "in essence the same as that between a despotic monarch, a constitutional monarch, and a monarch who reigns but does not govern." वत्स्यामः—The

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection, c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna.

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hydera

reading वेत्स्याम: would perhaps have better suited the context, but it is grammatically wrong; it should be वेदिष्याम: since the *Anit* विद् obtainable in the 4th and 7th conjugations does not mean 'to know'.

P. 86. वैतालिकौ—The bards are generally introduced in pairs in Sanskṛt plays. काशपुष्प—The Kās'a flower is represented by Sanskṛt poets as one of the types of whiteness. *Cf.* ०काशान्निकाश-मूर्त्या D. R.; Rt. III. 1, 2, Rag. IV. 17. भस्मना—It is difficult to see what this means in the case of शरत्. Mr. Telang understands by it the white clouds of autumn and compares Rt. III. 4. But this seems to be farfetched. ऐभी कृत्ति—(1) seems to refer to the impression of the elephant-hide-like space (the clear dark-blue autumnal sky); (2) S'iva is represented as wearing the skin of Gajāsura (the Elephant demon) killed by him. क्लिश्नती—oppressing; hence 'overpowering or counteracting the impression of' as Mr. Telang takes it. कापालीं—*cf.* Kum. V. 78. Vai. S'a. 29. इति—Thus, in this way. Mr. Telang remarks—"According to the usual course with such stanzas the double meanings in the previous lines should be expressed as they are in the third line. But, as above stated, the construction of those previous lines does not apparently suit this, though the commentator's explanation is based on that view." हास्यश्री०—(I) *cf.* Ṛt. III. 2. Rag. IV. 19.

जिह्मा—squint, half-closed; it may also mean dull or slow. 'जिह्म-स्तु कुटिले मन्दे, Haima Kos'a. रत्न०—The jewels may probably be those in the hoods of S'esha; *cf.* Rag. तत्फणामण्डलोदर्चिर्मणिद्योतितविग्रहम् । Rag. X. 17. नागाङ्कं—०ङ्कं would be a better reading. आकेकरा—'आ-केकरलक्षणं तु नृत्यविलासे—दृष्टिराकेकरा किंचित्स्फुटापाङ्गे प्रसारिता। मीलितार्ध-पुटालोके ताराव्यावर्तनोत्तरा ॥ Malli. on Kir. VIII. 53. This stanza is quoted in the Sar. K. with the remark अत्र दृष्टेः प्रत्यग्रोन्मेषजिह्मतादिभिः प्रबोधो नाद्यापि निष्पद्यते इति प्रतीयते । The poet, it will be seen, praises S'iva in the first stanza and Vishṇu in the second.

P. 87. कस्यापि हेतोः—For some mysterious reason. The suggested sense given by the Com. is doubtless intended. दंष्ट्राभङ्गं—*Cf.* I. 8. मानावलेप—Mr. Telang remarks 'It is difficult to distinguish between मान and अवलेप, if we take the comp., with the commentator, as a द्वंद्व. Perhaps it might be allowable to take it thus —whose pride about the respect due to them is well-known'. But we humbly differ from such a high authority. मान and अवलेप are

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderab

generally used synonymously no doubt. But here they are used in different senses. मान is derived from मन् to think and *has to do with the mind.* It means high opinion about one's self, pride; *cf.* मानश्चित्तसमुन्नतिः Amara. अवलेप is derived from लिप् with अव—अवलिप्यते अनेन (करणे घञ्) and properly means a paint or a coating. It thus *refers more to the outward bearing* or *external features* than to the mind; it means haughtiness; spirit of resentment. Here the two words mean 'pride and spirit of resentment, and must be supposed to be used in a good sense. It may be necessary for kings to resent an insult for having their commands universally obeyed. सार्वभौमः—सर्वभूमेः ईश्वरः, सर्वभूमौ विदितो वा । Pàṇ. V. 1. 42. 43.

उपभोगेन—उपचार external appendages; the *v. l.* fits in better with भूषणादि. We have however preferred उपभोगेन to उपचा. as it is likely to touch the heart more effectively than the latter. The student will at once see the bard Stanakalas'a, Ràkshasa's agent, speaking through these verses and trying to set the king against his minister.

विशिष्ट—specific, specially worshipped. अर्थोत्सर्ग—expenditure of money. दोषाः—evils, misfortunes. अनभियुक्त—not applying themselves to work.

P. 88. अभियुज्यस्व—युज् generally preceded by a prep. beginning or ending with a vowel is Atm. except when it does not refer to sacrificial utensils. प्रोपाभ्यां युजेरयज्ञपात्रेषु । Pàṇ. I. 3. 64. स्वराद्यन्तोपसर्गादिति वक्तव्यं Vârt.

तमालश्याम°—*Cf.* तमालतालीवनराजिनीला Rag. XIII. 15. तिमि—A fabulous fish of monstrous size, said to be a hundred *yojanas* in length; अस्ति मत्स्यस्तिमिर्नाम शतयोजनमायतः । मालेव &c.—which is respectfully obeyed. *Cf.* गुणानुरागेण शिरोभिरुह्यते नराधिपैर्माल्यमिवास्य शासनम् । Kir. I. 21. तथेति शेषामिव भर्तुराज्ञां &c. Kum. III. 22. उह्यते—The Com. needlessly and without propriety takes this in the sense of the future. Mr. Telang remarks—If the command was at that time already accepted by all kings, a breach of it by Chàṇakya would then properly be spoken of as it is here.

P. 89. प्रमाणलेख्यपत्र—A document showing the number; or a document to serve as evidence or proof. कुमारसेवक—may mean a servant of the king from his (or the king's) boyhood. एते वयं—Apparently refers to Achala and other officers and really to Bhadrabhata and others. स्त्रीमद्य°—Three of the four principal vices mentioned by Manu and alluded to by Kali. in Rag. IX. 7.

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hydera

P. 90. इत्युत्पाद्य—having fabricated or got up the story. दायाद—lit. those who take a share of the paternal estate, those entitled to inherit; hence relatives (quarrelling with one another for inheritance).

P. 91. अनुग्रह:—reward, showing favour. निग्रह—punishment. राज्यस्य मूलं—The basis, the main prop of the kingdom. पूर्वः पक्षः—The first alternative. उत्तरोपि खलु &c.—'The answer to the second alternative seems to be that the adherents and friends of the Nandas would become disaffected, and would have no confidence of fair treatment by Chandragupta, if Chandragupta's own adherents and friends were punished as suggested, and thus the gradual subsidence of old memories and quieting of the kingdom would be delayed.—Telang. प्रवणः—favourably inclined or disposed towards, ready to act on. द्वयी गतिः—a two-fold course. द्वाववयवौ यस्याः द्वयी or द्वितयी.

P. 92 स्वहस्तो—one's helping hand; hence a confirmation or corroboration of. Or स्वहस्त may mean one's own handwriting serving as evidence, hence unmistakable or incontrovetible proof. एकत्र *i. e.* in one place, with the subjects of Nanda. पुरुषकारः—पुरुषस्य कारः कर्म manliness, courage सहाय°—rich in friends. *cf.* सहायसाध्याः प्रदिशन्ति संपदः' Kir. XIV. 44. अन्तःकोप—internal disturbance or disaffection. राक्षसः खलु असौ—He is Râkshasa, mind you. *Cf.* Marâthi राक्षस तो.

P. 93. अभियुक्तः—forcibly assailed, hard-pressed. वियुक्तः—supply भविष्यसि. अथ—is पक्षान्तरे. वनगज इव—For the propriety of the simile *cf.* I. 26. *supra.* मशस्यत्तर—Mark how the king chooses his words; he does not say मतिमत्तरः. कृत्वा पदं नो गले—is idiomatic for 'quite in defiance of us'. अस्मद्बलानां—goes with जयघोष°. °विभवैः, मतयः—The plural used probably for the metre. स्वेषु वर्गेषु—explains why Chánakya may also be distrusted.

P. 94. आरूढ—rising within, or rather thrilling through the whole body. अग्राङ्गुली—This comp. is generally analysed as अग्रं चासौ अङ्गुली च (see Malli. on Kir. XVII. 38) समानाधिकरणसमासः। In विशेषणपूर्वपदकर्म° such as नीलोत्पल, उत्पल and नीलत्व are indentical; but in this case अग्र and अङ्गुली are not indentical. But they may be so regarded by *lakshaṇá* through their relation as अवयव and अवयवी. See Rághavabhaṭṭa's remarks on अग्रहस्त S'ák. p. 93 and Vâman. quoted by him there; also our note *ad loc.* °दीर्घा—The Com. takes this to refer to the length of time taken to destroy the enemy. It rather refers, as Mr. Telang observes, to length of space the figure

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderab

in the mind of the poet being probably the same as at p. 21, where the प्रतिज्ञा is compared to a river, and the length of water to be crossed is great owing to the number of enemies sworn to be destroyed. नवनवतिशत°—The Nandas were the reputed lords of ninetynine crores of gold coins. *cf.* एहि राज्ञः सखे नन्दाख्याचितुं गरु-दक्षिणां । गच्छामो नान्यतोऽस्माभिरियत्कांचनमाप्यते । नवाधिकाया नवतेः कोटी-नामधिपो हि सः ॥ Kathâs. Lambak. I. Tar. IV. 94,95. पर्यायभूताः—standing in a successive line. पश्यतो राक्षसस्य—When contempt or disregard is to be shown the genetive absolute is used; *cf.* Pân. II. 3. 38 quoted in the commentary.

गृध्रैः, धूमैः—The Com. explains this as a व्यस्तरूपक being equivalent to गृध्रधूमैः । नन्दैः—of course means the Nandas and their men that fell with them. पितृवन—The residence of the dead, a cemetery; also called पितृसद्म; Kum. V. 77. °निलयान्प्राणिनः—*cf.* Màl. Mád. V. 11-18." एते—Chân. is speaking as if he and Chand. saw the whole scene before them.

P. 95. दैवं &c.—*cf.* दैवेन देयमिति कापुरुषा वदन्ति। शिखां मोक्तुं—This was Chàn.'s habit. आरोढुं—to exercise power on, to get ascendancy over; (hence to treat with contempt or to take to task, as the Com. takes it). परीतः—Lit. surrounded by; hence overpowered, doomed by.

P. 96. क्षाम—properly, wasted, grown lean or emaciated (p. p. of क्षै); here it means grown turbid (enfeebled so far as its action of seeing is concerned). रुद्रस्य—Verbs meaning to remember have their object in the gen. case अधीगर्थदयेशां कर्मणि (षष्ठी) Pâṇ. II. 3. 52. ताण्डव-तण्डुना प्रोक्तं। 'तेन प्रोक्तं' (Pàṇ. IV. 3. 101) इत्यण्। the violent or frantic dance of S'iva. °उग्रप्रकम्पं—*cf.* I. 2. उत्तरोत्तर—bandying or exchanging words, verbal altercation. शस्त्र—see p. 22.

दूषण—disgrace, connection. This expectation of Cháṇakya is realished. See. p. p. 141-143. The sham quarrel which was so deliberately planned and successfully effected had the following effect. It served to throw Rákshasa off his guard by turning his attention to a wrong quarter by making him over-confident of the favourable issue of open warfare and by closing his eyes to the activity of Chàṇakya's emissaries. Moreover it led Malayaketu to believe that the deserters from Chandragupta, Bhâgurâyaṇa and others came over to him from real motives of discontent; it corroborated the insinuations of the forged letter and of Bhâgurâyaṇa, that Râkshasa aimed at being the minister of Chandragupta. Lastly it helped to

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection, c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hydera

produce in Mal. the fatal belief that the affairs of Chandragupta were really in a state of disorder and that that was the favourable time for striking the blow. (Adapted from Prof. Hegglin's stray notes).

उपपद—an epithet or title of respect.

P. 97. असत् कुरुते—असत् 'wrong, an injury' may be taken separately; but the com. is better. व्याल—a wicked elephant; व्यालो दुष्टगजे सर्पे इति हैमः । *cf.* Malli. on Kir. XVII. 25. एवं गृह्यमाणेषु—understood to be such; looked on in this light. This sense of ग्रह is common enough; *cf.* एवं जनो गृह्णाति Mál. I. परमार्थेन न गृह्यतां वचः S'ák. II. 25; मयापि मृत्पिण्डबुद्धिना तथैव गृहीतं Ibid. VI. p. 158.

बुद्धिः प्रवेष्टुं &c.—Chandragupta means that his intelligence is just on the point of leaving him, so much overpowered by shame he is; he is quite beside himself with shame. अतिपातयन्ति—अतिपातय् seems to be used here synonymously with लङ्घित. *Cf.* अतिपातितकालसाधना: Kir. II. 42. The sloka clearly shows that Chandragupta duly appreciated the services of Cháṇakya and had proper respect for his *guru*. Contrast this trait of his character with the fickleness of mind of Malayaketu and the readiness with which he insults Ràkshasa, his real well-wisher and a man of tested loyalty. (Act V. pp. 141-143.)

ACT IV.

P. 98. अध्वग—अध्वानं गच्छतीति a wayfarer, a traveller. हि हीमाणहे—expresses wonder; this occurs in Mṛch. pp. 15, 460 &c.

महीयान्—All-powerful. Cal. Ed.s read योजनशतं समधिकं &c. अस्थानगमन॰—seems to mean—great (powerful) enough to force one to go to a place not fit to go to. It may also mean 'important because one has to visit places not easily approachable in order to gather information'. दौवारिक—द्वारे नियुक्तः । 'तत्र नियुक्तः' । Páṇ. IV. 4. 69. इति ठक् (इक) । 'द्वारादीनां च' VII. 3. 4. इति औ आगमः । मा उच्चैः—शनैः v. l. is not appropriate.

P. 99. भद्रमुख—good sir. Generally used in addressing a stranger. *Cf.* S'ák. p. 195. अविधेयता—unmanageableness, uncontrollable nature. Fate was stubbornly adverse to him and would not crown his efforts with success. अपि च—and to add to that. निकामं—exceedingly, entirely. अनिशा—i. e, [illegible] is as it were no night to me.

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderab

कार्योपक्षेपं &c.—For the Sanskṛt definitions of the various dramatic terms occurring herein see p. 11. कार्य—The business or chief object. उपक्षेप—(1) one of the twelve subsidiary parts of *mukha* (बीजन्यास उपक्षेपः । D R.) ; (2) setting on foot, commencing. बीज—(1) the germ or the so-called *seed* of the plot of the story; (2) the primary incidents of an undertaking or political measure. आदौ—*scil.* in what is called मुखसन्धि (that in which the seed sprouts up connected with the various *Rasas* and attended with आरम्भ). विस्तारं—*i. e.* in the गर्भसन्धि (wherein the seed that has already struck root has only slightly developed, being aided by the means to the end). गर्भितानां—*i. e.* when the seeds are in what is called गर्भसन्धि (in which the seed or the first cause of the fruit has attained a further development and is accompanied by obstructions and search which on the whole help the denouement of the plot). बुद्धि—dramatic genius; (2) political insight or forethought. विमर्श—The *Sandhi* of that name (generally called अवमर्श wherein the seed attains a more luxuriant growth than in the *garbha* being accompanied by *niyatàpti* of the end, but whose final result is yet postponed by fresh impediments such as a curse, and the like). (2) deliberation as to the chances of success or otherwise. संहरन्—*i. e.* in the निर्वहणसन्धि (wherein the final catastrophe is reached, the various incidents, howsoever scattered, converging to one point (*i. e.* the end). There is श्लेषालंकार in the first three lines.

कर्ता वा &c.—The poet's task is as arduous as that of a minister. For a similar fig. comp. S'is. XI. 6. (where a poet and a king who is a practical administrator are likened); Bhar. Nit. S'a. Mis. sl. 10, and Vai. 108 where a poet and a *mantrin*, and a man and an actor are compared.

P. 100. तदपि नाम &c.—The whole sentence is बहुरातिसंधातुं शक्यः स्यात्. The interruption gives another version to it which is explained in Ràkshasa's next speech. Ràk. of course takes this as an ill omen. See p.33. *supra* and notes. वागीश्वरी—Such accidental words are supposed to proceed from some superhuman agency and are considered as divine. Their import was corroborated by the coincident twitching of the left eye. A throbbing sensation in the left part of the body of men is supposed to indicate some future evil. प्रस्ताव—The Com. needlessly takes this in the sense of संगर agreement with (which is however unhappy).

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dr. Shri Madhusudan Penna

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hydera

It is better to take the inst. करणे. Divine speech expressed or rather established her meaning by means of &c.

P. 101. भज्जा—Mr. Telang reads 'आश्रक्षे' but it is out of place. ०कल्याण—meaning 'gold' is rather unusual, though the Kos'as give the sense; 'कल्याणं हेम्नि मङ्गले' | Cal. Ed.s read कल्याणकुलघराणं (गृहाणां).

P. 102. पुरुषाभिमान—may mean pride characteristic of man, or pride about one's prowess (पौरुष). भूरेणु०—भुवः रेणुभिः रूक्षा अलका यस्मिन्। मातृजन—the mothers (पितृपत्न्यः सर्वा मातरः). निवापाञ्जलिः—निवापाय अञ्जलिः a comp. सुप्सुपा. न्युप्यते निवपनमिति वा निवापः। करणे भावे वा घञ्। An offering offered to a deceased person after the *Sapiṇḍīkaraṇa*. The mention of the *Nivāpa* shows that Mal. was not a Mahomedan.

उद्यच्छता—यम् with उद् is Atm. when the object is not a literary work: as भारमुद्यच्छते and it should be so here. The Com. somehow accounts for the Parasm.; see com. अकापुरुष—not a timid or meanhearted person *i. e.* a high-souled or brave man.

P. 103. सोत्सेध—raised high up. उपलक्षणे तृ० *Cf.* पयोधरोत्सेधविशीर्णसंहतिः | Kum V. 8. खमिव खण्डयन्तः—'alluding apparently to the manner in which the horse raises his foot very high in moving when his speed is suddenly checked'.—Telang. मर्यादां—*cf.* वेलां समुद्रा इव न व्यतीयुः | Rag. XVI. 2. जलधय इव—The comparison to the sea indicates the vastness of the troops.

भद्रभटप्रभृतिभिः—These were the men who came over to Mal. apparently through discontent, but who were really Cháṇakya's emissaries. See VII. 9. ०परिगृहीता—*cf.* चाणक्यमतिपरिगृहीत, राक्षस० p. 49. चन्द्रगुप्तात्—अपरंज् is used with the abl.; *cf.* 'नयहीनादपरज्यते जनः' Kir. II. 49. आभिरामिक—अभिराम एवाभिरामिकः। स्वार्थे ठक् (इक). आत्मगुण०—possessed of qualities, tastes, feelings &c. as one's self'. So Mr. Telang. It seems rather to mean endowed with the qualities of the soul (आत्मनो गुणाः); *cf.* अत्रभवति सर्वैरात्मसंपद्भिजनात्प्रभृत्यन्यूनैव लक्ष्यते | D. K. II. ननु—certainly.

P. 104. किंतु—Mark how skilfully Bhág. insinuates that Rák.'s devotion to Mal. is not real, and that he (Rák.) may enter into an alliance with Chandragupta towards whom he is not actuated by any feeling of animosity. सुहृज्जन—*i. e.* Rákshasa's friends in the city. पितृ०—पर्यायेणागतः पर्यायागतः | पितृभ्यः पर्यायागतः पितृ० | सशंकम्—shows that Bhág.'s words have produced their effect on Malayaketu.

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderab

सत्त्वभंग—may mean मनोभंग (giving offence) सत्त्व being used by *Lakshaṇa'* for the seat of *satva*, as the Com. takes it. Or it may refer to the king. Ministers give a false report to their masters that they may not lose their courage. **अन्यथा, अन्यथा**—Mark the use of these two words.

P. 105. **गहनः** &c.—not easily to be penetrated or comprehended. Bhâg. is here trying to thicken the suspicion about Râk.'s sincerity which has already gained possession of Mal.'s mind. **परिच्छिद्**—To cut all round; hence to grasp fully. The root constantly occurs in this sense; *cf.* Rag. VI. 77, Mâl. Mâd. I. 33, 34, &c. **जनितपरिचयः**—जनितः (कालेन) परिचयः यस्य। **मानितः**-hailed with respect.

P. 106. **कौमुदी** &c.—There is a pun on the words कौमुदी, कुमुदानन्द and चन्द्र. कौमुदी—(1) The festival; (2) moon-light. कुमुदानन्द—the gladdener of a section of people, by *lakshaṇà*; or कुत्सिता मुद् येषां तेषामानन्दः gratifier of people delighting in bad things *i. e.* Châṇakya and people of his type; (2) gladdener of night-lotuses. चन्द्र—(1) Chandragupta; (2) the moon. The contrast between कुमुदानन्द and जगदानन्द. चन्द्र and नृपचन्द्र is also intended to be significant. The one Chandra delights a *few people*; the other was the gratifier of *all*.

परिपाटी—a series or succession. **सद्यः**—समाने अहनि indec.; momentary. सद्यःक्रीडा may also be taken as one word; 'immediate sport.' *cf.* सहतं न जनोऽप्यधःक्रियां किमु लोकाधिकधाम राजकम्। Kir. II. 47. **कलुषित**—properly means made turbid or foul: and as anger has a perceptible effect on the mind and also the body of a person it means angry; *cf.* III. 9 *supra*; also विमलं कलुषीभवच्च चेतः Kir. XIII. 6; anger is considered a *mala* which sullies the mind.

P. 107. **न तथा**—See Bhàg.'s meaning explained in the com. **कृतवेदी**—grateful; see Kir. XIII. 32. **आत्यन्तिक**—lasting; see II. 14. **हस्ततलगतः**—Because no longer aided by the wise counsels of Chàṇakya.

P. 108. **चाणक्यात्** &c.—Mark how Bhâg. gives a different version of Râk.'s plain words. He invidiously suggests that Ràkshasa's object must be to become minister in Cháṇakya's place. See com. **सावेगं**—Because Cháṇ.'s conduct seemed to throw a doubt over the reality of the quarrel.

देवस्य—देवकृता (offence) given by the king. **स्वाग्रा०**—स्वस्य अग्रासनापनयनात्। **स्वयं कृत०**—Read स्वयंकृत &c. **मनस्वी**-a proud man (मानी).

P. 109. **अलमन्यथा** &c.—S'ak. means that Rák. should not have unnecessary misgivings but may well believe the news.

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderabad

°इन्दु--moon-like gems (by *lakshaṇâ*; इन्दवः तत्सदृशा मणयः). कोपनः—कुप्यति तच्छीलः; from कुप्+युच् (अन) added शीलार्थे. 'क्रुधमण्डार्थेभ्यश्च' Pâṇ. III. 2. 151. अन is added to the roots क्रुध् and मण्ड् and their synonyms in this sense; क्रोधन, मण्डन, भूषण, &c. अभिचरण--employment of spells and incantations with a view to obtain one's object (वृष्ट्यायुःपुष्टिकामो वा तथैवाभिचरन्नपि Yâj. I. 295) but generally for malevolent purposes such as the destruction of one's enemies &c.; *cf.* बभार रम्योपि वपुः स भीषणं गतः क्रियां मन्त्र इवाभिचारिकीम् । Kir. III. 56. अभिचारक्रियाक्रूरैकप्रकृतयः Kâd. p. 177. Such acts are considered *upapâtakas*, as animals like a hawk (*cf.* श्येनेनाभिचरन्यजेत) have to be killed and sacrificed. दैवात्—S'ak. suggests that in fulfilling his first vow Chàṇ. was indebted more to his good luck than to his diplomacy. This he does evidently to please Ràkshasa. आयति—उत्तरः कौल आयतिः | Amara; but it generally means 'a favourable future'; *cf.* रहयत्यापदुपेतमायतिः | Kir. II. 14. केशनखानामायतिभङ्गः | Kàd. p. 96. अनायतिक्षमं (वचः)।' Pt. III. 109. ग्लानि--failure; if this means 'failure of energy' then आयति will mean simply future time.

विश्रामय—see p. 70 *supra*. अतिरस्कृत—not screened *i. e.* supplanted. उरीकृतमेतदा°-*cf.* नैतत्संस्थास्यते कार्यं दक्षेणोरीकृतं त्वया | Bhaṭṭi. VIII. 11. संभृत—collected, or fully equipped; hence ready for action उदीक्षमाणैः—uselessly or idly waiting for. This is not the same as अपेक्षमाण.

P. 110. कुतोद्यापि &c.—*Cf.* स्वशक्त्युपचये केचित्परस्य व्यसने परे | यानमाहुस्तदासीनं त्वामुत्थापयति द्वयम् || S'is. II. 57; and Manu—तदा यायाद्विगृह्यैव व्यसने चोत्थिते रिपोः | See sl. 15. further on. सचिवोत्थितं व्यसनं सचिवव्यसनम् Mad. comp. चन्द्रगुप्तप्रकृतीनां—Mal. of course is covertly referring to Ràkshasa. पितृभूतं—'Bearing to him the relation of his paternal family.'—Telang. It seems, however, undoubtedly better to take it in connection with the subjects. The अनुराग and अमर्ष referred to are explicable only if we suppose the Nandas to have taken fatherly care of their *subjects*. For, what could the subjects have cared for the Nandas, had they been oppressive, even though they bore paternal relation to *Chandragupta*? With our meaning the comp. too becomes appropriate पिता इव भूतं (comp सुप्सुपा); *cf.* प्रजानां विनयाधानाद्रक्षणाद्भरणादपि | स पिता पितरस्तासां केवलं जन्महेतवः || Rag. I. 24. विप्रकृताः—Lit. driven from their nature; hence affected or troubled by. Hence also harassed or tormented, as in Kum. II. 1. स्वाश्रय°—सु+आश्रय. संभाव्य°—whose power may be believed as equal to. *Cf.* संभावनीयानुभावाऽस्याकृतिः |

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderab

S'âk. VII. p. 204. संभाव्यपराक्रमं Kir XIII. 1. निदर्शन–An instance (which proves what is stated previously); *cf.* Rag. VIII. 45.

P. 111. प्रतिविधातुं—To resist (our attack). तत्—*i. e.* स्वयं प्रतिविधानं. सचिवायत्तसिद्धौ स्थितः—see p. 85 *supra.* Râk. is speaking here as Chandragupta's antagonist. But he was inwardly conscious of Chandragupta's great worth and the promise of future greatness he gave early in life. *Cf.* VII. 12.

अत्युच्छ्रित—occupying a very elevated place, grown too powerful. The figure is taken from the games of dancers and tumblers as remarked by the Com. Lakshmî, unable to keep long in a state of equilibrium which is necessarily unstable, makes her choice soon and clings to one of them. असहा भरस्य—सहते इति सहा, सह + अच् + आ. भरस्य—कृद्योगे कर्मणि षष्ठी । 'कर्तृकर्मणोः कृति' Pâṇ. II. 3. 65. A G. § 109. *Cf.* संघाति वपुषि सहत्वमातपस्य । Kir. VII. 7. ह्रीर्वधूभिरसहा विरहस्य । S'is. X. 81. एकं भूमिपतिः करोति सचिवं राज्ये प्रमाणं यदा &c. Pt. I. 263. H. II. 26.

P. 112. तदर्पणः—Who makes over or entrusts his affairs to his minister. स्तनंधयः—स्तनं धयतीति । 'नासिकास्तनयोर्ध्माधेटोः Pâṇ. III. 2. 29. Also स्तनंधयी. The nasal comes in by Pân. VI. 3. 67. See our note on परंतप Bhaṭṭi I. 1. उत्सहते—has the energy to. वर्तितुं—वृत् to act, to perform his royal duties. अभियुञ्जानस्य—Applying himself to find out. ऐकान्तिकी—एकान्ताय हिता प्रभवतीति वा; lit. leading to *one* end; hence certain.

चलिता°—चलिताधिकारः च (not अतएव) विमुखः (not favourably inclined) च. मौर्ये नवे राजनि—*Cf.* Mal. I. 8. quoted before (see p. 5. notes). योग—means; see com. नः—Ràk. identifies Mal.'s interest with his own.

P. 113. उत्तुङ्गाः &c.—The figures in this stanza are उपमा, श्लेष and अनुप्रास. There are two sets of adjectives indicating the common qualities on which the comparison is grounded, one set applying to the river S'oṇa, the other to Mal.'s elephants. मुखरः—निन्दितं मुखमस्य । मुख शब्दो लक्षणयात्र वचनपरः । र shows possession and is affixed to words like ख, मुख &c. Pàṇ. V. 2. 107. खात—pp. used abstractively. शोण—A river rising in Gouḍavana and joining the Ganges; *cf.* Rag. VII. 36. पास्यन्ति—*i. e.* on their way to Pàṭaliputra, the elephants will enjoy a pleasant bath there. *Cf.* Raghu IV. 45. It appears from Kshapaṇaka's speech at p. 115 that Màlayaketu's army had to pass from north to south crossing on

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderabad

their way the river S'oṇa. Pátaliputra, therefore, appears to have been situated to the south of the S'oṇa.

विन्ध्यं &c.— The Vindhya being the central chain is naturally the resting place of the clouds in their passage from the south and is often referred to by poets; *cf.* तस्यापतन्मूर्ध्नि जलानि जिष्णो- र्विन्ध्यस्य मेघप्रभवा इवापः ।। Rag. XIV. 8. Rt. II. 27. इव मेघमाला— the comp. suggests the huge size of the elephants. Clouds and elephants are often compared; *cf.* Mṛch. V. 21.

सांवत्सरिक—संवत्सरं वेत्ति; *fr.* संवत्सर + ठक्; an astrologer. कथं क्षपणकः—The sight of a Kshapaṇaka (a Buddhist or Jaina mendicant) is considered ominous. *Cf.* p. 199.

P. 114. अबीभत्स—बीभत्स disgusting, revolting to view. The appearance of *Kshpaṇakas* and other Buddhist mendicants is generally represented as loathsome. C*f.* प्रेक्षस्व प्रेक्षस्व य एष गलन्मलपङ्कपिच्छिलबीभत्सदुःप्रेक्षदेहच्छविः उल्लुञ्चितचिकुरः मुक्तवसनवेषदुर्दर्शनः शिखिशिखण्डकपिच्छिकाहस्त इत एवाभिवर्तते । Prabodha.

अर्हत्--The supreme divinity with the Jainas. *Cf.* the *Def.* सर्वज्ञो जितरागादिदोषस्त्रैलोक्यपूजितः । यथास्थितार्थवादी च देवोऽर्हत्परमेश्वरः ।। This as well as the words आर्हतानां प्रणमामि &c. (V. 2.) are a proof that Kshapaṇaka was a Jaina ascetic. The first words of the specific prayer formula of the Jainas are नमः आर्हतानां नमः सिद्धानां नम आचार्यणां &c. See Monier Williams' Buddhism, p. 536.

प्रतिपद्यध्वं—Accept, *i. e.* act according to it.

धर्मसिद्धिः—*cf.* आर्याः कुरुत धर्मसंचयं Mṛch. p. 311.

श्रावक—means a believer in Buddhism or Jainism, a Buddhist votary in general; used as a formal title of address.

भदन्त—'भदन्तः प्रव्रजितः (a recluse)' Sid. Kau. on Uṇ. III. 130. Used as a title of respect in addressing a Buddhist or Jaina mendicant.

P. 115. निवृत्त०—Totally inauspicious. See the reason of this explained in the com. पौर्णमासी—पूर्णो मासो अस्यां; बहुव्रीहौ कृते स्वार्थे अण्। अदक्षिणं—not favourable. The double *entendre* is explained in the com; in this case the rendering of the *pra'kṛt* अदक्खिणं &c. is different; see com.

अत्थाहिमुहे०—The double meaning is explained in the com.; this too is rendered in the second case as अर्थाभिमुखे सूरे &c.; see com. न शुद्ध्यति—is not propitious or unobjectionable. Rák. means—How can we go when the *day itself* is not favourable ?

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderab

एकगुणा &c.—Kshap. means to suggest that the evil influence exerted by the day and constellation is counteracted to a very great extent by the good influence of the conjunction.

P. 116. संवाद्यतां—Let a consultation be made with; *i. e.* see that your decision agrees with that of other astrologers. कृतान्तः—(1) the god of death; (2) the decision or the conclusion *i. e.* the science of astrology. The double meaning is well explained in the com.

P. 117. पर्णच्छायैः—A Tat. ending in छाया is neu. when the sense to be expressed is thickness of shade. आद्यु—Because in the morning the shadows are the longest; thereafter they go on shortening. During the fore part of the day the shadows keep to the west in which direction also the sun is going. They are therefore compared to devoted servants who go before their masters. In the latter part of the day the shadows recede and gradually lengthen out in the eastern *i. e.* the opposite direction. Hence they are compared to servants who leave their masters in the decline of their fortune. प्रायः &c.—*cf.* सर्वः प्रायो भजति विकृतिं भिद्यमाने प्रतापे । Mv. II. 4.

ACT V.

P. 118. Herewith begins, according to the Com., the *Nirvahaṇasandhi*, which takes up the last three acts. It has fourteen *angas;* see com. ततः प्रविशति &c.—Siddhàrthaka, as the reader will percieve, now starts on his mission in accordance with the behest of his master—ततः प्रत्यासन्नेषु &c. (see p. 36).

बुद्धिजल &c.—Mr. Telang remarks—'The figure in this stanza is criticised by Professor Wilson as not "natural to the style of the compositions of the period to which the drama belongs". But नीतिपादप and its flowers are spoken of in Kàlidása (Málavikàgnimitra p. 20) and in Bhavabhûti (Vîra-Charita p. 93), and the further elaboration of the figure here is scarcely open to the criticism bestowed upon it.' *Cf.* also Mâl. IV. 1. where 'Love' is compared to a tree.

आर्यचाणक्येन &c.—see pp. 36, 68. यावदस्य &c.—Because Sid. wished that he should not succeed in going out of the camp, but that he should fall into the hands of Malayaketu's men and thus open the door to his future scheme.

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderabad

P. 119. आर्हतानां—Jaina saints: lit. the followers of अर्हत्. The gen. for the dat. or acc. In Prákṛt there is no dative, and therefore when the idea of the dative is to be expressed the gen. is used for it. गम्भीर—profound, acute enough to fathom the truth. लोकोत्तर—uncommon, not followed by the common run of men. लोकेभ्यः लक्षणया लोकप्रतिपन्नमार्गेभ्य उत्तराः। सिद्धि—salvation. The Com. remarks that according to the A'rhats or Jainas salvation consists in the constant upward tendency of the human soul, resembling the rising of a gourd when immersed in water.

समुद्वहन—Carrying out or preparing for (a rather peculiar use). Cal. Ed.s. read समुद्दसंतलणाकिद० (समुद्रसंतरणकृत०) which means 'bent or intent on some arduous task'.

P. 120 मुण्डित०—You are locking the stable door when the steed has been already stolen. Certain days of the month (*tithis*) and constellations (*nakshatras*) are regarded as unpropitious for shaving. Hence the appropriateness of the remark. Kshap. means that he is too late in consulting the constellations as he has already set out on his journey. अनिवारितः—uncontrolled, free. अमुद्रालञ्छितः—without having a pass (lit. a seal-impression). It is not easy to see whether a paper bearing an impression of the ring was given or the impression was made on the outer coat. The use of the word लाञ्छित shows, however, that the latter is more likely. मा प्रवेश्यसे—notice the use of मा with the indicative. It is not unusual to find this particle used for the sake of force with other tenses and moods than the Imperative, or the Aorist; *cf.* मा कस्यापि तपस्विनः हस्ते पतिष्यति Sák. II.; मा कश्चिन्ममाप्यनर्थो भवेत् Pt. V, मा नाम देव्याः कादंबर्या एव किमप्यनिष्टमुत्पन्नं भवेत् Kad. p. 441. मेदानीमेषा परहस्तगता भविष्यति Mál. Mád. VIII.

P. 121. संनिहित—अहं is to be supplied from the context. सावेगम्—with eagerness. We have inserted this from the com; the Com.'s explanation seems to be quite inappropriate as Kshap. and Sid., though both emissaries of Cháṇakya appear from the context to be ignorant of each other's real character. मा कुप्य &c.—Sid. fears lest the mendicant's anger might thwart his wishes.

वैचित्र्य—manifold character. उद्भेद—its shooting up *i. e.* its workings. अधिगमा०—० भावेन गहनाः; अधिगम comprehension. कार्य-

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderab

वशात:—as the purpose to be accomplished at a particular time requires it to be.

P. 122. चित्राकारा नियतिरिव—*Cf.* हतविधिलसितानां ही विचित्रो विपाकः। S'is. XI. 64.

आस्थान॰—आतिष्ठन्त्यस्मिन्। अधिकरणे ल्युट् (अन)· एवमपि—goes with स्नेहवान्; although kind to me to such an extent. Bhàg. feels remorse for his treacheroue conduct; but he has sworn fidelity to his master, and the thought soon dispels his uneasiness.

विमुखः—Mark the force of this word. He consciously does not take notice of the things. क्षणिक॰—क्षणिकमपि लोभात् *V. l.*; here अपि is without any force. क्षणिकधन॰—indicates 'want of proper consideration.' Bhàg. means—when one has rashly sold his independence for pelf which is but momentary, he has passed the stage of reflection, and is thenceforth bound to carry out his master's bidding. The time for consideration was before he entered service.

P. 123. चाणक्यनिराकृतेन—निराकृतः चाणक्यः येन। The परनिपात of निराकृत must be explained by classing it under the आहिताग्नि group; *e. g.* अग्न्याहितः or आहिताग्निः। *Cf.* शरीरबद्धः प्रथमाश्रमो यथा। Kum. V. 30. कृतिना—not for his having discarded Chânakya but for having obtained the *ràjya*. अग्रिगणयन्—counting foremost, setting a high value on or reckoning highly. *Cf.* तां भक्तिमेवागणयत्पुरस्तात्। Rag. V. 20.

विजये मुहूर्ते &c.—shows the childishness of Mal. and the hold Bhág. had on his guileless mind. See com.

P. 124. अये राक्षसस्य—From this it appears that Bhág. did not know that Kshapaṇaka was one of Châṇakya's spies and a co-conspirator with him. Chàṇakya, in order to secure greater secrecy, seems to have taken the precaution to keep his emissaries (with a few exceptions) ignorant of each other's mission or individuality. न खलु—has the force of 'you are going &c., are you not? or I believe you are going &c. प्रणयकोप—प्रणयेन प्रणयकृतो वा कोपः is anger which does not terminate in destroying friendship, but is evanescent and indicative of real affection.

किमपराद्धं राक्षसस्य—अपराध् generally governs the loc., and sometimes the gen., as here. *Cf.* किं पुनरसुरावलेपेन भवतिनामपराद्धं Vic. p. 10. and our note thereon. हताशः—Lit one who is defeated in his object (generally a wicked one); hence one whose life has been miserable or accursed. It is generally used as a term of abuse.

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderabad

अश्रोतव्यं—something which is either so bad or so disastrous that the hearing of it will cause disgust or pain, and which therefore must not be heard; hence sometimes, a calamity. *Cf.* p. 159.

P. 125. अर्थिने—to one who solicits it. Kshapaṇaka means that Bhágaráyaṇa will implicitly believe what he so earnestly wishes to hear, and is likely to turn it to the sort of use desired by him. See com. मलय० कथं &c.—Mark the ingenuity of the poet in making Mal. overhear the conversation between Bhág. and Kshapaṇaka. It helps considerably to poison Malayaketu's mind against Ràkshasa. निष्कासिष्ये—Pass. Fut ; Kshap. means that Ràk. situated as he is, is not likely to succeed in his treacherous object and that his own ruin might be involved in the doom that would befall his master.

P. 126. अकार्य—अ has the sense of अप्राशस्त्य; कुत्सितं कार्यम् । चाणक्येन विषकन्यायाः &c.—This is at least a falsehood if not a barefaced lie. See p. 24 *supra*. सुहृत्—Mr. Telang understands by this, the friend of the रिपु, and we have followed him in translating the passage. The com. takes it with reference to Mal., and we think the com.'s way is preferable. Since Mal. now calls Ràkshasa a *ripu* it is but natural that he should call Kshapaṇaka from whom he obtains the information, a friend. कृतार्थोस्मि—Because his object, which is to communicate this account to Mal., was fulfilled beyond his expectation.

मित्रं &c.—From this it appears that Parvates'vara was a friend of Ràk., before he was won over to his side by Chàṇakya with the promise of the gift of half of Nanda's kingdom.

P. 127. सहबन्धु०—*Sahokti*; *cf.* पपात भूमौ सह सैनिकाश्रुभिः । Rag. III. 61. The figure consists in coupling two facts so as to strike poetically; *e. g.* छाया संश्रयते तलं विटपिनां श्रान्तैश्च पांथैः सह । अन्वर्थः—अनुगतोर्थः; Prep. Tat.; *cf.* तथैव सोभूदन्वर्थो राजा प्रकृतिरंजनात् । Rag. IV. 12. भवतु—Mr. Telang quotes Rághavabhaṭṭa भवतु इति निषेधे । अस्तु भवतु पूर्यंत इति निषेधे इत्युक्तेः । (see his com. at S'ak'. p. 129) and says it 'indicates something about to be done, contrary to that to which things were tending before'.

अर्थशास्त्र—Lit. those who act according to the laws of political science, politicians.

व्यवस्था०—*Lit.* setting down or looking on as, consideration. लौकिक—लोके विदितः प्रसिद्धः हितो वा (aff. ठन), people acting in

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderab

private life. अर्थपरिपन्थी-अर्थस्य परिपन्थी; परि दोषाख्यानं पंथयितुं to spread or circulate शीलं यस्य. परिपन्थिन् *lit.* means he who points out faults or speaks against and thus prevents another from gaining his object. Hence, one coming in the way, an obstacle. Some derive it as पन्थानं पर्यवष्टभ्नातीति. In either way it is irregularly derived (निपातनात्). According to Páṇ. the form is admissible only in the Vedas. But it is sometimes used in *laukika* Sanskrit. *Cf.* नाभविष्यमहं तत्र यदि तत्परिपन्थिनी। Mál. Mád. IX. 52. तौ ह्यस्य परिपान्थिनौ। Bg. III. 34.

अस्मृत०—A politician led by his interest has to act in a hostile manner towards a friend or *vice versa*, totally ignoring all previous relations; he in fact passes from one kind of political existence to another.

उपमाह्यश्च—should be retained in service.

एवं सखे &c.—This brings out the levity of Malayaketu's mind. With little consideration he believed in the words of Kshapaṇaka and alienated his heart from Ràkshasa; with as little consideration he now accepts as proper the defence of his father's murder, made by Bhàgurayaṇa.

P. 128. दोषेषु—*i. e.* in one's behaviour or actions. प्रणमामः &c.—shows that that was the age when loyalty to one's master was valued above every other virtue. परिग्रहः—a servant. Bhàg. it seems, knew Siddhàrthaka and the errand on which he was sent (see his speech at p. 138.) but purposely feigns ignorance here.

P. 129. स्वस्ति—invariably marks the beginning of letters in Sanskṛt. अवगमयति—informs, writes to say. कापि—indescribable, very great. उपन्यस्त—proposed. परिपणन—price for. स्वाश्रय—*i. e.* Malayaketu. सत्यवतः—The letter is couched in terms complimentary to Chandragupta, and is intended to show Ràkshasa's high regard for him. सत्यवतः—Gen. sing; acc. according to Mr. Telang. कोषदण्डाभ्याम्—आर्थिन् is used with the instr.; को धनेन ममार्थी स्यात्। Mah. Bhàr. तृणैरार्थिनः Dk. अशून्यार्थे—as an accompaniment; lit. that it should not be unaccompanied by the customary present. वाचिक—संदिष्टोर्थोनया धार्यते सा वागेव वाचिकम्। स्वार्थे ठक् (इक्). 'वाचो व्याहृतार्थायां' Pàṇ. V. 4. 35. It means 'an oral message or communication.

P. 130. कीदृशः &c.—What is the bearing of this letter *i. e.* who may be the writer and who may be the addressee? धूर्त—from धूर्व् to kill; धूर्व्यते स्म or धूर्तमस्यास्तीति। मिश्रैः—मिश्र is a term of honour

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderabad

generally used as an affix. पूज्ये मिश्रपदं नित्यं बहुवचनान्तम्। 'मरीचमिश्रैर्देशेन' इति विष्णुपुराणात्। Jagad. on Mál. Mád. एष ज्ञापयामि—i. e. we shall compel you to know it. Bhág. means that he will receive a sound drubbing and so will have to confess.

P. 131. कुमारस्य—gen. for the dat. परवान्-dependent; lit. one having a master.

P. 132. मलयनगराधिपः—Malaya is properly the name of a mountain. ०नगर therefore means the capital of the territory around the mountain. The Cal. reading 'मलयजनपदाधिपति,' therefore seems preferable. मामभिद्रुह्यन्ति—Mr. Telang reads मह्यं &c. But then the construction becomes wrong grammatically. The rule is क्रुधद्रुहोरुपसृष्टयोः कर्म।

पूर्णमस्मद्बलं &c.—From this it appears that certain facts were revealing themselves, calculated to create a suspicion, howsoever vague, even in the mind of the guileless Rákshasa, about the real motives of the deserters from Chandragupta's camp, though he soon tries to rid his mind of it. परिशुद्धि—Lit. a state of clearness (freedom from misgiving); hence 'ease'.

साध्ये &c.—साध्य and the like words herein mentioned are technical terms of *Nyáya* or logic. As these are explained in the Tarkasangraha, which is one of the texts prescribed for the Intermediate Examination, we do not discuss them fully here, but merely indicate their meaning. साध्य is the predicate of a logical proposition corresponding to the major term in the western logic; *e. g.* fieriness in the usual syllogism–The mountain is fiery, because it has smoke on it, and all that smokes is fiery.

अन्वय—also called अन्वयव्याप्ति is the assertion of the invariable concomitance of the हेतु (the middle term) and the साध्य (हेतुसाध्ययोर्व्याप्तिः), as in the above instance—wherever there is smoke there is fire. सपक्ष—A corroborative instance on the same side (निश्चितसाध्यवान् सपक्षः), as a महानस or kitchen where *Sádhya* is definitely known to be present. विपक्ष—or an instance on the opposite side (*i. e.* contrary) which is characterised by the definite absence of the *Sádhya* (निश्चितसाध्याभाववान्); *e. g.* a tank. साधन—more often called हेतु—the instrument of proof—is the middle term, as smokiness (the mountain has smoke) in the above instance. सिद्धि—Arriving at the legitimate conclusion or *anumiti*. यत्साधनं स्वयमेव साध्यं—where the middle term is itself the major term (see com.) *i. e.* where, in the language of western logic the major premiss is an identical pro-

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderab

position. तुल्यं उभयोः (*i. e.* सपक्षविपक्षयोः) as द्रव्यत्व in the case of पर्वतो धूमवान् द्रव्यत्वात्, which is one of the five हेत्वाभास s (and which includes the two fallacies of European logic *viz. Illicit process of the major* and the *undistributed middle*). विरुद्ध-(the fallacy of contradiction) is that which proves the absence of the *Sâdhya*. For the other meanings see com. and translation.

P. 133. परिगृहीत—Accepted, received with favour. आपूर्ण—almost or nearly full of. परिकल्पित—properly distributed or arranged; *cf.* परिकल्पितसांनिध्या Rag. IV. 6; also XI. 23. Further on we have कल्पय् in the sense of 'to offer'; see p. 162. प्रयाणे-At the time of every march or when marching.

पुरस्तात्—in the van. खश—The Khas'as appear to be identical with the tribes still dwelling in the Khasias and Garo Hills in the north-eastern parts of Bengal. मगध—The country of the Magadhas, the modern Behar. It was also called कीकट. 'If our text is on this point correct, and all our MSS. read the name as Magadha, the reference is probably to the discontented inhabitants of Magadha, who still followed Râkshasa, repudiating all connexion with Chandragupta as a usurper. I own, however, that I have a suspicion, though it is nothing more, that Magadha is not the correct reading, but that it should be Magara. If our identification of the Khas'as is right, this rectification is strongly suggested by the fact that the Magara tribe inhabits the Himâlayan tracts near Kumaon in the neighbourhood of the Khas'as. According to Mr. Carleylle, the Goorkhas of Nepâl originally belonged to the twin tribes, Magaras and Khas'as. It must be admitted, however, that the emendation here is a mere suggestion, which cannot be accepted at present in the face of the evidence of our MSS. of the Mudrârâkshasa'.—Telang's Introduction. गान्धारैः—The people settled about the modern Peshâwar. प्रयत्नः—an exertion *i.e.* care should be taken about the march of the central division. *Cf.* महान् हि यत्नस्तव देवदारौ । Rag. II 56. प्रतिपात्रमाधीयतां यत्नः । S'âk. p. 5.

P. 134. चीणहूणैः—The Chînas are the next people who claim attention. Mr. Barooah identifies with the Chinese the Chînas mentioned in the Mahâbhârata. The Chînas of our text are probably not to be distinguished from the Chînas mentioned in the great epic. But Professor Max Müller doubts whether in the Mahâbhârata the name

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderabad

Chiṇas really does stand for the Chinese. However whether they are to be identified with the Chinese or not, they would seem to belong to somewhere about the north-eastern quarter of India, whether on this side of the Himâlaya mountain or the further side. The Hûṇas come next, and these are probably to be identified with the White Huns, whose inroads into India are said to have occurred in the fifth and sixth centuries A. D." Telang, introduction.

अधिकारपदं नाम &c.-Here Rák. has a vague presentiment of what is coming. *Cf.* राज्यं हि नाम &c. p. 75 *supra*. भयं तावत् &c.—For similar ideas, comp. III. 14. अभिनिविशते—Forcibly enters, firmly takes possession of; विश् with अभि and नि is Atm.

P. 135. ततोऽध्यारूढानां—*Cf.* अत्यारूढिर्भवति महतामप्यपभ्रंशनिष्ठा। See S'ák. IV, Various Readings p. 8; comp. also

'They that stand high have many blasts to shake them;
And if they fall, they dash themselves to pieces.'

Shakespere, King Richard III. Act I, Sc. 3.

अनुकूलं—used in its literal sense-near the bank, near at hand.

निश्चलांगीं—going with दृशं is rather peculiar. Perhaps the poet wrote निश्चलाङ्गः. शून्य॰—*Cf.* गमनमलसं शून्या दृष्टिः &c. Màl. Màd. I. 20. प्रतिविधानं—simply means 'arrangement'.

P. 136. ताड्यमानेन मया &c.—Siddhàrthaka's conduct in this act is characterised by the grossest villany. He has the boldness to tell to his late master's face such abominable lies.

P. 137. आर्यस्य—The gen. with कथं is noticeable. अनृत—*Cf.* Lat. *ratus* settled, ratified; *irritus*. ईदृशस्य &c.—Bhág. is simply adding fuel to the fire. ॰भूमि—proper place *i. e.* fit person or worthy recipient.

P. 138. अलं ताडयितुं—The use of the inf. with अलं is ungrammatical. It should be ताडयित्वा. न खलु &c.—This shows that Bhág. knew that Sid. was one of Châṇakya's spies. आगत्य &c.—These words are omitted by Mr. Telang. We have inserted these as the context requires them. The words of the Com. also show that he too must have felt the necessity of supplying some such words for a clear understanding of the passage.

P. 139. प्रतिपत्स्यते-*Cf.* संप्रतिपत्ति sl. 18. *infra*; admission, acknowledgement. अन्यलि॰—प्रतिलिखित *v. l.* does not seem to be the original reading. In the first place the shrewd Bhâg. cannot be

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderab

expected to send for a copy of the letter as that would have created a suspicion in S'akaṭadasa's mind and led him to suspect some mischief. Secondly, the word अपर occurring in the next sl. shows that it was not a प्रतिलि० that was sent for. विभावयिष्यति—विभावय् to cause a thing to be seen; hence to make clear, to prove. *Cf.* विभावितैकदेशेन &c. Vic. IV. 17. शकटदासस्तु०—The meaning may simply be—When I compare the two handwritings the characters seem to agree; but when I call to my mind the fact that S'ak. is my friend, I must say that they do not agree. The Com.'s view, however, seems to suit the context better. In this case translate—If so, the words S'ak. and friend do not agree. पुत्रदारस्य—पुत्राश्च दाराश्च पुत्रदारं Sam. Dv. चलेष्वर्थेषु—The loc. is वैषयिक. 'सप्तम्यधिकरणे च' Páṇ. II. 3. 36. औपश्लेषिको वैषयिकोऽभिव्यापकश्चेत्याधारस्त्रिधा । कटे आस्ते, स्थाल्यां पचति, मोक्षे इच्छास्ति । Sid. Kau. अनपायिषु—not perishing, everlasting. *Cf.* प्रसादाभिमुखे तस्मिन्श्रीरासीदनपायिनी । Rag. XVII. 46. कराङ्गुलिप्रणयिनी—*Cf.* p. 31. *supra.* प्रयोगाश्रय—Which is the basis of the enemy's scheme.

P. 140. शकट—stands for S'akaṭadàsa. कृपणं—*Cf.* कृपणवत् II. 18. भूषणवल्लभ—Notice the comp. which should rather be वल्लभभूषणः. The poet has, it seems, placed वल्लभ later following the analogy of प्रिय which may optionally take परनिपात by the rule 'वा प्रियस्य'; प्रियगुडः or गुडप्रियः. मुखचन्द्र०—मुखचन्द्रेण कृतोऽवभासो यस्य । The ornaments are compared to the stars, Parvateshvara's face to the moon and Par. himself to the autumnal evening.

P. 141. सुश्लिष्ट—Well arranged, well planned; *cf.* सुश्लिष्टगुणतया; and मालत्या अपि स्नेहदर्शनात्सुश्लिष्टमेतत् Mal. Mád. p. 39, 42. न उत्तरं—not a fit or reasonable reply. ग्राम्य—ग्रामे भवं churlish; hence not weighty or reasonable; *cf.* the similar admission of guilt by Chàrudatta. Mṛch. p. 417.

मौर्योसौ &c.—Mark the contrast suggested by the sets of assertions. Mal. means, there your relation is that of a servant to his master, here the reverse of that &c. निर्णयो दत्तः—*viz.* that implied in त्वामनार्यं करोति.

०व्यत्ययेन पठति—By repeating the sl. in the manner stated Ràkshasa means to suggest that there is no earthly reason for him to act in the treacherous and dishonourable way as ungenerously supposed by Malayaketu.

परिभावधामनि—The place of humiliation or insult. See III. 14.

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderabad

परिभव is the word more generally used. *Cf.* के वा न स्युः परिभवपदं निष्फलारम्भयत्नाः। कृतधियां—as contrasted with Mal., of wavering mind. प्रयोग—use. विषम—Lit. what is unevenly or not well placed; hence what is surrounded by fear; *cf.* Bhaṭṭi. VI. 8 and Bhag. II. 2, where विषमे is rendered as सभये स्थाने in the Bháshya of S'ankaráchárya. Also कान्ताविश्लेषदुःखव्यतिकरविषमे यौवने विप्रयोगः Bhar. Vai. 106. Here it means dangerous to life, fatal. विश्रंभप्रवणः—विश्रंभेण प्रवणः। Well inclined towards through confidence. *Cf.* तपसा तत्प्रवणीकृतो हरः Kum. IV. 42. आहित°—should be properly compounded with मन्त्राधिकारे; but it is a comp. सापेक्षत्वेपि गमकत्वात् (on account of the connection being indicated). प्रलय—utter destruction.

गण्डस्योपरि &c.—This is adding misery to misfortune. *Cf.* ततो गण्डस्योपरि पिटकः संवृत्तः। S'ák. p. 44. and Shakespere 'When sorrows come, they come not single spies, but in battalions'. Hamlet Act IV. Sc. 5. Also 'One woe doth tread upon another's heel, so fast they follow'. Ibid. Act IV. Sc. 7.

P. 143. श्वभ्र—a spacious ditch or pit. अभिनीय—अभिनी generally means to gesticulate or act, but here it is used in its literal sense. *Cf.* गृहजनं स्वगृहमभिनीय &c. p. 40. सर्वात्मना—wholly and unreservedly.

त्रिवर्ग—The collection of three, *viz.* धर्म, अर्थ and काम. दुर्नयः—bad conduct, injustice. See the Com.'s remark.

गौडीनां—Gauḍa or Puṇḍra, the ancient name of Northern Bengal. परिमल—paint. बहुल—increased in size, covered or plastered with. क्लिश्नन्तः—lit. teasing or troubling, hence diminishing or tempering the deep darkness of. *Cf.* क्लिश्नती कृत्तिमैभीं III. 20, where the meaning is slightly different. आत्मलाभ—*cf.* III. 1, Kir, III. 32, XVII. 29 &c. उत्तमांग–The head. Rag. VII. 51, Kum. VII. 41. गजमद°—The idea is common enough; *cf.* Rag. VII. 43. This shows that there were many rut-dripping elephants in Mal.'s army. करवाणि—what should I do? (implying a little helplessness on the part of the speaker). This use of the imperative should be noted. *Cf.* Utt. किंः सम्वत्सः करोतु।

P. 144. सवैरं—Because the feeling of animosity must needs lead to प्रवृत्ति and not to निवृत्ति. नैतच्च &c.—But this will not be a proper course for me to follow. For, my heart, if it be not ungrateful (which it is not), would prevent me, &c. Rákshasa

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderab

means that gratitude for the splendid service rendered by Chandanadása will not allow him to do any thing which will jeopardise his life.

ACT VI.

जयति &c.—Glory to (my veneration to-impliedly). जयति शब्देन नमस्कृतिराक्षिप्यते. जलदनीलः केशवः—For the reverse comparison *cf.* Mrch. V. 3. where the मेघ is described as केशवगात्रश्याम. जयनकार्य—What can be accomplished by means of the instruments of victory (such as an army, fighting &c.; see com.). The Cal. Ed.s read—जअति जअणसज्जं जा अकाऊण सेणं (जयति जयनसज्जं या अकृत्वा च सैन्यं). But this reading is not satisfactory, as it is not supported by the context; *cf.* p. p. 148; 173. Here Siddhárthaka really means to pay his tribute of respect to and express his admiration for his master Chàṇakya, who by his sound statesmanship and wise statecraft accomplished his object without causing much bloodshed and with the least trouble to the citizens. यावत्—यावत्तावच्च साकल्ये । Amara. तारेशानां—*i. e.* who gladden by dispelling anxiety. सुखायमाना०—who take pleasure in. But here सुखाय seems to be used transitively—who contribute to happiness or pleasure. हृदय०—*i. e.* who are bosom friends. The stanza shows that Samid. too was in prosperous circumstances.

P. 146. एतस्य निवेद्य--The gen. for the dat. प्रियोदन्त—gladsome news (प्रियश्चासावुदन्तश्च).

P. 147. अकथितव्य—Read अकथयितव्य. असमीक्ष्यकारी—असमीक्ष्य कर्तुं शीलमस्य acting rashly. कुशलतया—may be instr. हेतौ; in order to ensure their safety. भयविलोलशेष०—It is difficult to see the propriety of शेष here unless विलोल be taken to mean 'who fled in terror'. Possibly the author wrote अशेष. पार्थिव—means here independent kings in alliance with Mal.; सामन्त his feudatories. चन्द्रगुप्तस्यापरक्ताः—The gen. is irregular. अपरक्त is construed with the abl. or loc. It may, however, be explained by the general rule शेषे षष्ठी. मुख, निर्वहण—We have already explained these terms. It is necessary for every good play that there should be perfect harmony between the opening *Sandhi* and the concluding one. Otherwise the play is defective. Here the poet suggests that his play at least is faultless in this respect. सर्वथा &c.—Sid. means—We can only watch the courses events take, not seek to fathom Chàṇakya's policy); so mysterious are its workings. *Cf.*

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderabad

Bhág.'s speech at p. 121 *supra*. अश्रुत—not properly studied *i. e.* comprehended or understood.

P. 148. सारसाधन—The flower of the army, chosen troops. अतिप्रतिपन्न—approached from the opposite side; hence attacked. अति-शय &c.—This supposes that the fight was still going on. ०जल-दैर्लीलां—नीला उद्भ्रमन्तः *v. l.* उद्भ्रमन्तः moving about. The variant ०नीलामुद्वहन्तः is rather mysterious. In this case रुचं must be supposed to be understood. जात०—जातकम्पा अत एवोत्तरंगाः (looking like heaving waves). जयन abstract noun (जयः).

P. 149. अतिमुग्धः &c.—very green. Prof. Hegglin compares 'How green are you and fresh in this old world'—King John. अव-गाहित—Lit. entered into, fathomed; hence fully comprehended or grasped. ०विलोल—विलोल is used here like a noun; 'tumult, agitation'. अनुसंधीयमानः—his course being tracked or closely followed. चरेण—*i. e.* a spy in Chânakya's service. नाम—प्राकाश्ये.

P. 150. जीवितुकामः—The nasal of the inf. is dropped before काम and मनस्. तद्देहि &c.–Sid.'s principle is—आज्ञा गुरूणां ह्यविचारणीया Rag. XIV. 46.

षड्गुण &c.—Here by a very happily chosen metaphor the man compares the policy of Chânakya to a net which so completely entangled Rák. in its meshes. गुण—(1) a string; (2) for the six *guṇas* see p. 15 and notes. उपाय—means here a stratagem or scheme; it does not seem to be used in its technical sense of साम, दान &c. *Cf.* II. 2. where Chânakya's intellect is compared to a rope.

P. 151. ०आश्रयकातरा—Lakshmî is often described as entertaining such a fear; *cf.* III. 5; for आश्रय see p. 52. कुलटा—Mark the Sandhi (कुल+अटा). It is a word of the शकंध्वादि group wherein there is पररूपसंधि. गतानुगतिकः—गतमनु गतिर्येषां blind followers, thoughtlessly doing what others do. कुर्वन्तु—see our note on करवाणि p. 143. उत्तमाङ्ग—the best limb, *i. e.* the head, being the seat of intelligence; hence the principal person (the person for whom to work). पतिं त्यक्त्वा &c.—comp. II. 6, 7. उच्चैः—is here treated as an adj., and so used as the first member of a Bah. Comp. छिद्र—a loop-hole, a weak point. The Com. explains it by कपटेन but that is not a good rendering. Lakshmî is spoken of as रन्ध्रचला; *cf.* 'श्रियमवेक्ष्य स रन्ध्रचलां &c.' Rag. IX. 15. स्थिरमपि—This is more fully explained in the following sloka.

भतद्विधः—The Com.'s reading is perhaps better. शैलेश्वर—*i. e.* Parvateshvara,

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderab

P. 152. विवेकशून्यता—This complaint of Râk. is just. It is quite borne out by Mal.'s unjust dismissal of Râkshasa without even hearing him, and his precipitate order to execute the five princes. See introduction.

बीजनाशं—ṇamul, which is used when the same root is used after it. The reading बीजनाशं though it gives a good sense is grammatically inaccurate. We should therefore have preferred जीवनाशं (See Pâṇ. III. 4. 43). For, the present form is not defensible by उपमाने कर्मणि च (Pâṇ. III. 4, 45), चात्कर्तरि Sid. Kau., as the intended sense is not बीजं इव नष्टान् but बीजं इवनष्टान्. दैवेनोपहतस्य &c.—cf. विवेकभ्रष्टानां भवति विनिपातः शतमुखः। Bhar. Nît. 10.

अरातिहस्तगतः—Supply चेत् if he falls into the hands of. अथवा-is used पक्षान्तरे; cf. Rag. I. 4. कामं–has its proper sense here viz. that of अकामानुमति; cf. अकामानुमतौ कामं Amara. असत्यसंधः &c.—He means to say that if he is forced to do the worst, he may enter into an alliance with Chandragupta independently of Chāṇakya. See the com. एतास्ताः—This shows that Rák. loved his masters with almost filial piety.

शार्ङ्ग—शृङ्गस्य विकारः; a horny bow. चित्रं and प्रजवितुरगं are adverbs. चित्रं—see com.; it may better be taken with बाणमोक्ष. चलेषु—Skill in shooting down moving game was considered a mark of high attainment in ancient archery. *Cf.* उत्कर्षः स च धन्विनां यदिषवः सिद्ध्यन्ति लक्ष्ये चले। S'ak. II. 5. and our note thereon; Rag. IX. 49.

P. 153. भूयसा—greatly. दुःखयान्ति—See com.; a demon; from दुःखवत् the *matub* aff. being dropped. कुताश्चित्—from some one. दशापरिणतयः—turns or conditions of life.

नवेन्दुवत्—The new moon was looked for, in ancient days, as it is now, with great curiosity by the people. *Cf.* नेत्रैः पपुस्तृप्तिमनाप्नुवद्भिर्नवोदयं नाथमिवौषधीनाम्। Rag. II. 73. निदर्शयामास विशेषदृश्यमिन्दुं नवोत्थानमिवेन्दुमत्यै। Ibid VI. 31.

विपर्यस्तं—dilapidated; the literal sense is also prominent. सौध—सुधा लेपो अस्यास्तीति m. n. महारम्भ—as applied to कुल means 'great acts or deeds. रचना—(1) structure; (2) doing. शुष्क—(2) parched up. *Cf.* its opp. आर्द्र which is frequently used in connection with हृदय. Mr. Telang compares Wordsworth's 'hearts are dry as summer dust'. क्रुनीतैः—p. p. participles are often used abstractively; कलमन्यभृतासु भाषितं (भाषणं) कलहंसीषु मदालसं गतं &c. Rag. VIII. 59.

उदग्र—Lit. whose raised point can be well seen; hence prominent, large &c. कुञ्जमीलीं &c.—*Cf.* Bhatti II. 4. The reading of the

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderabad

Com. is उदग्रक्रमभृतां which, if adopted, must be taken as an epithet of शाखानां. In this case, the first word too must go with शाखानां and must be read क्षताङ्गीनां as in the foot-note. उपरुदित—The plaintive cries. उप has no force; it is used for the sake of metre.

P. 154. तपस्विनः—poor, in a pitiable condition. See p. 59. उदग्रयन्तः—An unusual word. उदग्रीकरोति उदग्रयति shows in a prominent way. छायावियोग--see the cause of this explained in the com: The trees were left uncared for and were in a decaying condition.

विषम०—The Com.'s way of taking the comp. does not seem to be good; rather dissolve ०परिणामे सुलभं तस्मिन्. नान्दी—नन्दन्त्यस्यामिति a festive occasion, rejoicing. पटु—well sounding.

श्रुतिपथ--The tympanum of the ear. असारं—weak. गुरुता—intensity. बहुत्व—magnitude. दिशां द्रष्टुं—*cf.* Kád. p. 46 where the fig. is applied to the big branches of the S'álmáli tree.

P. 155. सासूयं—Mark the sense of असूया. He does not like to call मौर्य a king yet. 'गुणेषु दोषाविष्करणमसूया' Sid. Kaṇ. पिशुनयति—This is often used in the sense of सूचयति; *cf.* पिशुनयति रथस्ते शीकरक्लिन्ननेमिः S'ak. VII. कष्टं कष्टं &c. Here the poet very skilfully makes the sounds of rejoicings at the royal palace in the distance fall on the ears of Rák. just at the time when he was touched by the melancholy scene presented by the ruined mansion and the neglected garden around it. The impression of loneliness and forlornness made on the mind of Rákshasa is thus deepened and he now feels his position more miserable and critical than ever.

अभिनीय—is once more used in its literal sense. अनुभावयितुं—To make one feel it. व्यसनसब्रह्मचारिन्—व्यसनमेव समानं ब्रह्म चरतीति । समान is changed to स by चरणे ब्रह्मचारिणि' Páṇ. VI. 3. 86. ब्रह्म वेदः । तदध्ययनार्थं व्रतमपि उपचाराद्ब्रह्म । तच्चरितुं शीलमस्येति ब्रह्मचारी । Lit. a fellow-student in the school of misfortune; hence a fellow sufferer, one in the same miserable condition as another. *Cf.* दुःखसब्रह्मचारिणी तरलिका कागता Kád. p. 276. भारिक—भारो विद्यते अस्य hanging over as a load; hence causing pain; or 'very great or weighty' as the Com. takes it.

P. 156. परमुदासीना—Exceedingly indifferent or apathetic. Mark the effect of the man's words on Rákshasa's mind. Châṇakya's hand is clearly visible in all this. The puppets move as he pulls the strings. प्रत्यादिश—To order back as worthless, to throw

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderab

into the back ground, eclipse; see. com. निर्बन्ध—urgent request, importunity; *cf.* निर्बन्धपृष्टः स जगाद सर्वं । Rag. XIV. 32. हन्त—is here हर्षे. विभव–property, one's belongings; see p. 163.

औषध॰—baffling or defying the power of medicine; *cf.* वैद्ययत्नपरिभाविनं गदं । Rag. XIX. 53. उद्बध्य—This उद्बन्धन is a common device in Sanskṛt plays. See Rat. Act. III. व्यापादयितुं—For a similar idea comp. D. K. p. 9.

P. 157. अग्नि॰—Anger is often compared to fire. शान्तं पापं &c.—Mark hew the man seeks to make a good impression about Chandragupta's rule on the mind of Ràkshasa. नृशंसाप्रतिपत्तिः—Rather read नृशंसा प्रतिपत्तिः (actions, deeds) नारीजनं—अनुरंज् sometimes governs the acc.; *cf.* वृषलमनुरक्ताः प्रकृतयः । *supra*. प्रियसुहृदिति तद्विनाशः &c.—The reading in the foot-note *viz* सुहृद्विनाशः is preferable. For, तद्विनाशः would refer to चन्दनदासविनाशः which is not yet quite clear from the man's words. ॰स्नेहपक्षपात—*cf.* चाणक्यस्योपरि प्रद्वेषपक्षपातः p. 93. *supra*. मर्तव्य—pot. p. here used as a noun (मरण).; *cf.* अश्रोतव्यं न शृणोमि. वत्सल—वत्सांसाभ्यां कामबले' Pàn. V. 2. 98. The *matub* aff. ल is added to वत्स and अंस in the sense of 'affectionate towards, and, strong' respectively.

P. 158. शोकदीक्षा—दीक्षा properly means 'the initiatory ceremony at a sacrifice'; hence the word is used metaphorically in several senses; *cf.* आपन्नाभयसत्रेषु दीक्षिताः खलु पौरवाः । S'ák. II. 16. विवाहदीक्षा &c. The fig. here is somewhat analogous to that contained in व्यसनसब्रह्मचारिन्. कष्टतर—is equivalent to अतीव कष्टं, no comparison being meant. तर is added merely in the sense of excess. अभ्यर्ण—near. अर्देः सन्निविभ्यः । अभेश्चाविदूर्ये । Páṇ. VII. 2. 24, 25. इ is not added to the p. p. participle in the case of अर्द् after the preposition सम्, नि, वि and अभि when the sense is nearness or proximity; समर्ण, अभ्यर्ण &c. अर्थवत्ता—possession of wealth, property. The *matub* sense is not prominent here It is equivalent to अर्थः । Comp. धातुमत्ता Kum. I. 4. See, however, Mallinàtha's remarks there. विनिमय—properly, exchange (Rt. मे; *cf.* Rag. I. 26.); hence here a ransom.

वैरवत्—परेण तुल्यं like an enemy. अभिहिंसन्ति—अभि adds no force; it is used *metri causa*. तयो—should be properly तं यो. The reason of this violation of gender is given in the com. सति वणिक्त्वेऽपि—For merchants are generally supposed to be the greatest lovers of money.

P. 159. ... 'rapid'; ... It seems rather to

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dr. Shri Madhusudan Penna

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderabad

mean अङ्गीकृतं 'what did he agree to do? प्राणहरः दण्डः—capital punishment. स गृहजनं याच्यते—गौणे कर्मणि दुह्यादेः प्रधाने नीहृकृष्वहां । ...लादयो मताः। Sid. Kau. p. 283. *Cf.* Rag. XI. 1.

P. 160. शिबेरिव—शिबिनेव would be a better reading as far as symmetry is concerned. शिबि—name of a king renowned for his generosity. On one occasion Indra and Agni came to him in order to try him, assuming the forms of a hawk and a dove in hot pursuit when he rescued the supposed dove from the clutches of the hawk by offering an equal quantity of his own flesh weighed in a balance. See Mah. Bhàr. Van. P. Ad. 197. See p. 168. *infra.* " S'ibi's is a common story among Buddhists, see *inter alia* Cunningham's Geography p. 82. Fa Hian, p. p. 29, 206, Burgess and Bhagavànlál's Cave Inscriptions of Western India. p 87."–Telang. सुहृदा विनापि—see the force of this explained in the com.

निस्त्रिंशः—निर्गतः (exceeding) त्रिंशतोऽङ्गुलिभ्यः । सजल०. Cal. Ed.s read विगत० which is evidently not a good reading. The Com.'s explanation of this passage is the best that can be proposed. See his remarks. सजल full of water, sharp-edged and bright—धाराजल, धाराम्भः &c. are very common expressions; *cf.* 'निष्ठ्यूतधाराजलबिन्दुदन्तुरेण कृपाणेन' Kad. p. 12. धाराम्भसः फेनमिव व्यनक्ति । Vikr. I. 1. ०श्रद्धा—An ardent desire; *cf.* श्रद्धां विधास्यन्ति सचेतसोऽत्र। Vikr. I. 13. Here it is used nearly in the sense of hope (in the hope of being engaged in battle). Mr. Telang quotes—कलयसि कलहश्रद्धया किं त्रिशूलं from Bàṇa's Chandakaus'ika, and अपि नाम 'भवदुपाध्याययजमानस्य निवृत्ता हरचापारोपणश्रद्धा' from Prasanna Ràghava. सत्त्वोत्कर्ष—Its great virtue. The root-sense of सत्त्व is prominent here. It means that quality which enables a thing to keep up its *existence* and does not allow it to give way. विवशा—no longer my own master, but entirely in the power of मित्रस्नेह.

पिशुनितं—see note on पिशुनयति p. 155. प्रतिपत्तुं—to recognise, to know definitely. *Cf.* भेदप्रतिपत्ति Bhar. Vai, S'at. 96. अमात्यपादाः—This is a respectful mode of speaking. *Cf.* आचार्यपादाः, तातपादाः गुरुपादाः &c. तत्कुरु &c.—We have adopted the order of this and the next two speeches from the Cal. Ed.s as that seems to be quite natural.

P. 161. दुर्गृहीत०—said in reply to the man's सुग्रहीतनामधेयाः । यथार्थो राक्षसः—*cf.* last line of V. 7. ही हीमाणहे—see p. 118. *supra.* चन्द्रगुप्तहतकेन—This he says to show that he is a partisan of the

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderab

Nandas, and thereby to lull all suspicion of being Chāṇakya's emissary if any such could have been caused by his previous praise of Chandragupta's rule. घातकजन०—It does not clearly appear from the play whether the hangmen were really put to death by Cháṇakya's order. Very probably this is a lie and an invention of the spy. Rák., however, does not seem to be inclined to disbelieve him. See sl. 21. जीवितं परिरक्षन्तः—Wishing to save their own lives (lest they should themselves have to share the fate of S'akaṭadása's hangmen). त्वरायितः—expedited, accelerated; *cf.* p. 129 where it means 'made to make haste.'

P. 162. शत्रोः—*i. e.* of Cháṇakya. मतेन—This he guesses from S'akaṭadása's supposed treachery and Siddhárthaka's share in the plot as revealed in the fifth Act. वधाधिकृतः जनः—persons in charge of the execution of criminals; hangmen, executioners. क्रोधावेशात्—Rák. thinks the आवेश to be quite unaccountable in that case. अथ न &c.—The line as it stands is somewhat obscure. The Com. takes अथ पक्षान्तरे and कृतक to qualify तदानयन which follows from the context. Mr. Telang calls this explanation a little forced and takes न with अथ meaning 'But if not—that is to say if he was not brought to me with the assent of the enemy'. He then takes तादृक् कष्टं कृतकं in the sense of 'a sinful fabrication' In either case the meaning is virtually the same. But if we adopt the latter explanation we have to take कृतक as a noun (which it is not) and understand it in an obscure (अप्रसिद्ध) sense. The Cal. reading--अथ स कृतकं तादृग्लेखं &c. presents no difficulty of meaning. But it is not supported by the context. For Rák. believed the letter referred to as genuine and not a forged one. On the whole the Com.'s interpretation is the only way out of the difficulty. तर्कारूढा—mounted on the wheel of thought, embarking on guesses. निश्चय—निर्णय.

प्रथमं—on the former occasion. कालान्तरेण—after an interval of time—while Chandanadása's critical condition needed immediate consideration. व्यापत्ति--calamity, ruin. *Cf.* Mṛch. VI. 1. (where the Com. renders व्यापत्ति by विशिष्टापत्ति). व्यापत्तिः स्खलितान्तरेषु नियता सिद्धिर्भवेद्वा न वा। Pt. I. 307. It may also mean danger to life; *cf.* Megh. अव्यापन्नः कुशलमबले पृच्छति त्वां वियुक्तः'. ज्ञातं--I have it, I know how to act. निष्क्रय—purchase value, ransom; *cf.* Rag. XV. 55. II. 55.

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderabad

ACT VII.

P. 163. इच्छत—The imper. is meaningless; it should be इच्छथ. विषम—Dreadful or fatal in its consequences. See p. 142. राजापथ्य-Lit. what is not wholesome or beneficial to a king; hence felony or treason; *cf.* p. p. 42, 43 *supra*. *Cf.* the similar scene in Mṛch. Act X. where Cha'rudatta is similarly led to the stake.

P. 164. वध्यवेश—such as wearing red garments, red garlands, red marks on the body &c.; *cf.* सर्वगात्रेषु विन्यस्तै रक्तचन्दनहस्तकैः। पिष्टचूर्णावकीर्णश्च पुरुषोऽहं पशूकृतः॥ रक्तं तदेव वरवस्त्रमियं च माला &c. Mṛch. X. 5, 44; also 3; शूलं स्कन्धेनादाय—The condemned criminal, it seems, was made to carry the stake on which he was to be impaled. *Cf.* अंसेन बिभ्रत्करवीरमालां स्कंधेन शूलं हृदयेन शोकम्। Mṛch. X. 21. कुटुंबिनी—The wife. चारित्रभङ्ग॰—चारित्र good character, a right course of conduct. चरित्रमेव चारित्रं, स्वार्थे अण्। The word is of no rare occurrence; *cf.* अनृतं नाभिधास्यामि चारित्रभ्रंशकारणं। Mṛch. III. 27; also 26; I. 43; Rag. XV. 73. किं चारु चारित्रविलासशून्याः &c. Vikr. I. 25. उदासीन—*i. e.* those who never meddle in their affairs. कृतान्तः—कृतमन्तयतीति। निर्बन्ध—obstinate course of conduct. The meaning is that wicked people make no scruple to oppress the innocent; *cf.* व्योमैकान्तविहारिणोऽपि विहगाः &c. Pt. II. 23. दुर्लभास्ते &c.—*cf.* मित्रं न कश्चिद्विषमास्थितस्य। Mṛch. X. 16.

P. 165. परिजन–those that surrounded him. (his wife and son). परलोक—see com. व्यवसित—determined or resolved upon. आत्मानुग्रह—personal benefit.

P. 166. संव्यवहार—honest transactions, fair dealings; *cf.* IV. 14. प्रसन्नाः देवताः—*cf.* Chandanadása's speech further on पश्चिमो—पश्चाद्भवी to be seen for the last time. हर्षस्थाने &c.–for the sentiment comp. I. 48.

P. 167. अवश्यं भवितव्ये विनाशे &c.–*cf.* धनानि जीवितं चैव परार्थे प्राज्ञ उत्सृजेत्। सन्निमित्ते वरं त्यागो विनाशे नियते सति॥ Hit. I. 44. समुद्वहमानः–simply means taking upon myself, carrying out. सम is without force. कुलधर्मः &c.—This shows that the noble father had a nobler son. पटाक्षेपेण—With a sudden toss of the curtain. This stage direction is used when a character enters the stage hurriedly and without previous intimation. शूलायतनाः—The executioners; see com. परिभवक्षेत्रीकृतः—made the object of ignominy or contempt. *Cf.* for a similar use न हि अल्पीयसा शोककारणेन क्षेत्रीक्रियन्ते एवंविधा मूर्तयः।

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderab

Ka'd. p. 217. वः—*i. e.* of people of your profession; see com. This is the greatest degradation. मृत्युलोकपदवी—for, the fastening of the garland prepares the way to the realm of death.

P. 168. अमात्य सर्वमपि &c.—a parallel of this will be found in the story of the two Syracusan youths Damon and Pythias. स्वार्थ एव—care-worn and utterly thwarted in his object by the diplomacy of Cha'ṇakya, Ra'k. felt life to be quite a burden. Chandanada'sa's death would have been the crowning piece of misfortune. So putting an end to his existence was to his gain as giving him relief.

असज्जनरुचौ—असत्यो जनरुचयो यस्मिन्. Mr. Telang takes this differently—'which does not satisfy good persons. The Kali age is not an age with which good people can be satisfied.' औशीनरीय—उशीनिरस्यापत्यं पुमान् औशीनरः तस्येदम् of the son of Us'înara, *i e.* S'ibi. S'ibi, son of Us'înara, king of Ka's'î, is mentioned as the author of the first rk. of Rg. X. 12. 179. See Sa'yana'cha'rya's introduction to the rk. बुद्धानामपि &c.—Mark this praise of the Buddhist saints. It is due to their life of self denial and practice of kindness towards all living creatures. See Com.'s remark. 'It may be probable that the poet by thus honourably mentioning the Buddhists intended to please some men of that religion, that enjoyed a high position at the court of his king'. Prof. Hegglin. For a similar thought comp. वन्या त्वमेव जगतः स्पृहणीयसिद्धिरेवंविधैर्विलसितैरतिबोधिसत्त्वैः ॥ Màl. Mad. X. 21. See also S'is. XI. 58. क्लिश्—We have already twice met with this root in this sense. See pp. 86, 143.

P. 169. परिसरः—(used in its literal sense of extent) is a bad word; it should be प्रसरः. उत्तुङ्गशिखा—refers to a fire furiously breaking up. सदागतेरगतिता &c.—For the fig. *cf.* स्थविरे केन देवो मातरिश्वा बद्धपूर्वः । D. K. p. 100. अनेकप—(द्विप) used for poetic beauty. नैक, नक्र—Two instances where न is not changed to अ or अन्; *cf.* नशयानेन *supra.* अर्णवः—अर्णांसि अत्र सन्ति; irregular. Mark the *anupràsa* in this sloka. Chàṇakya herein gives expression to the high estimation in which he held Ràkshasa's ability.

P. 170. नन्दकुलविद्वेषिणा &c.—Cháṇakya was no believer in the power of fate. See the contrary stated at p. 95. He says this here merely to magnify the greatness of Ràkshasa and thereby to make a favourable impression about him on the minds of his servants.

आकर: &c.—Himself trained in the same school of politicians,

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderabad

it is no wonder that Ràk. should not find fault with the foul means used by Chánakya to accomplish his end, but on the contrary should praise him. मत्सरिणः &c.—The prejudices against Cháṇakya being deep rooted in the heart of Rák., he is not expected to manifest the ecstatic joy at the sight of Chàṇ. which the latter does at the sight of his political adversary.

कल्पना—(1) devising remedies, forming plans; (2) arrangement. See sl. 15 *infra*. अमात्य इति लज्जाकरं &c.—Rak. says this for two reasons. Firstly, he was no longer an *amàtya*; secondly, he could not do justice to that title as all the plans devised by him met with ill-success. कपटलेखम्—Mr. Telang thinks this may be a *ṇamulanta*. But then the *ṇamul* is without propriety. The first 'लेखं' therefore should be dropped (as in the Cal. Ed.s).

P. 171. इत्यर्धोक्ते &c.—This modesty does great credit to Cháṇakya. वीर—Cháṇ. here pays a compliment to Ràkshasa. नयः—devices of policy.

फलयोगं &c.—We have translated the stanza differently from the Com. who takes प्रतुष्टचै with सायकानां. The context, it will be seen, favours our view. फलयोग &c.—The double meanings are explained in the com.; फल—(1) the fruit; (2) the sharp point. विपक्ष—(1) the party of the enemy; (2) bird's feathers. Feathers were attached to the hinder parts of arrows in order to regulate their motion. *Cf.* Rag. II. 31; Vikr. X. 3. अधोमुख—Their points are called their मुख. *Cf.* for a similar idea Kir. XVII. 47.

द्विगुणीकृत—see com. तन्त्र—administration of a kingdom (राज्यं राज्ञः कर्म); *cf.* Rag. XIV. 85.

P. 172. आशिस्—Mark the sense of this word here which means 'a desire'; *cf.* जगच्छरण्यस्य निराशिषः (निरभिलाषस्य Malli.) सतः किमेभिराशोपहतात्मवृत्तिभिः । Kum. V. 76. चाणक्यः—राजानं &c. l. 4. This speech is quite out of place and should be dropped. संभावित°—He gave promise of his future exaltation. क्रमेण &c.—*Cf.* l. 1. II. 9. *supra*. षाड्गुण्य—षड्गुणा एव षाड्गुण्यं, स्वार्थे ष्यञ् (यं). See S'is. II. 93. आर्य—The first refers to Chàṇ., the other to Ràkshasa. भृत्यभावेन—as a servant or dependent. For, by his foregoing speech Chandragupta showed that he accepted him as his minister (honourable servitude as Mal. had put it).

स्थाने—may be a prep. or a noun in the loc. द्रव्य—The fit or proper person. जिगीषु—lit. one desirous of conquering: hence

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderab

one stirred by ambition, ambitious, aspiring. नेतुः—the minister at the head of the management of affairs. See Kir. VI. 42. प्रतिष्ठा—The word has already occurred twice; II. 5. 9. For the idea *cf*. क्रिया हि वस्तूपहिता प्रसीदति'। Rag. III. 29. पात्रविशेषन्यस्तं गुणान्तरं व्रजति शिल्पमाधातुः। Mal. I. 6. क्रिया हि द्रव्यं विनयति नाद्रव्यम्' इति कौटिल्यः। Also Hit. 43 प्रस्ता०. घुद्धनयः—Scheming rightly. कूलजवृक्ष०—*i. e.* the king by his impolitic meddlings undoes what his minister does like a stream undermining the tree on its bank. Arthântaranyása.

P. 173. अगृहीतशस्त्रेण—*i. e.* without accepting the minister's post. गृह्यताम्—Taking the sword was virtually and formally accepting the ministerial office. स्नाना०—०शयने शयनविषये स्वेच्छासुखैः। माहात्म्य—greatness. परिकल्पना—being equipped for battle. व्यतिकर—contact. Here it nearly means 'by reason of'. This word has a variety of meanings according to the context. प्रोच्छून—much swollen; p. p. participle of श्वि with प्र and उत्.

स्नेहगुणाः—means many kindnesses. भृत्योस्मि—For Rák. sees no other way out of the difficulty.

P. 174. कार्याणां गतयः—see com.; *cf*. नमस्तत्कर्मभ्यो विधिरपि न येभ्यः प्रभवति। Bhar. Nît. 94.; and Shakespere 'Time's glory is to calm contending kings, and turn the giddy round of fortune's wheel'.

आर्यः प्रमाणम्—*i. e.* it rests with your honour to decide what is to be done with him. जानीते-knows what order to pass. मलयकेतौ—in dependence on. For the loc. Mr. Telang compares Manu II. 67.

P. 175. प्रतिष्ठित—established on the throne. सर्वमोक्षः—To order a general release on an exceptional occasion of joy, such as the birth of an heir to the throne, royal inauguration &c. seems to have been a very ancient custom which is still observed in the courts of Indian princes. See Rag. III. 20. नेतरि—see sl. 14 *supra*.

P. 176. भरतवाक्य—The concluding stanza or stanzas so called in honour of Bharata, the father of Indian drama, (or being enjoined by him) and containing the expression of a wish for general prosperity &c. on the part of the actors.

आत्मयोनि—here Vishṇu; see Rag. X. 20. तनुमास्थितस्य—*cf*. स्वरूपमास्थाय Kum. V. 84. यस्य प्राक् &c.—Cf. Taittiriya A'ran.

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderabad

उद्धृतासि वराहेण कृष्णेन शतबाहुना । According to the Taitt. Bràhmaṇa it was Prajápati, afterwards known as Brahmà, who raised the earth out of the boundless waters. According to the Harivaṃs'a, the Earth not being able to bear the weight of the mountains upon it sank into the unfathomable deep from which she was raised by Vishṇu assuming the form of a Boar. भूत्वा यज्ञवराहोऽसौ द्रागधः प्राविशद् गुरुः । अद्भिः संच्छादितामुर्वीं स तामार्च्छत् प्रजापतिः । रसातलतले मग्नां रसातलतलं गतः । प्रभुर्लोकहितार्थाय दंष्ट्राग्रेणोज्जहार च ॥ राजमूर्तेः—The king is supposed to be an incarnation of Vishṇu. The king meant here is of course Chandragupta. म्लेच्छैः—This refers to the early Mahomedan invasions of India (or rather to the white Huns.) in which the Mahomedans were often repulsed. चन्द्रगुप्तः—Some read अवन्तिवर्मा. See remarks in the Introduction. For the fig. based on the identification of Vishṇu with Chandragupta see commentary.

ADDITIONAL NOTES.

P. 35. अथवा न लिखामि—Chán., on a second thought, changed his mind and did not write the names of the princes he wished to destroy, in the letter, for the obvious reason that S'ak. would not have copied it but given warning to Rákshasa. It was however, of primary importance to him to have the letter copied just by S'ak. who was (as Chán. with unmistakable foresight expected him to be) secretary to Rák. The success of Chàṇakya's plan depended on that. The defect in the letter was made up by the verbal message.

P. 69. तदीयतामेषा—Cháṇakya had the ring restored to Ràkshasa, it seems, for the following reasons. First, that Siddhárthaka, by promptly delivering the ring, would make a favourable impression upon Ràkshasa, as a man that could intend no evil, and thereby secure his confidence the more easily. Secondly, it would be impossible for Rákshasa to allege against the letter being imputed to him that the ring was no longer in his possession and had probably fallen into the hands of his enemy. Thirdly Malayaketu would not believe any statement of Ràkshasa to the contrary when he saw the ring actually in his possession.

P. 77. Read in the com. after यथा in the last l.—चतुरदन्ती भावयति तद्वदिति गम्यते । अनेन पद्येन राक्षसमतिपरिगृहीततया कलुषितां सशयितामिव नन्दकुललक्ष्मीं.

P. 111. Sl. 13. l. 7. &c. *Cf.* स्वायत्तसिद्धे राज्ञो हि प्रज्ञोपकरणं मता । सचिवायत्तसिद्धेस्तु तत्प्रज्ञैवार्थसाधनम् । त एव चेन्निरुत्साहाः श्रियै दत्तो जलाञ्जलिः ॥ Káth. Tar. XV. 58, 59.

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderab

APPENDIX.

I The Metres occurring in the Play Their Definitions and Schemes.

A short syll. is marked as ⏑, and a long one as—. The following letters are symbols representing different triads (गण) of light and heavy syllables:—

य ⏑ – –; र – ⏑ –; त – – ⏑; भ – ⏑ ⏑; ज ⏑ – ⏑; स ⏑ ⏑ –; म – – – न ⏑ ⏑ ⏑. ग represents a heavy syll. and ल a light one.

The following couplet will help the student in remembering the long and short syllables forming each Gaṇa—आदिमध्यावसानेषु यरता यान्ति लाघवम् । भजसा गौरवं यान्ति मनौ तु गुरुलाघवम् ॥

अनुष्टुभ्—This is defined as—पञ्चमं लघु सर्वत्र सप्तमं द्विचतुर्थयोः । गुरु षष्ठं च पादानां शेषेष्वनियमो मतः ॥ In an *Anushtubh* the fifth syll. ought to be short and the sixth long in all quarters. The seventh should be short in the second and fourth quarters only. Other syllables are governed by no rule.

I. 3, 16, 23, 24; II. 20, 22; III. 23, 32; IV. 8, 9, 10; V. 14, 17, 22; VI. 15. 18; VII. 7, 8, 12, 13, 17, 18.

इन्द्रवज्रा—स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ गः । Sch. of G. त त ज ग ग. V. 8.

उपजाति—अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ पादौ यदीयावुपजातयस्ताः ॥ A mixture of इन्द्र. and उपेन्द्र. forms उपजाति.

II. 2; IV. 13.

वंशस्थ or वंशस्थविल—जतौ तु वंशस्थमुदीरितं जरौ । Sch. of G. ज त ज र. *Vams'astha* is a metre with twelve syllables for a foot. Take off the last syll. and what remains is *Upendravajra'*.

IV. 14.

रुचिरा—जभौ सजौ गिति रुचिरा चतुर्ग्रहैः Sch. of G. ज भ स ज, ग.

II. 3. V. 6.

प्रहर्षिणी—म्नाशाभिर्मनजरगाः प्रहर्षिणीयम् । Sch. म न ज र ग (3. 10). I. 7; III. 12; V. 13.

वसन्ततिलका—उक्ता वसन्ततिलका तभजा जगौ गः । Sch. त, भ, ज, ज, ग, ग.

I. 8, 10, 26; II. 6, 8, 17; III. 9, 17, 18, 31, 33; IV. 6, 11, 17; V. 7, 16; VI. 7, 13; VII. 14.

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderabad

मालिनी—ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः। Sch. न, न, म, य, य,

III. 15, 25; VI. 1, 3.

पृथ्वी—जसौ जसयला वसुग्रहयतिश्च पृथ्वी गुरुः।

Sch. ज, स, ज, स, य, ल, ग (8. 9).

VI. 16.

हरिणी—नसमरसला गः षड्वेदैर्हयैर्हरिणी मता। Sch. न, स, म, र, स, ल, ग. (6. 4. 7.)

III. 6; IV. 2; VI. 20.

शिखरिणी—रसै रुद्रैश्छिन्ना यमनसभला गः शिखरिणी।

Sch. य, म, न, स, भ, ल, ग. (6. 11.)

I. 13; II. 7, 10; III. 3, 4, 7, 8, 11, 16, 29; V. 3, 4, 12; VI. 6, 11, 12, 14, 17.

मन्दाक्रान्ता—मन्दाक्रान्ता जलधिषडगैर्म्भौ नतौ ताद्गुरू चेत्। Sch. म, भ, न, त, त, ग, ग. (4. 6. 7.)

VI. 19.

शार्दूलविक्रीडित—सूर्याश्वैर्यदि मः सजौ सततगाः शार्दूलविक्रीडितम्।

Sch. म, स, ज, स, त, त, ग. (12. 7).

I. 12, 14, 15, 22, 25; II. 4, 5, 9, 12, 13, 15, 16, 18, 21, 23. III. 1, 2, 5, 13, 14, 26; IV. 5, 15; V. 5, 10, 15, 18, 20, 21, 24; VI. 5, 8, 10; VII. 4, 5, 6, 9, 15, 16.

सुवदना—ज्ञेया सप्ताश्वषड्भिर्मरभनययुता म्लौगः सुवदना।

Sch. of G. म, र, भ, न, य, म, ल, ग (7. 7. 6).

IV. 16.

स्रग्धरा—म्रभ्नैर्यानां त्रयेण त्रिमुनियतियुता स्रग्धरा कीर्तितेयम्।

Sch. म, र, भ, न, य, य, य. (7. 7. 7.).

I. 1, 2, 11, 20; II. 14; III. 10, 19, 20, 21, 22, 24, 27, 28, 30; IV. 3, 7, 12, 22; V. 11, 19, 23; VI. 9, 21; VII. 19.

वैतालीय—षड्विषमेऽष्टौ समे कलास्ताश्च समे स्युर्नोनिरन्तराः। न समात्र पराश्रिता कला वैतालीयेऽन्ते रलौ गुरुः॥ The first and third quarters contain six *mâtrâs* (syllabic instants) and the second and fourth eight each, followed by a रगण and a short and a long syllable. See also Apte's Dictionary.

VII. 10, 11.

औपच्छन्दसिक—The same as Vaitâlîya with a long syll. added at the end of each quarter.

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderab

आर्या—This belongs to the class of metres regulated by the number of *mátrás* or syllabic instants.

यस्याः पादे प्रथमे द्वादश मात्रास्तथा तृतीयेपि ।
अष्टादश द्वितीये चतुर्थके पञ्चदश सार्या ॥

The first and third quarters contain 12 mátrás or syllabic instants, the second 18 and the fourth 15.

I. 5, 6, 9, 17, 18, 19, 21; II. 11, 19; IV. 1, 18, 19 21; V. 1; VI. 4; VII. 1, 2, 3.

गीति—आर्याप्रथमार्धसमं यस्याः परार्धमीरिता गीतिः । That is Gîtî whose third and fourth quarters are like the first and second quarters of an *áryá* i. e. whose first and second quarters contain 12 mátrâs and second and fourth 18 *mátrás* each.

II. 1; IV. 4 (Udgîtî), V. 9; VI. 2 (irregular).

Doubtful Metres. IV. 20, V. 2.

II.

Rhetorical figures mentioned in the Commentary or Notes.

अतिशयोक्ति—or Hyperbole is of four kinds, of which one of frequent occurrence is—प्रस्तुतस्य यदन्यत्वं—सातिशयोक्तिर्विज्ञेया; *i. e.* when the thing in hand is described as of a different kind (superior in excellence or beauty) that is Atis'ayokti.

अर्थान्तरन्यास-or Corroboration; 'सामान्यं वा विशेषो वा तदन्येन समर्थ्यते । यत्र सोर्थान्तरन्यासो साधर्म्येणेतरेण वा ॥ Where a general proposition is adduced to support a particular instance, or a particular instance to support a general proposition either under a resemblance or a contrast, that is *Arthántaranyása*.

उत्प्रेक्षा—or Poetical Probability; संभावनमथोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य समेन यत् ॥ प्रकृतमात्मनः समं करोतीति सममुपमानम् । Apprehending the object under consideration as looking identical with something to which it is compared, is what is termed *Utprekshá*. It is of two kinds (1) expressed or (2) understood. The expressed is one wherein such words as ध्रुवं, मन्ये &c. are used; the understood is one in which such words are not used. It is again of three kinds, हेतूत्प्रेक्षा, फलोत्प्रेक्षा and वस्तूत्प्रेक्षा or स्वरूपोत्प्रेक्षा.

उपमा or Comparison—साधर्म्यमुपमा भेदे, पूर्णा लुप्ता च साऽग्रिमा । श्रौत्यार्थी च भवेद्वाक्ये समासे तद्धिते तथा ॥ The (striking) possession of a common property, where there is difference is *Upamá*.

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection, c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderabad

काव्यलिङ्ग—or the Poetical Reason; काव्यलिङ्गं हेतोर्वाक्यपदार्थता। *Kávyalinga* is the statement of a reason in the form of (1) a sentence, or (2) of a word or (3) words. Or to make the definition simpler वाक्यपदार्थयोः हेतुता—that is काव्य, wherein either a sentence or a word (or words) is intended to give a reason for the statement made in the whole sentence. The हेतु according to some must be आर्थ or implied.

परिकर—विशेषणैर्यत्साकूतैरुक्तिः परिकरस्तु सः। साकूतैः साभिप्रायैः। उक्तिरर्थाद्विशेष्यस्य। That is *Parikara* where there is a description (of course of the subject) with attributes which are significant *i. e.* have an implied meaning (व्यंग्य). Here विशेषण and विशेष्य are dependent on each other. In *Kávyalinga* कार्यकारणभाव is necessary; so there is no व्यंग्य. But परिकर contains a व्यंग्य which produces the charm. According to Jagannátha the use of even one significant adjective is sufficient for *parikara*.

मुद्रा—See Com. I. 6.

रूपक or Metaphor—तद्रूपकमभेदो य उपमानोपमेययोः। The identity of उपमान and the उपमेय is *Rúpaka*. When two things known to be different from each other, still to show their great resemblance, are identified together, the fig. is *Ru'paka*. Hence it is plain that in a *Ru'paka* the उपमेय and the उपमान (the प्रकृत and the अप्रकृत) must be mentioned in words.

वक्रोक्ति—See com. I. 1. and notes.

व्यतिरेक—a figure of speech which consists in representing the *upameya* as superior to the *upamána* in some particular respects; उपमानाद्यदन्यस्य व्यतिरेकः स एव सः। K. P. X.

श्लेष—Pun, *double entendre*, the susceptibility of a word or words to yield two or more meanings.

समासोक्ति—परोक्तिर्भेदकैः श्लिष्टैः समासोक्तिः। The description of another thing by paronomastic (श्लिष्टैः having many senses) adjectives (भेदकैः) is *samásokti*.

स्वभावोक्ति or Description according to Nature (also called Játi by some).—स्वभावोक्तिस्तु डिम्भादेः स्वक्रियारूपवर्णनम्। *Svábhávokti* is the description of the particular action or appearance, colour or posture (रूपं वर्णः संस्थानं च) of an object such as a child and the like. Of course the action &c. must be striking, such as is perceived by the poet alone.

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderab

III.

BOMBAY UNIVERSITY EXAMINATION QUESTIONS.

1871. B. A.

1 (*a*) Give and criticise the character of Rák., supporting your remarks with quotations, or at least references to passsages from the drama. (*b*) What defects or excellences, if any, do you see in the character of Malayaketu? 2. Distinguish the fiction from the reality of the Mud., giving shortly your authorities or reasons. 3. Translate closely but idiomatically into English:—(*a*) IV. 22. (*b*) भक्त्या……विगणयन &c. V. 5. (*c*) भयं तावत्……अतोऽभ्यारूढानां V. 12. (*d*) उच्छिन्नाश्रय…गोत्रान्तरं…नागैश्चिरं स्थीयते VI. 5. (*e*) पार्तिं त्यक्त्वा…प्रयातुं नो येषां VI. 6. 4. What figure of speech is involved in *pâda* 4 of (*a*)? Who were the Nandas? Derive the sense of गोत्र in (*d*). A Ms. reads प्रयत्नं for प्रयातुं in (*e*); which reading is preferable and more likely to be the correct one and why? What is the exact force of तावत् in l. 1, of (*e*).

1877 Sec. B. A.

1. Translate:—(*a*) I. 8. अश्वैः सार्धं……कपिकाक्षामैरशून्यासनान्…… VI. 15. 2. Translate the following passages and name and explain the *alankaras* in them. I. 16; (*b*) II. 1. (*c*) प्रत्यग्रोन्मेष…प्रभाणां…निद्राच्छेदा…राकिंकरा वः। p. 86. केनानेक……पञ्जरे p. 169. 3 (A) Do you suspect any mislection in the following? If you do, state why, suggesting the proper reading. If the sense is clear as the passages stand, give it. (*a*) कृतककलहं कृत्वा स्वतन्त्रेण त्वया कंचित्कालं…मित्यार्योपदेशः……अथवा…सदैव स्वतन्त्रा वयम् । कुतः। (*b*) स्तुवन्त्यश्रान्तास्याः……कार्पण्यादतिवितथवाचोऽपि कृतिनः। (*c*) आभिरण्य……त्तमाङ्कराहितैर्नागैश्चिरं स्थीयते। p. 151. (*d*) श्राविताेऽस्मि……मां विना ॥ p. 155. (B). Of the two readings in the following which is correct or better and why?—(*a*) किमन्यत्…गुतस्योद्धरणे सौकार्यमवश्यमवगच्छाति—द्धरणान्न। किंचित्कार्यमवश्यं पश्यति। p. 108. (*b*) भीम…चनैकनक्रमकरो…र्णवः। p. 169. 4. (A). IV. 3. Name the several stages in the developement of the plot of a play mentioned by writers on Dramaturgy and indicated in this sloka. Analyse the plot of the Mud., and point out these stages in it. Translate the sloka. (B) What are the logical fallacies alluded to in the following, and why?—p. 132. sl. 10, l. 3.

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderabad

1882. Sec. B. A. Vol.

1. Translate:—(*a*) राजा—राज्यं हि नाम &c.... | यतः परार्थानुष्ठाने जडयति (v. l. रहयति)...परित्यक्तस्वार्थो (v. l. त्यक्तान्यार्था)...पुरुषः || p. 75. Discuss the various readings. (*b*) फलयोगमवाप्य...मनियोगेन विलक्षतां ...स्वशुचेव...व्रतप्रतिष्ठा || p. 171. (2) Explain the following giving the context and translating into Sanskrit the Prakrit passages*:—(*a*) जाणन्ति तन्तजुत्ति......उवचरन्ति | (*b*) अत्थाहिमुहे......अ केदुम्मि || (*c*) विजिगीषुरात्मगुणसंपन्नः......न्याय्य एवायमर्थः | (*d*) तथा नामामात्यराक्षसः.........कुसुमपुरमागतः | (*e*) स्मृतं स्यात्पुष्पदाराणां विस्मृताः स्वामिभक्तयः | चलेष्वर्थेषु......स्वनीयिषु || (3) कार्योपक्षेपमादौ &c....... विधो वा. p. 99. sl. 3. Explain all the terms in this verse which relate to Dramaturgy, and state the portions of the plot which those terms refer to. (4) Annotate on and derive:—स्तम्बकारिता, उपजाप, यमपट, दक्षिणद्वारिकं नक्षत्रं, जीवनाशं नष्टाः, अपथ्यकारिन्. (5) What is the date of Chandragupta and how is it determined? Justify the remark that the date of Chandragupta is an important link in the determination of Indian Chronology, and mention the places and persons of Chandragupta's time, alluded to in the Mudràrákshasa.

1883 Sec. B. A. Vol.

(1). Contrast the style and sentiment displayed in the writings of S'údraka and Vis'ákhadatta and state what you know of the lives of each of those poets. (2). Describe and compare the civil policy of Cháṇakya and Rákshasa. What natural advantage had the former on his side? (3) State what you know of the history of Chandragupta from Greek, Roman, Buddhist or other sources, and give a comparison of the historical account of that king with that given in the Mudràràkshasa. (4) Translate adding a few explanatory notes where necessary. (*a*) I. 2.; (*b*) II. 6. (*c*) अस्ति तावत्.........कुसुमपुरम् p. 58. (*d*) ततः समन्तात्... तपस्विनि पर्वतेश्वरे—p. 59. (5) Explain the following translating the Prakrit into Sanskrit. (*a*) सासण......धम्मलाहो होदु: p. 114. (*b*) एसो क्खु...वत्थिदो p. 66. भअवं...पमादीकरेसि; p. 116. To what religious sect does Jivasiddhi belong? Is the author right in calling him as Kshapaṇaka? If not, give reasons.

1884 Sec. B. A. Vol.

1. Who is the author of the Mudrárákshasa and what materials are there to determine his date? Examine the play as a dramatic work and point out its defects and excellences. 2. Trans-

---

* Intermediate students may not expect such Questions.

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dr. Shri Madhusudan Penna

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderab

late:—(*a*) भर्तुस्तथा कलुषितां...III. 9. (*b*) दुष्कालेपि...VII. 5. (*c*) शिबेरिव...VI. 18. Explain fully the allusion in (*c*). 3. Explain, giving the context where necessary:—(*a*) तदुच्यतां... गोपुरक्षर...लैम्न शकटदासेन लेखयित्वा मामुपतिष्ठस्व. (*b*) अस्माभिर (*v. l.* अस्माकम)...जिजीविषां (*v. l.* जिजीविषा)...अनुगम्यते ॥ (*c*) अस्ताभिमुख सूर्ये...केतौ ॥ (*d*) प्रतिमानयितव्यो-मात्यराक्षसस्य प्रथमः प्रणयः । (*e*) अनुपेक्षण द्वयीमिनिर्गृह्यत वा...प्रतिग्राह्येत वा । (*f*) अयं लेखस्याशून्यार्थो भविष्यति । इमामपि...दर्शय. (*g*) अलहन्ताणं... गच्छन्दि ॥ (*h*) अज्ज ण रहस्सं णादिगुरुअं किंदुः...मरणस्स कालहरणं कादुं. Discuss fully the various readings in (*b*) and translate (*g*) and (*h*) into Sanskrit. 4. (*a*) What is meant by षड्गुण, उन्मेष, निदर्शन, बीज, विमर्ष and यमपट. (*b*) Sketch briefly the character of Bhágaráyaṇa, stating the part he is made to play in the drama. (*c*) State all the allusions to the Buddhist religion that occur in the play.

1885 Sec. B. A. Vol.

1. Translate:—(*a*) शक्यः खल्वेष...प्रमाष्टुमिच्छामि. p. 24. (*b*) III. 28. (*c*) VII. 19. What is the technical name for the verse and why is it so called? 2. State in what connection the following sentences are used and translate them:-(*a*)अज्ज णं पसादो...करेदि। p. 69. कथ निरुपपद... चाणक्यमिति । p. 96. (*c*) शाणं...शतशः IV. 16. State the metre of this line. (*d*) अतः प्रतिलिखितमस्या......विभावयिष्यति । p. 139. (*e*) वअस्स भद्दभट... अण्णं मुह अण्णं निव्वहणे । p. 117. Explain clearly the words underlined in (*e*) and state which portions of the plot in the Mud. are covered by them. 3. What are the different ways in which dramatic writers wind up the प्रस्तावना? Which of them is used in the Mud.? 4. Analyse the character of Chàn. giving quotations where necessary. Do you concur in the remark that the policy of this Bràhmaṇa politician may be regarded as quite Machiavellian? Give fully your reasons. 5. What relation does Prakrit bear to Sanskrit? What are the different kinds of Prakrit? Which of them are used in our play? Give an instance of each. 6. Give the substance of the letter which Chán. made S'ak. write without any address upon it. What part does it play in the *denouement* of Mud.? 7. What different people are mentioned in the Mud.? Identify them where you can. Criticise the style of Vis'ákh., stating the merits and demerits and illustrating the latter. To what time does his play refer? Give the precise meanings of the following:—कल्यवर्त, हस्त्यश्वम्, यमपट्टः पुरुषकारः, शूलायतनाः, त्रिवर्गः, वाक्छलम्, भूतार्थः.

First B. A.

1. What reference is there in the Mud. to the Buddhas and what trait of ... does it illustrate? 2. With what object

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. b/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderabad

in view did Chân. cause Rák.'s ring to be delivered to the latter, and what purpose is served by the feigned quarrel between Chân. and Chandragupta? 3. Translate:—(*a*) p. 86 sl. 21. (*b*) शार्ङ्गकर्ण॰. VI. sl 9. 4. Discuss the merits of the different readings in the following passages:—(*a*) भक्त्या कार्यधुरं (रां v. l.) वहन्ति बहवः। (*b*) अथवा न लिखामि पूर्वं(सर्वं v. l)मनभिव्यक्तमेवास्ताम्। (*c*) तल्लक्ष्मी...... मूर्धा-(मूर्ध्नां v. l.) ववध्य स्रजम्. (*d*) चित्रवर्मादयो मह्यं(मा)मभिद्रुह्यन्ति। (*e*) अगृहीतशस्त्रेण भवतानु (ना नु v. l.) गृह्यते वृषल इत्यतः संदेहः। (*f*) अथवा अमात्यराक्षसे नेतरि किमस्माकं (किहस्त्यश्वेन v. l.) प्रयोजनमिदानीम्। (*g*) विना (सह) वाहनहस्तिभ्यां मुच्यतां सर्वबन्धनम् 5. Explain (*a*) सत्त्वभङ्गभयाद्राज्ञाम् (*b*) मुण्डितमुण्डो नक्षत्राणि पृच्छसि; (*c*) शकटदासस्तु......अक्षराणि. (*d*) सर्वज्ञतामुपाध्यायस्य चोरयितुमिच्छसि. 6. Explain the meaning of the following:—पञ्चवर्षदेशीय, परसंवेदन, शाम्भव, वाचिक, लोष्ठघातम्, निर्व्यूढ, वृषलीय, उपश्लोकयितव्य.

1887 Sec. B. A. Vol.

1. Translate into English:—(*a*) p. 73. sl. 1. (*b*) p. 99. sl. 3. 2. (*a*) What is a नाटक? What historical facts do you find embodied in the plot of the Mud.? (*b*) What is a पताका and प्रकरी? Refer to any in the Mud. 3. Who were the allies of Mal.? What countries were they sovereigns of? With whom do you identify the Mlecchhas referred to in म्लेच्छैरुद्विज्यमाना &c. in the Bharatavâkya? (4.) Explain fully the following—(*a*) p. 56. sl. 11. (*b*) p. 115. sl. 19. (*c*) त्वद्वाऽऽज्ञान्तरितानि संप्रति विभो तिष्ठन्ति साध्यानि नः. (*d*) मयापि लेखस्याशून्यार्थं किमपि प्रेषितम्। अयं लेखस्याशून्यार्थो भविष्यति। (*e*) p. 132. sl. 10. l. l. 3, 4. (*f*) संवदन्त्य......विसंवदन्त्यक्षराणि. What is the *alankâra* in (*a*) and (*b*)? 5. What Jaina doctrine is indirectly alluded to in अलहन्ताणं......गच्छान्दि. p. 119. 6. What difference in language do you make in (*a*) and (*b*) in question 4, and the verse given under question 5? What kinds of Prâkrit do you find in the Mud.? What are the principal distinguishing marks of each? Can you connect any of our modern Indian vernaculars with these or any other forms of Prakrit?

1889. Sec, B. A, Vol.

1. Translate:—(1) p. 169, sl. 6. (2) p. 76. sl. 6. (3) p. 46, sl. 23. Who utters the first verse, on what occasion, and with what object? Explain the comp. नैक in the last line and give another instance from the play of a similar formation. What is the story about [illegible] to which allusion is made in (3). 2. Dissolve the

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dr. Shri Madhusudan Penna

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderab

following compounds:—विमलमुक्ता......वक्षस्थले p. 61. Explain giving the context:—(1) त्वदीयसुचरितैकदेशस्यानुकरणं किलैतत् (2) अलक्षित-निपातिा......दशापरिणतयो भवन्ति. (3) मुण्डितमुण्डो नक्षत्राणि पृच्छसि (4) त्वद्वान्छा......साध्यानि नः. (5) फलेन संवादितमस्य विकत्थितम् । 3. With what character does the Mud. actually commence, and how is it actually introduced on the stage? By what name is this form of introduction known to Hindu critics? What is your opinion regarding the state of public morality as disclosed by the Mud.? Compare the character of Chân. with that of Ràkshasa. 4. Give the meaning of the following words as used in the Mud.; अभियोग, उपजाप, निकार, स्पश, व्याघि, अववरक, जितकाशिन्, अभिचार, व्यापत्ति, उत्सेध. 5. What means did Râk. employ to destroy the life of Chand., and how was he forestalled by Chân. in every one of his efforts? Explain the plot planned by Chân. to bring about a rupture between Râk. and Malayaketu.

1892 F. B. A.

1. Compare the following characters as sketched in the Mudrârâkshasa: (*a*) Chàṇakya and Ràkshasa; (*b*) Chandra. and Malayaketu. Cite passages to illustrate your remarks. 2. Dissolve the following compounds:—(*a*) अरिमित्रोदासीनव्यवस्था; (*b*) सजलजलदश्यामसंकाशमूर्तिः. 3. Explain the formation of the following words:-(*a*) निर्व्यूढ; (*b*) प्रोच्छून; (*c*) अमात्य. 4. Translate into English:—(*a*) III. 19; (*b*) V. 4; (*c*) VII. 5.

INTER. EX.

1. Translate:—p. 108 sl. 11.: p. 153 sl. 12. 2. Briefly sketch the character of Bhágurâyaṇa citing passages to illustrate your remarks. 3. Write notes in English to explain the following passage—कार्योपक्षेप &c. sl. 3. p. 99.

1893, SEC. B. A.

1. What allusion do you find in Mud. to the *Natya-sandhis*? Illustrate these with reference to this play. 2. Give in Sanskrit the substance of the feigned quarrel between Chand. and Chànakya. 3. Translate and explain fully giving the context:—(*a*) द्वयोः सारं तुल्यं द्विषति च विभक्तं सुहृदि च। (*b*) उत्तरोयं लेखार्थः पूर्वैः कथमस्तु। (*c*) उवक्खित्तमणेण दङ्ढेण किंवि। (*d*) शिरसि भयमतिदूरे तत्प्रतीकारः। (*e*) ये याताः किमपि......गमने कामं प्रकामोद्यमाः। (*f*) अमन्तोसाहिकुसलो वालग्गाही...विणासमणुहोन्ति। (*g*) अस्माभिर (अस्माक्रम) मुमेवार्थनालम्ब्य (मवलम्ब्य)...जिजीविषो (विषा)...कृतघ्नैः (कृतज्ञैः) नानुगम्यते। (*h*) दुरात्मन् राक्षस दृश्यसे खलु भोः। जागर्ति खलु कौटिल्यः। (*i*) सावगाणिकृतिरा......अवलिवणे तव्वलं। (*j*) अहता ण ...

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dr. Shri Madhusudan Penna

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderabad

इस्तेसु वा विसेसोत्थि। (k) फलयोगमवाप्य......प्रसुप्ये। Discuss the readings in (g). Describe the scheme of Rāk. to baffle the attempts of Chān., and show how the latter either vigilantly nipped them in the bud, or turned them to his own advantage.

1894. Sec. B. A.

1. Translate:—sl. 13. p. 111; कुले &c......क्षणिकमपि लोभाद्भनवति (v. l. क्षणिकधनलोभात्)......विमृशति. p. 122. 2. Explain the following giving the context. (a) सुलभेष्वर्थलाभेषु......शिबिना विना. Explain the allusion. State in what other connection the same story is alluded to in the drama. (b) नामान्येषां लिखामि...चित्रगुप्तः प्रमार्ष्टु. (c) वनगज इव...विनेयः। Quote the verse from the Mud. in which the same idea is expressed. (d) पर्यायपातितः...सहस्रधाम्नः। (e) विजिगीषुमात्मगुणसंपन्नं...न्याय्य एवायमर्थः। (f) संवादे तारेसाणं......दूषन्ति॥ (g) वअस्स भद्दभटप्पमुहा किल......अण्णं मुहे अण्णं निव्वहणे (h) कार्याणां गतयो......आज्ञाकरत्वं चिरात्। 3. Write in Sanskrit a commentary on either of the following:—(a) अपासुहृत्तानां......शरदा। (b) मुद्दलक्ष्योद्भेदा......नीतिर्नयविदः। 4. What do you understand by the dramatic terms पताका and प्रकरी. Explain them fully with special reference to the the Mud. 5. Discuss the date of Vis'akhadatta.

1895. Sec. B. A. Vol.

(1) Discuss the date of the Mudrarākshasa. (2) Translate into English:—III. 3. 5. VII. 5. (3) Explain:—(a) V. 10; (b) पाऊण निरवसेसं &c. II. 11. (c) अयमपरो गंडस्योपरि स्फोटः। (d) अधिकारपदं नाम......शङ्कास्थानम्। (e) मयापि लेखस्याशून्यार्थं किमपि प्रेषितम्। (f) त्वमपि स्वाधिकारमशून्यं कुरु। (g) वैरोचनपुरःसरेण पदातिलोकेन लोष्ठघातं हतः। (h) दुराराध्या......आत्मवाद्भिरपि राजभिः। (4) Write grammatical notes on लोष्ठघातं and औशीनरीयं. 5. Contrast the character of Chán. with that of Rākshasa.

1896. Inter. Ex.

1. Translate:—(a) चन्द्रोपरागं......बुधयोगः। (b) p. 172. sl. 14. (c) p. 81. sl. 15. 2. (a) Define प्रस्तावना and mention which kind of प्रस्तावना is indicated by आः क एष &c. above. (b) Sketch briefly the character of the two kings alluded to by द्रव्यं and अद्रव्यं in verse (b). 3. State in what connection the following sentences occur: (a) दैवेनोपहतस्य......विपर्यस्यति. (b) दैवमविद्वांसः प्रमाणयन्ति. (c) मम तावद्यद्भवति तद्भवतु. (d) अयमपरो गंडस्योपरि स्फोटः। 4. (a) Give the meaning of अस्मत्तो न किंचित्परिहास्यते; संभावितमेवेदमस्माद्विधैर्भवतः; उपश्लोकयितव्यः; आत्यन्तिको विश्लेषः; (b) Derive जितकाशि सांवत्सरिक, निश्चयविश्ये, प्रायश:

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderab

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderaba

Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

C-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding Ravi Parimi, Hyderaba
Sanskrit Academy, Hyderabad Collection. c/o Hon. Dir. Shri Madhusudan Penna

This PDF you are browsing now is in a series of several scanned rare books and manuscripts from Sanskrit Academy, Hyderabad.

Address:

Manikeshwar Nagar Kaman,

Osmania University, Tarnaka,

Hyderabad, Telangana, 500007

https://sanskritacademy.net/

https://archive.org/details/@sanskrit_academy_hyd

The Academy is currently led by Director Shri Madhushan Penna.

His CV:

Prof. Penna madhusudan,

Director Sanskrit Academy, Hyderabad

Areas of interest

Yoga shastra, nyaya, yoga and vedanta philosophy.

Works

3 mahakavyas, 10 laghukavyas, 30 translations and 140 edited books

Sahitya Academy Awardee for Mahakavya on Gulabrao Maharaj.

Translated the Marathi Jnaneshwari in 9000 Sanskrit shlokas.

Honours

Honorary D.Litt by National Sanskrit University, Tirupati AP.
for his unique contribution in Indian Philosophy.

-Vachaspati

-Yoga Ratna

-Shastra nidhi

-Utkrisht Sanskrit Pandit

-Yajna Surabhi

-Shastri (Karavir Peeth)

-Shastra Ratnakara

Awards

- Sahitya Academy award

- Maharashtra govt sadhana award

- Pt. Satvalekar award

- Pt. Latkar shastri award

- Pt. Ghatate award

- Somnath Trust Award with Gold Medal and title of Best Scholar

- Sribhashyam national award

and many other.

Foreign Travel

The Netherlands, Canada for World Sanskrit Conference 2018.

Indian embassy, Nepal 2023

DVDs on yoga, Indian philosophy and Sanskrit Literature.

mspenna67@gmail.com

Digitization by eGangotri Trust/Sarayu Trust, New Delhi

Funding for Digitization: Shri Ravi Parimi, Hyderabad